RYS

STATYSTYCZNY I POLITYCZNY

ANGLII

PRZEZ

EDWARDA Xcia LUBOMIRSKIEGO

(Dzieło Pogrobowe.)

W POZNANIU

DRUKIEM W. DECKERA I KOMPANII.

MDCCCXXIX.

17803/63

K 1 c 2
H III 7g

113553

III

DK
Ksyg Nr 20.
Archiw. Nauk.
Krakow. Starowiślna 10.
10. 12. 63

UWIADOMIENIE.

Maiąc poruczone sobie wydanie dzieła ś. p. Xcia Edwarda Lubomirskiego pod tytułem: Rys statystyczny i polityczny Anglii, takowe dziś na widok publiczny wystawiam.

Trudności w uporządkowaniu rękopismu, i zwłoka wynikła z odlewania nowych głosek w giserni W. Deckera w Berlinie, stały dotąd na przeszkodzie wykonaniu uczynionego mi polecenia; pochlebiam iednakże sobie, iż staranność wydania opóźnienie to poczęści wynagrodzi.

Edward Xże Lubomirski zwiedził Anglią w r. 1820. *w celu poznania narodu, który z tylu względów inne celuie; rękopism iego dziś drukiem ogłoszony, iest owocem dwuletniéy pracy, starannych badań, i przyiacielskich stósunków z celnieyszymi uczonymi W. Brytannii.*

Wkrótce po powrocie swoim z Anglii, Xiążę Lubomirski w 28ym roku wieku swego zszedł z tego świata, zostawiwszy po sobie instytut Oftalmiczny iego nakładem w Warszawie założony i uposażony. Chlubny ten pomnik pełnego ludzkości serca usprawiedliwia głęboki smutek przywiązanéy do niego rodziny, a błogosławieństwa nieszczęśliwych w zakładzie tym ulgę znayduiących są obywatelską koroną, która grobowiec iego wieńczy,

EDWARD RACZYŃSKI,

Exekutor testamentu ś. p. Xcia Ed. Lubomirskiego.

ROZDZIAŁ I.

Rys Historyi W. Brytanii od pierwiastkowego iéy zaludnienia przez Celtów aż do wstąpienia na tron domu Stuartów na początku 17. wieku.

Wolni dziś mieszkańcy Albionu, samowładnemu niegdyś berłu Rzymian, Saxonów, Duńczyków i Normannów podlegali. Rozkrzewienie światła i zbieg okoliczności w późnieyszych czasach do szczęśliwszego ustalenia stósunków między panuiącym i poddanymi tego kraiu posłużyły. Potomkowie niewolniczych lenników Wilhelma podbiciela składaią dziś naród, który opieraiąc się władzy tronu, bacznie nad iéy utrzymaniem czuwa; który Monarsze wszelką przyznaie władzę wyiąwszy tę, któraby mógł szkodzić; który nakoniec upornie przy prawach swoich obstaiąc, w nierozsądnym częstokroć zapale, rozsądny rząd tworzy.

W liczbie dzieiopisów W. Brytanii słyną Hume, Smollet, Adolphus. Krótki tego rozdziału zakres niepozwala wchodzić w szczegóły, które czytelnik w dziełach ich znaydzie; celnieysze tylko historyi Angielskiéy wytkniemy epoki; wskażemy oraz wolne rozwiianie się swobód, iakich dziś naród ten używa. Zbieraiąc owoce mądréy konstytucyi, ten tylko Anglik wartość iéy ocenić iest zdolnym, który się zastanawia, ile czasu, poświęcenia się i krwi wykształcenie iéy kosztowało.

Pierwszymi mieszkańcami Anglii byli Gallowie i Celtowie, którzy z stałego przeniosłszy się lądu na téy wyspie osiedli. Skórami dzikich zwierząt odziani, z myślistwa i trzód swoich żyiąc, koczownicze prowadzili życie, iak Huronowie i Irokezy północnéy Ameryki, iak podobno przodkowie wszystkich by i naysławnieyszych północnych narodów. Woyną nayczęściéy zaięci, Brytańczykowie w harcach i krwawym boiu naywiększe mieli upodobanie, a na małe podzieleni szczepy, krew bratnią przelewali, kiedy sądzili, że z obcym walczyli nieprzyiacielem.

W takiém położeniu rzeczy prawa niewiele u Brytańczyków mieć mogły powagi, a religia, lubo w stósunku z obyczaiami dzika i barbarzyńska, iuż i tu dobrodzieystwem była dla ludzkości. Druidowie Kapłani Brytańczyków, czynny mieli udział do rządu narodu, a sposób ich działania na umysły zabobonnego ludu, niemniéy badacza starożytności i moralisty zwraca na siebie uwagę. Umieli oni pełnemi taiemnic obrządkami wiązać sumienia, przestrachem i groźbą pomsty Bogów do posłuszeństwa skłaniać, krnąbrnych nakoniec sposobem taiemnych sądów Westfalii karać. Juliusz Cezar podbiwszy Gallią, podwakroć ciaśninę kray ten od Brytanii dzielącą przebywał i niekarne tłumy Brytańczyków znosił. Umieszczony w liczbie prowincyy Rzymskich Albion więcéy z nazwiska niż w istocie pierwszym Cesarzom podlegał. Nie zdało się Augustowi w odległéy i dzikiéy krainie utrzymywać siły woyskowe, potrzebne do iéy zachowania. Wiek cały upłynął od pierwszéy Juliusza Cezara wyprawy, kiedy Plautiusz wódz Rzymski z rozkazu Klaudyusza na czele kilku legionów na brzegach Albionu wylądował i znaczną część téy wyspy podbił. Niecierpliwie znosili Brytańczykowie iarzmo Rzymian i ledwie Swetoniusz Paulinus panowanie ich na téy wyspie ustalił. Wyprawa Agrykoli w r. 82. E. C. przedsięwzięta, stawia nam dowód męstwa mieszkańców téy wyspy, nieiedności ich Naczel-

ników i wielkich przymiotów Rzymskiego wodza. Życie Agrykoli i szczegóły téy woyny zostawił nam w dziełach swoich Korneliusz Tacyt. Umiał Agrykola pożytkować z odniesionych nad Brytańczykami korzyści, a postępowanie iego w trudnych okolicznościach usprawiedliwia pochwały, z ust Tacyta odbierane, i żal, którym śmierć iego serce przywiązanego zięcia przeięła. Wódz Rzymski przyłożył się do ułagodzenia roziątrzonych umysłów podbitych mieszkańców, a zbliżaiąc ich obyczaie do obyczaiów Rzymian, znośnieyszém iarzmo ich uczynił.

Panowanie Rzymian korzystny miało wpływ na ulepszenie stanu téy wyspy. Budowały się miasta, wznosiło rolnictwo, krzewiły nauki. Duma kilku wodzów zaburzyła pokilkakrotnie spokoyność podległego Rzymowi Albionu, knowane atoli spiski kończyły się zawsze na śmierci herszów i znacznieyszych ich stronników. W tym względzie na szczególną zasługuie uwagę Carausius, który w roku 289., E. C. ogłosił się Cesarzem Brytanii, i którego Dioklecyan i Maxymian Cesarze Rzymscy za takiego uznali, dopóki potrzebnych do przytłumienia niebezpiecznego rokoszu sił nieprzysposobili. Z osłabieniem Państwa Rzymskiego wątlał węzeł iednoczący odległą krainę z zgrzybiałą Monarchią. Około roku 448. E. C. ustąpiły na zawsze legiony, których Cesarze do obrony bliższych siebie prowincyy potrzebowali, oddaiąc Brytańczykom pierwiastkową ich niepodległość.

Cywilizacya téy wyspy szkodliwe w ważnym względzie pociągnęła za sobą skutki. Zniewieściali Brytańczykowie nie mieli téy odwagi i tego woiennego zapału, który ożywiał ich przodków pod znakami Karaktaka i Boadicei, i nie czuli się zdolnymi do odparcia nachodzących ustawicznie ich granice Piktów i Szkotów. Rozlewali się ci barbarzyńcy po żyznych i dobrze uprawnych Anglii niwach, palili wsie i miasta i z bogatemi wracaiąc

łupami, do nowych sposobili się wypraw. W roku 448. Brytańczykowie błagali przeciw Piktom i Szkotom pomocy Ecyusza wodza Rzymskiego w Gallii naówczas z Atyllą woiuiącego. Historya zachowała wyrazy [1]) smutnéy ich odezwy, którą Ecyusz z wzgardą podobno czytał, a zadosyć iéy uczynić nie mógł. Omyleni w swéy nadziei naczelnicy Brytańczyków poszli za radą Wortygera Króla czyli wodza swego i Saxonów pomocy wezwali.

W roku 449. pierwszy oddział niebezpiecznych tych sprzymierzeńców wylądował na wyspie Thanet i napady północnych barbarzyńców odparł. Odniesione nad napastnikami zwycięztwo stało się hasłem uiarzmienia Brytańczyków. Poznali się Saxonowie na ich niemocy i podbić Brytanią postanowili. Taż sama słabość, która była pobudziła Wortygerą do wezwania Saxonów na pomoc, ułatwiła temu narodowi wykonanie zdradzieckiego zamiaru. Nie zdołali się oprzeć Brytańczykowie naybitnieyszemu Germanów narodowi, i po krótkim odporze iarzmo Hengista wodza Saxonów przyięli. Walczący pod iego znakami Saxonowie, na trzy oddzielne dzielili się szczepy, z których każdy pewną część podbitéy ziemi wyłącznie sobie przywłaszczył. Saxonowie osiedli w prowincyach Essex, Middlesex, Surrey, Sussex i Kornwallii, Jutowie w Kent i na wyspie Wight; Anglom Mercia i okoliczne powiaty na udział poszły.

W przeciągu 150 lat ustalił się na téy wyspie systemat polityczny, znany w dzieiach Angielskich pod nazwiskiem Heptarchii, kray ten na siedm oddzielnych Królestw dzielący. Zmiana ta poniżaiący dla tego narodu stawia obraz. Cała ludność rozległego kraiu zmieniła, że tak powiem, rodowitość swoią przeistaczaiąc się w gruby Saxonów naród i

---

1) Odezwa Brytańczyków następuiącéy była treści: „Nas barbarzyńcy do morza tłoczą, nas morze „na barbarzyńców odpycha. Smutny nam tylko pozostaie wybór: ginąć od miecza lub w bałwa„nach morskich.“

przyimuiąc ięzyk iego i obyczaie; zniknęła cywilizacya przez Rzymian zaprowadzona, a Brytania znowu pomroką barbarzyństwa powleczoną została.

Część ta dzieiów Angielskich liczne stawia zawady badaczowi starożytności, zgłębić ie usiłuiącemu. Wiek nieoświecony mało wydał źrzódeł historycznych, a rzadkie kroniki bez krytyki ułożone, sprzeczne częstokroć podaią wiadomości. Dosyć podobno będzie wymienić nazwiska tych królestw, których połączenie pod berłem Egberta postawiło Anglią na stopniu znaczenia, na którym się z innémi mocarstwami Europeyskiémi owego wieku równać mogła.

Królestwo Kent przez samegoż Hengista założone, pierwsze w porządku chronologicznym w Heptarchii Angielskiéy zaymuie mieysce, i pierwsze w r. 616. przyięło wiarę chrześciańską za powodem Berty, Xiężniczki Francuzkiéy, którą Ethelbert Król Kentu poiął za żonę. Mnich Augustyn, za przybyciem swoiém do Anglii, tak szczęśliwie przysposobione znalazł umysły, iż Króla, rodzinę iego, i znaczną liczbę mieszkańców do przyięcia wiary chrześciańskiéy nakłonił. Około roku 794. wygasła rodzina Ethelberta; o osierociałą koronę Kentu inni się Królowie Heptarchii dobiiali. Lała się krew Brytańczyków w długiéy domowéy woynie, [1]) któréy w roku dopiero 827. Egbert Król Wessexu koniec położył, całą Anglią pod swoiém iednocząc berłem. Historya innych królestw Heptarchii mniéy podobno ieszcze zastanowienia iest godna, iak historya Kentu. O królestwie Essex niedokładne mamy wiadomości. Sus-

1) Dzieie Heptarchii wspominaią o nieustannych wewnętrznych woynach, które Milton tak mało pamięci godnemi być twierdzi, iak bitwy żurawiów i wron. Lekkomyślnie podobno sądzi wierszopis o wewnętrznych krwawych niesnaskach, które przez dwieście lat tamowały postęp cywilizacyi i światła w iego oyczyznie.

sex poślednie w rzędzie królestw Heptarchii mieysce trzymaiące, naypierwsze uległo zwyciężkiéy broni Królów Wessexu. Królestwo East Anglii, po wielu wewnętrznych zaburzeniach, przyłączone zostało w r. 790. do królestwa Mercyi, które obszernością swoią ieżeli nie potęgą, przez długi czas ościenne celowało. Offa, Król Mercyi, wsławił się tyle, iż Karól Wielki zawarł z nim przymierze, którego atoli skutków w historyi naprożno szukamy.

W liczbie Królów Northumberlandu słynął Edwin dobrocią, męstwem i sprawiedliwością; żona iego Etelburga, córka Berty Królowéy Kentu, idąc za przykładem matki, naród i męża do przyięcia wiary chrześciańskiéy skłoniła.

Wzrastała powoli potęga Królów Wessexu; Cynegals na początku 7.ego wieku wiarę chrześciańską przyiął. Ceodwal podbił królestwo Sussex. Szczęśliwy nakoniec Egbert, iak się iuż wyżéy rzekło, w roku 827. całą odzierzył Anglią. Jeżeli w ciągu tylu odmian i domowych woien, niewidzimy dążenia Brytańczyków do odzyskania pierwotnéy niepodległości i wyłamania się z pod iarzma Saxonów, przypisać to zapewne należy wycieńczeniu nieszczęśliwych tego kraiu mieszkańców, przytłumieniu w nich ducha wolności, nakoniec szczęśliwemu i łagodnemu panowaniu Egberta. Monarcha ten, blask zwycięztw polityką wspieraiąc, wywodził początek rodu swego od Wodena, pierwszego Boga bałwochwalnych Saxonów. Znalazła łatwo wiarę baśń pochlebiaiąca miłości własnéy poddanych, którzy, szczęśliwi pod panowaniem Egberta, czcili go iako potomka Bogów.

Spokoyne panowanie tego Króla zamieszały napady Duńczyków, którzy iuż w r. 787. ukazali się byli na brzegach Anglii. Za panowania Etelwolfa i Etelreda, następców Egberta, corocznie prawie mieszkańcy

nadmorskich Anglii powiatów widzieli ląduiących Duńskich korsarzy. Król Alfred dopiero, którego pamięć dotąd każdy Anglik wielbi, odwrócił niebezpieczeństwo całkowitego zawoiowania, którém napastnicy grozili. Ośmkroć zwyciężał Alfred Duńczyków, ośmkroć przybywaiące naiezdnikom posiłki, nowe stawiały trudności. Ulegaiąc przewyższaiącym siłom Alfred, widział się przymuszonym ukrywać się w siermiędze pasterza, dopóki sposobności odwetu nieupatrzył. Nadeszła chwila oswobodzenia Anglii; zwyciężeni pod Edington Duńczycy poddali się Królowi, wiarę chrześciańską przyięli i w East Anglii i Northumberlandzie osiedli. Oswobodzenie Anglii ziednało Alfredowi wdzięczność i uwielbienie iego poddanych, którzy go imieniem Wielkiego uczcili, a bezstronna potomność chlubne nadanie współczesnych zatwierdziła. Przypuszczenie nowo osiadłych Duńczyków do wszystkich praw, iakie dawnym mieszkańcom Anglii służyły, główną było zasadą polityki Alfreda. Baczny na wszystkie części administracyi Monarcha, wskrzesił marynarkę, kray cały na powiaty podzielił, handel, kunszta i przemysł ożywił i sądom prawidła postępowania przepisał. Ustawy Alfreda stały się zasadą tak nazwanego w Anglii prawa powszechnego Common law. Jemu prócz tego niektórzy ustanowienie sądów przysięgłych (Jury) przypisuią.

Alfred kochał się w naukach i oneż zachęcał; za iego panowania Othor i Wolfstan w północnych kraiach nowe uczynili odkrycia; oni poczynaią ów liczny szereg śmiałych wędrowników Angielskich, którzy w późnieyszych wiekach tak bardzo przyłożyli się do rozszerzenia wiadomości geograficznych. [1])

---

1) Wolfstan zwiedził południowe brzegi morza Baltyckiego. Opisuie on uyście Wisły, obie iéy odnogi, Nogat i Leniwkę i Friszhaf czyli Est-mere. Wspomina nakoniec o posadzie Truso, czyli podobno Elbląga, które dawnieysi kronikarze niekiedy civitas drusina zowią.

Edward, syn Alfreda, pokilkokrotnie zwyciężał niespokoynych Duńczyków; więcéy ieszcze wsławił się Edred, który Malkolma Króla Szkockiego zniewolił do złożenia mu hołdu z dzierzonych przez niego w Anglii powiatów. Pomimo tych chwilowych powodzeń, słabły sprężyny rządu, a w sto lat po śmierci Alfreda ledwie ślady dawnéy pomyślności i potęgi Anglii zostały.

Ponawiali Duńczykowie napastnicze swoie na brzegi Anglii wyprawy. W roku 981. nikczemny Etelred, Król Angielski, niezdolny orężem odeprzeć nieprzyiaciela, skłonił go do pokoiu złożoną daniną dziesięciu tysięcy funtów szterlingów. Tak znaczna w owym wieku opłata niezaspokoiła korsarzy, owszem do nowych ich zachęciła wypraw. W następuiącym roku, pomimo zawartego rozeymu, nowe zgraie barbarzyńców na brzegach Angielskich wylądowały. Ztrwożony Etelred nową złożył daninę 60,000 funtów szterlingów i tym sposobem haniebny sobie okupił pokóy od Olawa, Króla Norwegii, i Sweyna Króla Duńskiego. Pięć razy ieszcze opłacał się Etelred Duńczykom; wyliczone w tym celu summy nieokupiły Anglii pokoiu, którego orężem dobiiać się należało. Edmund, syn Etelreda Iron side, czyli o żelaznym boku przezwany, w tak trudnych okolicznościach tron oyca osiadłszy, niezdołał odwrócić ciosu, który Anglii zagrażał. Wzmagała się coraz bardziéy potęga Duńczyków w Anglii, a w r. 1017. Kanut, Król Danii i Norwegii, ogłosił się Królem Angielskim.

Mało iest podobno w historyi przykładów, aby dzielny naród tylu poniżaiącym miał uledz odmianom, iak naród Angielski. W przeciągu 500 lat, od chwili, kiedy Rzymianie opuścili Albion, zmienieni Brytańczykowie na Saxonów, ci znowu na Duńczyków, dwa razy zawoiowani, dwa razy, że tak powiem, obcym sobie stawali się ludem. Wkrótce

trzeciéy podobnéy uledz mieli odmianie. — Pierwszym celem Królów Duńskich, którzy w Anglii panowali, było zbliżenie zwyciężonych do zwycięzców i połączenie obu narodów. W krótkim oni czasie zamierzonego dosięgli celu. Po śmierci Haralda i Hardi-Kanuta, następców pierwszego Kanuta, syna Sweyny, Duńczyki i Anglicy tak się byli połączyli, iż ieden tylko składali naród.

W roku 1041. osiadł tron Angielski Edward, późniéy w poczet Świętych policzony. Monarcha ten w Normandyi wychowany, przywiązał się do kraiu, który młodzieńczych iego uczuć był oyczyzną, i otoczył się Normandczykami, młodości swoiéy towarzyszami; a że w owym wieku naród ten cywilizacyą celował sąsiedzkich Brytańczyków, wkrótce ięzyk, prawa i obyczaie Normandyi stały się Anglikom poufałemi.

W tymże czasie odznaczał się wśrzód pierwszych rodzin Angielskich Godwin, zięć Kanuta Wielkiego, sławą woienną, maiątkiem i wziętością. Słabość bezdzietnego Edwarda łudziła go nadzieią osiągnienia po nim tronu Angielskiego. Nagła śmierć Godwina zniweczyła iego zamiary; syn iego Harald odziedziczył iego ambicyą. Przemagaiącemu wpływowi téy możnéy rodziny opierać się nie był zdolny prawy dziedzic korony Edgar Atheling, synowiec Edwarda; a Król Angielski, zmieniaiąc porządek sukcessyi, zapewnić ią umyślił Wilhelmowi Xiążęciu Normandyi, naturalnemu synowi Roberta, Diabłem zwanego.

Przemogła po śmierci Edwarda fakcya Haralda, który w r. 1066. ogłosił się Królem i przywłaszczenie swoie przezornym rządem poniekąd usprawiedliwił. Niezraził się Wilhelm, i przeznaczoną sobie koronę bronią odzyskać postanowił. Na czele bitnego woyska Normannów wylądował on do Anglii, a tam iedna wygrana pod Hastings bitwa, w któréy Harald poległ, losy królestwa rozstrzygnęła. W r. 1067. koronować się

kazał Królem Anglii Wilhelm podbiciel, zasadzaiąc prawa swoie na woli Edwarda Wyznawcy, na niewłaściwym Haralda wyborze, a gruntowniéy ieszcze na ostrzu zwycięzkiéy broni.

Zasmucaiącym iest brak dzielności Anglików w oporze przywłaszczycielowi stawianym. Jedna bitwa zmieniła panuiącą im dynastyą, a Wilhelm w miarę podobno słabego zwyciężonych oporu, surowo sobie z nimi postąpił ustalaiąc nieograniczoną swoią władzę na sześciudziesiąt tysiącach lenności szlacheckich, które Normandczykom rozdał. Skutkiem téy ustawy było poniżenie dawnéy szlachty kraiowéy, które do tego doszło stopnia, że kilka zgasło pokoleń, nim Monarchowie Angielscy którą rodzinę Saxońską dostoieństwem Barona zaszczycili.

Następcą podbiciela w roku 1087. zmarłego, został Wilhelm Rudy, starszy syn iego. Wtóry syn Robert, odzierzył Normandyą, którą bratu za trzydzieści tysięcy grzywien śrebra zastawił, i na krzyżową wyprawę do Palestyny popłynął. Zginął tymczasem Wilhelm na łowach, strzałą przez Waltera Tyrvel przeszyty, a trzeci brat iego, Henryk, w niebytności starszego Roberta, Królem się Angielskim ogłosił.

Dochodził pokilkakrotnie praw swoich upośledzony Robert; przegrana ostatecznie w roku 1106. bitwa odięła mu wolność i Xięstwo Normandyi, które Henryk do Anglii przyłączył.

Monarcha ten sądząc, że tron nieprawnie posiadany zachwiać się może pod przywłaszczycielem w pierwszych zaraz miesiącach iego panowania, usiłował uiąć sobie serca poddanych swoich nadaniem ustawy znoszącéy uciążliwsze prawa [1]) oyca i brata. Niedotrzymał Henryk da-

1) Tą ustawą Król zrzekł się administracyi dóbr nieletniéy szlachty, któréy opiekunów mianować pozwolił, zrzekł się dochodu z mennicy, z wakuiących biskupstw, oraz prawa nakładania samowładnie danin na maiątki ziemskie, przyrzekł powszechną amnestyą i zmnieyszenie taryffy narzuca-

nego narodowi słowa i żadnego w ciągu iego panowania nieznayduiemy śladu określenia władzy tronu, które pomienioną wyżéy ustawą był wyrzekł. Ani rozpuszczone obyczaie Normandczyków, ani ich niekarność i zła wiara w wieku, kiedy los rodowitych Anglików mało panuiącego obchodził, nieusprawiedliwiaią zmienności Henryka.

Po śmierci tego Króla w roku 1135. porządek sukcessyi powoływał na tron Angielski córkę iego Cesarzową Matyldę, któréy Baronowie Angielscy po dwa kroć z woli oyca przysięgę wierności byli składali; tak mało atoli w owym wieku prawa następstwa były ustalone, iż Stefan wnuk Wilhelma podbiciela z Adeli Hrabiny de Blois spłodzony, koronę Angielską sobie przywłaszczył. Toczyła się woyna domowa przez lat dziesięć z odmienném obu stron szczęściem. Zwyciężony w roku 1141. Stefan dostał się w ręce stronników Matyldy; zbuntowani w kilka miesięcy potém mieszkańcy Londynu przywrócili go na tron i zniewolili prawą dziedziczkę korony do szukania we Francyi schronienia. W roku nakoniec 1153. Henryk, syn Matyldy, zaślubiwszy sobie Eleonorę z Akwitanii, rozwiedzioną żonę Ludwika VII. Króla Francuzkiego, wymógł na Stefanie, iż mu następstwo tronu zabezpieczył.

Następca Stefana, dziedzic wielu prowincyy Francuzkich, mieścił się w liczbie pierwszych Monarchów Europy tém bardziéy, że władza królewska w owym wieku obszernieysze w Anglii niż w innych kraiach miała granice. Henryk II. uświetnił swoie panowanie przezornym i ścisłym sprawiedliwości wymiarem. Wybierani przez niego sędziowie obieżdżali prowincye i wyroki niższych sądów prostuiąc, Sądów appellacyinych władzę sprawowali. Sześćdziesiąt tysięcy woyska pieszego i dwadzieścia tysięcy

nych grzywien, tudzież zastrzegł Baronom prawo rozporządzania przez testament ruchomemi i nieruchomemi maiątkami swemi.

iazdy składały siłę zbroyną narodu. Rycerstwo Normandzkie upatrywało w Henryku godnego potomka podbiciela, a lud uwielbiał Monarchę, któremu szczęście sprzyiało. Król ten przecież pierwszym podobno był z szczepu Normandzkiego, który w stósunkach swoich z duchowieństwem doznał oporu, iakiego Dunstan Mnich, w dziesiątym wieku gorszący zostawił przykład. Tomasz Beket, Arcybiskup Kantuaryeński, więcéy o powagę stanu swego niż o dobro kraiu gorliwy, gwałtownie obstawał za przywłaszczeniami Hierarchii. Usiłował Henryk powściągnąć dumę wyższego duchowieństwa; ogłoszona w tym celu ustawa Klarendońską zwana, położyć miała tamę nadużyciom przemagaiącéy władzy kościoła. Powstała Stolica święta przeciw urządzeniu, [1]) które duchowieństwu Angielskiemu właściwe kreśliło obręby, a Beket głosząc zgryzotę sumienia, iż podpisał warunki kościołowi uwłaczaiące, powstał na nowo przeciwko Królowi. Nieszczęsnemu sporowi koniec położyła w roku 1170. śmierć Arcybiskupa, którego dworzanie królewscy w kościele zamordowali, gdy święte ołtarza sprawował obrządki. [2]) Naydotkliwsze zmartwienia zatruły resztę dni życia Henryka. Właśni iego synowie rokosz przeciw niemu podnieśli domagaiąc się udziału do rządu. Wilhelm Król Szkocki, Ludwik VII. Król Francuzki i następca iego Filip August wspierali wyrodne dzieci, niepomni na to, że sprawa Henryka była sprawą wszystkich oy-

1) Ustawa Klarendońska te ważnieysze zawierała zasady: Oskarzeni o występek Biskupi przed sądami świeckiemi stawać byli obowiązani. Żaden Biskup lub Prałat oddalać się z kraiu niemógł bez zezwolenia królewskiego. Arcybiskupi i Biskupi w liczbie Baronów umieszczeni, obowiązki ich na siebie przyimowali. Skarb publiczny pobierał dochody wakuiących Biskupstw. Biskupi nie mogli rzucać klątwy na żadnego z wyższych lenników królestwa bez wiadomości i zezwolenia królewskiego. — Appellacya od zapadłych wyroków daléy iak do Króla iść nie mogła bez iego zezwolenia.

2) Papież Alexander III. Beketa w poczet Świętych umieścił pod imieniem Św. Tomasza Kantuaryeńskiego.

ców i wszystkich Królów. W obozie rokoszan niechętnie widzimy Ryszarda I., którego rycerskie męstwo szlachetnego umysłu zdawało się być oznaką. Umarł Henryk w roku 1189. Burzliwe iego panowanie uświetnione zostało podbiciem Irlandyi i złożeniem hołdu lenności przez Wilhelma Króla Szkockiego, w bitwie pod Alnwic w roku 1174. w niewolę wziętego.

Historya trzeciéy krucyaty historyą Ryszarda pierwszego nazywać się może. Pierwsze chwile panowania tego Króla, który więcéy broń woiowników swoich uświetnił, niż szczęście poddanych zdziałał, zaięło zbieranie potrzebnych na świętą wyprawę funduszów; uciążliwe pobory, przymuszone pożyczki, frymark urzędów publicznych, szkodliwy na administracyą kraiową wpływ miały. Boleśnieyszém ieszcze narodowi było okupienie się Króla Szkockiego od przyiętego za Henryka II. obowiązku lennego.

Połączone woyska Ryszarda i Filipa Augusta Króla Francuzkiego popłynęły do Syryi, gdzie Saladyn zdobył był na Chrześcianach Jerozolimę. Pomimo wygranéy pod Askalon i zdobycia tego miasta, niedosięgli Chrześcianie zamierzonego celu; miasto święte zostało w ręku Saracenów, a zawiść Króla Francuzkiego i nieiedność krzyżowców zniechęconego Ryszarda do powrotu do Europy nakłoniły. Lękaiąc się zasadzek Filipa Augusta, Król Angielski w odzieży pielgrzyma przez Niemcy śpieszył do swego kraiu; poznany w Austryi i z rozkazu Leopolda Xiążęcia Austryackiego zatrzymany, przeszło rok ieńcem w Niemczech przemieszkał. Chętnie złożyli Anglicy 150,000 grzywien śrebra okupu za Króla, który w roku 1194. do Anglii powrócił.

Smutny był stan tego kraiu pod niebytność Ryszarda. Brat iego Jan, któremu on rządy państwa był zlecił, poduszczał Baronów do buntu przeciw Królowi i w tym celu zawarł przymierze z Filipem Augustem

Królem Francuzkim. Przebaczył Ryszard bratu lekkomyślnie podobno, gdy znaiąc iego przywary następcą go swoim mianował. Umarł w roku 1199. z rany odniesionéy przy dobywaniu zamku Chalus we Francyi, kiedy o nowéy zamyślał krucyacie.

Nie znalazł Jan na tronie pożądanego szczęścia, dla którego za panowania Henryka II. i Ryszarda nayświętsze obowiązki był zdeptał. Niekochali Anglicy wyrodnego syna i brata, lekce ważyli Króla, który gorszących przywar rycerskim niepokrywał bluszczem. Wkrótce zabóystwo Artura, synowca Ryszarda, prawa do korony roszczącego, postawiło Króla za cel powszechnéy narodu wzgardy. Zniechęcona szlachta podniosła rokosz i wsparcia Króla Francuzkiego wezwała. Wszczęła się z tego powodu między obu narodami woyna, w któréy Filip August prowincye Francuzkie Anglii hołduiące prócz Akwitanii zawoiował.

Niebezpiecznieyszemi ieszcze dla Anglii stały się spory Króla Jana z dworem Rzymskim. Innocenty III. samowładnie mianował Arcybiskupem Kantuaryi Kardynała Langton, którego Król uznać się wzbraniał. Papież karząc nieposłusznego Monarchę, klątwę na niego i na cały naród rzucił, poddanych od obowiązku wierności uwolnił i Królowi Francuzkiemu wykonanie wyroku swego zlecił. Król Angielski uległ woli Papieża, lennikiem się Stolicy Świętéy ogłosił, 700 grzywien śrebra za Anglią, 300 grzywien za Irlandyą lenney daniny płacić zobowiązał się i oddaną Legatowi koronę z rąk iego odebrał. Porwali się do broni Baronowie przeciwko Monarsze, który nieszanował praw władzę iego określaiących, a samowładnéy powagi na ustalenie iéy użyć nieumiał. Opuszczony Król od szlachty i duchowieństwa, dał się w roku 1215. zniewolić do podpisania sławnéy w dzieiach Anglii Walnéy Karty (Magna Charta), którą mógł z własnéy woli naród obdarzyć, lecz któréy przymuszony nigdy podpisywać niebył powinien.

Ustawa ta konstytucyina duchowieństwu, Baronom i ludowi ważne zastrzegaiąca prawa, ustalała nieznany dotąd w Anglii skład rządu, w którym reprezentacya narodu do czuwania nad dobrem iego upoważniona, naywyższą władzę z Monarchą dzielić miała. Przyięte w tym akcie prawidła w późnieyszych wiekach w miarę postępu cywilizacyi i zmiany obyczaiów wykształcone, stanowią zasadę konstytucyi, którą się dziś Anglia szczyci. Magna Charta następuiące stanowiła prawa:

»Posiedziciele dóbr lennych do żadnych nadzwyczaynych opłat pociągani być niemogli. Prawo nakładania podatków zastrzeżone zostało reprezentacyi narodowéy, złożonéy z Arcybiskupów, Biskupów, Hrabiów i Baronów. W całym kraiu równe wagi i miary zaprowadzone być miały; układy handlowe zabezpieczono od samowładnych ceł i opłat; każdy wolny poddany oddalić się mógł z kraiu według upodobania; zastrzeżono każdemu wolnemu człowiekowi prawo rozrządzenia maiątkiem swoim przez testament. Sądy bezpłatnie spory mieszkańców rozstrzygać miały; każdy wolny obywatel w każdém ważnieyszém zdarzeniu nie inaczéy iak przez równych sobie miał być sądzonym. Nakoniec włościanom (Villains) bezwarunkową własność pługa, wozu i narzędzi rolniczych zabezpieczano.«

Dzieiopis Hume słusznie w tém zdarzeniu uwielbia umiarkowanie Baronów, którzy, pomni na tę wielką prawdę: że zbyt obszerna władza stanowi iednemu przyznana gorsze za sobą ciągnie skutki niż samowładność Monarchy, nienadużyli przemocy swoiéy, i nieścieśnili zbytecznie powagi i dochodów tronu.

Mimowolne przyięcie téy ustawy przez Króla wznieciło woynę domową. Uszedł Król Jan z Londynu, gdzie pod strażą zbuntowanych Baronów zostawał, odwołał nadaną konstytucyą, woysko z obcych żołnierzy

złożone zaciągnął i od Papieża iako zwierzchnika królestwa uzyskał wyrok znoszący nienawistną mu ustawę. Baronowie wezwali pomocy Ludwika, syna Filipa Króla Francuzkiego. Za iego przybyciem część woysk Angielskich odstąpiła Króla, i na stronę nieprzyiaciela przeszła, a słaby Monarcha umieraiąc w roku 1216., zostawił synowi spodloną koronę lennika dworu Rzymskiego i kray wieloletną woyną domową wycieńczony.

Następcą Króla Jana został nieletni syn iego Henryk III. Opiekun iego czyli Protektor Hrabia Pembrok zatwierdził walną kartę i zniewolił Francuzów do ustąpienia z Anglii. Darowanie winy rokoszanom, które w podobnych zdarzeniach tak często zwycięzca przyrzeka, tak rzadko dotrzymuie, iest dowodem cnotliwego pomiarkowania Protektora. Pięćdziesiątsześcioletne panowanie Henryka było raczéy panowaniem zauszników iego i przeciwnych sobie stronnictw. Niemało przyczyniło się do pomnożenia klęsk kraiowych oddalenie cnotliwego Huberta de Burgk, który po śmierci Protektora styr rządu był obiął. Zwołany do Oxford przez Henryka Parlament szalonym zwany, zatwierdził walną kartę, wbrew atoli iéy zasadom odebrał Królowi władzę wykonawczą i poruczył ią dwudziestu czterem Baronom z Rady stanu i z Parlamentu wybranym. Uciążliwa oligarchia, pod naczelnictwem Hrabiego Leicester trzy lata spokoynie wodze rządu trzymała. Pamiętną iest w tym czasie zmiana składu Parlamentu, do którego Hrabia Leicester mnieyszą szlachtę i deputowanych gmin powołał. Urządzenie buntownika późniéy za Edwarda I. uprawnione, stało się zasadą dzisieyszéy Izby niższéy i rękoymią swobód narodu.

Powszechna niechęć przeciw Hrabiemu Leicester nowych rozruchów stała się przyczyną. Papież uwolnił Króla i naród od zaprzysiężonéy w Oxford umowy, a Henryk zwoławszy nowy Parlament postanowił od-

iętą sobie władzę bronią odzyskać. Wszczęta z tego powodu woyna trwała lat cztery; śmierć Hrabiego Leicester, w roku dopiero 1265. koniec iéy położyła. Za panowania tego Króla, władza duchowieństwa w Anglii do naywyższego [1]) wzniosła się stopnia. Ukrócił ią nieco Edward I., syn i następca Henryka tém łacniéy, że mniemanie publiczne wspierało iego chęci; lecz z umnieyszaiącém się uszanowaniem dla ołtarza, zmnieyszyło się podobno i uszanowanie dla władzy świeckiéy; tyle przynaymniéy iest pewna, że z początkiem czternastego wieku spostrzegać się daie w historyi Angielskiéy ciągłe dążenie tego narodu do ścieśnienia powagi duchowieństwa i powagi Królów.

Powracaiącego z Palestyny Edwarda I., w r. 1273. w Sycylii wieść doszła o śmierci niedołężnego oyca. Za iego do Anglii przybyciem inną wzięła postać administracya kraiowa; porządek i sprawiedliwość zaięły mieysce gwałtów i niekarności, przygięta duma możnych, uporządkowanie ceł, ulepszenie stanu gminu, zaprowadzenie porządku w sądownictwie i sądów pokoiu, oraz ułożenie zbioru praw dowodzą, z iaką przezornością Król ten rzeczywistego dobra Monarchii przestrzegał. Niezaprzeczone iego zalety kaziła zbytnia surowość i religiyny fanatyzm, który mu był powodem, że piętnaście tysięcy żydów z maiątków wyzuwszy, z kraiu wypędził, a dwieście ośmdziesiąt w iednym dniu na śmierć skazał.

Podbicie Wallii uświetnia panowanie Edwarda; obwinia go przecież historya o zamordowanie wszystkich Bardów téy krainy w celu podobno wygubienia pamięci ich pieniów, sławie i niepodległości Wallii poświęconych.

---

1) Dochody Legata Papiezkiego i duchowieństwa Włoskiego w Anglii czyniły rocznie 60,000 grzywien śrebra i przenosiły dochody skarbu publicznego.

Wkrótce woyna z Szkocyą odięła Anglikom korzyści doskonalącéy się administracyi kraiowéy. Woyna ta iest nayważnieyszą czynnością panowania Edwarda I.; powody przecież do niéy i okrucieństwa Anglików więcéy plamią charakter moralny tego Króla, niżeli zwycięztwa nad Szkotami odniesione panowanie iego uświetniły.

Po śmierci Alexandra III. Króla Szkockiego, porządek sukcessyi powoływał na tron Małgorzatę, wnuczkę iego synowi Króla Angielskiego zaręczoną; śmierć téy Xiężniczki otworzyła pole licznym do korony pretendentom. Wezwany od Parlamentu Szkockiego zwyczaiem owego wieku Król Angielski do rozpoznania ich praw, nieusprawiedliwił zaufania sąsiedzkiego narodu; zwołał on do zamku Norham w Anglii deputowanych Szkockich i pretendentów do tronu, i oświadczył im, że prawo mianowania następcy po zmarłym bezdzietnie Alexandrze, iemu się należało, nie iako pośrzednikowi, lecz iako zwierzchnikowi korony Szkockiéy [1]), i w skutku mniemanego swego prawa, Jana Baliol Królem ogłosił. Woyna Edwarda I. z Francyą, sposobną Szkotom wskazała porę do zrzucenia z siebie iarzma Angielskiego; próżnémi przecież były zrazu ich usiłowania; ulegaiąc na chwilę przemocy, niezgięci nawet gorale (High lenders) hołd posłuszeństwa złożyli Edwardowi I., któremu i Jan Baliol, Król Szkocki, praw swoich do téy korony odstąpił.

Upokorzeni Szkotowie Wilhelma Wallace mścicielem sobie obrali; historya Szkocka przypisuie temu mężowi wszystkie własności wodza, żołnierza i obywatela. Piękne iego przymioty niezdołały przecież ziednoczyć poróżnionych między sobą Szkotów; uległ Wallace przemagaią-

1) Wzięty w niewolę pod Alnwic Wilhelm III. Król Szkocki w roku 1174. za Henryka II. uznał się był lennikiem korony Angielskiéy, atoli Ryszard I., syn Henryka, uwolnił Króla Szkockiego od przyiętych obowiązków za opłatą 100,000 grzywien śrebra; w skutku tego układu królestwo Szkockie było samowładném a pretensye Edwarda bezzasadnemi.

cey sile Edwarda i Anglikom w niewolę się dostał. Smierć tego wodza, którego Edward I. sromotnie stracić kazał, nieuśmierzyła woyny z Szkotami; wstąpił w iego ślady Robert Bruce, Królem przez ziomków swoich obrany, a wytrwałość iego odięła Edwardowi korzyści zwycięztw nad Szkotami odnoszonych i niepozwoliła mu panowania swego w tym kraiu ustalić.

Edward I. zatwierdził walną Kartę. Ustawa ta od poprzedników iego w różnych zdarzeniach wielokrotnie zaprzysiężona, za panowania dopiero tego Króla stała się niewzruszoną zasadą rządu Angielskiego. Zatwierdzone narodowi polityczne iego prawa, nowe znalazły zabezpieczenie w powołaniu do Parlamentu deputowanych ludu. Edward I. idąc za przykładem wspomnionego za Henryka II. Hrabi Leicester, powołał do Parlamentu niższą szlachtę i gminy. Deputowani ich nieprzyięci do Izby dumnych Baronów osobne składać poczęli zgromadzenie i stali się zawiązkiem przemagaiącéy dziś w Parlamencie Angielskim Izby niższéy.

Edward II. wstąpił na tron po zmarłym oycu w roku 1307. i wkrótce ślepém uleganiem niegodnym zausznikom ściągnął na swóy kray woynę domową. W roku 1311. wymogli na nim Baronowie, iż wybranym z ich grona dwunastu członkom, na półtora roku zdał prawo czynienia odmian w administracyi kraiowéy. Klęski wszelkiego rodzaiu panowanie tego Króla znamionuią. Władza wyższéy szlachty w tym wieku do tego wzniosła się stopnia, iż zmowa kilku zniechęconych Baronów dostateczną do zachwiania tronu była sprężyną. Usamowolnienie Szkocyi zabezpieczone kilkoletnim rozeymem, rokosz Irlandyi, intrygi Izabelli, żony Edwarda, która męża swego zniewoliła do oddania synowi korony, dowodzą, że surowość Edwarda I., nie tyle kraiowi iego szkodliwą była, iak słabość iego następcy. Umarł w roku 1327. nieszczęśliwy Edward, okru-

tnym zamordowany sposobem przez Baronów, pod których strażą zostawał.

Podniósł godność narodu Edward III. syn i następca iego. Popierany za panowania tego Króla przez Anglików Edward Baliol, z odmiennem walczył szczęściem o koronę Szkocką z Dawidem Bruce, synem zmarłego Roberta. Pomimo częstych przez Anglików odnoszonych zwycięztw ustalała się niepodległość narodu Szkockiego, który w naytrudnieyszych okolicznościach nigdy o niepodległości swoiéy niezwątpiał. Do usamowolnienia Szkocyi nie mało przyczyniła się pamiętna w historyi 14.ego wieku woyna Edwarda III. z Francyą.

Wbrew prawu Salicznemu płeć żeńską od sukcessyi tronu Francuzkiego oddalaiącemu, Edward III. rościł pretensye do téy korony w spadku po matce swoiéy Izabelli, córce Filipa pięknego. Wszczęta z tego powodu woyna, pierwsze między sąsiedzkie ludy rzuciła nasienie niechęci, która od tylu wieków nieukoiona, dotąd ie rozdwaia. Zwycięztwa Edwarda III. nad Francuzami odniesione, na morzu w roku 1340., na lądzie pod Crecy i Poitiers, gdzie Jan, Król Francuzki, dostał się w niewolą Xiążęcia Wallii, dla czarnéy zbroi czarnym Xiążęciem zwanego, uświetniły panowanie tego Króla, mało przecież stałych korzyści narodowi Angielskiemu przyniosły. Pokóy w Bretigny w r. 1360. podpisany, przysądził wprawdzie Edwardowi III. znaczną część Francyi z tytułem oddzielnego królestwa, [1]) następna przecież woyna odięła Anglikom otrzy-

1) Edward III. zrzekł się tym traktatem mniemanych swoich praw do korony Francuzkiéy i do prowincyy Normandyi, Maine, Touraine i Anjou, które przodkowie iego z linii macierzystéy byli dziedziczyli; w zamianę zaś otrzymał prowincye: Poitou, Saintonge, L'Agénois, Périgord, Limousin, Quercy, Akwitanią, Rouergue, L'Angoumois, hrabstwo Ponthieu, miasta Calais i Montreuil z tytułem Monarchy wolnego od składania hołdu lenności Królom Francuzkim. Okup wziętego w niewolą pod Poitiers Króla Francuzkiego na 3,000,000 talarów ugodzono.

mane korzyści, a umieraiący w roku 1377. Edward ledwie się przy miastach Bordeaux, Baïonne i Calais utrzymał.

Więcéy zapewne uświetnił się ten Monarcha wydoskonaleniem porządku i wewnętrznéy administracyi swego kraiu. Pomimo wielokrotnego walnéy karty zatwierdzenia, zasady iéy tyle razy gwałcone, niedosyć działały na umysły gnębionego ludu, przemożnéy szlachty i duchowieństwa; Edward III. dopiero ustalił konstytucyą narodu. Godném iest wspomnienia zniesienie za panowania tego Króla obelżywéy daniny przez Króla Jana dworowi Rzymskiemu zabezpieczonéy, ustanowienie orderu podwiązki a więcéy ieszcze rozsiewanie przez Jana Wiklefa odmiennéy religii.

Zgasły z Edwardem III. blask i pomyślność Anglii. Podnieśli rokosz przeciw Ryszardowi II. wnukowi iego, Baronowie zazdrośni władzy Roberta de Vere, zausznika Ryszarda. W roku 1387. naczelnik zbuntowanéy szlachty Xiążę Glocester odiął władzę Królowi i poruczył ią czternastu wybranym z pomiędzy rokoszan osobom. Po śmierci Xiążęcia Glocester, Henryk Xiążę Lancaster wylądował na brzegach Angielskich w celu, iak głosił, odzyskania zabranych mu na skarb posiadłości. Zgromadziły się do obozu iego tłumy rokoszan; poymany Król został odsądzony od tronu wyrokiem obu Izb Parlamentu, który Henryka Xiążęcia Lancaster w r. 1399. Królem Angielskim pod imieniem Henryka IV. ogłosił. Sądził przywłaszczyciel, iż śmierć prawego Króla umorzy prawa iego do korony i nieszczęśliwego Ryszarda w więzieniu zamordować kazał.

Niespokoyném było panowanie nowego Króla. Zaburzały spokoyność publiczną, częste woyny z Szkotami i z rokoszanami Wallii, wewnętrzne zamieszki i prześladowanie różnowierców Wiklefitami czyli Lollardistami zwanych. Okrutna śmierć spalonego za kacerstwo w Londy-

nie Rektora Sautre, pierwszą iest plamą tego rodzaiu w dzieiach Angielskich.

Rozwiozła młodość Henryka V. niewróżyła Anglii szczęśliwéy przyszłości; zmienił młody Król dawnieysze swe postępowanie przy obięciu rządu w roku 1413., a sprawiedliwa historya mieści go w liczbie naywiększych Monarchów Angielskich.

Posiadanie kilku miast portowych na brzegach francuzkich, niedołężność Karóla VI. Króla Francuzkiego, osłabienie tego kraiu wewnętrznemi niesnaskami Xiążąt Orleanu i Burgundyi, łatwe nad Francuzami Henrykowi rokowały zwycięztwo; powłoką wydanéy przez niego Francyi woyny było nieuiszczenie okupu Jana Króla Francuzkiego pod Poitiers w niewolę wziętego.

W roku 1415. woyska Angielskie wylądowały pod Harfleur. Zwycięzca pod Agincourt Henryk V. wsławił swóy oręż porówno z zwycięzcą pod Crecy i Poitiers, a szczęśliwszy ieszcze od niego większą część Francyi opanował i do Paryża wkroczył. Zawarte w Troyes w roku 1420. przymierze, bezprzykładne podobno w dzieiach ciwilizowanéy Europy, Anglią i Francyą w iedno połączyło państwo pod berłem Henryka V. z zastrzeżeniem tytułu królewskiego Karólowi VI., którego córkę Katarzynę Henryk poiął za żonę. Parlament Francuzki zatwierdził haniebne przymierze. Wśrzód tylu pomyślności umarł Henryk V. w 34. roku wieku swego, zostawiwszy synowi swemu w kolebce i następnym Monarchom Angielskim płonny tytuł Królów Francuzkich.

Po śmierci iego nieprzestał Xiążę Bedford, opiekun małoletnego Henryka VI. walczyć o ustalenie korony Francuzkiéy na głowie młodzieńca, którego w Paryżu w roku 1430. Królem Francuzkim koronował; próżnémi przecież były iego usiłowania. Nadeszła chwila oswobodzenia Fran-

cyi. Poróżnienie dworu Angielskiego z Xiążęciem Burgundyi, naygłównieyszym nieprzyiacielem Delfina Francuzkiego, mądre postępowanie tego Xiążęcia, oziębłość Parlamentu Angielskiego w popieraniu téy woyny, zapał Francuzów, i zwycięztwa dziewicy Aureliańskiéy, odięły Anglikom odniesione korzyści i do ustąpienia ich z Francyi zniewoliły z stratą nawet Normandyi, od trzechset lat przez Anglików posiadanéy.

Uśmierzenie woyny z Francyą nieprzyniosło Anglii pożądanego pokoiu. Wszczęty w tymże czasie krwawy spor między różą czerwoną i białą [1]) czyli woyna domów York i Lancaster o koronę Angielską, naysmutnieyszą stanowi epokę w dzieiach tego narodu od czasów podbicia Anglii przez Normandczyków. Słabość rządu Angielskiego pod Henrykiem VI. sposobną domowi Xiążąt York wskazywała porę do odzyskania korony, przez Ryszarda II. utraconéy. Lała się przez lat dwadzieścia krew obywatelska w tym kraiu, a w dwunastu stoczonych bitwach ośmdziesiąt Xiążąt krwi królewskiéy poległo, i cała niemal starożytna szlachta Angielska wyginęła. Północne prowincye państwa domowi Lancaster sprzyiały, południowe obstawały za sprawą domu York, a lubo prawa téy rodziny bardziéy były zastósowane do zwyczaynego porządku następstwa, [2]) bezstronna część narodu szanowała prawa panuiącego od sześciudziesiąt lat domu (Lancaster) w tém przekonaniu, iż zmiana dynastyi żadnéy Anglii korzyści przynieść niemogła.

Niedołężność Henryka VI. pozbawiła go korony i osobistéy wolności, pomimo mężnego popierania praw iego przez żonę iego Małgorzatę d'An-

1) Dom York obrał sobie za godło różę białą, róża czerwona znamionowała stronników domu Lancaster.

2) Większe miał prawo do korony Ryszard Xiążę York będąc synem Filippy, córki iedynaczki Xiążęcia Klarencyi, drugiego syna Edwarda III., Henryk zaś VI. z domu Lancaster wywodził swoie prawa od Xiążęcia Lancaster, trzeciego syna Edwarda III.

jou, panią wielkich przymiotów i rycerskiéy odwagi. W téy nieszczęśliwéy epoce prawa bezwładnémi były. Przemagaiące na przemianę stronnictwa podawały wprawdzie do zatwierdzenia Parlamentowi ustawy, które bezwzględne ich na dobro publiczne namiętności kreśliły; przecież hołd ten reprezentacyi narodowéy oddany, był tylko pozornym, a nieustaiące zamieszki ciągle były wymówką gwałtownych urządzeń możnowładzców.

Stracił był Henryk VI. wolność swoię, a gdy i Małgorzata żona iego z kraiu została wygnaną i większa część stronników ich poległa, Edward IV. (z domu York) Królem W. Brytanii od Parlamentu uznany został. Poróżnienie się tego Monarchy z Hrabią Warwick [1]) zmieniło postać rzeczy. Udał się Warwick do Francyi, tam się z stronnikami Królowy Małgorzaty połączył, i w roku 1470. na brzegach Anglii wylądował; napadnięty przez woysko Warwika w obozie swoim Edward ledwie ucieczką życie ocalił. Wkrótce potem Edward IV. wspierany od Xcia Burgundyi odzyskał koronę i przy niéy się utrzymał, naywięcéy dla tego, że wszyscy niemal Xiążęta domu Lancaster prawo do korony rościć mogący, iuż wówczas nieżyli. Męstwo nowego Króla ziednało mu szacunek woiowniczego narodu; słusznie atoli wyrzuca mu historya liczne okrucieństwa, których nieusprawiedliwiaią niebezpieczne okoliczności, w iakich się znaydował, a mniéy ieszcze chęć utrzymania się na zaiętym nieprawnie tronie. Stronnicy domu Lancaster obwiniaią go o śmierć nieszczęśliwego Henryka VI. w r. 1473. Starszy syn tego Króla zamordowanym został w oczach Edwarda, który i własnéy nieprzebaczaiąc rodzinie brata swego Xiążęcia Klarencyi w beczce wina utopić kazał.

---

1) Współcześni twórcą Królów Warwika nazywali.

Xiążę Glocester, stryi i opiekun nieletniego Edwarda V. czarną zbrodnią przystęp sobie do tronu otworzył. Rozsiewane przez stronników iego wieści głosiły go prawym dziedzicem korony pod pozorem, że Edward IV. oyciec młodego Króla z cudzołostwa był zrodzonym. Ohydna baśń gdy na umysłach ludu wrażenia nieczyniła, Xiążę Glocester gminu Londyńskiego zapytać się kazał: czyliby go Królem mieć pragnął? okrzyki pospólstwa ogłoszono iako wolą Narodu i po zmarłych ciałach Edwarda V. i brata iego Xcia York, Ryszard III. wstąpił na tron, którego miał być stróżem. Niedługo iednak cieszył się przywłaszczoną koroną; okrucieństwa i podeyrzliwość iego zniechęciły wszystkie stany, a przyiaciele domu Lancaster umyślili wynieść na tron Xcia Richmond z domu Lancaster, prawnuka Edwarda III. Pierwsza wyprawa spiskowych niepowiodła się; szczęśliwszym był sam Xiążę, który w r. 1485. na polu bitwy pod Bosworth Ryszardowi koronę wraz z życiem odebrał.

Osiadł tron Xiążę Richmond pod imieniem Henryka VII. i prawem dziedziczném Cesarską koronę Anglii z rąk Parlamentu odebrał. Wszyscy niemal Xiążęta z domów York i Lancaster w téy nieszczęśliwéy polegli byli woynie; okoliczność ta nie mało posłużyła do ustalenia na tronie Monarchy, którego prawa do tronu wielu wyłączeniom podlegały. W niedostatku prawych pretendentów do tronu nieprzyiaciele Króla zmyślonych szukali; w roku 1487. Lambert Simnel, w roku 1497. Perkin Warbek, ludzie prostego stanu, przybierali nazwisko Ryszarda Xcia York, syna Edwarda IV. udaiąc iakoby tenże z rąk morderców Xcia Glocester był uszedł. Przegrana pod Stock przez Simnela bitwa, zawiodła nadzieie przeciwników panuiącego domu. Niebezpiecznieyszym był Warbek, przez Króla Francuzkiego i Xiężnę Burgundyi uznany; pomimo kilku przez Henryka odniesionych zwycięztw, woyna domowa skończyła się dopiero z ży-

ciem Warbeka, w r. 1499. w Londynie śmiercią ukaranego. Surowość, z iaką sobie postąpił Henryk z stronnikami obu fałszerzy, ieżeli mu serc poddanych ziednać nie mogła, czynnie się przyłożyła do utwierdzenia wewnętrznego pokoiu, za którym Anglia od tylu lat wzdychała.

Druga połowa 15.ᵉ wieku, w któréy żył Henryk VII., ważną iest epoką w dzieiach rodu ludzkiego. Vasco de Gama wskazywał nową drogę do Indyi wschodnich; Krysztof Kolumb do Ameryki płynął. W skutku tych odkryciów doskonaliła się sztuka żeglarska, rozszerzał handel i przemysł. W tymże czasie wynalazek prochu zmieniał sztukę woienną, wynalazek druku ułatwiał sposoby ciwilizacyi, a podobno przysposabiał umysły do reformacyi wiary.

Król Angielski umiał użyć tak szczęśliwych okoliczności na korzyść swego kraiu. Mieszkańcy zamożnych i handlowych miast szczęśliwém w ręku iego stali się narzędziem ukrócenia przewagi niezgiętych Baronów. Za panowania tego Króla porządek w administracyi, policyi i sądownictwie znaczny uczynił postęp; nietyle mu zaszczytu przynosi ustanowienie Izby gwiazdowéy (Star Chamber) czyli Trybunału złożonego z Sędziów przez Króla oddzielnie mianowanych. Izba gwiazdowa, bez przyzywania przysięgłych (Jury), przestępstwa niepociągaiące za sobą kary śmierci sądziła. Oświeceńszy wiek 17.ᵍ zniósł Trybunał namiętnościom Królów hołduiący a wolności narodu niebezpieczny.

W roku 1509. wstąpił po oycu na tron Henryk VIII. Żaden podobno wiek niewydał tylu sławnych w Europie Monarchów i żaden tyle tak ważnych nieprzyniósł odmian w składzie politycznym Europy. Karól V. Cesarz Niemiecki, Ludwik XII. i Franciszek I. Królowie Francuzcy, Zygmunt I. Król Polski, Leo X. Papież i Soliman Sułtan Turecki, wsławili wiek, któremu Leo X. w pewnym względzie swoie nadał nazwisko.

W téy świetnéy epoce kiedy Ferdynand V. panowaniu Maurów w Grenadzie koniec położył, i nowo odkrytą Amerykę z Hiszpanią łączył, Ludwik XII. potęgę Francyi zaprowadzeniem porządku we wszystkich zarządu iéy gałęziach ustalał. Niekorzystał z szlachetnego przykładu Henryk VIII. mniéy zaięty administracyą swego kraiu, niżeli woynami z Francyą, Szkocyą i Cesarzem Niemieckim, do których go źle zrozumiana chęć sławy pobudzała. Woyny Henryka z Szkocyą bez ważnego powodu przedsiębrane, bezskutecznemi były, gdy Król ten zaniechał korzystać z odniesionego zwycięztwa w roku 1513. pod Floden, gdzie Jakób IV. Król Szkocki z znaczną częścią woyska swego poległ.

Więcéy ieszcze obcemi prawdziwemu interessowi Anglii były spory z Francyą i Cesarzem Niemieckim. Wydał Henryk w roku 1512. woynę Ludwikowi XII., roszcząc pretensye do korony Francuzkiéy po Henryku V.; nieumiał przecież korzystać z odniesionego pod Ginegat zwycięztwa, tak iak nieumiał szanować związków przyiaźni zawartéy z Franciszkiem I. w roku 1520. na ziazdzie pod Ardres, gdy wkrótce potém dał się nakłonić Cesarzowi Niemieckiemu do związku przeciw Francyi. Poymanie znowu Franciszka pod Pawią w roku 1525. nakłoniło Henryka do przystąpienia do tak nazwanéy Ligi świętéy przeciw Cesarzowi.

Wskazuiąc błędy Henryka, bezstronna historya wspólnikiem iego winy mianuie Kardynała Wolsey, który z niskiego wzniosłszy się stanu, został pierwszym Ministrem królestwa. Niezaprzeczone iego zdolności kaziła chciwość i duma. Powiernik Króla Angielskiego sprzyiał opłacaiącemu go Franciszkowi I., dopóki Cesarz Karól nieuiął go sobie obietnicą wyniesienia go na stolicę Apostolską; zawiedziony w nadzieiach swoich nakłonił powtórnie Henryka do przymierza z Francyą. Utracił Wolsey przy końcu życia zaufanie swego Króla i ogołocony z maiątku i urzędów umarł w klasztorze.

Samowładny w kraiu swoim Henryk niecierpliwie znosił trudności, iakich od Klemensa VII. Papieża doznawał w poszukiwaniu rozwodu z pierwszą swoią żoną Katarzyną Arragońską. Miłość Henryka ku Annie de Boleyn, chęć zaślubienia iéy sobie i nieuważny podobno upor Klemensa, — te tak obce zasadom religiynym powody, stały się hasłem reformacyi wiary; skutkiem szczęśliwego ich wpływu na polityczny stan rzeczy widzimy dzisieyszą świetność i potęgę Wielkiéy Brytanii, do których bezsprzecznie przyłożyła się reformacya.

Kiedy Marcin Luter w Niemczech swoią rozsiewał naukę, w Anglii sektarze Lollards zwani, podobne zaszczepiać usiłowali prawidła. Zbiiał Henryk VIII. zasady Lutra i w nagrodę od Papieża Leona X. tytuł obrońcy wiary otrzymał. Wkrótce gorliwy polemiczny zapaśnik odmienił się w głównego Stolicy świętéy nieprzyiaciela.

Gdyby czystość powodów koniecznym rozkrzewiania opowiadanéy wiary była warunkiem, zaiste Anglia za panowania Henryka niebyłaby przyięła reformacyi; przysposobione atoli były do niéy umysły. Zmienienie w narodzie ducha rycerskiego na ducha sporów religiynych, chęć upokorzenia dumy wyższego [1]) duchowieństwa i korzystania z iego uposażenia, iednoczyły naród, oswoiony z prawidłami Wiklefa, z Królem Rzymowi nieprzychylnym. Mniemanie publiczne w Anglii sprzyiało zasadom Lutra, lecz Król nieznużony w badaniu taiemnic religiynych potępiał iego prawidła, przeciwnym był nauce Lollardystów, i samowładnie przepisał zasady religii, zatwierdzone aktem Parlamentu z zaleceniem, aby w nie tylko wierzono. Ten nowy rodzay prześladowania był tém dotkliwszym,

1) Hierarchia Kościelna w Anglii w owym wieku 66000 Xięży, 13000 kościołów, 645 klasztorów liczyła; posiadała ona znaczne dochody i wpływ na stósunki towarzyskie mieszkańców surowémi prawami karności kościelnéy ustalony.

że prawodawca wahaiący się długo w przekonaniu swoiém, potępiał dziś wczoraysze swe nauki, a to w miarę przewagi, iaką doradzcy iego Cranmer lub Gardyner nad nim brali.

Zniesiono tymczasem klasztory w Anglii i dobra duchowieństwa [1]) możnieyszym rozdano panom lub na skarb zabrano; wkrótce atoli okazały się niebezpieczne téy grabieży skutki. Dochody hierarchii kościelnéy dostarczały dotąd odlegleyszym od stolicy powiatom potrzebnéy do wewnętrznego obiegu gotowizny, odwrócenie zaś tego źrzódła mieyscowych dochodów szkodliwy wpływ na przemysł i handel kraiowy wywarło. Okazało doświadczenie, iż skargi z tego powodu iuż wówczas dosyć głośne, płonnemi niebyły; widzimy dziś bowiem, że natłok ubogich, którzy dawniéy w klasztorach znaydowali wsparcie, uciążliwego poboru stał się przyczyną. [2])

Powolny Henrykowi Parlament potwierdzał każde iego urządzenie, uprawniał każdy zapęd niepowściągliwych iego namiętności. Pozwalał Parlament na rozwód, kiedy nowa piękność Króla do siebie pociągała, [3])

---

1) Przyganiał Karól V. zabieraniu dóbr duchownych mówiąc: iż Henryk zabiiał kokosz, złote iaia noszącą.

2) Podatek na ubogich (poortax) wynosi dziś 360 millionów złotych polskich.

3) Wiadomém iest postępowanie Henryka w stósunkach iego z żonami, których miał sześć. W roku 1509. zaślubił sobie Katarzynę Arragońską, ciotkę Karóla V. Cesarza, wdowę po Arturze bracie swoim. W roku 1525. piękność Anny de Boleyn powodem mu była do poszukiwania w Rzymie rozwodu z Katarzyną. W roku 1528. nowa piękność oczy Króla na siebie zwróciła. Namiętność iego ku Joannie Seymour nienawistnym mu uczyniła związek z Anną, która, obwiniona o zalotność, śmiercią ukaraną została. Joanna Seymour umarła w roku 1537. Nieznużony w zawieraniu związków małżeńskich Henryk poiął za żonę Annę z Kliwii, lecz nie dosyć ią piękną znayduiąc, w kilka miesięcy rozwiódł się z nią pod pozorem, że związek ten nigdy się z iego wewnętrzną wolą niezgadzał; prawdziwą atoli tego postępku Henryka przyczyną była miłość iego ku Katarzynie Howard, którą sobie w roku 1540. zaślubił. Nayszczęśliwszy z małżonków Król Angielski składał Naywyższemu publiczne dzięki za naylepszą żonę. Wkrótce potém oskarzona i przekonana o nierządne życie Królowa, w roku 1542. głowę pod miecz dała. W skutku tego zdarzenia Parlament Angielski shańbił

skazywał na śmierć niemiłych Henrykowi Ministrów, nakoniec ogłosił głową kościoła Angielskiego, Monarchę, który pomimo wyłamania się z pod władzy Stolicy świętéy, mienił się przecież podporą wiary Rzymsko-katolickiéy. Umieraiąc w roku 1547. Henryk, wyznaczył fundusze na żałobne za siebie msze, lubo summy przez poprzedników swoich w podobnym celu kościołom zapisane, na skarb był zabrał.

Edward VI. syn i następca Henryka VIII. z Joanny Seymour zrodzony, w piątym roku wieku swego po zmarłym oycu na tron wstąpił. Panowanie młodego Króla było panowaniem iego opiekunów, czyli protektorów, Xiążęcia Sommerset, a po nim Xiążęcia Northumberland. Ustalenie reformacyi wiary, zbliżenie iéy prawideł do prawideł Lutra, zaprowadzenie iéy do Szkocyi i zapewnienie młodemu Królowi ręki pięknéy Maryi Stuart, dziedziczki tego Królestwa, były celem usiłowań Xiążęcia Sommerset. Xiążę ten widząc przeciwną zamiarom swoim Królową Rejentkę Szkocyi, matkę Maryi, przedsiewziął zniewolić ią orężem do związku, który zwykł być skutkiem lub rękoymią przyiaznych stósunków. Pomimo wygranéy pod Pinkey bitwy, opór Szkotów zniweczył zamiary rządu Angielskiego. Wkrótce potém Xiążę Sommerset od przeciwników swoich z urzędu złożony i na śmierć skazany został.

Zaiął iego mieysce Xiążę Northumberland; za iego namową młody Król Joannę Gray, wnuczkę Henryka VII., dziedzicką korony Angielskiéy ogłosił, wyłączaiąc od niéy siostry swoie, córki Henryka VIII. Maryą z Katarzyny Arragońskiéy, i Elżbietę z Anny de Boleyn spłodzone. Ustawa

---

się wymierzaniem kary śmierci przeciw każdéy małżonce królewskiéy, którąby utraciwszy wprzód niewinność swoią, rękę Królo..i dała, oraz przeciw tym wszystkim, którzyby o iéy słabości wiedząc, takowéy niewyiawili. W roku nakoniec 1543. Henryk po szósty raz wszedł w śluby małżeńskie z Katarzyną Parr, wdową po Lordzie Latimer, i w roku 1547. ią obumarł.

w téy mierze Edwarda, który w czternastym roku wieku swego zszedł z świata, utrzymać się niemiała. Po iego śmierci powołana do tronu mimo własnéy woli Joanna Gray, ustąpić go w roku 1553. Maryi siostrze zmarłego Króla musiała.

Oddalona od korony przez oyca i brata Marya, gorliwie przy wierze katolickiéy obstaiąc, wyłącznie ią w Anglii panuiącą mieć chciała i z tego powodu naywiększych dopuszczała się okrucieństw.

Ulegli w owym wieku Królom swoim Anglicy za Henryka VIII. z katolików protestantami, na skinienie córki iego Maryi z protestantów katolikami, a za panowania następnéy Elżbiety powtórnie protestantami zostawali, trzy razy w przeciągu czterdziestu lat religiyne zmieniaiąc przekonanie. Za przybyciem do Londynu Kardynała Pole, nastąpiło poiednanie narodu Angielskiego z Stolicą świętą za wyraźną wolą obu Izb Parlamentu, który wkrótce naysurowsze przeciw protestantom uchwalił prawa. Dzieopisowie Angielscy dwieście liczą osób, wyrokiem sądów królestwa i Parlamentu na stós skazanych, a między niemi pięciu Biskupów, pięćdziesiąt pięć kobiet i czworo dzieci.

Pragnął Parlament, aby Królowa męża poięła i dynastyą Henryka VIII. na tronie ustaliła, związek iéy atoli z Filipem Królem Hiszpańskim, synem Karóla V. Cesarza, niepodobał się narodowi. Niechęć prześladowanych protestantów była powodem do spisku, w którym Xiążę Suffolk, Lord Gray i Thomasz Wiat czynny mieli udział. Uskromiła Królowa niebezpieczny rokosz, śmiercią ukarała spiskowych, a obok nich i młodą Joannę Gray, dawniéy przez Edwarda VI. do tronu powołaną. Krótko bawił w Anglii Filip II. wśrzód niechętnego mu narodu przy żonie, któréy niekochał; przywiązanie przecież do niego Maryi było iéy powodem, iż wbrew umowie przedślubnéy wspólnie z Hiszpanią woynę Francyi wydała.

Pomimo zwycięztwa pod St. Quentin przez Hiszpanów i Anglików nad Francuzami odniesionego, woyna ta nieszczęśliwy dla Anglii wzięła obrot. Xiążę de Guise w roku 1558. zdobył miasto Calais, od dwóchset dwunastu lat przez Anglików posiadane. Stratą tą żywo dotknięta Marya dnia 17. Listopada tegoż roku życie zakończyła.

Poróżnienie wewnętrzne narodu, zmnieyszenie iego powagi w Europie, obarczenie kraiu długami, — te są główniejsze rysy panowania Maryi, która godnieyszéy od siebie siostrze koronę zostawiła.

Elżbieta córka Henryka VIII. i Anny de Boleyn, po straceniu matki uchwałą Parlamentu za dziecię nieprawego łoża uznana, wstąpiła na tron w roku 1558 po śmierci Maryi, któréy okrucieństwa zniechęciły naród, reformacyi przychylny. Elżbieta wychowana w wierze protestantskiéy, prześladowana za życia gorliwéy o rozszerzenie katolicyzmu siostry, umyśliła zwrócić kościołowi Anglikańskiemu przepisane przez oyca ustawy. Posłuszny Parlament, ogłosił ią głową kościoła i odprawiania mszy zakazał. Takowa uchwała ustaliła reformacyą, którą całe niemal niższe duchowieństwo przyięło.

Wkrótce po wstąpieniu na tron Elżbiety, Franciszek II. Król Francuzki, mąż pięknéy i nieszczęśliwéy Maryi Stuart, przybrał tytuł Króla Anglii i Irlandyi, do którego Królowa Szkocka niewątpliwie byłaby miała prawo, gdyby Elżbieta, stósownie do dawnieyszéy uchwały Parlamentu, od sukcessyi tronu wyłączoną była. Uczuła Elżbieta wyrządzoną sobie zniewagę. Woysko Angielskie zniewoliło Francuzką załogę do ustąpienia z miasta Leith, Królowa Szkocka zrzekła się roszczonych do korony Angielskiéy pretensyy, a wielowładny wpływ Elżbiety w ciasnych obrębach władzę Królowéy Szkockiéy określił. Owdowiała tym czasem Marya Stuart po śmierci Franciszka II. stała się igrzyskiem przeciwnych so-

bie stronnictw. Bezdzietna Monarchini Szkocyi, naturalna dziedziczka korony Angielskiéy w kwiecie młodości i wdzięków widziała ubiegaiących się o rękę swoią Xiążąt Europeyskich i celnieyszych panów Anglii i Szkocyi. Zawistna iéy wdzięków Elżbieta podłemi podstępami zerwała iéy związek z Arcy-Xiążęciem Karólem i Hrabią Leicester, którego sama kochała, a który z iéy rozkazu oświadczył się o rękę Królowéy Szkockiéy.

Powolna nakoniec radzie powierników swoich i za własną idąc skłonnością Marya, poięła za męża Henryka Darnley z domu Stuartów. Związek ten stał się przyczyną iéy zguby. Młody Król wkrótce postradał serce żony, i w opactwie Field podłożoną miną życie stracił, a nieprzyiaciele Maryi obwinili ią, iakoby do spisku przeciw mężowi była należała. Tak czarna zbrodnia dowiedzioną nie iest, płochość iéy atoli stwierdziła krzywdzące ią podeyrzenie. Hrabia Bothwell uważany był powszechnie za zabóycę młodego Króla. Marya przywiązaniem ku niemu zaślepiona i powolna radzie znacznieyszych panów i duchownych Szkockich, poięła go za męża; zaledwie obrządek ślubny został dopełniony, gdy powszechne w tym kraiu mniemanie ogłosiło ohydny związek iako dowód spólnictwa Królowéy z Hrabią Bothwell przeciw zamordowanemu Henrykowi. Nieżyczliwi Maryi protestanci porwali się do broni, więźniem ią osadzili w zamku Lochlewen, i do zrzeczenia się praw swoich na rzecz nieletniego syna Jakóba zniewolili. Uszła niewoli Marya i szukała schronienia w Anglii, gdzie ią Elżbieta z obłudném oświadczeniem uprzeymości przyięła, żądaiąc atoli, aby się uniewiniła z czynionych iéy zarzutów. Zebrali się w York a późniéy w Hamptoncourt Deputowani rokoszan Szkockich, iako oskarzyciele Maryi i iéy pełnomocnicy czyli obrońcy; układy ich przecież, którym przewodniczyli Ministrowie Elżbiety, pożądanego niemiały skutku. Przychylność Maryi ku wierze katolickiéy,

smutne iéy położenie, a więcéy ieszcze wdzięki iednały iéy w Anglii wielu stronników i pomnażały zawiść Królowéy Angielskiéy. Hrabiowie Westmoreland, Northumberland i Xiążę Norfolk podnieśli rokosz w celu oswobodzenia Królowéy Szkockiéy; niepowiodły się ich zamiary, wszakże smutny los osądzonych na śmierć Hrabiego Northumberland i Xiążęcia Norfolk niezmnieyszył gorliwości stronników Maryi, przez Hiszpanią, dwór Rzymski i dom Guisów we Francyi zachęcanych.

Sprzyiało Elżbiecie szczęście we wszystkich iéy zamysłach. Wpływ iéy na Szkocyą, kray ten ościenny podległym iéy czynił. Odkryto knowane na iéy życie spiski Wilhelma Parry, Sommervilla i innych, i pokilkakrotnie uśmierzano bunty Irlandczyków przy wierze katolickiéy obstaiących i przez Hiszpanią wspieranych. Z większém od Filipa II. szczęściem dopomagała Elżbieta sprawie Henryka IV. Króla Francuzkiego przeciw przywłaszczeniom Ligi i woyskom Hiszpańskim, tudzież Protestantów w Niderlandach, gdzie Hrabia Leicester z obszerną władzą posiłkowemu woysku Angielskiemu dowodził.

W roku 1586. nieiaki Babington umyślił zamordować Elżbietę. Pomimo podeyrzenia, które rzuca Hume na Królową Szkocką, rzeczą iest wątpliwą, czyli ona na życie Elżbiety godziła. Nieomieszkała przecież Królowa Angielska korzystać z podaiącéy się sposobności zgubienia nienawistnéy Maryi. Oskarzona Królowa Szkocka o wspólnictwo z Babingtonem, pomimo wstawienia się Posła Francuzkiego i Jakóba szóstego, Króla Szkockiego, wyrokiem Sądu, przez obie Izby Parlamentu i Królową Angielską zatwierdzonym, dnia 18. Lutego 1588. roku w zamku Foteringhay straconą została.

Wzaiemna Królowéy Angielskiéy i Filipa II. niechęć, udział tego Monarchy do losu Maryi, wspieranie zbuntowanych Irlandczyków przez

Hiszpanią a zbuntowanych Niderlandczyków przez Elżbietę i gwałty, iakich się dopuszczali korsarze Angielscy w osadach Hiszpańskich, stały się powodem do woyny między temi narodami. Potężna flotta, niezwyciężoną przez Hiszpanów zwana, zagroziła Anglii w roku 1588. Gwałtowne wiatry i odwaga żeglarzy Angielskich pogromiły Hiszpanów, którzy ledwie 40 okrętów do portów swoich uprowadzili. Szczęście w téy woynie wszędzie Anglikom sprzyiało. Admirałowie ich: Drake, Howard, Norrys, Raleigh, Hawkins, Effingham i Hrabia Essex niezmierne szkody Hiszpanom zadali.

Polubiony od Królowéy Hrabia Essex poruczone sobie obiął dowództwo Irlandyi, nieusprawiedliwił atoli w tém zdarzeniu iéy oczekiwania. Ogołocony z urzędów, stanął na czele spisku, którego celem było zapewnienie Jakóbowi, Królowi Szkockiemu, sukcessyi tronu Angielskiego. Odkryto iego zamiar, a Hrabia Essex na dniu 8. Lutego 1601. otwarty wśrzód Londynu podniósł rokosz. Poymany i w więzieniu osadzony, po długiém wahaniu się Elżbiety między przywiązaniem iéy do Hrabiego a chęcią ukarania winowaycy, na śmierć skazany został. We dwa lata potém Królowa dowiedziawszy się, iż Essex w łasce iéy zaufany posłał iéy był darowany sobie dawniéy pierścień, który niechętna mu Hrabina Nottingham zatrzymała, w smutku pogrążona zeszła z świata dnia 3. Kwietnia roku 1603.

Anglicy mieszczą Królową Elżbietę w rzędzie naysławnieyszych swoich Monarchów. Umiała ona wśrzód trudnych okoliczności zachować spokoyność wewnętrzną, ziednać sobie naywiększą u postronnych mocarstw wziętość, i prawa tronu ustalić, nietracąc przywiązania do siebie narodu; wielką przecież nazywać iéy niebędzie, kto zgłębi śrzodki, któremi ona do przedsiewziętych dążyła celów. Nikczemne słabości kaziły

iéy szczytne przymioty; obłuda i dwoistość w wielu zdarzeniach politykę iéy znamionowały; postępowanie iéy nakoniec z narodem Szkockim i nieszczęśliwą iego Królową, niestartą iest plamą iéy życia.

ROZDZIAŁ II.

Dalszy ciąg historyi Angielskiéy w 17ym i 18ym wieku.

Królowa Elżbieta krótko przed śmiercią widziała szerzącą się sektę Pu- *Jakób I.*
rytanów, równie władzy duchownéy i świeckiéy niebezpiecznych. Surowi ci różnowiercy uporczywie dążyli do zniesienia godności Biskupiéy, do zupełnéy reformacyi religii i do ukrócenia powagi tronu. Elżbieta obdarzona męztwem i światłem, iakiémi mało współczesnych iéy Monarchów poszczycić się mogło, przewiduiąc skutki fanatyzmu Purytanów, wstrzymywała w ciasnych obrębach zapęd przemagaiącego stronnictwa, lubo na pozór zdawała się bardziéy ulegać, niż sprzeciwiać dążeniu publicznemu. Jéy wiek sędziwy, iéy wielkie przymioty i przywiązanie do niéy narodu, wzbudzały uszanowanie dla niéy w tych, których zamiary powściągała. Powołany przez Elżbietę do tronu Jakób, nie mógł podobnych od narodu spodziewać się względów; na obcéy zrodzony ziemi, nadęty nikczemną pychą i szkolną chełpliwością, otoczony wzgardzonymi zausznikami (Minions) dalekim był od wzoru, iaki mu Elżbieta zostawiła. [1]

1) Z pomiędzy uszczypliwych na Jakóba I. przycinków następuiący wiersz wskazuie mniemanie, iakie o nim miano: *Rex fuit Elisabeth nunc est Regina Jacobus.*

Pierwsze przecież chwile iego rządu szczęśliwą przyszłości nadzieią karmić mogły tego, któryby o przywiązaniu narodu do Monarchy sądził był po okrzykach, z iakiemi go przyimowano w ciągu iego podróży ze Szkocyi do Londynu. Nigdy korona Angielska z oyca niespadła tak łatwo na syna, iak w osobie Jakóba I. z domu Tudor przeszła w dóm Stuartów. [1]) Nieodpowiadały wysokiemu tego Monarchy przeznaczeniu siły iego umysłowe. Daleki od przezorności Elżbiety, która przestaiąc na władzy nigdy się z nią niechełpiła, Jakób I. stawiał prawa Monarchy Angielskiego na równéy szali z prawami Naywyższéy Istoty, iedne i drugie nietykalnemi być oświadczał i opor poddanych swoich do bluźnierstw przeciw Bogu przyrównywał. Pod takim Monarchą więcéy należało lękać się gwałtownego wstrząśnienia powagi tronu, niżeli rozsądnego rozwinienia swobód narodu.

Pierwsze posiedzenie Parlamentu za panowania tego Króla do ważnych rozpraw powód dało. Kanclerz upoważniony był zadawnionym zwyczaiem do wzywania do Izby niższéy członków w zastępstwie tych, których niezdatnymi do pełnienia ich obowiązków być sądził. Wybór Jana Fortescue przez Kanclerza na mieysce Franciszka Godwin, pożądaną Parlamentowi wskazał porę odięcia rządowi tak niebezpiecznego prawa. Uległ Jakób żądaniom Izby niższéy, a niepodległość wyborów Deputowanych narodu odtąd ugruntowaną została.

Niebezpieczny spisek znany w historyi Angielskiéy pod nazwiskiem spisku prochowego w r. 1605. życiu Jakóba zagroził. Sprzysiężeni katolicy w celu pomszczenia się za doznawane prześladowania, postanowili Króla i członków Izby wyższéy zasadzoną pod pałacem Parlamentu mi-

1) Prawa Jakóba I. do tronu Angielskiego były niezaprzeczone. Ustawa roku 1485. zabezpieczała sukcessyą tronu potomstwu Henryka VII., którego córka Małgorzata prababką była Jakóba.

ną na powietrze wysadzić. Spisek ten odkryty został; atoli łaskawość, z iaką Król obszedł się z winowaycami, niepodobała się żarliwym protestantom. W roku 1610 nowy Parlament został zwołany. Zamiarem iego członków było ograniczenie władzy królewskiéy; zamiarem Jakóba uzyskanie subsydiów. Izba niższa głucha na przedstawienia Monarchy, uchwaliła pobór stu tysięcy funtów szterlingów, nieodpowiadaiący istotnym kraiu potrzebom.

Odkrycie Indyów wschodnich i zachodnich, i następne w nich rozkrzewienie osad, ważne dla całéy Europy zrodziło skutki, które w owym czasie i w Anglii czuć się dały. Pomnożenie drogich kruszców, pociągnęło za sobą ulepszenie rolnictwa, rękodzielni i handlu. Wzniosła się zamożność narodu; dochody tylko królewskie, które Parlament niechętnie uchwalał, nieodpowiadały temu wzrastaniu maiątków prywatnych. Takowe zubożenie korony wskazywało gorliwym miłośnikom swobód kraiowych, sposobność ukrócenia iéy powagi i właściwszego ustalenia stósunków między panuiącym i reprezentacyą narodową. Ta podobno główna była przyczyna niestósownéy oszczędności, z iaką Izba niższa, za panowania Jakóba I. i nieszczęśliwego iego syna, potrzeby skarbu opatrywała. Gdyby Król ten wstępuiąc w ślady Elżbiety umiał był stósować swoie wydatki do szczupłych dochodów, rzeczą iest do wiary podobną, iż byłby opóźnił, a może zupełnie odwrócił woynę domową, która synowi iego zgubną się stała. Lecz dalekim był Jakób od takiéy przezorności. Jego rozrzutność, ślepe przywiązanie do Hrabi Sommerset a późniéy do Xiążęcia Buckingham, których zbogacić pranął, były mu powodem do sprzedania Flessyngi i innych miast w zastaw Królowéy Elżbiecie przez Holendrów danych, a dogodziły zamiarom tych, co na zubożeniu Króla nadzieię ścieśnienia iego władzy zasadzali. W roku 1610.

Izba niższa usiłowała odiąć Jakóbowi pobierany dotąd przez niego dochód z ceł (tonnage i poundage), znieść na zawsze przymuszane pożyczki, oraz pozbawić go wyłącznego nad kościołem Anglikańskim zwierzchnictwa, które Henryk VIII. sobie przywłaszczył.

Ważnieyszém ieszcze było posiedzenie w roku 1621.; pomimo uległości Króla i zniesienia samokupstw, na które szemrano, niemniéy mu przecież Izba niższa przeciwną była. Nadużył Jakób władzy swoiéy, gdy naygorliwszych stronników oppozycyi, a między nimi Panów Sandys i Selden uwięzić kazał; nadużył iéy ieszcze bardziéy oświadczeniem: iż swobody narodu zawisłemi być od łaski królewskiéy uważał. Izba niższa wydała naówczas pamiętną w dzieiach tego kraiu odezwę, którą ogłosiła „wol»ność i przywileie Parlamentu być dawném i niezaprzeczoném dziedzi»ctwem poddanych korony Angielskiéy.» Rozszedł się Parlament, atoli uchwała iego mocne w Anglii zrobiła wrażenie i pierwszy zaród następnych niesnasek w umysłach zaszczepiła.

Szczęśliwszym był Jakób I. w zaprowadzeniu porządku i administracyi do Irlandyi, a współcześni pisarze to pochlebne daią mu świadectwo, iż więcéy w tym względzie uczynił, niżeli poprzednicy iego od czasu pierwszego zaięcia téy wyspy w roku 1172.

Chęć Jakóba I. powrócenia zięciowi swemu Xiążęciu Palatynowi, kraiów iego przez woyska Austryackie zaiętych, i ponęta bogatego posagu, były mu powodem poszukiwania związku Infantki Hiszpańskiéy córki Filipa III. dla syna swego Karóla Xiążęcia Wallii. Dla urażonéy dumy Xiążęcia Buckingham w ciągu iego pobytu w Madrycie, zerwanym został związek z Hiszpanią, przez niego samego Królowi doradzany. Spełzła nadzieia przywrócenia Xiążęciu Palatynowi kraiów, lecz Izba niższa nienawiścią przeciw Hiszpanom i katolikom zaślepiona, Xcia Buckingham zbawcą na-

rodu ogłosiła; też same namiętności, które dworem i Parlamentem w tém zdarzeniu kierowały, stały się podnietą woyny przeciw Hiszpanii w roku 1624. W kilka miesięcy potém Jakób I. zszedł z świata.

Nastąpił po nim Karól I. Piękne tego Monarchy przymioty, szczęśliwe rokowały mu panowanie, któremu przecież duch rewolucyi i fanatyzmu tak smutny kres położył. Głównem nieszczęściem młodego Karola było przywiązanie iego do Xiążęcia Buckingham, który rzadką zręcznością umiał sobie ziednać tę samą nad nim władzę, iaką miał nad Jakóbem I. *Karól I.*

W kilka miesięcy po swoiém na tron wstąpieniu Król zwołał reprezentacyą narodową i przełożył iéy potrzeby kraiu żądaiąc ustanowienia odpowiadaiących im dochodów. Bezstronny Hume nazywa okrutném szyderstwem postępowanie Izby niższéy, i uchwalenie 126,000 funtów szterlingów poboru, kiedy woyna z Hiszpanią rocznie 700,000 funtów wydatków wymagała.

Zawiedziony Karól I. w nadzieiach, iakie pokładał w miłości narodu, rozwiązał Parlament i przykładem poprzedników swoich potrzebne fundusze samowładnie wybierać kazał. Niemniéy niechętny drugi Parlament w roku 1626. zwołany, nalegał o ukaranie Xiążęcia Buckingham, któremu wiele błędów i gwałtów wyrzucano; Król nadużywaiąc władzy swoiéy, dwóch upornieyszych członków Izby niższéy, uwięzić kazał. Obie strony usiłowały usprawiedliwić postępowanie swoie przed narodem, który przychylnieyszy Parlamentowi, niechętnie widział Xiążęcia Buckingham zaufaniem Króla zaszczyconego.

Parlament żadnych nie był zabezpieczył funduszów. Nakazane samowładnie przez Króla pobory, przymuszona pożyczka, nieprawne środki, za pomocą których nieprawne wybierano daniny, powszechną sprawiły niechęć. Woyna z Francyą, któréy powłoką był zamiar wspierania Pro-

testantów w Roszelli, a prawdziwą przyczyną obrażona duma Xiążęcia Buckingham w czasie iego pobytu u dworu Ludwika XIII., pomnożyła długi Karola; niepowiodła się wyprawa na wyspę Rhé, a wycieńczenie skarbu zniewoliło go do zwołania Parlamentu w roku 1628. Pamiętnym w dzieiach Angielskich iest podany na tém posiedzeniu przez Izbę niższą Królowi tak nazwany bill praw (bill of rights), a w nim zabezpieczenie osób i maiątków obywateli Angielskich. [1]) Po długiém wahaniu się Król zatwierdził go. Radość ztąd była powszechna; atoli kierunek ten ducha publicznego rządowi przychylny, wkrótce się odmienił.

Zebrany po śmierci Xcia Buckingham w roku 1629. Parlament tém więcéy okazywał złéy woli, im bardziéy Król uległym się stawał. Zagorzali Purytanie, i tak nazwani polityczni Purytanie, zaczęli wykrywać buntownicze swoie zamiary. Kiedy Król, Izba Parów, i światleysza część Izby niższéy żądali ustalenia dochodów kraiowych, tamci twierdzili, że interes dusz ważnieyszym był od wszelkich spraw doczesnych i kazali narodowi wystrzegać się Papizmu i Arminianizmu. Król kazał odroczyć Parlament; powstał z tego powodu zgiełk w Izbie niższéy, a zagorzali członkowie oppozycyi wymogli na niéy ogłoszenie nieprzyiacielem oyczyzny każdego, któryby płacił lub pobierał podatek tonnage. Król przestępuiąc granice władzy swoiéy, uwięzić kazał piąciu członków Izby, rozwiązał Parlament, i przez lat dwanaście zwołać go się wzbraniał. Przeciąg ten czasu po zawarciu pokoiu z Francyą i Hiszpanią, był epoką pomyślności i swobody, lecz rząd samowładnego Króla nie podobał się narodowi,

1) Uchwała ta Parlamentu przez Króla zatwierdzona, zniosła Sądy woyskowe i samowładne ich postępowanie, zabezpieczyła poddanych Angielskich od obowiązku przyimowania woyskowych do domów na leże i składania iakiegokolwiek bądź podatku lub pożyczki bez uchwały Parlamentu, zastrzegła nakoniec wolność osób, których za wyrokiem tylko sądowym więzić się godziło.

a przykład Szkocyi i poduszczania Purytanów pomnażały dążność do rewolucyi.

Szkotowie wyznawaiący zasady sekty Prezbyteryanów, wzbraniali się przyiąć podaną sobie przez Króla liturgią kościoła Anglikańskiego. W roku 1638. wybuchnął z tego powodu rokosz w Edynburgu, a hersztowie iego ułożyli ustawę rządową i religiyną, sławną pod nazwiskiem Kowenantu, która podług ich mniemania pieczęcią samego nieba była stwierdzoną. Rokoszanie zagrozili granicom Angielskim. Zawarte z nimi w Berwick układy, położyć miały tamę woynie domowéy, lecz Szkotowie umówionych warunków niedotrzymali. Przeięty w tymże czasie ich list do Kardynała Richelieu, pomnożył liczbę stronników Królewskich w Parlamencie Angielskim, który Król w roku 1640. zwołał. Na tém posiedzeniu, gdy Izba niższa o ustaleniu dochodów radziła, niegodziwy podstęp Henryka Vane Sekretarza Stanu, Króla z nią poróżnił; tymczasem buntownicy Szkoccy wkroczyli do Anglii, a Król udał się do York, gdzie Izbę Parów zwołał. Pomimo rady Hrabiego Strafford, Karól I. przystał na podane sobie przez wodzów Szkockich warunki i za powrotem swoim do Londynu, dnia 3. Listopada roku 1640. zagaił ów sławny Parlament długim zwany, który tylu gwałtów był sprawcą a późniéy tylu gwałtów ofiarą.

Purytanie, naywiększy wpływ na wybory maiąc, kierowali działaniami Izby niższéy, i Hrabiego Strafford zgubić usiłowali. Niezmordowany ten urzędnik śpieszył do Londynu w celu oskarzenia kilku członków Parlamentu, których odkrył był związki z buntownikami Szkockimi. Uprzedzono go w Izbie niższéy; oskarzony o zdradę kraiu Strafford z rozkazu Izby Parów uwięzionym został. Podobnyż los spotkał Lawda Arcybiskupa Kantuaryeńskiego, głównego przeciwnika sekty Pu-

rytanów. Wzmagało się znaczenie i duma Izby niższéy. Magistratura ta zniosła nałożony przez Króla podatek na okręty, obostrzyła prawa przeciw katolikom, usiłowała odiąć władzę Biskupom i ogłosiła winowaycami tych wszystkich, którzy należeli do rozkładania lub wybierania podatku tonnage. Niespokoyny Król o los Strafforda, napróżno wielorakie czynił z siebie ofiary w celu ocalenia go. Wydany w Izbie niższéy przeciw niemu wyrok śmierci do Izby wyższéy wniesiono; sześć tysięcy zbroynego pospólstwa,—poprzednicy a może wzór Marselczyków w Paryżu—pogróżkami do potwierdzenia onegoż Parów zniewoliło. Otoczony Karól przychylnymi rewolucyi doradzcami, uwiedziony haniebną radą Biskupów Angielskich, którzy twierdzili, iż Monarcha dwoiakie powinien mieć sumienie, i że polityczne sumienie Króla wymagało zatwierdzenia wyroku śmierci Strafforda, zatrwożony krwawemi pogróżkami zbroynéy tłuszczy, spodlił się wyznaczeniem kommissyi, do podpisywania uchwał Parlamentowych upoważnionéy. Ustanowienie téy magistratury śmiertelnym było ciosem na Strafforda, który głowę dał pod topór dnia 12. Maia 1641. roku.

Przestała iuż była Izba niższa, uznawać Króla głową kościoła Anglikańskiego i odięła mu wpływ na reprezentacyą narodową, usiłowała nadto w r. 1642. pozbawić go władzy nad siłą zbroyną narodu. Król odrzucił ten bill.; krok ten stanowczy stał się hasłem woyny domowéy. Szczęście koleyno obu stronom sprzyiało, gdy bitwa pod Naseby dnia 14. Czerwca 1645. roku, w któréy Kromwel wahaiące się zwycięztwo na stronę Parlamentu przeciągnął, los woyny rozstrzygnęła. Zaufany w przywiązaniu Szkotów Karól w obozie ich szukał schronienia. Woysko i Parlament przyięły go z uszanowaniem, lecz sobor duchownych oświadczył, iż Xiążę Kowenantowi przeciwny niegodzien był uczestnictwa przyiacioł

nieba. Wkrótce rząd Szkocki przedał Króla za 16,000,000 złotych polskich Parlamentowi Angielskiemu, który przecież nie długo przywłaszczoną cieszył się władzą.

Woysko podburzone przez Kromwela i iego stronników utworzyło Parlament woyskowy, to iest Izbę Parów z wyższych oficerów, a Izbę niższą z wybranych w półkach żołnierzy złożoną. Z poduszczenia Kromwela Chorąży Joyce uwiózł Króla do obozu z więzienia, w którém był przez Parlament osadzony. Tymczasem niesnaski woyska z Parlamentem coraz groźnieyszą przybierały postać; w postępowaniu swoiém przeciw téy magistraturze zdaie się, iż woysko wzięło za wzór postępowanie Parlamentu przeciw Królowi na początku rewolucyi.

W roku 1647. Król przez woyskowych uwięziony uiechał na wyspę Wight, gdzie go dowódzca załogi przytrzymał. Parlament widząc woysko codzień bardziéy sobie zagrażaiące, umyślił poiednać się z Królem i podał mu warunki, które tenże po większéy części przyiął. Porozumienie się iego z reprezentacyą narodową spełniało życzenia wszystkich dobrych obywateli, lecz nieodpowiadało osobistym Kromwela widokom; z iego rozkazu dnia 9. Grudnia 1648. Półkownik Pride oddalił gwałtownie z Parlamentu sto sześćdziesiąt członków Kromwelowi nieprzychylnych; pozostały w Izbie niższéy gmin woli iego uległy, zapozwał Króla iak zdraycę kraiu. Zagorzali Purytanie i Kromwel chciwy przywłaszczenia sobie naywyższéy władzy, kreślili zapozwanie Króla bezzasadne w kraiu, gdzie pierwszém iest prawidłem rządu: iż Król źle czynić nie może; też same powody, też same namiętności zakreśliły wyrok iego śmierci, który na dniu 30. Stycznia 1649. roku spełnionym został.

Po śmierci Karola I. Parlament ogłosił zniesienie władzy królewskiéy. Wybór nowego rządu zaymował wszystkie umysły; każda sekta, *Rzeczpospolita Angielska.*

każde stronnictwo, każdy niemal Anglik inne Rzeczypospolitéy nadawał ustawy. Woysko sprzyiało zasadom republikantskim; tak nazwani Niwellatorowie chcieli równości stanów i maiątków; Millenaryusze żądali zniesienia wszelkiego rządu dla torowania drogi Zbawicielowi świata, którego przybycia oczekiwali. Jedni hierarchią kościelną zmienioną mieć chcieli, drudzy nastawali o zniesienie praw cywilnych, stronnicy nakoniec Stuartów nietracili nadziei powrócenia tronu Karolowi II.

Po długim oporze Kromwel a po nim Ireton uśmierzyli zbuntowaną i Stuartom przychylną Irlandyą. W Szkocyi Parlament i stronnicy Kowenantu, lubo pierwszą byli podnietą woyny domowéy w roku 1638., wzbraniali się po śmierci Karola I., znieść władzę królewską, i następcą iego ogłosili Karola II. pod przykremi atoli warunkami, które go Parlamentowi i soborowi Purytanów podległym czyniły.

Wzaiemna niechęć panuiących w Anglii i Szkocyi stronnictw stała się w roku 1650. powodem do woyny. Kromwel dowodził woysku Angielskiemu. Lesley naczelnik Szkotów podlegał wyższéy władzy duchownych Purytanów. Ci zagorzalcy oddaliwszy z obozu młodego Króla, samemuż Bogu uroczyście posłuszeństwo wypowiedzieli, gdyby im zwycięztwa nad kacerzami Angielskimi niedał. Spotkały się oba woyska pod Dumbar. Odniesione przez Kromwela zwycięztwo, wódz ten wyrokiem nieba przychylnym sprawie kościoła Anglikańskiego ogłosił; bitwa pod Worcester w rok potém przez Kromwela wygrana, uczyniła Szkocyą podległą Anglii i zniewoliła młodego Króla do szukania we Francyi schronienia. Tegoż roku i osady Angielskie w Ameryce uznały panowanie Rzeczypospolitéy.

Zwycięztwo pod Worcester ustaliło władzę Kromwela nad woyskiem i wziętość iego w narodzie. Od téy chwili nietaił on przed po-

wiernikami swymi zamiaru przywłaszczenia sobie powagi, ieżeli nie tytułu Monarchy. Niechęć narodu ku Parlamentowi, sprzyiała iego widokom; zaprowadzenie sądów woyskowych, ustanowienie oddzielnych przez Radę Stanu trybunałów, roziątrzały naród i przypominały samowładne postępowanie Karola I., przeciw któremu tenże sam Parlament tak mocno niegdyś był powstawał.

Woyna z Hollendrami, skutek osobistéy niechęci Posła Angielskiego St. John, dogodną Parlamentowi nastręczała porę do oddalenia z kraiu części przychylnych Kromwelowi półków. Uprzedził on przeciwników swoich, a zebrani z iego poduszczenia oficerowie wyższego rzędu, oświadczyli Parlamentowi, iż życzeniem narodu było: widzieć posiedzenia iego zamknięte, kształt nowego rządu ustalony i nową reprezentacyą zwołaną. Karciła Izba buntowniczą woyskowych odezwę, Kromwel atoli dopełniaiąc zamiarów swoich, udał się dnia 20. Kwietnia 1653. do Parlamentu, przykrémi go zgromił słowy, mówcy z krzesła ustąpić rozkazał, a oddaliwszy wszystkich członków, Izbę posiedzeń zamknął. Mieysce rady narodowéy tak gwałtownie rozwiązanéy zaiął nowy Parlament od pospólstwa nazwany Parlamentem Barybone, złożony z stu czterdziestu członków, których nie naród wolnemi głosy, lecz sam Kromwel mianował. Ta w całym kraiu wzgardzona magistratura, władzę naywyższą oddała Oliwierowi Kromwelowi. Tym sposobem w roku 1653. wódz ten pod nazwiskiem Protektora, tron Angielski osiadł.

Skołatana wewnętrznym niepokoiem Anglia chlubnie prowadziła woynę przeciw Hollandyi, i w roku dopiero 1654. skłonić się do pokoiu dała z zastrzeżeniem sobie pierwszeństwa bandery na morzu i wynagrodzenia szkód w Indyach wschodnich przez Hollendrów zrządzonych. Zwołany w roku 1654. przez Kromwela nowy Parlament złożony z czte-

rechset członków prawnie wybranych, odkrył powszechną umysłów niespokoyność. Zasady ustanowienia Protektoratu, postępowanie pierwszego urzędnika Rzeczypospolitéy, stały się przedmiotem uwłaczaiących mu uwag. Sposób, iakim ten wódz opór Izby niższéy przemógł, dowodem iest iéy spodlenia. Zebranym reprezentantom ludu podano do podpisu akt, którym oni istnieiący rząd prawomocnym i niezmiennym być uznali, a stoiąca u drzwi straż, ulegaiącym tylko woli Protektora członkom mieysca swoie w Izbie zasiadać dozwalała. Tak gwałtowne postępowanie ułagodzić umysłów niezdołało, a spisek na życie Kromwela knowany, był mu powodem do rozwiązania Parlamentu.

Pomimo takiego nieporozumienia między naczelnikiem narodu a reprezentacyą iego, Anglia wzniosła się w owym czasie na stopień znaczenia, od którego daleką była za panowania Jakóba I. i Karola I. Świetność tę zawdzięczał narod nie większéy rozległości granic, nie pomnożeniu bogactw i ludności, lecz talentom i dzielności Protektora. Kardynał Mazaryn z uszanowaniem i uległością starał się o skoiarzenie z nim związku przeciw dworowi Hiszpańskiemu, który równie wsparcia Anglii pragnął i pierwszy Rzeczpospolitą Angielską uznał.

Niechęć protestantów Angielskich przeciw Hiszpanom, osłabienie téy Monarchii, zamiar zatrudnienia niespokoynych Anglików woyną ościenną, skłoniły Kromwela do wydania Filipowi IV. woyny, w któréy żeglarze Angielscy sławą się okryli. Admirał Drake pokilkokrotnie flotty Hiszpańskie znosił, a wyspa Jamaika, nayważnieysza dziś osada Angielska w Indyach Zachodnich, zdobyta na Hiszpanach w roku 1655, dotąd iest owocem szczęśliwego oręża przywłaszczyciela. Niemniéy godną zalety była wewnętrzna iego administracya. Wszystkie sekty chrześciańskie, wyiąwszy katolicką, otrzymały wolność sprawowania obrządków religii. Urzę-

dy sądowe obsadzone zostały osobami, z światła i bezstronności znakomitemi, bez względu na polityczne ich zdania; utrzymywane w karności woysko przestało być ciężarem mieszkańcom; sławny nakoniec akt żeglugi stał się zasadą następnéy wyższości marynarki i handlu W. Brytanii.

Omylił się Kromwel, ieżeli mniemał, iż powodzenie iego broni i przezorna administracya ziednaią mu ufność narodu, zmnieyszą nieukontentowanie, i poiednaią przeciwne iemu i przeciwne sobie stronnictwa. Na zebranym w roku 1656. Parlamencie, oppozycya licznieyszą się okazała od przychylnego rządowi stronnictwa, a Protektor równie bezwzględny na przywileie reprezentacyi narodowéy, iak w roku 1654., przystępu do Izby dozwolił tym tylko Deputowanym', których podległa iego woli Rada Stanu wskazała; tym sposobem do stu członków samowładnie od obrad Parlamentu usuniętych zostało. Spodlona ta Magistratura odsądziła uroczyście od tronu rodzinę Stuartów, i dnia 9. Kwietnia 1656. roku, koronę Kromwelowi ofiarowała.

Przywiązanie woyska do zasad republikantskich, które niegdyś sam Kromwel w towarzyszach swoich zaszczepiał, podane w tym względzie od wyższych oficerów przedstawienia i opor krewnych Kromwela, powodowały go do odmówienia upragnionéy od wielu lat godności. Następna ustawa tegoż Parlamentu ustaliła formę istnącego rządu i władzę Protektora, zastrzegła mu oraz prawo mianowania po sobie następcy i utworzenia Izby wyższéy w mieysce dawnéy Izby Parów. Zebrał się w roku 1658. Parlament, lecz związki Deputowanych z woyskowymi tak się Kromwelowi niebezpiecznemi być zdawały, iż go w czternaście dni po zagaieniu rozwiązał.

Wątlały w kraiu sprężyny rządu. Roialiści, których wszczęty w roku

1655. bunt przytłumiono, nowe knowali spiski; odkryto pokilkakrotnie czyhaiących na iego życie zabóyców; sekty nakoniec Niwellatorów, Millenaryuszów i zapalonych Purytanów niechętniéy podlegały samowładnemu Protektorowi, niż dawniéy prawemu lecz słabemu Monarsze. W takiém położeniu rzeczy Kromwel długo u styru rządu utrzymać się niemógł, a dzieiopis Hume szczęśliwém dla niego nazywa zdarzeniem chorobę, która życiu iego dnia 13. Września r. 1658. koniec położyła. Zwłoki iego złożono w Westminsterze i wszystkie niemal dwory Europeyskie żałobę po nim przybrały.

Stósownie do zastrzeżonéy sobie władzy, zmarły Protektor starszego syna Ryszarda następcą po sobie mianował, a naród przywykły do posłuszeństwa za iego życia, uległym się iego woli nawet po śmierci okazał. Rada stanu, woysko lądowe i morskie i znacznieysze Anglii miasta wykonały Ryszardowi przysięgę wierności. Brat Ryszarda Henryk wielkorządzca Irlandyi, i Generał Monk w Szkocyi, zapewnili go o wierności mieszkańców tych kraiów; nakoniec i obce dwory władzę syna przywłaszczyciela prawą być uznały. Wkrótce atoli zmieniła się postać rzeczy. Przytłumił był Oliwier Kromwel nieprzyiazne mu stronnictwa, lecz niepotrafił wytępić, a nie umiał złagodzić uporczywego ducha stronnikow Stuartów i stronników rewolucyi.

Zaledwie nowy Protektor obiął rządy, gdy szerząca się niespokoyność nowém zagroziła zaburzeniem. Oppozycya w Parlamencie coraz stawała się silnieyszą, a oficerowie wyższego rzędu zasady zbroynéy Rzeczypospolitéy w pałacu Wallingford układali. Zatrwożony Parlament zakazał wszelkich schadzek woyskowym, lecz niewczesne to urządzenie zamiast wstrzymania przyśpieszyło rewolucyą. Zebrani oficerowie wymogli na Protektorze rozwiązanie Parlamentu. Uległość ta Ryszarda pe-

wną była wróżbą iego upadku; iakoż w kilka dni potém dnia 22. Kwietnia 1659. roku złożył on swóy urząd.

Sprawce nowéy rewolucyi naywyższą obięli władzę, a znaiąc przywiązanie Anglików do reprezentacyi narodowéy postanowili przywrócić ów długi Parlament, w roku 1653. przez Kromwela rozwiązany. Magistratura ta, roialistom równie iak Purytanom nienawistna, utrzymać się niemogła; General Lambert samowładnie koniec iéy urzędowaniu położył i wyższą radę z dwudziestu trzech członków złożoną ustanowił. Wśród tylu bezprawiów Generał Monk w Szkocyi dowodzący, umyślił przywrócić koronę prawemu iéy dziedzicowi, i w tym celu na czele 6000 ludzi do Anglii wkroczył. Tym czasem długi Parlament zebrał się po trzeci raz i woysko niechętnego Lamberta na leże zimowe rozpuścił.

Stan wewnętrzny Anglii w owym czasie był nader smutnym; niechętny naród wzbraniał się opłacać podatków; Generał Fairfax wzywał do broni północne powiaty; stolica nakoniec królestwa przybierała postać niepodległego miasta. Wkraczaiący w granice Angielskie Generał Monk widział oczy narodu na siebie zwrócone; spodziewano się po nim zwołania niepodległego Parlamentu, co roialiści za pewną wróżbę przywrócenia Stuartów na tron uważali. Wszedł Monk do Londynu roku 1660. i wezwał Parlament do zamknięcia posiedzeń swoich i zwołania nowéy Izby. Niepodobna iest, mówią współcześni pisarze, wyrazić powszechnéy radości, którą odezwa Monka narod przeięła. Długi Parlament przychylił się dnia 16. Marca roku 1660. do żądania tego wodza; ustanowiona tymczasowo Rada stanu składała się z osób umiarkowanych i wziętość w narodzie maiących.

Wybory powiatów sprzyiały sprawie Stuartów. Zebrał się nowy Parlament i na pierwszém zaraz posiedzeniu wynurzył swóy żal z powo-

du śmierci Karola I. Widząc tak przysposobione umysły Monk oświadczył Izbie niższéy, iż Jan Granvill pokoiowy Karola II. pragnął złożyć Izbie listy tego Monarchy. Wezwano Granvilla, i z uniesieniem odezwę [1]) Karola przyięto; iedna ta chwila wieloletnie rany goić się zdawała. Dawni Parowie zasiedli mieysca swoie w Izbie wyższéy i urządowanie swoie bez oporu rozpoczęli. Obie Izby ogłosiły Karola II. Królem Angielskim i wysłały do Bredy deputacyą, która go imieniem narodu do stolicy zaprosiła.

Karól II. W dzień urodzin swoich dnia 29. Maia roku 1660. Karól II. przybył do Londynu, gdzie z nayżywszą radością przyięty został. Pierwsze iego kroki znamionował duch pomiarkowania i przezorności. Na czele Ministrów zasiadał Lord Clarendon, wierny Króla doradzca w czasie iego wygnania, i teść Xięcia York brata Królewskiego. Umieszczono w Radzie Stanu celnieyszych rojalistów, lecz obok nich zasiadali i członkowie przeciwnego stronnictwa; ogłoszono amnestyą, zwinięto woysko, Królowi 52 milliony złotych polskich stałego dochodu wyznaczono, nakoniec i Biskupom przywrócono mieysce ich w Izbie wyższéy. Parlament, poruczone sobie maiący ukaranie przestępstw politycznych w czasie rewolucyi, ogłosił niegodnym przebaczenia tych wszystkich, którzy bezpośrednio przyłożyli się do śmierci Karola I. Król złagodził wyrok obu Izb, i iedenaście tylko osób śmiercią ukaranych zostało. Mniéy sprawiedliwym zapewne był wyrok śmierci Parlamentu Szkockiego przeciw Hrabiemu Argyle, pomimo uzyskanego poprzednio od Króla przebaczenia.

Prześladowanie w roku 1662. duchownych Prezbyteryańskich pier-

---

1) Przyrzekł Karól powszechną amnestyą z wyłączeniem osób, któreby Parlament niegodnemi przebaczenia osądził, zabezpieczył wolność sumienia i zdał Parlamentowi prawo rozpoznania czynności administracyinych w ciągu rewolucyi zdziałanych.

wszą było przyczyną nieukontentowania znaczney części narodu przeciw Królowi, który w tymże czasie Ludwikowi XIV. miasto Dunkierkę przedał, corocznie od niego zasiłki pieniężne czyli pensyą pobierał i ztąd od poddanych swoich nazwisko Wicereja Ludwika XIV. otrzymał. W roku 1663. pod pozorem, że Hollendrzy krzywdzili handel angielski, Izba niższa wymogła na Królu wydanie woyny Stanom Ziednoczonym. Woyna ta niepomyślny dla Anglii wzięła obrot; pomścili się Hollendrzy klęsk za panowania Kromwela poniesionych i po kilku pomyślnych dla siebie potyczkach, oddział flotty angielskiéy na Tamizie w porcie Chatham spalili. Takowa strata i pożar ognia w Londynie r. 1666., którego sześćset ulic i 13,000 domów stało się łupem, zasmuciły naród, mniéy iednak wrażenia na lekkomyślnym Karolu zrobiły.

Podpisanym w roku 1667. pokoiem z Hollandyą, Anglia osadę Nowego Yorku w Ameryce północnéy zyskała. Wzmocniło związek obu narodów przymierze przez kawalera Temple między Anglią, Hollandyą i Szwecyą przeciw Ludwikowi XIV. zawarte, przy którém iednakże Karól nie długo obstawał. Po oddaleniu Lorda Clarendon z urzędu w roku 1667. Król Angielski styr spraw publicznych pięciu Ministrom Clifford, Askley, Bukingham, Arlington i Lauderdale powierzył. Skład ten rządu Anglikom nienawistny, pod nazwiskiem kabały znany, miał na celu wzbudzić w Królu podeyrzenie przeciw Parlamentowi, odiąć narodowi swobody za pomocą Ludwika XIV. i samowładność Królowi zapewnić. Przewrotną tę radę poparła w r. 1670. Xiężna d'Orleans, siostra Karola, i do poiednania się z Ludwikiem XIV. onegoż nakłoniła.

Dały się uczuć w roku 1672. skutki systematu Ministrów Angielskich Francyi sprzyiaiących. Pod błahym pozorem, że flotta Hollenderska okrętowi pocztowemu angielskiemu umówionych nieoddała honorów,

Król zerwał przymierze z Hollandyą. Woyna z Rzecząpospolitą, uważaną od Europy za główną podporę wiary Protestantskiéy, i przymierze z samowładnym Ludwikiem XIV., równie się niepodobały gorliwym o wiarę protestantską i przywiązanym do wolności swoiéy Anglikom. Nieukontentowanie to pomnożyło uroczyste przyięcie wiary katolickiéy przez Xiążęcia York i zatrzymanie w skarbie (Exchequer) wnoszonych do niego przez osoby prywatne pieniędzy. Nieubłagany Parlament, w niechęci ku katolikom, obostrzył prawa przeciw nim, i uchwalił dla wszystkich urzędników angielskich rotę przysięgi [1]), która katolików od wszelkich urzędów usuwała. Szczupłe fundusze, wyznaczane przez niechętny Ministrom królewskim Parlament, i rozprzężenie kabały po oddaleniu z Rady Stanu Clifforda wiarę katolicką wyznawaiącego, poiednanie Anglii z Hollandyą za sobą pociągnęły. Toczyła się tym czasem woyna między Stanami Ziednoczonemi i Francyą aż do roku 1678., w którym za pośrzednictwem Karola powszechny w Nimwedze pokóy podpisanym został.

Niedługo cieszył się Karól spokoynością, którą mu uśmierzenie ościennéy woyny wróżyło. Spisek Papistów w roku 1678. smutnym iest dowodem zaślepienia i fanatyzmu narodu Angielskiego w tym czasie. Pomimo znanéy powszechnie podłości dwóch celnieyszych donosicieli Tytusa Oates i Bedloe, nikomu w Anglii naówczas niegodziło się wątpić, iż katolicy ledwie setną część mieszkańców wynoszący, wszystkich Protestantów zgubić umyślili. Sam Król widział podburzone przeciwko sobie umysły iako przychylny katolikom, o których przecież twierdzono, iż

1) Przysięga Test, czyli probą zwana, zobowięzywała wykonywaiących ią do komunii podług obrządku Protestantskiego i do zeznania, iż niewierzą w przemienienie istoty chleba (transsubstantiation) w Sakramencie komunii.

na życie iego nastawali. Z równém iak pospólstwo uprzedzeniem postępował sobie Parlament, a Hume dzieiopis, dobitnym lecz surowym wyrazem cały naród w tém zdarzeniu gminem nazywa. Uwięziono Hrabiego Strafforda, Kolemana zaś powiernika Xiążęcia York i kilku xięży katolickich, bez dostatecznych dowodów na śmierć osądzono. Xiążę York do Bruxelli oddalić się musiał, a Król ulegaiąc życzeniom ludu wniósł w Parlamencie w roku 1679., aby ścieśniono iego władzę, gdyby kiedy miał osieść na tronie. Nieprzestaiąc na tém Izba niższa, żądała zupełnego wyłączenia go od korony, lecz Parowie żądanie to odrzucili. W tymże roku Parlament uchwalił akt tak nazwany Habeas Corpus [1]) wolność i bezpieczeństwo osobiste zastrzegaiący.

Spisek Papistów tak dalece zapalił był umysły, iż Król odroczył, a wkrótce potém rozwiązał Parlament. Niemniéy niespokoynemi były umysły w Szkocyi. Surowość Ministrów maiących sobie powierzony zarząd tego kraiu, a więcéy ieszcze odraza Szkotów od liturgii kościoła Anglikańskiego, przez Króla do Szkocyi wniesionéy, iuż w roku 1668. były powodem do buntu; też same przyczyny pociągnęły za sobą w roku 1679. nowe zamieszki, które wygrana bitwa przy moście Bothwel przez Xiążęcia Monmouth, naturalnego Syna Królewskiego, na chwilę uśmierzyła.

W takim stanie zaburzenia umysłów i niechęci przeciw rządowi i następcy tronu, Król umyślił przyiaciół dworu w iedno zebrać stronnictwo i zasłonić się niém przeciw oppozycyi. Przydomek Torys, którym

---

1) Wolność osobista Walną Kartą w 12tym wieku, a późniéy tak nazwanym bilem praw za Karola I. zastrzeżona, dokładniéy ieszcze ninieyszém prawem zabezpieczoną została. Mocą téy uchwały żaden Anglik za morze do więzienia wyprowadzonym być niemoże. Pozbawiony wolności ma prawo żądania, aby go natychmiast przed sądem stawiono. Rozstrzygnienie iego sprawy daléy iak do pierwszéy kadencyi odłożoném być nie powinno, nakoniec uwolniony wyrokiem, drugi raz za to samo wykroczenie więzionym być niemoże.

oznaczano Roialistów, i Whigs, który stronnikom rewolucyi nadawano, stał się hasłem nieprzyiaźni i roziątrzenia we wszystkich stanach narodu w ciągu panowania Jakóba II., Wilhelma III. i pierwszych dwóch Monarchów z domu Hannowerskiego. Trwała w niechęci ku Królowi Izba niższa w roku 1680. Obostrzenie praw przeciw katolikom, oddalenie od sukcessyi Xiążęcia York i utorowanie drogi do tronu Xiążęciu Monmouth, naturalnemu synowi Karola, były przedmiotem dążności stronictwa Whigs. Odroczył Król Parlament, toż samo w Oxford w roku 1681. uczynił i przez kilka lat samowładnie panował. Za wpływem dworu, duchowieństwa i roialistów miasta i powiaty składały Królowi powinszowania, iż się przed gwałtownością Izby niższéy zasłonił; zdawało się, iż wbrew duchowi reprezentacyi narodowéy cała Anglia duchem niewolniczego posłuszeństwa tchnęła. Nadużył Król okoliczności sprzyiaiących władzy iego. Obostrzono urządzenia przeciw Nonkonformistom czyli wyznawcom sekt przeciwnych hierarchii Anglikańskiéy, odięto stolicy, innym miastom i stowarzyszeniom (Corporations) dawne ich przywileie i nadano im inne, czyniące ie podległemi koronie; sądy nakoniec z poduszczenia rządu z niezwykłą postępowały surowością przeciw tym wszystkim, których zdania polityczne lub religiyne z prawidłami iego niebyły zgodne. Tak surowe i nieprawne kroki pomnażały nieukontentowanie. Niemylnym iego dowodem są knowane w owym czasie przeciw Królowi spiski; Xiążę Monmouth, Lordowie Grey, Russel, Shaftesbury, Brandon Hrabia Maclefield i wielu innych, zamierzyli podnieść rokosz wspólnie z prześladowanymi stronnikami Kowenantu w Szkocyi. W tymże czasie zamyślano w Londynie o zamordowaniu Króla. Odkryto spiski i naczelników ich, a między nimi Lorda Russel i Pana Sidney, śmiercią ukarano.

Surowość, z iaką sobie w tém zdarzeniu rząd Angielski z rady, iak twierdzą, Xiążęcia York postąpił, niepodobała się Królowi. Zamyślał on o oddaleniu brata wraz z Ministrami narodowi nieprzyiemnymi, o zwołaniu Parlamentu i zmianie systematu rządu, gdy śmierć iego dnia 6. Lutego 1685. roku, zbawiennym tym zamiarom tamę położyła.

Następcą bezdzietnego Karola został brat iego Xiążę York pod imieniem Jakóba II. Szczęśliwy dowódzca flotty Angielskiéy w woynie przeciw Hollendrom, nieusprawiedliwił na tronie oczekiwania stronników swoich; mówiono o nim, że się zdawał być godnym korony, dopóki iéy nieosiągnął. Głównym przecież występkiem iego w oczach narodu i pierwszą przyczyną zgubnéy dla Stuartów rewolucyi, było przywiązanie Jakóba do wiary katolickiéy. Lekkomyślny Karól II. w ostatniéy dopiero chwili życia swego, przyznał się do wiary, któréy się na tronie trwożliwie wypierał; mniéy podobno rostropny lecz szlachetnieyszy w postępowaniu swoiém Jakób II. głośno w téy mierze swóy sposób myślenia wynurzał.

Pomimo usiłowania gorliwych Protestantów, aby usunąć od tronu Xiążęcia, którego sposób myślenia w religiynym i politycznym względzie z mniemaniem publiczném niebył zgodny, brat i następca Karola II. bez żadnego oporu rządy po nim obiął, a znacznieysze miasta pospieszyły złożyć mu powinszowania duchem uległości tchnące. Wstąpienie na tron nowego Monarchy wymagało zwołania Parlamentu. Lubo Jakób II. wbrew istnieiącym prawom iawnie dopełniał obrządków wiary katolickiéy, przy zagaieniu iednakże Parlamentu przyrzekł utrzymanie prawideł kościoła Anglikańskiego. Przyiemnieyszém było narodowi to oświadczenie, niżeli niektóre w teyże mowie Króla wyrazy: »pomniycie,« rzekł on między innemi, »iż spełniać moie życzenia naypewnieyszym iest śrzodkiem,

»abym was często zwoływał.» Mowa ta lubo niemylną była skazówką chęci Króla stania się samowładnym, przecież z oświadczeniem wdzięczności i posłuszeństwa przyiętą została.

Gorliwość Jakóba o wiarę katolicką pomnażał zamiar ubezpieczenia się na tronie, na którym przy istnieiących przeciw katolikom prawach i przesądach bezpiecznym być niemógł. Pierwszym iego w tym celu krokiem było ukaranie Tytusa Oates, głównego donosiciela spisku Papistów; przekonany o krzywoprzysięztwo ten zbrodniarz, na dozgonne więzienie skazany został.

Posiedzenie Parlamentu w roku 1685. przerwał rokosz Xiążęcia Monmouth, syna naturalnego Karola I. i wyprawa iego do Anglii w celu zepchnięcia Jakoba II. z tronu; przychylna Królowi Izba niższa ogłosiła Xcia Monmouth zdraycą kraiu i potrzebne do popierania woyny przeciw niemu fundusze uchwaliła. Bitwa pod Sedgemore zawiodła nadzieie nieprzyiacioł Króla; Xiążę Monmouth, Xiążę Argyle i inni celnieysi sprzysiężeni, poymani i na śmierć skazani zostali. Okrucieństwa, iakich się naczelnicy woysk królewskich w ściganiu buntowników dopuścili, pierwszym były narodowi do nieukontentowania powodem. Ufaiąc uległości Parlamentu Jakób II. usiłował na nim wymódz uwolnienie woyskowych katolików od przysięgi Test. Powstał przeciw temu wnioskowi Pan Coke deputowany Hrabstwa Derby, atoli z wyroku Izby niższéy więzieniem ukarany został. »Nigdy», mówi Hume, »żaden Monarcha Angielski »niebył tak bliskim zapewnienia sobie rządu samowładnego». Już Hrabia Sunderland i inne znakomite w Szkocyi rodziny wiarę katolicką przyięły; powolny przecież woli Królewskiéy Parlament wahał się łamać prawa, które zasadą Protestantyzmu być poczytywał.

Cofnienie w tymże czasie Edyktu Nanteyskiego we Francyi, prześla-

dowanie Protestantów w tym kraiu, poselstwo Hrabiego Castlemain do Rzymu w celu poiednania Anglii z Stolicą świętą i przyiazd Nuncyusza Papieskiego do Londynu, zmieniły postać rzeczy. Uległy dotąd rządowi Parlament przeciwnym mu okazywać się zaczął. Biskupi wzbraniali się przyiąć wyrok Jakóba Nonkonformistom [1]) sprzyiaiący; pociągniono ich z tego powodu do sądu, który ich niewinnymi uznał. Radość ztąd powszechna narodu, stolicy, dworu i woyska, wróżyła Królowi los, który go spotkał.

Wilhelm Xiążę Oranii Sztathuder Hollenderski, zięć Jakóba, głową był licznych iego nieprzyiaciół. Umyślił on wesprzeć woyskiem Hollenderskiém zniechęconych Protestantów Angielskich i zapewnić sobie tron, od którego zdawało się usuwać go urodzenie Xiążęcia Wallii w dniu 10. Czerwca roku 1688. Admirałowie Herbert i Russel, Biskup Londyński, Hrabiowie Danby, Devonshire, Nothingham i inni, pomocy Wilhelma przeciw przywłaszczeniom Króla wzywali. Nieuszedł baczności Ludwika XIV. zamiar Wilhelma; atoli Jakób II. ufaiąc własnym siłom, łudzony przez zaprzedanego Wilhelmowi Ministra Sunderland, ofiarowanych sobie od Francyi posiłków nieprzyiął; ostrzeżony nakoniec Król Angielski od Posła swego w Hadze, iż uzbroiona w portach Hollenderskich flotta ku brzegom Angielskim płynąć miała, cofnął sprzyiaiącą Nonkonformistom ustawę. Krok ten, trwożliwości Króla przypisywany, nieuśmierzył rozdrażnionych umysłów. Oczy narodu zwrócone były na Sztathudera Hollenderskiego; wszyscy niemal Protestanci z upodobaniem czytali iego odezwę, a w niéy użalenia na tolerancyą wiary katolickiéy i wyłuszczenie cierpień narodu Angielskiego. Oświadczał Wilhelm, iż przybywał w celu

1) Nonkonformistami w Anglii nazywaią wyznawców sekt chrześciańskich niezgadzaiących się z prawidłami kościoła Anglikańskiego.

ochronienia wiernych poddanych Królewskich od zgubnych rad iego Ministrów, i dnia 5. Listopada 1688. roku na czele 14,000 woyska wylądował w Torbay. Część znacznieyszych mieszkańców Hrabstw Devon i Sommerset i kilka półków przeszły na iego stronę. W téy smutnéy chwili Jakób II. widział się odstąpionym od tych wszystkich, których był łaskami obdarzał i od córki swoiéy Anny, żony Jerzego Xiążęcia Duńskiego, a tak, że słów dzieiopisa Hume użyię, Monarcha, któremu błędy tylko i nierostropność zarzucić można, doznał nieszczęścia, iakiego niedoznali Neron i Domicyan, to iest zdrady własnych dzieci. Szerzył się tym czasem w całym kraiu rokosz. Twierdze Hull i Newcastle bramy swoie woysku Hollenderskiemu otworzyły; Akademia Oxfordska z uwielbieniem przyięła odezwę Xięcia Oranii; woyskowi, duchowni i dworzanie Jakóba gromadzili się w obozie iego zięcia. Nieszczęśliwy Jakób zdradzony od powierników swoich, uwiedziony niewczesną radą strwożonych katolików i Barillona Posła Francuzkiego, postanowił szukać we Francyi schronienia, niepomny na to, że prawo iego dziedziczne do korony naymocnieyszém było ubezpieczeniem przeciw przywłaszczeniom zięcia, i że oddalenie się Króla z kraiu nayżywsze Wilhelma życzenia spełniało.

Opuścił Król taiemnie stolicę swoią dnia 12. Grudnia 1688. w celu schronienia się do Paryża, dokąd go Królowa wraz z Xiążęciem Wallii poprzedziła. Zatrzymany w Feversham powtórnie uiechał z Londynu i dnia 5. Stycznia 1689. stanął na brzegach Francuzkich. Uprzeymość, z iaką Ludwik XIV. przyiął nieszczęśliwego Jakóba, więcéy w mniemaniu samychże dzieiopisów Angielskich czyni zaszczytu Królowi francuzkiemu, niżeli zwycięztwa, które mu imie wielkiego ziednały.

Tu się kończy panowanie Jakóba II. i domu Stuartów w Wielkiéy Brytanii i tu nawet podług mniemania Protestantów angielskich ustaie pra-

wo iego do korony, od któréy Parlament rodzinę tę odsądził. Niechęć większéy części narodu przeciw Jakóbowi, a późniéy zwycięztwo nad rzeką Boyne, lubo w przekonaniu katolików prawém uczynić niemogły przywłaszczenia Wilhelma, takowe przecież ustaliły.

Zebrana po oddaleniu się Jakóba II. tak nazwana konwencya narodowa, złożona z deputowanych za Karóla II. w Izbie niższéy zasiadaiących i z członków rady mieyskiéy Londynu, panuiącą dynastyą w Anglii zmieniła. Magistratura ta, bezprzykładna w dzieiach Angielskich, wyrokiem Wilhelma i Rady Stanu w Parlament zmieniona, tron wakuiącym ogłosiła, z powodu że Jakób II. wierze protestantskiéy był przeciwny, że do samowładności dążył, nakoniec że kraie swoie opuścił. W skutku takiego oświadczenia Wilhelm III. i żona iego Marya Królem i Królową państwa Angielskiego ogłoszeni zostali, z tém na przyszłość zastrzeżeniem, aby nigdy Xiążę Katolicki, ani małżonek Xiężniczki tegoż wyznania, w Anglii i Irlandyi niepanował. *Wilhelm III.*

Tak więc ku końcowi siedmnastego wieku dom Stuartów postradał koronę, którą w Szkocyi 318 lat, w połączonych trzech Królestwach 65 lat był nosił. Nowy Monarcha w protestantskiéy wierze wychowany i nie prawem Boskiém (*jure Divino*) iak publicyści owego wieku o dziedzicznych dynastyach mawiali, lecz z woli narodu panuiący, lepiéy w mniemaniu przyiaciół wolności takowąż zabezpieczał, iak usunięta od tronu dynastya Królów, którzy w tém żyli przekonaniu, że władza nieograniczona dziedzictwem ich była. Niezmierne dążenie do samowładności iest cechą panowania Jakóba I., Karola I. i Karola II. Jakób II. dla tego postradał koronę, że chciał do skutku przywieśdź prawidło, które poprzednicy iego więcéy w teoryi tylko utrzymywali.

Wzniesienie na tron nowéy dynastyi wyrokiem Parlamentu ziednało téy Magistraturze w oczach światłéy części narodu to uszanowanie, iakie iéy był odiął królobóyczy wyrok śmierci przeciw Karólowi I. wymierzony. Przyięte odtąd prawidło, że władza Królów Wielkiéy Brytanii z innego niewypływa źrzódła, iak z układu między narodem a nimi, postawiło na wyższym stopniu znaczenia reprezentacyą narodową, a konstytucya Angielska większéy nabrała świetności, skoro czynem samym zniesioną została zasada, iakoby dziedziczne prawo Królów do tronu nigdy i pod żadnym pozorem utraconém być niemogło.

Ten był prawdziwy duch układu Wilhelma III. z narodem Angielskim, i dzisieysze stósunki polityczne i towarzyskie Anglii na nim polegaią. Tym sposobem wolność Angielska iuż przy końcu 17.ego wieku ustaloną została, lecz pomimo przyłożonego z strony Whigów [1]) starania, aby ścieśnić władzę Królewską, wpływ stronników Wilhelma III., iego osobista wziętość, a może i związek z córką Króla, z tronu zepchniętego, posłużyły mu do zabezpieczenia sobie wszystkich niemal praw, które Jakób II. był nadużył. Zastrzeżono nowemu Królowi i iego następcom władzę zwoływania, odraczania i rozpuszczania Parlamentów, mianowania członków Rady Stanu, wyższych urzędników królestwa, oficerów siły lądowéy i morskiéy, i rozdawnictwo dostoyności kościelnych. Rękoymią zaprzysiężonych przez Króla swobód narodu i zabezpieczeniem wpływu, iaki dotąd Parlamentowi Angielskiemu służy, była przyięta w tymże czasie wbrew dawnemu zwyczaiowi zasada, aby Królowi na ieden tylko rok uchwalać pobory. Takowy dowód nieufności w pierwszym zaraz roku panowania Wilhelma, przypisać należy po czę-

1) Wyżéy iuż powiedziano, że Whighami w Anglii zwano stronników wolności narodu, Torysami roialistów czyli przyiaciół władzy tronu.

ści żarliwości religiyney Protestantów Angielskich, i nieukontentowaniu ich z powodu zastrzeżoney przez Wilhelma Nonkonformistom tolerancyi. Zbawienne to prawidło Król i na katolików rozciągnął, lubo ich w akcie Parlamentu niewymieniono.

Za przykładem Anglii poszła sąsiedzka Szkocya. Pomimo usiłowania Biskupów Szkockich i znaczney części wyższey tego kraiu szlachty, stany Szkockie wypowiedziały posłuszeństwo Jakóbowi II., daiąc za przyczynę, że upornie przy wierze katolickiey obstawał, że protestantom był przeciwnym i do samowładności dążył, tron wakuiącym ogłosiły i Wilhelma III. wraz z żoną Maryą nań powołały. Stronnicy Jakóba II. orężem prawa iego popierać postanowili, lecz pomimo wygraney ich pod Killycradie, nowy porządek rzeczy utwierdzonym został.

Wzaiemna nieprzyiaźń poróżniała od wielu lat Ludwika XIV. Króla Francuzkiego i Wilhelma III. Pierwszym iey powodem miał być zamierzony przez Ludwika związek naturalney iego córki z Wilhelmem, odrzucony przez tego Xiążęcia iako nieodpowiadaiący godności iego. Wsparcie Jakóba II. przez Króla Francuzkiego, kiedy cała Europa zięcia iego Monarchą Angielskim uznała, pomnożyło niechęć Wilhelma; odtąd upokorzenie Francyi stało się zasadą iego polityki. W kilka miesięcy po wstąpieniu swoiém na tron Xiążę ten przystąpił imieniem Anglii do związku Hollandyi, Cesarza i Rzeszy niemieckiey przeciw Francyi, którego dawniey iako Sztathuder Hollenderski pierwszym był sprawcą.

Wsparty posiłkami Francyi Jakób II. wylądował do Irlandyi i za pomocą przychylnego sobie Parlamentu Irlandzkiego i licznych tey wyspy katolików, większą iey część opanował. Zmieniło się wkrótce, sprzyiaiące mu zrazu szczęście. Bitwa nad rzeką Boyne dnia 1. Lipca 1690., w którey Wilhelm osobiście dowodził, którey Jakób oboiętnym zdawał

się być świadkiem, ustaliła na téy wyspie przywłaszczenie nowego Króla. Zwątpiał nikczemnie o sprawie swoiéy Stuart i do Francyi powrócił. Szczęśliwszy, i więcéy godny szczęścia swego Wilhelm, poruczył dowództwo woysk Angielskich w Irlandyi Xiążęciu Marlborough, który miasta Kork i Kinsale opanował. W roku 1691. Hrabia Athlone położył koniec woynie nietyle zwycięztwem pod Aghrim i zdobyciem miasta Limerick, iak łagodnością, z iaką zbuntowanym Irlandczykom własności ich, sprawowanie obrządków wiary katolickiéy i wolność oddalenia się do Francyi za Jakóbem II. zabezpieczył.

W rok potem przegrana Francuzów na morzu w przylądku la Hogue na zawsze zamknęła Jakóbowi przystęp do Anglii. Szczęśliwszym był w téy woynie oręż Francuzki na lądzie. Zwycięztwo Marszałka Luxemburga pod Steinkerken i Nerwinden, zdobycie miasta Namur w obliczu stotysięcznego woyska sprzymierzonych, nadzieie Wilhelma zawiodły.

Łatwiéy było temu Królowi koiarzyć związki mocarstw Europeyskich przeciw Francyi i opierać się potędze Ludwika XIV. niż zadość uczynić poddanym swoim i ufność ich sobie ziednać. Wzniesiony na tron Angielski Wilhelm przez Whigów, w pierwszych chwilach swego panowania działał w duchu tych żarliwych obrońców swobód narodowych, wkrótce atoli przyrodzonym rzeczy tokiem, przemogły w iego umyśle zasady przychylnieyszych powadze tronu Torysów. Zniechęcenie narodu wyiawiało się w mowach Izby niższéy i ostrych do Króla przycinkach. Zalił się Wilhelm na ten kierunek ducha publicznego i naród Angielski niewdzięcznym nazywał. Nawzaiem Anglicy przyganiali dumie Wilhelma i ponuréy iego dla dworzan nieprzystępności, zarzucali mu oraz, że sobie umysłów iednać nieumiał. Więcéy ieszcze winuie historya Wilhelma o niedbałość iego w ustaleniu wewnętrznych stósunków

Anglii, która dla walczących z sobą stronnictw przyiaciół Wilhelma, Jakóbitów i zapalonych Republikanów niespokoyną być nieprzestawała.

Wilhelm III. nielubił Anglików; iego żądza sławy woienney i nienawiść przeciw Ludwikowi XIV. były mu powodem, że znaczną część roku na czele woysk sprzymierzonych w Flandryi przebywał. Pod iego niebytność Królowa Marya styr rządu w Anglii trzymała i lepiéy od męża drażliwe łagodzić umiała umysły. Śmierć téy Królowéy w roku 1694. hasłem była Jakóbitom do podwoienia usiłowań w celu przywrócenia na tron Stuartów; naygorliwszy z pomiędzy nich Jerzy Barclay zamyślał uwieść, a podobno i zamordować Króla; spisek ten odkryto i winnieyszych wspólników śmiercią ukarano. W tém zdarzeniu Wilhelm uymuiące przychylności ku sobie narodu odebrał dowody; Parlament Angielski i Szkocki zobowiązał się osobnym aktem wspierać iego rządy i mścić się każdéy krzywdy iemu osobiście wyrządzonéy.

Traktat w Ryswick w r. 1697. położył koniec woynie przeciw Francyi. Dopiął Wilhelm zamiaru położenia tamy przywłaszczeniom Ludwika; Król Francuzki odstąpił zdobyczy w Flandryi i Katalonii, i mimo uczynionego Jakóbowi przyrzeczenia, Wilhelma III. Królem Angielskim uznał.

Za powrotem swoim z Flandryi Król Angielski z zapałem od narodu powitany został. Był to więcéy hołd wodzowi niż panuiącemu oddany; mało albowiem korzyści przyniosła Anglii woyna, która niezmierne kosztowała summy, kray ten w polityczne stósunki z stałym lądem wciągnęła, dług narodowy nad miarę dochodów wzniosła i szkodliwie na handel i przemysł, a bardziéy ieszcze na obyczaie ludu działała. Uśmierzenie zewnętrznéy woyny wznieciło na nowo podeyrzliwość, na którą się Wilhelm III. ciągle użalał. Zebrany w roku 1697. Parlament nastawał o zmnieyszenie woyska w obawie, aby niebezpieczny zwyczay z czasem

w prawo się niezamienił. Wighowie żądali utrzymania siły zbroynéy w celu zabezpieczenia panuiącéy dynastyi i religii protestantskiéy; przemogła atoli strona przeciwna i całe woysko Angielskie, wyiąwszy 10,000 żołnierzy i 3000 żeglarzy, uchwałą Parlamentu rozpuszczoném zostało; obojętny na użalenia Wilhelma Parlament, zniewolił go nawet do oddalenia od siebie przybocznéy gwardyi Hollenderskiéy. Ten Izby niższéy upor więcéy osobistéy nienawiści niektórych członków, niż troskliwości ich o dobro kraiu przypisywany, mocno obraził Króla, który, otoczon cudzoziemcami, uczuć swych nietaił, naród Angielski złośliwym, nieoświeconym i niewdzięcznym nazywał, i koronę złożyć zamyślał; pisana ręką iego w tym zamiarze mowa dotąd się w zbiorze Muzeum Angielskiego znayduie.

W takim rozdrażnienia i nieufności stanie, nienawiść przeciw katolikom i Francyi iedynym była węzłem, który naród z Królem łączył. W roku 1700 po śmierci Xiążęcia Glocester siostrzeńca zmarłéy Królowéy Maryi, Parlament Angielski niezmienny w swoiém postanowieniu oddalenia Stuartów od tronu, Zofią Elektorową Hannowerską wnuczkę Jakóba I. Krola Angielskiego, na przypadek bezpotomnego zeyścia Anny drugiéy córki Jakóba II., dziedziczką korony ogłosił.

W tymże czasie śmierć Karola II. Króla Hiszpańskiego i Jakóba II., polityce dworów Europeyskich i duchowi publicznemu w Anglii, nowy dała kierunek. Dwory Angielski i Francuzki iuż dawniéy ułożyły były podział Monarchii Hiszpańskiéy między Delfina syna Ludwika XIV., Arcy-Xiążęcia Karóla syna Leopolda Cesarza, i syna Elektora Bawarskiego, gdy nowy Karola II. testament powołał do tronu Hiszpańskiego Xiążęcia d'Anjou prawnuka Ludwika XIV. Tak znaczny wzrost władzy Burbonów niespokoynym czynił inne Europeyskie mocarstwa, a niebaczne przez Lu-

dwika XIV. przyznanie tytułu Królewskiego Jakóbowi III. (Stuartowi) synowi zepchniętego z tronu Jakóba II., wbrew osnowie traktatu Ryswickiego, poiednało Wilhelma III. z narodem w nienawiści przeciw wspólnemu nieprzyiacielowi. Pomimo uznania przez Anglią Filipa V. na tronie Hiszpańskim, przystąpił Wilhelm do związku połączonych przeciw Burbonom Hollandyi, Cesarza i Rzeszy Niemieckiéy, gdy szwank z konia życiu iego dnia 19. Marca roku 1702. koniec położył.

Anna Królowa.

Następstwo tronu Angielskiego po zmarłym Wilhelmie zastrzeżone było Annie drugiéy córce Jakóba II., zaślubionéy Jerzemu Xiążęciu Duńskiemu. W miarę podobno oziębłości, iakiéy ta Xiężna od zmarłego Króla doznawała, naród i Parlament z uniesieniem ią na tronie powitali. Niezmienione przez dwanaście lat uczucie wzaiemnéy przychylności Królowéy z narodem, ziednały iéy pochlebny przydomek dobréy Królowéy Anny, który dotąd pamiątkę iéy uświetnia. Wstępuiąc na tron córka Jakóba II. oświadczyła się za prawidłami rewolucyi roku 1688. i związkiem przeciw Ludwikowi XIV; w skutku tego oświadczenia Francya w iednym dniu, (15. Maia 1702.) wypowiedzianą sobie miała woynę przez Cesarza Niemieckiego, Hollandyą i Anglią, daiących za przyczynę: że Ludwik XIV. wbrew zawartéy w roku 1700. umowie część Monarchii Hiszpańskiéy zaiął, że Europie poddaństwem zagrażał, że handlowi innych narodów szkodził, że nakoniec tak nazwanego Xiążęcia Wallii Królem Wielkiéy Brytanii uznał. Ostatni ten powód roziątrzał Anglików przeciw Francyi, a Królowa Anna zdawała się dzielić uczucie to narodu.

Panowanie téy Monarchini szczególną stawia sporność między głośném Ministrów iéy za sukcessyą protestantską działaniem, a skrytém dążeniem iéy serca do usunięcia Elektora Hannowerskiego od tronu i

powrócenia Stuartom korony. Przemógł wróg Stuartów, a mimo blasku panowania Anny, albo raczéy dla tychże samych pomyślności, niezdołała ona przywieśdź do skutku zamierzonéy w następstwie tronu zmiany. W tak zawikłanych stósunkach przywiązana siostra Jakóba III. czyli Kawalera S. Jerzego często zapewne ubolewała nad tém, co panowaniu Królowéy Anny świetności dodawało.

Rozlegał się po Europie odgłos zwycięztw przez Anglików odnoszonych. Xiążę Marlborough szczęśliwszy od naypierwszych wodzów Francuzkich, wsławiał się pod Hochstedt, Ramillies, Oudenarde i Malplaquet, Hrabia Peterborough w Katalonii, Generał Stanhope opanował Minorkę; zdobyty przez Admirała Rocke Gibraltar, dotąd iest pamiątką powodzenia broni tego wodza. Porażki Francuzów równie nagle po sobie następowały, iak dawniéy zwycięztwa. Wyczerpane źrzódła dochodów Ludwika XIV., zniszczony handel i marynarka, i zagrażaiące granicom Francyi od Renu, Flandryi, Pireneów i Alpów woyska nieprzyiacielskie, szczęśliwego dotąd i dumnego Monarchę do tak smutnego przywiodły stanu, iż zwycięzców o pokóy błagać zaczął, i obowięzywał się wnuka swego w Hiszpanii odstąpić. Związkowi domagali się, aby on własnemi siłami zepchnął Monarchę z tronu, do którego Karól II. Król Hiszpański był go powołał i przy którym go większa część Hiszpanów utrzymać chciała.

Tu Opatrzność wymierzyła kres poniżeniu Burbonów. Zwycięztwo Xiążęcia Vendome pod Villaviciosa w Hiszpanii, ustaliło Filipa V. na tronie Kastylii; a Królowa Angielska idąc za kierunkiem zmienionego ducha publicznego w swym kraiu, skłonnieyszą się do pokoiu z Francyą być okazała.

Trwały ciągle w Parlamencie i gabinecie Królowéy spory Whigów i Torysów. Wybor Ministrów, w pierwszych latach iéy panowania, do-

wodzi przychylności iéy ku Torysom. W roku 1705. mieysce ich Wighowie zaięli; zwycięztwa Marlborougha, a więcéy ieszcze przywiązanie Królowéy do iego żony, naysilnieyszą były podporą stronnictwa, którego polityczne zasady Anna nienawidziła.

Spory w Parlamencie Szkockim nad podanym od Krolowéy proiektem połączenia Anglii i Szkocyi, inny na chwilę kierunek dały umysłom. Unia tych kraiów nayświetnieyszą iest sprawą panowania Anny, lecz pomimo korzyści, iakie obu narodom obiecywała, większa część Szkotów idąc podobno nie tak za prawidłami światłéy polityki iak za popędem uczuć i przywiązania do obyczaiów i przesądów przodków swoich, sprzeciwiała się połączeniu, które miało znaczenie obu narodów podwoić, zakres przemysłu i handlu ich rozszerzyć, wiarę protestantską, konstytucyą i zasady rewolucyi roku 1688. ustalić. Szlachetny w powodach swoich zapał Szkotów potępiał ofiarę niepodległości politycznéy na korzyść Anglii, z którą Szkocya od tylu wieków tak częste i tak uporne toczyła boie. Przemogli nakoniec stronnicy Unii; zatwierdzona ta w roku 1706. ustawa zastrzegła wszystkie swobody i prawa obu narodom, równe miary, wagi, urządzenia handlowe i stopę menniczą ustanowiła i szesnastu Parów i czterdziestu pięciu Deputowanych Szkockich do Parlamentu Wielkiéy Brytannii wezwała. Nieukontentowanie narodu Szkockiego z powodu Unii wznowiło nadzieie Stuartów. Wsparty posiłkami Francyi Jakób III. czyli Kawaler S. Jerzego popłynął do Szkocyi; flotta atoli Angielska do powrotu do Francyi go zniewoliła. Nieubłagany w niechęci ku Stuartom Parlament, surowe prawa przeciw stronnikom ich dawniéy uchwalone obostrzył.

Więcéy niż Unia i wyprawa Pretendenta zaięły w r. 1709. Anglików kazania Doktora Sacheverel. Żarliwy ten mowca karcił stronników suk-

cessyi domu Hannowerskiego i tolerancyi Nonkonformistów, głosił niebezpieczeństwo kościoła Anglikańskiego i wzywał naród, aby dla obrony Naywyższego okrył się zbroią iego. Tak błahy przedmiot stał się przyczyną powszechnego w kraiu zaburzenia. Lud z uniesieniem stronę kaznodziei trzymał, Wighowie domagali się iego ukarania, a mniemanie powszechne przypisywało zmnieyszonéy tego stronnictwa władzy łagodność wyroku Parlamentu, który dzieła Doktora Sacheverell spalić kazał, iemu zaś samemu przez lat trzy mówić z ambony zabronił. Sprawdziła się wróżba niechętnego Wighom ludu. Intryga dworska i nowa przyiaciołka Królowéy zmieniła wewnętrzne stósunki Wielkiéy Brytannii i naród ten od związku przeciw Francyi odciągnęła. W roku 1710. Pani Masham ziednała sobie przyiaźń i zaufanie Królowéy, i wzięła nad nią przewagę, któréy poprzedniczka iéy Xiężna Malborough nadużywała. Robert Harley późniéy Hrabią Oxford mianowany, nakłaniał Królową na stronę przychylnych iéy Torysów. Dążenie ducha publicznego wspierało iego usiłowania. Naród sprzykrzył był sobie rządy Wighów; po wielkim do woyny przeciw Francyi zapale, nastąpiła oziębłość, — skutek podobno zbyt gwałtownego wysilenia, — Xiążę Marlborough niedawno za niezwyciężonego w Parlamencie ogłoszony, widział się wystawiony na cel potwarzy i nienawiści. Niezmieniło się przecież służące mu szczęście; ciągle on był postrachem Francyi i godnym Xiążęcia Eugeniusza Sabaudzkiego współwodzem. Żyli ieszcze ci sami członkowie Izby niższéy, którzy na iego wstawienie się 20,000,000 złotych polskich Cesarzowi Niemieckiemu pożyczyli, i ci, którzy na popieranie woyny przeciw Francyi wszystkie łożyli ofiary; atoli zmienił się był duch publiczny, a szczęśliwy wódz o grabież funduszów woiennych obwiniony i wyrokiem Królowéy ze wszystkich wyzuty urzędów, widział woysko Angielskie w Flandryi Xiążęciu Ormond w dowództwo oddane.

Pozbawieni naczelnika swego woiownicy Angielscy odtąd zwycięztw odnosić niemieli. W roku 1712. Xiążę Ormond opuścił obóz sprzymierzonych, i zawieszenie broni z Francyą ogłosił. Podpisany nakoniec pokóy w Utrecht roku 1713., zabezpieczył Anglii posiadłość wysp Terre neuve, S. Krysztofa, Minorki, twierdzy Gibraltaru i kraiów w Ameryce nad odnogą Hudson położonych. Ludwik XV. uznał prawa sukcessyi protestantskiéy do korony Angielskiéy, oraz Pretendentowi pobytu we Francyi zabronić i port Dunkierki zburzyć przyrzekł. Zagorzali Wighowie głosili, iż zyskane korzyści podiętym nieodpowiadały nakładom; naród przecież chętnie widział długiéy i kosztownéy woynie koniec położony.

W skutku zawartéy umowy, Pretendent (Jakób III.) oddalił się do Lotaryngii, a niespokoyni Wighowie wnieśli w Parlamencie, aby na iego głowę cenę położono; przemogła w tym razie umiarkowańsza część Izby; zmieniony bill zastrzegał nagrodę za wydanie Pretendenta w ręce zwierzchności, gdyby się ten Xiążę kiedy w Wielkiéy Brytannii miał pokazać. Twierdzą niektórzy, iż Królowa Anna wyrok Parlamentu w teyże zatwierdziła chwili, kiedy Pretendent znaydował się w Londynie i kiedy o sposobach powrócenia na tron Angielski z nią się naradzał. Nieiedność między znacznieyszymi Torysami i Ministrami Królowéy, zawiodła iéy nadzieie. Xiążę Ormond poróżnił się z Lordem Bolingbroke, obwinił go o sprzyianie Pretendentowi i za Elektorem Hannowerskim się oświadczył. Zmartwiona Królowa odroczyła Parlament, i chorobą złożona zeszła ze świata dnia 12. Sierpnia r. 1719., w 13tym roku panowania swego. Ostatnie iéy słowa wyiawiaią skryte iéy serca dążenie: »Kochany bracie», rzekła ona na kilka godzin przed śmiercią, »iakże ia ciebie żałuię!» Zaledwie Królowa żyć przestała, gdy rezydent Elektora Hannowerskiego dziedzica tronu

Wielkiéy Brytannii, po śmierci matki iego Zofii, uwiadomił Ministrów o niezwłoczném nowego Monarchy przybyciu. Naczelnicy Wighów obięli styr rządu i wszystkie przedsięwzięli kroki do zabezpieczenia korony nowéy dynastyi. Poróżnieni stronnicy Jakóba II. i Torysowie niezdołali oprzeć się przeciwnikom swoim, a śmierć przychylnéy Stuartom Anny stała się epoką nieodzownego ich od tronu oddalenia.

Jerzy I. Wstąpienie na tron Angielski obcego Xiążęcia Anglikom nieznaiomego, z wyłączeniem na zawsze dynastyi, którą liczne w kraiu stronnictwo i obce wspierały mocarstwa, w chwili kiedy woyna domowa w Anglii nieuchronną być zdawała się, dowodzi iak silnie przyięte w roku 1688. zasady działały na umysły, i iest świetnym konstytucyi Angielskiéy tryumfem. Wsparty na ustawie reprezentacyi narodowéy Elektor Hannowerski przypłynął do Anglii i bez oporu przeznaczone sobie obiął dziedzictwo.

Przemogły w tém stanowczém zdarzeniu zasady Wighów, którymi nowy Król wyłącznie otoczył się w radzie państwa. Odięte Xiążęciu Ormond dowództwo woyska, zwrócone zostało zwycięzcy pod Hochstedt i Ramillies. Równie pomyślnemi dla Wighów były wybory nowego Parlamentu. Upokorzeni Torysowie napróżno liczyli w gronie swoiém naymaiętnieyszych właścicieli i naypierwsze rodziny państwa; utracili oni wszelkie znaczenie i od urzędów usuniętymi zostali. Tak gwałtowne postępowanie w kraiu, gdzie uymowanie sobie umysłów iest celnieyszą rządu sprężyną, ziednało Królowi wdzięczność i zaufanie przyiaciół sukcessyi protestantskiéy, lecz pomnożyło nieukontentowanie większości narodu, chęć zmiany rządu i liczbę stronników Stuartów.

Nowi Ministrowie osobistemi powodowani widokami nienawiści i zemsty, pociągnęli do odpowiedzialności powierników Królowéy Anny

w ostatnich panowania iéy latach. Oskarzony o zmowę z gabinetem Francuzkim w ciągu traktatów Utrechtskich Lord Bolingbroke a wkrótce po nim Xiążę Ormond, we Francyi schronienia szukali; obay zaocznym wyrokiem Parlamentu z liczby Parów Wielkiéy Brytanii wykreśleni zostali.

Przychylny lud Torysom niechętnie patrzał na wywyższenie Wighów, i na prześladowanie Ministrów Królowéy Anny. Uroczystość, z iaką w Londynie obchodzono rocznicę przywrócenia Stuartów na tron w roku 1660., była skazówką kierunku ducha publicznego. Powszechne nieukontentowanie do tego doszło stopnia, że na posiedzeniu Parlamentu w roku 1715. Król obu Izbom ogłosił, iż bliskiego rokoszu upatrywał w kraiu oznaki. Przychylna sukcessyi protestantskiéy Izba niższa z Wighów po większéy części złożona, uchwaliła natychmiast pomnożenie siły zbronéy i wyznaczyła 4,000,000 Złt. pol. nagrody temu, ktoby Pretendenta żywego lub zabitego w ręce zwierzchności wydał.

Odraza Szkotów do Unii, niespokoyność Jakóbitów w Anglii, intrygi Lorda Bolingbroke i Xiążęcia Ormond w Paryżu, i skryte Pretendenta wspieranie przez Ludwika XIV., pochodnię woyny domowéy w północnéy części Wielkiéy Brytannii zapaliły. Hrabia Marr rokosz w Szkocyi podniósł i 10,000 zbroynych pod chorągwie Jakóba III. zebrał. W północnéy Anglii Lord Derwentwater, Monarchą go Wielkiéy Brytannii ogłosił. Przybył Pretendent do Szkocyi i z uniesieniem w Dundee i Perth przyięty, koronacyą swoią na dzień 3. Lutego 1716. roku naznaczył. Tak nagłe powodzenia trwałémi być niemiały. Śmierć Ludwika XIV. naysilnieyszą Stuartowi odięła podporę; wzmocniony woyskami Hollenderskiémi Xiążę Argyle wódz Jerzego I., zaszedł rokoszanom drogę. Pretendent utraciwszy miasta Perth, Dundee i Dumblaine, widział się znie-

wolonym do powrócenia do Francyi; poymani iego stronnicy śmiercią po większéy części ukarani zostali. W liczbie tych smutnych ofiar liczono Lordów Derwentwater i Kinmuir. Surowe to postępowanie Ministrów Angielskich wznieciło żywe uczucie litości za nieszczęśliwemi zemsty rządu ofiarami, które z stałością wyzionęły ducha wśrzód męczarni zasadom ludzkości przeciwnych. W tém trudném położeniu, kiedy mimo przytłumionego buntu, duch iego się wzmagał, rząd, to iest Ministrowie, bezpieczeństwa swego w śrzodkach konstytucyi przeciwnych szukali. Zawieszono prawo *Habeas Corpus* i urzędowanie Izby, za panowania Wilhelma III. na trzy lata określone, do siedmiu lat przedłużono.

Przyrzekł był Jerzy I., iż nigdy interes posiadłości iego Niemieckich wpływu mieć nie będzie na stósunki polityczne Wielkiéy Brytannii. Temu przyrzeczeniu skutek nieodpowiedział. Król ten niepewny tronu Angielskiego, niespokoyny o Hrabstwa Werden i Bremen, które przez Króla Duńskiego na Szwecyi zdobyte, od Danii był kupił i do Elektorstwa Hannowerskiego wcielił, otoczył się iakby przedmurzem traktatów, w sprzecznym częstokroć kierunku zawieranych z dworami Wiedeńskim, Francuzkim, Polskim, Hiszpańskim, Portugalskim, Pruskim, Duńskim, z Xiążętami Rzeszy Niemieckiéy i Hollandyą. Te to osobiste widoki Jerzego I. były mu powodem do zawarcia w roku 1716. tak nazwanego potróynego przymierza (*triple alliance*) z Francyą i Hollandyą, a w roku 1718. poczwórnego przymierza (*quadruple alliance*) z Hollandyą, Francyą i Cesarzem Niemieckim przeciwko przywłaszczeniom Hiszpanii i w celu ustalenia stósunków państw Włoskich; zawarty z Hiszpanią pokóy w roku 1721., pomimo odniesionego na morzu śrzodziemném zwycięztwa przez Admirała Binga, żadnéy nieprzyniósł odmiany w politycznych stósunkach obu na-

rodów. Pomnożenie długu narodowego w ciągu téy woyny ściągnęło uwagę rządu na tę ważną gałąź administracyi kraiowéy. Wśrzód wielu proiektów, maiących na celu uporządkowanie i zmnieyszenie tegoż długu, Ministrowie na podanych przez Pana Blunt zasadach, utworzyli towarzystwo południowe (*Compagnie du Sud*), które za wyłącznym przywileiem handlowania na Oceanie południowym, wszystkie długi narodowe zakupować i tym sposobem iedynym wierzycielem skarbu Wielkiéy Brytannii pozostać miało.

Kompania Luizyany czyli Mississipi w podobnym celu do Francyi przez Lassa zaprowadzona, zamiast zmnieyszenia długów téy Monarchii, nowym ią obarczyła ciężarem; mimo tego doświadczenia, nadzieia zysku w samokupstwie na Oceanie południowym, uwiodła naród Angielski tak przezorny i szczęśliwy w przedsięwzięciach handlowych. Szał powszechny wszystkie ogarnął stany i otworzył pole niezliczonym oszustom do podawania publiczności rozmaitych prędkiego zbogacenia sposobów. Ogół summ, które ówcześni spekulanci na uroione swoie proiekta przez akcye zebrać mieli, obliczono na 13tysięcy milionów Złotych polskich, co wartość wszystkich nieruchomych posiadłości w Anglii przenosiło. Zniknęły w tym czasie wszystkie rozróżnienia stronnictw religii i stanów. Cały naród dążył do Londynu. Stolica Monarchii przybrała postać domu wexlowego, a zyskane uroione maiątki zmieniły na chwilę wszystkie towarzyskie stósunki i nieznanego przepychu stały się początkiem. Zgubne to omamienie trwałém być niemogło; ostatecznym iego skutkiem był powszechny niedostatek, nieufność w handlowych stósunkach i zbogacenie nierzetelnych przedsiębierców.

Temu duchowi spekulacyi przypisać należy zepsucie obyczaiów, przy końcu życia zmarłego w roku 1724. Jerzego I. w Anglii upowszechnio-

ne. Chęć nadzwyczaynych zysków zaięła mieysce cnot obywatelskich, a przedayność, któréy naypierwsi dopuszczali się urzędnicy, na któréy Ministrowie władzę swoią zasadzali, wszystkie zaraziła stany.

Jerzy II. Przy wstąpieniu na tron Jerzego II. wewnętrzne i zewnętrzne W. Brytannii stósunki pomyślny stawiały obraz, niemniéy iednak oppozycya stonnictwem przyiaciół oyczyzny zwana, gorszące w postępowaniu Ministrów wykrywała błędy. Przedłużenie trzechletniego urzędowania członków Izby niższéy do lat siedmiu, częste zawieszanie prawa *Habeas Corpus*, pomnażanie długu narodowego, obracanie na inne potrzeby funduszów umorzenia (amortyzacyi), a bardziéy ieszcze powiększenie liczby urzędów i pensyy — śrzodek, którym sobie Ministrowie większość głosów w Parlamencie zapewniali, — te były użaleń iéy powody. Przedayność Deputowanych narodu, dla któréy pięciu wyrokiem Parlamentu z Izby niższéy usuniętych zostało, i iawna ku nim naczelnika administracyi Roberta Walpole wzgarda, skutkiem były ieżeli nie przyczyną powszechnego obyczaiów zepsucia. Oszusty wszelkiego rodzaiu, rozbóynicy i podpalacze zaufani w oziębłości sędziów i wspólnictwie wielu urzędników policyinych, naywiększe w owym czasie popełniali zbrodnie. Lud Angielski zdawał się mniemać, iż w kraiu wolnym wszystkich zdrożności dopuszczać się godziło.

Głos publiczny wszystkie te bezprawia samemu tylko Robertowi Walpole przypisywał. Znakomitsi Anglicy zazdrosném na wpływ iego spoglądaiąc okiem, równie iak niechętny mu Xiążę Wallii starszy syn Jerzego II., nastawali o iego oddalenie. Nieporozumienia o to między Królem a następcą tronu, do tego doszły stopnia, iż Xiążę Wallii miał sobie przystęp do dworu zabronionym.

W roku 1739. niesnaski z Hiszpanią i krzywdy kupcom Angielskim

w portach południowéy Ameryki wyrządzane, skłoniły Jerzego II. do wydania Królowi Hiszpańskiemu woyny. Szkody handlowi Angielskiemu przez korsarzów Hiszpańskich zadane, nieszczęśliwa Admirała Vernon do Kartageny wyprawa, pomnożenie podatków i długu narodowego — nieuchronne te powiększéy części skutki woyny, przez naród żądanéy — iednomyślnie znienawidzonemu przypisywano Walpolowi. Zebrany w roku 1741. nowy Parlament silniéy nalegał o usunięcie go od spraw publicznych. Uległ nakoniec Walpole przeciwnikom swoim, złożył urzędy i przez Króla Hrabią Oxford mianowany został; w kilka dni potém poiednał się Xiążę Wallii z Królem, na pozor atoli tylko, gdyż nieporozumienie ich trwało do końca życia następcy tronu, który przed oycem w roku 1751. zstąpił do grobu.

Niedługo cieszył się naród nadzieią zniszczenia szkodliwych zasad oddalonych Ministrów. Smutne okazało doświadczenie, iż mniemani swobód kraiowych obrońcy powodowali się iedynie samolubstwem i żądzą osiągnienia dostoieństw i maiątków. Nowi Ministrowie przeięli zasady swoich poprzedników, a zawiedziony w widokach swoich naród, porównywał urzędników publicznych z naiemném żołnierstwem, które na powód woyny oboiętne, dla łupów tylko walczy.

Wzniósł godność reprezentacyi narodowéy Wilhelm Pitt, późniéy Hrabią Chatham mianowany. Znaiomość iego polityki dworów Europeyskich, uymuiąca wymowa, a więcéy ieszcze nieugiętość umysłu i czystość pobudek, powszechną mu w narodzie ziednały wziętość. Odtąd szanowny ten urzędnik naysilnieyszą był podporą administracyi, ilekroć ta w duchu konstytucyi działała.

Śmierć Karola VI. Cesarza w roku 1740. stała się powodem powszechnéy w Europie woyny. Francya sprzyiała Karolowi VII. (Elektorowi

Bawarskiemu), Anglia popierała sprawę Maryi Teressy. Woyska Angielskie pod dowództwem samegoż Króla zwyciężyły Francuzów pod Dettingen. Szczęśliwsi ieszcze w Ameryce Anglicy zdobyciem Luisburga zabezpieczyli sobie posiadłość Akadyi i wyższość rybołóstwa na rafie nowéy ziemi (banc de terre neuve).

Wśzród tylu pomyślności niebezpieczny przeciwnik wstrząsł posadę tronu Jerzego II. Karól Edward wnuk Jakóba II. (Stuart) wyladował w Lipcu roku 1745. na brzegi Szkocyi. Zebrały się tłumy gorali pod iego chorągwie, stolica Szkocyi otworzyła mu swe bramy, a godny prawnuk Jana III. Króla Polskiego, na czele nieświadomych sztuki woienney wieśniaków zniósł pod Prestonpans woysko Jerzego II. Stanowcze to zwycięztwo część dolney Szkocyi podległą Stuartowi uczyniło. Nieodpowiadały przecież siły Pretendenta zamierzonemu przez niego celowi; Xiążę ten na czele 5000 gorali Szkockich i kilkuset żołnierzy francuzkich wkroczył do Anglii, zdobył miasto Carlisle, ogłosił się tam Regentem Anglii i posunął do miasta Darby o dwadzieścia mil polskich od Londynu.

W téy niebezpiecznéy dla panuiącéy dynastyi chwili, Whighowie Angielscy dali dowody stałego przywiązania do zasad w rewolucyi roku 1688. przyiętych. Kupcy maiątkami swemi kredyt rządu wspierali, zaciągnione kosztem znakomitszych Panów półki wzmocniły iego siłę zbroyną; przybywaiące nakoniec z Hollandyi woyska i gwardye Królewskie obozem pod stolicą stanęły. Mimo tych przysposobień do obrony, trwoga powszechna przerażała mieszkańców Londynu. Bezwzględna na zwyczayne prawidła taktyki śmiałość postawić mogła Pretendenta u zamierzonego celu. Ważył się los woyny, gdy wodzów Szkockich nieiedność i Jakóbitów Angielskich oziębłość, nakłoniły Xiążęcia Karola do cofnienia się do Szkocyi. Obiął dowództwo woysk Angielskich Xiążę Cumberland brat

Jerzego II., a wygrana przez niego pod Culloden bitwa pięćdziesiątletni spór sukcessyi protestantskiéy z Stuartami o koronę Angielską rozstrzygnęła. Zwyciężeni gorale Pretendenta poszli w rozsypkę, poymani iego stronnicy Lordowie Kilmarnock, Balmerino, Derwentwater i ośmdziesiątletni Lord Lowat, głowy pod miecz dali, a nieszczęśliwy Stuart ledwie uyść do Francyi potrafił.

Odniesione w tymże czasie przez Francuzów zwycięztwa pod Fontenoi, Lawfeld i Rocoux, pociągnęły za sobą pokóy w r. 1748. w Akwisgranie podpisany, który żadnéy zmiany w stósunkach Francyi i Anglii nieprzyniósł, dług zaś Angielski do 3,200 millionów Złt. polsk. pomnożył.

Niedokładne rozgraniczenie posiadłości Francuzkich i Angielskich w Ameryce północnéy, zostawiło zaród nowéy woyny, która w r. 1756. wybuchła. Niesprzyiało zrazu Anglikom szczęście. Porażkę ich w Ameryce północnéy i Admirała Binga na morzu śzrodziemném, stratę twierdzy Oswego w Kanadzie i wyspy Minorki, wszystkie te niepomyślne wypadki naród niestósownym Ministrów rozporządzeniom przypisywał. W roku 1757. głos publiczny wymógł na Królu powołanie do rządu Wilhelma Pitta; ciągłe pomyślności usprawiedliwiały pochlebne o nim narodu mniemanie. Nowa organizacya milicyi Angielskiéy, pomnożenie flotty, szczęśliwy wybór wodzów, a nadewszystko połączenie wszystkich stronnictw i wszystkich stanów do iednego celu, urzędowanie Pitta uświetniły. Ustały w téy chlubnéy epoce utyskiwania na pomnożone wydatki, a biegły naczelnik rządu z nadzwyczayném szczęściem wyprawami Angielskiemi w Ameryce, Azyi i Afryce kierował. W Indyach wschodnich Calkutta, Chandernagore, Suzarate, Arcot, Carical, Pondychery, Bengal i brzegi Orixy, na brzegach Guinei osady francuzkie Senegal i Gore, poddały się Anglikom. Zburzone na wyspach Świętego Jana i Cap Breton

warownie, dotkliwy cios handlowi francuzkiemu w Ameryce północnéy zadały. Kiedy Admirał Hawke flottę francuzką w kanale La Manche zwyciężał, Generałowie Angielscy Amherst, Wolf i Saunders Kanadę na Francuzach zdobywali. Mało iest w nowszéy historyi przykładów tak świetnych i ciągłych przez lat kilka na lądzie i morzu powodzeń. Niewidział Jerzy II. końca chlubnéy dla Anglii woyny i z powszechnym narodu żalem zszedł z świata dnia 25. Października roku 1760.

Jerzy III. Jerzy III. pierwszy z Królów szczepu Hannowerskiego w Anglii zrodzony i wychowany, wstąpił po nim na tron z powszechném wszystkich stanów i wszystkich stronnictw uwielbieniem. Dzielił Parlament uczucia narodu i wyznaczył młodemu Królowi 32,000,000 Złt. pol. osobistego dochodu.

Toczyła się tym czasem woyna z Francyą, a naród zapalony odnoszonémi w czterech częściach świata zwycięztwami woysk Angielskich i sławą woienną Fryderyka II. Króla Pruskiego i Xiążęcia Brunświckiego, nayżywiéy się nią zaymował. Związek Hiszpanii z Francyą przeciw Anglii i zawarcie w roku 1761. tak nazwanego układu familiynego (*pacte de famille*), przewagi Anglikom odiąć niezdołały. Zdawało się, iż nowy nieprzyiaciel dla tego tylko występował do boiu, aby nowe zdobycze na łup woiowników Angielskich wystawił. Wodzowie Angielscy zdobyciem wysp, Belle isle na brzegach francuzkich, Martyniki, Granady, Dominiki w Indyach zachodnich, miasta Hawanny na wyspie Kuba i wysp Filipińskich, uświetnili tron młodego Króla, tak iak byli ostatnie lata iego poprzednika, blaskiem sławy okryli.

Wbrew dążeniu publicznemu za woyną i radzie usuniętego od rządu Wilhelma Pitta, aby pożytkować z odniesionych zwycięztw i dom Burbonów w Francyi i Hiszpanii osłabić, nowy skład Ministrów, a na ich

czele Hrabia Bute osobistém Króla zaszczycony zaufaniem, zawarł w roku 1763. traktat, którym zabezpieczył Anglii uczynione w Indyach wschodnich zdobycia, posiadłość Kanady, Florydy, części Luizyany, osad Senegalskich w Afryce, wysp Minorki, Tabago i Grenady i wyższość rybołóstwa na brzegach Ameryki północnéy.

Tak świetne zdobycze niezaspokoiły narodu, owszém stawiły Lorda Bute na cel powszechnéy zawziętości. Nie utrzymał się on na swoim urzędzie; zawiść znacznieyszych rodzin Monarchii i szemranie ludu z powodu ustanowionych nowych podatków, powodem mu były do złożenia onegoż wkrótce po zawartym pokoiu.

Powszechne naówczas nieukontentowanie w wszystkich częściach Monarchii uczuć się dało. W Irlandyi buntownicy pod nazwiskiem Levellers, White boys, Oak boys naywiększych dopuszczali się zbrodni; w Anglii podburzania i ulotne pisma Wilkesa, zniechęcały naród przeciw rządowi. W tymże czasie duch oporu szkodliwsze dla Anglii w Ameryce północnéy pociągnąć miał za sobą skutki.

Trzynaście prowincyy Angielskich w Ameryce podlegały Wielkorządzcom przez dwór Angielski mianowanym i radzie narodowéy złożonéy z dwudziestu ośmiu członków, których posiedziciele dóbr ziemskich wybierali. Odludne te na początku 17.ᵉ wieku brzegi, do kwitnącego wzniosły się były stanu. Nagły wzrost ich ludności, przemysłu, handlu i dostatków, postęp cywilizacyi i męztwo milicyi w woynach przeciw Francyi w roku 1745. i 1756. doświadczone, stawiały te prowincye na stopniu znaczenia, na którym podległość poniżaiącą zdawać się mogła. Potomkowie Purytanów, za panowania Karóla I. i Kromwela, w prowincyach Newhampshire, Conecticut i Massachuset osiadłych, i towarzyszów cnotliwego Penna, prowincye Pensylwanią i Nową Jersey zamie-

szkuiących, z równą stałością za swobodami oyczystéy ziemi obstawali. Amerykanie czuli się na siłach swoich; wszystko wróżyło, iż dorastaiący młodzieniec silnym stać się miał zapaśnikiem.

W takiém rzeczy położeniu Pan Grenville wniósł w Parlamencie, aby opłaty stempla do osad Angielskich w Ameryce rozciągnione zostały; Amerykanie wzbraniali się ponosić narzucony im samowładnie ciężar. Prawo nakładania podatków na osady w Ameryce, stało się przedmiotem uporczywych sporów w rządzie Angielskim, w obu Izbach Parlamentu i w wszystkich stanach tego narodu. Ministrowie wymagali posłuszeństwa prowincyy przez Anglików zaludnionych, lub na Hollandyi zdobytych; szlachetnieysza w zasadach swoich oppozycya twierdziła, iż Anglicy w Ameryce równych praw używać byli powinni, iak Anglicy w Europie, i innych nieskładać poborów, iak te, któreby sami uchwalali. Tak ważny spór zaymował uwagę całéy Europy. Znaydowali Amerykanie obrońców we wszystkich kraiach, we wszystkich stanach, nawet w mniemaniu samowładnych Europy Monarchów.

W Parlamencie Angielskim Margrabia Rockingham, Xiążę Richmond, Lord Camden, Panowie Burke, Fox, a przed innymi Wilhelm Pitt w roku 1766. Hrabią Chatham mianowany, bronili sprawy Amerykanów i zaprzeczali Parlamentowi Angielskiemu prawa nakładania podatków na osady Amerykańskie, które w Parlamencie Reprezentantów swoich niemiały.

Wzmagało się w Ameryce zniechęcenie ludu, mieszkańcy miast portowych sprzeciwiali się wprowadzeniu papieru stęplowego, a Deputowani tych prowincyy zebrali się w kongres czyli walną radę, w celu bronienia swobód narodowych.

Wyniesienie tym czasem Lorda Chatham (Wilhelma Pitta) na sto-

pień Kanclerza Wielkiéy Brytannii, wróżyło zmianę systematu rządu Angielskiego; nieutrzymał się on przecież na tym urzędzie, a Lord North zaiął iego mieysce.

Cofnął był rząd Angielski nienawistne Amerykanom urządzenie stęplowe, lecz niezrzekłszy się prawa stanowienia podatków, niezaspokoił narodu, którego dążenie do samowładności codziennie się wzmagało. Umiarkowanie rządu Angielskiego, słabości iego w Ameryce przypisywane, do silnieyszego oporu mieszkańców trzynastu prowincyy zachęcało.

Obstaiący przy mniemanych prawach swoich Parlament Angielski w roku 1770. uchwalił opłatę od wprowadzanéy do Ameryki herbaty. Nieodstąpili z swoiéy strony mieszkańcy od przyiętéy zasady niepoddawania się narzucanym sobie podatkom, i w skutku tego niepozwolili wyładować przywiezionéy do ich portów herbaty. Bardziéy od innych zagorzali mieszkańcy miasta Boston wrzucili w morze ładunek kilku okrętów herbatą napełnionych. Uczynione z powodu nowego tego cła do Parlamentu Angielskiego zażalenia, poparli przychylni Amerykanom członkowie oppozycyi, a mianowicie Lord Chatham i Panowie Fox i Burke; przemogli atoli Ministrowie, a nieszczęśliwy ich upor pociągnął za sobą niepodległość osad Angielskich w Ameryce. Dążył ciągle do tego celu kongres w Filadelfii, lecz zręczny w postępowaniu swoiém oświadczał się z niezmienną ku Anglii wiernością, nieprzestawał wynurzać życzeń swoich utrzymania dawnych z Wielką Brytannią stosunków, chociaż w istocie starannie wszelkich poiednawczych śrzodków unikał.

Wzaiemne rozdraźnienie stawiało tamę szczeremu poiednaniu, które więcéy w Anglii niż w Ameryce było celem życzeń dobrze myślących. Zamknięcie portu miasta Boston za karę niespokoynego ducha mieszkań-

ców, i rozbroienie milicyi przez Generała Gage Wielkorządzcę Angielskiego, powodowało Amerykanów do zerwania z Anglią wszelkich stósunków handlowych. Szerzył się duch rokoszu w tym kraiu, mieszkańcy zabierali działa i składy woienne Angielskie, pomnażali milicye, zakładali rękodzielnie broni, uchwała nakoniec kongressu znana pod nazwiskiem ogłoszenia praw (declaration of rights) skoiarzyła związek mieszkańców tych prowincyy w celu zabezpieczenia ich wolności, praw i wiary.

W Parlamencie Angielskim stronnicy Amerykanów obstawali za odwołaniem surowych urządzeń i cofnieniem załogi miasta Boston. »Od»wołacie nieszczęśliwe te urządzenia» rzekł Lord Chatham w Parlamencie, »moie dobre imie kładę w zastaw, iż ie odwołacie; cofniycież ie »więc teraz, gdy to z godnością uczynić możecie, nieczekaiąc abyście do »tego przymuszeni zostali.» Próżnémi były iego nalegania; pomnożone za wnioskiem Ministrów woysko Angielskie do posłuszeństwa zniewolić Amerykanów miało.

Inaczéy mieć chciała Opatrzność. Pierwsza utarczka pod Lexington dnia 19. Kwietnia r. 1775. między oddziałem woysk Angielskich i milicyą Amerykańską i odniesione w tém zdarzeniu przez Amerykanów zwycięztwo, stały się wróżbą losu rozpoczętéy walki. Wkrótce potém dnia 10. Maia tegoż roku, kongres w Filadelfii ogłosił związek osad Amerykańskich z Anglią za zerwany, zgromadził woysko i puścił w obieg monetę papierową, którą ziednoczone prowincye zaręczyły.

Trudne położenie, w iakiém się znaydował rząd Angielski, dogodną Francyi i Hiszpanii podawały sposobność powetowania klęsk, w ostatniéy woynie przeciw Anglii poniesionych. Wspierała Francya bronią i pieniędzmi kongres Amerykański, w roku 1778. zaczepny i odporny zawarła z nim związek, do którego w roku 1779. Hiszpania przystąpiła.

Opis szczegółów woyny z Amerykanami nienależy do zakresu tego dzieła. Zwycięztwa Generała Washingtona, posiłki francuzkie, poddanie się Generała Burgoyne pod Saratogą w roku 1778., i Lorda Cornwallis pod Jorktown w roku 1781. zniewoliły rząd Angielski do uznania niepodległości ziednoczonych prowincyy Ameryki północnéy traktatem dnia 20. Stycznia roku 1783. zawartym. Jerzy III. zatwierdził uznanie wolności Amerykańskiéy i témi słowy Pana Adams pierwszego Posła nowéy Rzeczypospolitéy w Londynie przyiął: »Ostatnim byłem do zezwo»lenia na niepodległość osad Amerykańskich, odtąd ostatnim będę do »potwierdzenia śrzodków naruszyć ią mogących.«

Strata tak rozległych posiadłości nie tak szkodliwe dla Anglii pociągnęła za sobą skutki, iak się lękać można było. Rozkrzewienie ludności w Ameryce północnéy, pomnażaiące się mieszkańców iéy potrzeby, tak szczęśliwie na handel Wielkiéy Brytannii działaią, iż spływaiące ztąd korzyści przewyższaią nierównie te, które podległe osady Anglii przynosiły.

Woyna o niepodległość osad Amerykańskich ważną w dzieiach nowoczesnych ludów stanowi epokę. Zdziałała ona w umysłach rewolucyą, któréy skutki dotąd czuć się daią. Zwycięztwo, iakie w tém zdarzeniu wolność ludów nad samowładnością odniosła, o téy wielkiéy przekonało prawdzie: iż rządy niepopularne są słabe.

Tu iest kres, który sobie założyłem w opisie historyi wolności narodu Angielskiego. Niezmiennie przywiązany do prawideł umiarkowanéy i mądréy konstytucyi naród, umiał się uchronić niebezpieczeństwa, iakiém mu w pierwszych latach rewolucyi francuzkiéy nierządny iéy duch zagroził. Do takiego umiarkowania przyczyniły się niewątpliwie obywatelskie cnoty Jerzego III. i uszanowanie iego dla zasad konstytucyi.

Niezmienił się w tym względzie duch rządu od czasu wstąpienia na tron Jerzego IV. Nieścieśniona wolność druku, ciągle iest rękoymią przywileiów narodu i strażą powagi tronu.

ROZDZIAŁ III.

Rys statystyczny ziednoczonych trzech Królestw Wielkiéy Brytannii i posiadłości iéy w pięciu częściach świata.

Do dokładnego ocenienia potęgi, handlu i bogactw Wielkiéy Brytannii niezbędnie potrzebną iest znaiomość kraiów, które iéy podlegaią, a więcéy ieszcze tego, który tylu odległym posiadłościom panuie. Położenie Anglii wśzród morza, wielki zaiste ma wpływ na iéy bezpieczeństwo, pomyślność i politykę; uwłaczaiącém przecież temu narodowi, iego przymiotom, konstytucyi i ustawom byłoby mniemanie, iakoby topograficznemu iéy położeniu, wszystkie wzwyż wymienione korzyści wyłącznie przypisywać należało. Z tego względu rys statystyczny Anglii, Szkocyi i Irlandyi nietylko mieć może iakowąś wartość w oczach statystyka, lecz zaymie uwagę i filozofa, który poszukiwać zechce, ile do kwitnącego stanu téy Monarchii z iednéy strony fizyczne iéy położenie, z drugiéy moralne iéy siły maią wpływu.

Pomimo postępów, iakie Astronomia i Geologia podróżnym i żeglarzom Angielskim zawdzięcza, mappy ich i statystyczne podania oczekiwaniu uczonych nie odpowiadaią. Pisarze Angielscy Faden, Adolphus i Wakefield przyznaią niedokładność kart Irlandyi; własne doświadczenie

przekonało mię, że i mappy Anglii i Szkocyi mimo swą piękność pod względem rytowania, równie są niedokładne z przyczyny, iż się nieopieraią na spostrzeżeniach astronomicznych ani rozmiarach trygonometrycznych, i że w wielu mieyscach z domysłu są układane. Tém doskonalszą zapewne będzie mappa Anglii, nad którą dziś Generał Mudge z polecenia rządu pracuie. To iednak olbrzymie dzieło, którego kilka kart dopiero na widok publiczny wyszło, ledwie za dwadzieścia lat ukończoném być może.

Więcéy ieszcze od kart sameyże Anglii zaniedbanemi są mappy zamorskich iéy posiadłości, w których odmienne południki, nierówne podziałki to na mile Angielskie, to na morskie, to na geograficzne, to na morgi (arpens), a co gorsza niedbałe działanie zdeymuiących oneż mierników, fałszywe daią wyobrażenie opisywanych krain i utrudniaią wykrycie prawdy. Takowéy przecież niedokładności kart geograficznych i hydrograficznych Angielskich, nikt podeyzrzliwości rządu ani zamiarowi iego ukrycia stanu osad swoich przypisywać nie będzie, ktokolwiek ducha iego poznał. W narodzie, gdzie wolność druku i iawność postępowania są zasadą Konstytucyi, żadna czynność rządowa długo tayną być nie może.

Uczony Ziemiopis angielski Pan Faden, z uprzeymością od wyższego oświecenia nieoddzielną, raczył zbogacić zbiór moich materyałów i wskazać zrzódła, z których czerpałem.

Państwo Wielkiéy Brytannii w Europie składa się:

1. z Anglii właściwie tak zwanéy wraz z Xięstwem Wallii,
2. Królestwa Szkocyi,
3. Królestwa Irlandyi,
4. Wyspy Man,
5. Wysp Normandzkiemi zwanych Jersey, Guernsey, Cirk i Alderney,

6. Wyspy Helgoland,
7. Miasta i twierdzy Gibraltaru,
8. Wysp Malty, Gozo i Cumino. [1])

§. I.

Królestwo ANGLII i Xięstwo WALLII.

Anglia wraz z Xięstwem Wallii na 52 powiatów podzielona, troykątny kształci półwysep, którego zachodni bok od miasta Berwik na północy do przylądku Landsend na zachodzie, liczy 386 mil angielskich długości; brzegi w téy przestrzeni skaliste wyrznięte są w szerokie odnogi, między któremi odznaczaią się obszernością zatoki Caernarvon, Cardigan i Bristol. Przylądki Bees, Braychipuli, St. Govens i Landsend są wskazówką dla żeglarzy po kanale Irlandzkim płynących. Bok wschodni od Berwik do miasta portowego Sandwich ma 280 mil długości. Nadmorskie brzegi od uścia Tamizy do Scarborough w hrabstwie Jork są płaskie i piaszczyste, daléy ku północy podnoszą się i wysokiemi obwiedzione są górami. Zatoka Wash między Norfolk i Lincoln obszernością inne na tym brzegu celuie. Znacznieysze przylądki są Foreland, Spurn,

1) Nie mówię tu o Królestwie Hanowerskiem, składaiącém odrębne państwo, które sławny Lord Chatham uważał iako młyński kamień u szyi Anglii ciążący (une meule de moulin au cou de l'Angleterre), ani o wyspach Jońskich pod opieką tylko Wielkiéy Brytannii zostaiących.

Flamborough i Sunderland. Równa odległość dwóchset ośmiudziesiąt mil dzieli miasto Sandwich od przylądku Landsend. Południowe te brzegi nad ciaśniną La Manche, w niektórych mieyscach są płaskie a w innych górzyste. Nad tymże kanałem stérczą przylądki Lizard, Start, St. Albans, Beachy i Dungenon. Prostopadła szerokość Anglii od północy ku południowi od miasta Berwick do miasta Portsmouth wynosi 320 mil angielskich. Od północy góry Cheviot i rzeka Tweed kray ten od Szkocyi rozgraniczaią. Powierzchnia Anglii wraz z Wallią obliczona iest na 37,334,400 morgów.

Rzeki. W miarę szczupłego obwodu Anglii rzeki tego kraiu znaczne być niemogą; liczą ich przecież do pięciudziesiąt, które do spławu są użyte. Między niemi znacznieysze są następuiące:

1) Tamiza pod nazwiskiem Isis z wzgórków Caterwood w hrabstwie Glocester wytryska. O dwadzieścia mil angielskich niżéy iest spławną i wylewa się w morze północne między wyspami Sheepy i Foulness. 2) Humber przybiera to nazwisko na złączeniu się rzek Ouse i Trent i pod Spurn-Head w morze Niemieckie wpada. 3) Rzeki Saverny źrzódła znayduią się w górach Plimlimon w hrabstwie Montgomery. Spławną dopiero pod Welshpool być zaczyna, wpada w zatokę Bristol. 4) Rzeka Mersey wypływa z zachodniéy części (Westriding) hrabstwa York; przyimuie w koryto swoie rzeki Gost i Tame, pod Stockport spławną się staie, płynie pod miastem Walton i w morze Irlandzkie wpada. 5) Rzeka Dee w górach Merionet bierze swóy początek, przerzyna hrabstwo Cheshire i wylewa się w morze Irlandzkie pod Airpoint.

Góry. Łańcuch gór Kornwallii rozciągaiący się od przylądka Landsend do hrabstwa Devon, zawiera znaczne wyłamy granitu i kruszce miedziane, żelazne i cynowe.

Xięstwo Wallii okryte iest skałami i górami, w których kruszce różnego rodzaiu kopią; korzystnieyszym ieszcze dla mieszkańców iest węgiel kamienny, znayduiący się pod Glamorgan.

Wzgórki pod Hardon w hrabstwie Leicester, porfir wydaią. Tenże gatunek kamienia łamią w górach Malvorn w hrabstwie Worcester.

Góry śrzodek Anglii zaymuiące przerzynaią hrabstwa Durham, York, Derby i Chester i dostarczaią rękodzielniom kraiowym niezmiernéy ilości węgla kamiennego.

Góry kredowe zaczynaią się pod Race of Portland i ciągną wzdłuż północnych brzegów kanału La Manche.

Powietrze Anglii iest wilgotne i niestałe, gęste mgły częste i w lecie po kilka tygodni ponurą pomroką kray ten okrywaią. Zimno przecież nie tyle iest przykre iak w innych kraiach w Europie, Azyi i Ameryce pod tąż strefą leżących, śnieg w północnych nawet powiatach nigdy długo nie leży, a termometr Reaumüra rzadko więcéy od 12tu stopni mrozu wskazuie. Powietrze [1]) tego kraiu w ogólności zdrowiu ludzkiemu nie iest szkodliwe. Pan Malthus uważa, że w Anglii umiera ieden mieszkaniec z czterdziestu, kiedy we Francyi ieden ze trzydziestu, w Hollandyi ieden z 23ch umiera. *Klima.*

Rolnictwo w Anglii od pięciudziesiąt lat znaczny postęp uczyniło. Mniéy urodzayne okolice, które niedawno ieszcze odłogiem leżały, dziś pracę rolnika wynagradzaią i dotąd iednakże piąta część powierzchni Anglii nieużyta leży. Połowa téy przestrzeni użyznioną być może. Drogi, kanały i spławne rzeki, te źrzodła przemysłu i handlu, które pomyśl-

1) Spostrzeżenia meteorologiczne z dziesiąciu lat wskazuią, że w roku wiatr przez 112 dni wieie od południowego zachodu, 58 od północnego wschodu, 50 od północnego zachodu, 53 od zachodu, 32 od południowego wschodu, 26 od wschodu, 18 od południa, 12 od północy.

ność i dostatki po całym rozszerzaią kraiu, nigdzie więcéy upowszechnionemi i nigdzie doskonalszemi być nie mogą, iak w Wielkiéy Brytannii, gdzie do trzechset kanałów liczą. Mało iest znacznieyszych miast w tym kraiu, któreby z morzem połączone niebyły; tam zaś gdzie topograficzne położenie, lub górzysta posada niedozwalaią założenia kanału, koleie żelazne mieysce ich zastępuią. Wszystkie nakoniec drogi aż do takich, które miasta czwartego rzędu między sobą łączą, starannie są robione i doskonale utrzymywane.

Ludność. W miarę wydoskonalenia rolnictwa i rozszerzenia rękodzieł i handlu, w każdym kraiu i ludność się powiększa. W tym względzie przecież Anglia doszła do kresu, za którym dalsze pomnożenie szkodliwém staćby się mogło. Stopniowy wzrost ludności w Anglii od stu iedenastu lat, następuiąca wskazuie tablica:

w roku	1700.	Anglia	liczyła	5,475,000	mieszkańców.
- —	1710.	—	—	5,240,000	—
- —	1720.	—	—	5,565,000	—
- —	1730.	—	—	5,796,000	—
- —	1740.	—	—	6,064,000	—
- —	1750.	—	—	6,467,000	—
- —	1760.	—	—	6,736,000	—
- —	1770.	—	—	7,428,000	—
- —	1780.	—	—	7,953,000	—
- —	1790.	—	—	8,675,000	—
- —	1801.	—	—	9,163,000	—
- —	1811.	—	—	10,488,000	—

Ekonomiści twierdzą, że połowa ludności tego kraiu żyie z przychodów ziemi a połowa z rękodzieł, przemysłu, lub handlu. W miarę po-

większaiącéy się ludności Anglii pomnaża się i liczba domów. W roku 1690. liczyła Anglia 1,319,215; w roku 1801. było ich 1,633,399; w roku nakoniec 1811. liczba ich wzniosła się do 1,848,524. Dziś w 52ch hrabstwach iest 939 miast i miasteczek, a w nich 775,724 domów zamieszkałych przez 4,365,281 mieszkańców. W tychże powiatach domów wieyskich liczą 1,072,800, a w nich 6,122,719 mieszkańców. Tym sposobem na milę kwadratową Angielską liczą 32 domy i 182 dusz, z których blisko sześć na każdy dom przypada.

Rzymianie, którzy ten kray podzielony zastali między małe szczepy dzikich Brytańczyków, cztery z niego prowincye ukształcili.

1. Britannia prima zawierała południową część Anglii po rzeki Tamizę i Sawernę.
2. Britannia secunda zawierała dzisieyszą Wallią.
3. Flavia Caesariensis, rozciągała się od rzeki Tamizy do rzeki Humber.
4. Maxima Caesariensis północną część Anglii zaymowała od rzeki Humber do rzeki Tyne i od rzeki Mersey do odnogi Solway.

Wiadomy iest za Saxonów podział Anglii na 7 małych królestw, składaiących sławną w dzieiach tego narodu Heptarchią. W ówczesnym podziale tego kraiu Królestwo Kent zawierało dzisieyszy powiat tego nazwiska. Królestwo Sussex, to iest South Saxons (południowych Saxonów) zawierało hrabstwa Sussex i Surrey. Królestwo Wessex, to iest West Saxons (zachodnich Saxonów) składało się z powiatów Cornwall, Devon, Dorset, Sommerset, Wiltshire, Hampshire i Berkshire. Królestwo East Angles (wschodnich Saxonów) złożone było z powiatów Norfolk, Suffolk, Cambridge wraz z wyspą Ely. Królestwo Northumberland rozciągało się

nad powiatami Lancashire, Yorkshire, Durham, Cumberland, Westmoreland i w Szkocyi po Edynburgską odnogę. Królestwo Essex, to iest East Saxons (wschodnich Saxonów) składało się z powiatów Essex, Middlesex i części Hertfordshire. Królestwo nakoniec Mercyi liczyło powiaty Glocester, Hereford, Warwick, Worcester, Leicester, Rutland, Nordhampton, Lincoln, Huntington, Bedford, Buckingham, Oxford, Stafford, Derby, Salop i Nottingham.

Edgar, Król Mercyi wszystkie Królestwa Heptarchii pod swoie berło w roku 827. połączył. Późniéy Alfred Wielki podzielił cały kray na 32 hrabstwa czyli powiaty, i dobroczynne to iego ustanowienie dotąd istnieie. W następnych czasach dodano ieszcze ośm powiatów, tudzież Xięstwo Wallii na 12 hrabstw podzielono. Tym sposobem dziś Anglia liczy 52 powiatów (shire), których krótkie opisanie, w porządku alfabetycznym umieściemy.

Anglesea iest wyspa do Xięstwa Wallii wcielona, którą niegdyś dla gęstych lasów Inys Dowylh czyli cienistą, a Rzymianie z teyże przyczyny insula opaca zwali. Dzisieysze iéy nazwisko pochodzi od słów Engles Ea, co w dawnym angielskim ięzyku wyspę angielską znaczy. Kraina ta niegdyś przez Druidów zamieszkana i główna posada ich duchownych obrzędów, które oni, iak wiadomo, w gęstych lasach odprawiali, liczy 24 mil angielskich długości, 14 szerokości i 257,280 morgów powierzchni, zawiera 72 parafii i dwóch deputowanych w Izbie niższéy Parlamentu angielskiego mieści.

Powietrze téy okolicy iest zdrowe, uprawa roli, chodowanie bydła i rybołostwo stanowią iéy bogactwa, które odkryte niedawno kopalnie miedzi pomnożyły. Znayduiące się na téy wyspie starożytne pomniki sądzą być grobowcami wodzów w woynach z Rzymianami poległych.

Bedfordshire dwóch deputowanych mieści w Parlamencie. Powiat ten w kształcie owalnym 35 mil angielskich długi, 22 szeroki, liczy 275,200 morgów przestrzeni, 124 parafii i 10 miasteczek. Powietrze iest zdrowe i czyste. Prócz płodów rolniczych i pięknych trzód bydła i owiec, powiat ten ma kopalnią złota w Polluxhill, którą przecież iako nakładom nieodpowiadaiącą zaniedbano. Korzystnieyszą dla kraiu iest glina do folowania sukien, tak doskonała, iż Parlament wywozu iéy z kraiu zakazał. W południowéy części hrabstwa Bedford ziemia iest górzysta i wiele kredy w sobie zawiera. W innych mieyscach iest piaszczysta, w innych ieszcze iłowata i ciężka; rękodzielnie dostarczaią mieszkańcom potrzebnych przedmiotów. Znacznieysze rzeki téy okolicy są Ouse i Ivel.

Berkshire powiat nad Tamizą położony, długi mil 50, szeroki mil 25, ma 476,160 morgów powierzchni, 136 parafii i miasta Abingdon, Newbury, Reading, Faringdon, Windsor ozdobione pałacem Królewskim, i siedm mnieyszych. Powietrze w téy okolicy w dolinach nawet iest czyste i zdrowe, ziemia nie wszędzie iest żyzna, przyiemne atoli położenie, sporność wysokich wzgórkow i cienistych dolin powodem były wielu mieszkańcom Londynu do wzniesienia wielu kształtnych domów, które w lecie zamieszkuią. Znacznieysze rękodzielnie dostarczaią sieci, słodów i wyrobów wełnianych. Uczeni ciekawie w tym powiecie uważaią rzekę Lambourn, która wbrew zwyczaynemu porządkowi natury w zimie niemal wysycha, w lecie zaś przybiera a często i wylewa. Hrabstwo to dziewięciu deputowanych liczy w Parlamencie; znacznieysze iego rzeki są Tamiza, Kennet, Oek, Loddon, Izis i Lambourn.

Brecknockshire w południowéy Wallii, tak nazwane podobno od Brycheinoga czyli Brechamusa wodza Brytańczyków, którego dwa-

dzieścia i cztery córek kraiowcy w owym czasie za święte poczytywali. Kształt tego powiatu iest nieregularny. Obwód iego wynosi 106 mil angielskich, powierzchnia 467,840 morgów. Pograniczne iego parafie są skaliste i mało zaludnione. Średnia część wzgórkami okryta zdatnąby do uprawy była, gdyby gatunek ziemi był lepszym; tablice statystyczne atoli wskazuią, że trzecia część tylko ziemi powiatu Brecknock uprawianą być może. W takim niedostatku płodów rolniczych fabryki grubych bawełnianych wyrobów i rybołostwo część mieszkańców zatrudniaią. Powiatowe miasto Brecon przyiemne ma położenie na złączeniu się rzek Hodney i Usk i 2500 mieszkańców zawiera.

Buckinghamshire długości ma mil 46, szerokości 18, zawiera 478,720 morgów przestrzeni, 179 parafii i iedenaście miast i miasteczek. Powietrze iest zdrowe, ziemia nie wszędzie równa; w dolinach pod miastem Buckingham iest gliniasta i urodzayna, w innych mieyscach iłowata, w innych wiele zwiru lub kredy w sobie zawiera. Pasmo wzgórków Chilternhill południową część hrabstwa Buckingham przerzyna, północna iest równa, lasami i łąkami okryta; chodowanie bydła i liczne papiernie korzystnemi są dla mieszkańców. Słyną w Anglii szkoły znayduiące się we wsi Eton pod miastem Windsor leżącéy. Znacznieysze rzeki są Tame, Ouse i Colin.

Caermarthenshire, powiat południowéy Wallii, długi 35 mil, szeroki 20, ma 592,640 morgów przestrzeni, 71 parafii, dwóch reprezentantów w Parlamencie i dziewięć miast i miasteczek. Okolica ta mniéy górzysta od innych części Wallii piękne ma lasy, wiele łąk i w zboże obfituie; niemniéy korzystném iest rybołostwo a szczególniéy połów łososi. Miasto stołeczne tegoż co powiat nazwiska, nad rzeką Gevilly o dziesięć mil angielskich od morza Irlandzkiego położone, liczy 5,500 mieszkańców.

Tu miał się rodzić Merlin sławny w powieściach rycerskich czarnoksiężnik, i dotąd las pod miastem leżący lasem Merlina iest zwany. W starożytności część ta Wallii należała do pokolenia Dimetów, których celnieysza osada, podług karty drożnéy Antonina (Itineraire d'Antonin) była Maridunum czyli w ięzyku kraiowym Kaer Vyrdhin. Liczne w téy okolicy istnieią ślady panowania Rzymian. W Castel Karegh stoią zwaliska obronnego ich zamku. W wielu innych mieyscach napisy i medale Rzymskie znayduią. Dawnieyszą ieszcze iest mogiła pod Treloch 150 stóp obwodu maiąca, płaskim kamieniem przykryta, grób podobno starożytnego iakiegoś wodza Brytańczyków. Godném iest uwagi źródło pod Castell Karegh, które w przeciągu 24 godzin dwa razy przybiera i dwa razy opada. Znacznieysze tego powiatu rzeki są Towy, Cothy i Tawe.

Caernarvonshire w północnéy Wallii mierzy długości mil angielskich 40, szerokości 20, 775 mil czyli 496,000 morgów powierzchni. Siedmdziesiąt ma parafii, dwóch reprezentantów w Parlamencie i sześć miast i miasteczek. Pomimo wysokich gór, trzęsawisk i iezior, powietrze téy części Wallii iest zdrowe, co w mniemaniu kraiowców bezsprzecznie dowodzi grobowiec wystawiony w roku 1637. Mikołaiowi Hookes, który z iednego oyca i iednéy matki miał 40 braci i sam 27 dzieci spłodził. Oprócz tego szczegółowego zdarzenia pomnażaiące się corok spisy ludności dowodzą, iż wilgotne i zimne tego powiatu powietrze, zdrowiu nie iest szkodliwém. Góry Klogwin, Karnea i Wyda naywyższe są w całéy Anglii, mnieysze wzgórki i doliny uprawione są lub lasami i pastwiskami okryte. Na górze Glider stoią starożytnego pomnika Druidów zwaliska, które przypominaią sławną tegoż rodzaiu budowę w Stonehenge. Znacznieysze rzeki są Conway i Seiont.

Cambridgheshire długości ma mil 52 angielskich, szerokości 26, liczy 161 parafii i miasta Cambridge, Newmarket, Royston, Linton, Caxton, prócz innych mnieyszych. Miasto Cambridge nad rzeką Cam położone, posiada sławny w Anglii Uniwersytet, 1733 domów i 10,000 mieszkańców. Na szczególną w téy okolicy uwagę zasługuie wyspa Ely, którą Hrabiowie Bedford za panowania Karola I. i Karola II. utworzyli, otaczaiąc groblami rozległe bagna; osuszona ta kraina dziś 32,000 żywi mieszkańców. Wyższa część powiatu Cambridge wiele pszenicy, żyta i ięczmienia wydaie. Hrabstwo to sześciu reprezentantów mieści w Parlamencie; dwóch z pomiędzy nich wybiera Akademia. Gonitwy konne w Newmarket licznych ściągaią widzów do tego miasteczka; równie uczęszczanemi bywaią iarmarki w Sturbridge, które się na gołém polu odbywaią. Znacznieysze powiatu rzeki są Cam i Ouse.

Cardiganshire ma 40 mil długości, 20 szerokości, liczy 63 parafii, i dwóch reprezentantów w Parlamencie. Okolica ta znaczne ponosi szkody od ciągłych zalewów morza. Starożytne podanie wspomina o rozległéy okolicy, którą morze zalało i do stu miasteczek i wsi zniszczyło. Pod względem rolnictwa w powiecie tym dwie części, niższą i wyższą rozróżnić należy. W pierwszéy klima iest łagodne, grunt piaszczysty wydaie ięczmień, owies, turneps i kartofle. W wyższéy części ziemia nie iest iednostayna, w dolinach naywięcéy ciężka i iłowata. Rozwaliny dawnego opactwa Stata florida uprzyiemniaią brzegi rzeki Tiwy; bystry ten potok nieco daléy między dwiema skałami ściśniony, wylewa się z wysokości kilkudziesiąt stóp, i piękny wodospad kształci. Prócz wyżéy wspomnionéy rzeki Tiwy, mnieysze rzeki Rhydol i Istwith okolicę tę porzą.

Cheshire ma tytuł hrabstwa pałacowego (Comitatus palatialis). Nazwisko to ztąd pochodzi, iż niegdyś Hrabiowie Chester tyle powinni byli mieć w tém hrabstwie powagi, ile Król w własnym pałacu. Tak wielka władza, niezgodna z porządkiem ogólnéy administracyi, za panowania Henryka VIII. i Elżbiety zniesioną została.

Szczęśliwie położona ta okolica powietrze ma zdrowe lubo nieco zimne, iest dobrze uprawną, żyzne posiada łąki, znaczny prowadzi handel zbożem, bydłem i serami, które w całéy Europie pokup znayduią. Rękodzielnie wstążek, kapeluszy, guzików, bawełnianych i iedwabnych wyrobów, obieg pieniędzy pomnażaią. Długość tego hrabstwa wynosi 50 mil, szerokość 20. Miasto główne Chester ma 15,000 mieszkańców, 8000 domów, i zamek obronny załogą osadzony. Słone źrzódła pod Nantwich i Dunham okolicznym powiatom soli warzonéy dostarczaią. Celnieysze rzeki są Dee i Mersey, do których mnieysze Dane, Weawer, Goyle, Bolin i Wheelock wpadaią.

Hrabstwo Cornwall zewsząd morzem oblane kształci półwysep ciasnym przesmykiem z hrabstwem Dewon połączony. Powietrze, lubo wilgotne, tak iest ciepłe, że krzewy w innych częściach Anglii zasłonienia potrzebuiące, tu na wolném rosną powietrzu; mieszkańcy niepospolitą odznaczaią się siłą. Długość hrabstwa Cornwall wynosi 71 mil, szerokość iest nierówna, w nayszerszych mieyscach mil ośmnaście, w naywęższych mil pięć. Szesnaście tysięcy iego mieszkańców górnictwem iest zaiętych. Kopalnie ołowiu, miedzi, a szczególniéy cyny, naywiększe stanowią bogactwo téy okolicy; warszty rudy cynowéy rozciągaią się od przylądka Landsend ku wschodowi do gór Dartmore w hrabstwie Devon. Celnieysze sztolnie znayduią się pod St. Austle i nieco złota w sobie zamykaią. Kopalnie miedzi dostarczaią rocznie do 100,000 cetnarów tego

kruszcu. Górnicy właściwe sobie maią prawa, właściwe sądy, odmienne obyczaie, i oddzielne składaią stowarzyszenie. Kruszce cynowe Kornwallii iuż za Feniyczyków przedmiotem były handlu. Prócz kopalni, uprawa roli i rybołostwo zatrudniaią mieszkańców. Miasto Launceston iest stolicą powiatu; miasto Falmouth handlowe nad bezpiecznym leży portem.

Xiążęta Wallii starsi synowie Królów Angielskich, noszą oraz tytuł Xiążąt Kornwallii, maią udział z dochodów kopalni, i prawo mianowania niektórych urzędników. Parlament angielski mieści w gronie swoiém czterdziestu czterech Reprezentantów tego hrabstwa, którego znaczniey-sze rzeki są Tamar, Bude, Camel i Keyl.

Wyspy Scilly o siedmnaście mil angielskich ku zachodowi od przylądka Landsend położone, niegdyś w liczbie wysp Kassyterydów obięte, skazówką są okrętom od południa lub zachodu na morze Irlandzkie lub ciaśninę la manche płynącym. Wysp tych po większéy części niezamieszkanych liczą sto czterdzieści siedm i tysiąc dusz ludności na przestrzeni dwóch tysięcy morgów zdatnéy do uprawy ziemi. Znacznieysza wyspa St. Mary ma $2\frac{1}{2}$ mil angielskich długości, $1\frac{1}{2}$ szerokości i zamek obronny załogą opatrzony. Na wyspie St. Agnes iest latarnia morska.

Hrabstwo Cumberland od starożytnych Cymbrów tak zwane, długie iest mil 58, szerokie 30. Powierzchnia iego wynosi 1,497 mil angielskich czyli 905,800 morgów. Kraina ta z dwóch odmiennych składa się części. Część górzysta, w któréy góry Crapfell, Hartsidefell, Skiddow i Seafell nad inne się wznoszą, do uprawy mniéy usposobiona, posiada wyłamy kamieni różnego gatunku. Część dolna ziemię ma gliniastą, a w niektórych mieyscach piaszczystą. W miarę odmiennego położenia i powietrze iednostayném być nie może. Nad brzegami morza śnieg rzad-

ko dzień cały leży, natomiast szczyty gór przez ośm miesięcy ciągle okryte nim bywaią.

Na szczególną w téy okolicy zasługuie uwagę wał przez Rzymian założony przeciw napadom Piktów i Szkotów, obwiedziony w niektórych mieyscach rowem głębokim, w innych ostrokołem (palisadami). Niedawno wykopano posąg miedziany bożyszcza Rzymskiego Terminus w tychże szańcach, które Państwo Rzymskie od Kaledonii rozgraniczały. Hrabstwo to liczy sześciu Reprezentantów w Parlamencie i szesnaście miasteczek, z których Carlisle murami opasane, i obronnym zamkiem wzmocnione, ważném było stanowiskiem w ciągu woien Anglików ze Szkotami, i w roku 1745. w czasie rycerskiéy wyprawy pretendenta Karola Edwarda. Znacznieysze rękodzielnie tego miasta są lniane, bawełniane, konopne, oraz skór, kapeluszy, gwoździ, nożów, mydeł i świec. Ludność iego wynosi 10,000 dusz; równie ludne iest miasto Whitehaven. Powiat Cumberland rozległémi ieziorami i niezliczonemi strumieniami iest przerznięty; znacznieysze iego rzeki są Eden, Wawer, Derwent, Irt, Esk i Dudden.

Dembigshire w północnéy Wallii, długości ma 38 mil, szerokości 18, liczy 50 parafii i miasta Wrexham-Regis, Llawrst i Denbigh. Pierwsze nayznacznieysze w północnéy Wallii, ma 7,000 mieszkańców; miasto stołeczne Denbigh zawiera ich 2500. Górzysta część tego powiatu iest nieurodzayna; śniegi do ośmiu miesięcy w roku na wyższych szczytach leżące powietrze zimném i ostrém czynią. W nadgranicznych częściach od wschodu i zachodu ziemia iest niepłodna; tém urodzaynieyszą iest dolina Clwyd starannie uprawna i zaludniona. Fabryki flanelowe, kopalnie cyny pod Wrexham i rybołostwo pomnażaią obieg pieniędzy i zbogacaią mieszkańców. Znacznieysze rzeki hrabstwa Denbigh są Clwyd, Dee, Conway i Etwy.

Derbyshire długości ma 58 mil, szerokości 30, powierzchni 1077 mil kwadratowych i dziesięć miast i miasteczek. Rzeka Derwend przerzyna tę okolicę. Wschodnia iéy część iest równa, dobrze uprawna, zaludniona, powietrze ma przyiemne, i znaczną ilość zboża a szczególniéy ięczmienia wydaie. W zachodniéy części klima iest wilgotne, w zimie ostre, a ziemia skalista i nieurodzayna zawiera kopalnie żelaza, witryolu, ałunu, alabastrów, marmurów i kamieni młyńskich. Źrzódła mineralne w Buxston i Matlock, w wielu słabościach skutecznemi się okazały. Znaczniejsze rzeki są Trent, Derwent, Wye, Dowe i Rother.

Devonshire liczy 70 mil długości, 60 szerokości, 2988 mil kwadratowych powierzchni, i trzydzieści cztery miast i miasteczek; przyiemne w dolinach powietrze na górach iest ostre. Ziemia nie wszędzie iest równa; w zachodniéy części sucha i torfiasta, okryta iest pastwiskami nie tyle owcom iak bydłu rogatemu przydatnemi; wschodnia część grunt ma gliniasty, który przy staranney uprawie iest urodzaynym; część południowa ogrodem hrabstwa Dewon zwana, odznacza się staranną uprawą i obfitością żniw. Celnieysze w tym powiecie miasto Exeter Rzymianie zbudować mieli; morze oblewało niegdyś iego mury; dziś ledwie małe okręty za pomocą kanałów przybiiać tu mogą. Obronny zamek Rougemont przez Królów Wessexu założony, w czasie domowych woien 17.ego wieku zburzonym został; pozostały tylko zewnętrzne iego mury. Za panowania Henryka VII. miasto to oblężone przez Perkina Warbek odparło oblężeńców. Król zawdzięczaiąc odwagę mieszkańców, darował miastu szpadę, którą dotąd w uroczystych zdarzeniach przed Burmistrzami noszą. Hrabstwo Dewon zawiera kilka portów woyskowych. Plymouth 43,000 ludności liczące, iest stanowiskiem flotty angielskiéy. Dartmouth, do 3000 maytków utrzymuie na statkach rybackich, które co rok na brze-

gi Newfoundland na połów sztokfiszu płyną. Pamiętny iest w historyi angielskiéy port Torbay, w którym Wilhelm III. Sztathuder naówczas Hollenderski dnia 6. Listopada 1688. r. w Anglii wylądował. Latarnia morska w Edystone w roku 1774. zbudowana, rzuca ognie o kilkanaście mil i płynącym od wschodu i zachodu okrętom uście zatoki Plymouth wskazuie. Hrabstwo to dwadzieścia sześciu Deputowanych liczy w Parlamencie. Znaczne kopalnie cyny w dawnieyszych wiekach więcéy wydawały od kopalni hrabstwa Cornwall; dziś one wyczerpanemi być się zdaią; natomiast odkryto kruszce żelazne i miedziane. Górnicy osobną składaią milicyą. Rzeki tego powiatu są Tamar, Tavy, Plym, Allerey, Dart, Ex, Otter, prócz innych mnieyszych.

Dorsetshire. Nazwisko to uczeni wywodzą od słowa Douretta, które w ięzyku Saxonów znaczyło nadmorskiego mieszkańca. Powiat ten 722,560 morgów powierzchni maiący, zawiera 268 parafii i 10 miast i miasteczek. Położenie iego górzyste, ziemia sucha na posadzie skał kredowych nie tyle rolnictwu sprzyia iak chodowaniu owiec, których do 800,000 liczą; cienka ich i gęsta wełna szczególnie iest ceniona w fabrykach sukiennych; równie korzystną dla mieszkańców iest uprawa lnu i konopi i fabryki sieci, pasów, a szczególniéy lin okrętowych. Jedna trzecia część wyrobionego w tych rękodzielniach włókna iest płodem kraiowym; dwóch trzecich części dostarczaią północna Ameryka, Żmudź i Rossya. Powiat Dorset żadnych nieposiada kruszców ani kopalni węgla; na wyspie Pentland znayduią się tylko wyłamy kamieni do budowli zdatnych, a pod Corfe-Castle doskonała glina garncarska. Celnieysze miasto tego hrabstwa Pool nad odnogą morską położone, handel z Portugalią, Ameryką północną, Grenlandyą i na morzu Baltyckiém prowadzi; miasto Weymouth równie iest handlowne. Znacznieysze rzeki są Char, Eype, Wey, Brit, Froome, Allen i Lyddon.

Durhamshire, którego troykątna powierzchnia 1040 mil angielskich kwadratowych wynosi, liczy dziesięć miast i miasteczek i czterech Deputowanych w Parlamencie.

Posada tego powiatu iest górzysta, klima odmienne. Nad rzekami Tells, Tyne, Derwent, Skean i Weare, które okolicę tę porzą, ziemia iest urodzaynieyszą niż w innych mieyscach. W górach znayduią się kruszce żelazne, cynowe i kopalnie kamiennego węgla w warstwach do kilku mil długich. Pod miastem Wolsingham łamią marmury w różnych kolorach i kamienie młyńskie, które w całéy Anglii są poszukiwane. Znaczniey-sze rękodzielnie są huty szklane, żelazne i stalowe, piece miedziane, papiernie i warsztaty lnianych i bawełnianych wyrobów.

Hrabstwo Durham pałacowém (comitatus palatialis) zwane, właściwe sobie ma urządzenia i podlega Biskupom, którzy niegdyś mieli prawo bicia monety, nakładania podatków i zaciągania woyska. Dziś ieszcze duchowni ci zwierzchnicy są naczelnikami siły zbroynéy czyli milicyi i sądów admiralicyi. Konfiskaty, grzywny, do nich należą, sądy nakoniec cywilne i kryminalne ich imieniem działaią. Miasto Durham na siedmiu wzgórkach zbudowane, podług starożytnego podania założone iest w roku 995. przez zakonników z Landisfarne, którzy tu schronienia przed Duńczykami szukali i kości świętego Cuthberta złożyć mieli. Miasto Sunderland handel prowadzi węglami kamiennemi i solą warzonką, i 13,000 liczy mieszkańców. Znacznieysze rzeki powiatu Durham są Tees, Tyne, Derwent, Skean i Weare.

Hrabstwo Essex znane w geografii Saxonów pod nazwiskiem East Deaxa czyli East Dexscire, a w geografii Normandczyków pod nazwiskiem Exsessa, zamieszkane było za Rzymian przez pokolenie Trinobantów, którym Cezar pierwszeństwo odwagi między szczepami Brytańczy-

ków przyznaie. Okolica ta w kształcie półwyspu między morzem Niemieckiém i rzekami Tamizą, Lea i Stort położona, długa mil 60, szeroka 50, żyzne ma pastwiska, na których wypasane woły i owce do Londynu przedaią. Niezmierna téy stolicy ludność, znayduie w hrabstwie Essex zapasy pszenicy, ięczmienia, lnu, konopi i nieco szafranu, który w pobliżu miasta Cambridge sieią.

Miasto Kolchester Colonia za Rzymian zwane, warowném w owych wiekach było. Obronny zamek dotąd zachowany, zbudować miał Edward syn Alfreda wielkiego. Mieszkańcy téy posady wsławili się odwagą i wiernością ku Karolowi pierwszemu w ciągu iego woien z Parlamentem. Tu się rodzić miała Helena, matka Konstantyna Wielkiego.

Miasto Harwich stanowiskiem iest statków pocztowych, które z tego portu do Hollandyi płyną, i celnieyszym punktem połączenia tych dwóch handlowych narodów. Rzeki tego powiatu są Tamiza, Stour, Lea, Stort, prócz innych mnieyszych.

Flintshire, powiat północnéy Wallii górzysty, z dwóch części się składa. Jedna w sameyże Wallii położona, długa iest mil 27, szeroka 7 do 10, ma kruszce ołowiane, kopalnie węgla kamiennego, i w dolinach ziemię urodzayną. Druga część odrębna między powiatami Chester, Shrop i Denbigh leżąca, iest równa, długości ma mil ośm, szerokości mil sześć. Powierzchnia całego powiatu ogółem do 309 mil kwadratowych angielskich wynosi. Znacznieysze miasteczko Holywell 5500 zawiera mieszkańców. Nazwisko iego pochodzi od źrzódła, które stósownie do pobożnego podania zabobonnych wieków, cudownie wytrysnąć miało na wezwanie Swiętéy Winyfrydy, w téy okolicy niegdyś umęczonéy. Miasteczko Flint, powiatowi temu nazwisko nadało. Miasteczko St. Asaph niegdyś było stolicą Biskupią.

Hrabstwo Glamorgan długości ma mil 48, szerokości mil 27, powierzchni 526,080 morgów, 112 parafii i trzy miasta. Północna i północno-wschodnia część powiatu iest górzysta, gatunek ziemi nierówny, w niektórych mieyscach iest skalisty, w innych wiele rudy żelazney i węgla kamiennego w sobie zawiera; strona południowa i nadmorska równina w zboże wszelkiego gatunku obfituią. Miasto Swansea znaczne ma huty miedziane i 6,000 dusz ludności. Miasto Cardiff w roku 1080. założone, iest stolicą powiatu. Zasługuią w tey okolicy na uwagę archeologów rozwaliny starożytnego zamku w Kaerphilly, o którym niewiadomo kiedy i przez kogo założony. Reprezentacya narodowa hrabstwa Glamorgan z dwóch członków się składa.

Glocestershire długości liczy mil 65, szerokości 20 do 30, dwadzieścia siedm miast, powierzchni 718,000 morgów, 328 parafii i trzy obwody, to iest średni czyli dolinę Glocester, wschodni z hrabstwami Warwick, Oxford, Berk graniczący, i tak nazwany las Dean, rzekami Wye, Severn i Lidden oblany. Gatunek ziemi i uprawa iéy w téy części Anglii bardzo są odmienne. Wzgórki Cootswood ziemię maią gliniastą i kamienistą. Okolice pod Fairford i dolina Berkley nad rzeką Severn grunt maią żyzny, dobrze uprawny i obfite łąki i pastwiska. Niemniéy korzystnemi dla mieszkańców są piękne lasy, które mimo niewłaściwego ich w dawnieyszych czasach zarządzania, nieco ieszcze drzewa do budowy zawieraią. Miasto Glocester w geografii dawnych Brytańczyków pod nazwiskiem Caerglof czyli pięknego miasta znane, za Rzymian woyskowém stanowiskiem było. Obszernieyszém ieszcze w owych wiekach było miasto Cirencester, którego starożytne mury za panowania Henryka VI. zburzone zostały. Miasto Bristol nad rzeką Avon obszerny prowadzi handel z Irlandyą, Hollandyą, Hamburgiem i północną

Europą. Znacznieysze iego rękodzielnie są huty miedziane, żelazne i ołowiane, fabryki cukru, witryolu, siarki, wyrobów wełnianych, iedwabnych i bawełnianych, i płocien na żagle. Ludność iego wynosi 63,000 dusz. W pobliżu tego miasta są wody mineralne. Hrabstwo Glocester ośmiu członków Parlamentu wybiera. Znacznieysze w niém rzeki są Severn, Wye, Avon, Isis, Leden i Frome.

Hampshire czyli hrabstwo Southampton liczy 60 mil długości, 30 szerokości, 1,533 mil kwadratowych powierzchni, 19 miast i 307 parafii, prócz wyspy Wight, którey 60 mil rachuią obwodu. Powietrze téy okolicy iest zdrowe, urodzayna ziemia wiele zboża i chmielu wydaie. W kraiu tak mało w drzewo opatrzonym iak Anglia, godnemi są wspomnienia lasy dębowe i olszowe w hrabstwie Hamp dotąd zachowane. Miasto stołeczne Southampton posiada pięknie urządzone kąpiele morskie. Miasto Portsmouth słynie obszernym portem, w którym część flotty woienney stoi. W starożytnéy historyi Angielskiéy pamiętném iest miasto Winchester, w którém za czasów Heptarchii trzynastu Królów Saxońskich, a późniéy Kanut i Hardi-Kanut Królowie szczepu Duńskiego i Richard syn Wilhelma podbiciela pochowani zostali. Zagorzałość religiyna i polityczna domowych woien 17.ego wieku była powodem do zburzenia tych szanownych pamiątek.

Wyspa Wight tak iest żyzna, iż iednoroczne żniwo wystarcza na ośmioletnie mieszkańców potrzeby. W zamku Carisbrook nieszczęśliwy Karól I. przez nieiaki czas więźniem przemieszkiwał. Henryk VI. Król Angielski mianował Królem téy wyspy Henryka de Beauchamp Hrabiego Warwik. Nowy ten i niestósowny tytuł zgasł z życiem pierwszego iego posiadacza. Hrabstwo Hamp dwudziestu czterech Deputowanych liczy

w Parlamencie. Znacznieysze iego rzeki są Stoure, Avon, Anton, Test, Humble, Darkwater i Meon.

Herefordshire w kształcie okrągławym powierzchni ma 621,440 morgów, długości mil 37, szerokości 30, 220 parafii i ośm miast. Celnieysze téy okolicy płody są pszenica, ięczmień, owies, chmiel, turnepsy, oraz ceniony w całéy Anglii iabłecznik. Ziemia wszędzie iest urodzayna, naywięcéy iednak nad brzegami rzek Wye i Sewern. Powietrze iest łagodne i czyste. Jakób I. na początku 17.ᵉ wieku powitanym został w tym powiecie przez dziesięciu starców, których wiek ogółem obliczony, 1000 lat przenosił. Miasto Hereford leży nad rzeką Wye. Zamek iego w czasie woien z mieszkańcami Wallii obronny, dziś iest zaniedbany. Reprezentacya narodowa z ośmiu składa się członków. Znacznieysze rzeki są Frome, Loden, Wye, Arrow i Monaw.

Hrabstwo Hertfordshire w kształcie nieregularnym powierzchni ma 385,280 morgów, 121 parafii, ośmnaście miasteczek różnéy wielkości i sześciu Reprezentantów w Parlamencie. Powietrze w téy części Anglii tak iest łagodne, iż lekarze w wielu słabościach pobyt w hrabstwie Hertford chorym zalecaią. Starannie uprawiana ziemia obfity plon wydaie, lubo z przyrodzenia mniéy iest urodzayną. Bliskość Londynu sprzedaż płodów rolniczych ułatwia.

Miasto Hertford nad rzeką Lea ma zamek obronny przez Alfreda Króla dla wstrzymania strasznych w owym wieku Duńczyków założony. Miasto Verulam, czyli St. Albans, nosi nazwisko od Albana, pierwszego, iak twierdzą, męczennika angielskiego w pierwszym wieku E. C. Kościoł pamiątce iego przez Króla Saxońskiego Offa poświęcony i grobowiec tego Monarchy dotąd istnieią. Znacznieysze rzeki tego powiatu są Lea, Coln, Gade, Bean, Reb i Newriver.

Huntingdonshire długości ma 22 mil, szerokości 18, powierzchni 220,880 morgów. Wschodnia i północno-wschodnia część tego hrabstwa iest błotnista i nieurodzayna. Żyzne nad rzeką Ouse łany, wiele pszenicy wydaią. Hrabstwo Huntingdon mało posiada rękodzielni; głównem iego bogactwem są płody rolnicze. Miasto stołeczne tegoż co powiat nazwiska, leży nad rzeką Ouse i 2000 liczy mieszkańców. Hrabstwo to ma czterech Deputowanych w Parlamencie i wspólną administracyą powiatową z hrabstwem Cambridge. Znacznieysze iego rzeki są Ouse i Nere.

Hrabstwo Kent oddzielne niegdyś za Saxonów Królestwo, ma 60 mil długości i 35 szerokości. Powierzchnia iego wynosi 935,680 morgów, na którey 302 parafii, 30 większych i mnieyszych miast liczą. Okolica ta mało posiada rękodzieł; wydoskonalone natomiast rolnictwo dostarcza handlowi zboża wszelkiego gatunku, chmielu i owoców, które w téy południowéy części Anglii, lepiéy iak gdzie indziéy doyrzewaią.

Pamiętną iest w historyi angielskiéy wyspa Tanet, do tego hrabstwa wcielona, na któréy pierwsi Saxonowie pod sprawą Hengista czyli Horsta około roku 449. E. C. wysiedli; wyspa ta wapiennemi okryta skałami, iest nieurodzayna.

Miasto Rochester w geografii (Itineraire) Antonina, wzmiankowane iest pod nazwiskiem Durobrives. Miasto Canterbury, niegdyś siedlisko Wortygera, ostatniego wodza Brytańczyków, który Hengista Saxona wezwał do Anglii, późniéy stolicą było Królestwa Kent. Miasto Dover głównym iest punktem połączenia między Anglią i Francyą. Miasto i porty Chatham i Woolwich ważnémi są dla marynarki woienney stanowiskami. Anglicy szczycą się wspaniałym pałacem w Greenwich, w którym wysłużeni żeglarze przytułek znayduią.

Lancashire niegdyś hrabstwo pałacowe (Comitatus palatialis) dotąd ma osobne Sądy i Kanclerza swego. Powiat ten 74 mil długi, zaymuie 1806 mil kwadratowych powierzchni, i liczy 29 większych i mnieyszych miast. Powietrze iego pogodnieyszém iest od innych nadmorskich prowincyy dla wzgórków, które go od zimnych wschodnich wiatrów zasłaniaią. Liczne kopalnie węgla kamiennego upowszechniły w tym powiecie machiny parowe i korzystny na wydoskonalenie iego rękodzielni wpływ maią. Miasto Liverpool nad rzeką Mersey, prócz Turcyi i Indyy wschodnich, z całym niemal światem handel prowadzi. Port iego do tysiąca okrętów zaymuie. Znacznieysze iego rękodzielnie są browary, fabryki słodów, warzonki soli, i huty śklane. W liczbie dobroczynnych zakładów oznacza się szpital podług prawideł Howarda założony. Miasto Liverpool liczy 11,700 domów i 77,600 mieszkańców. Jeszcze ludnieyszém iest miasto Manchester 84,000 dusz liczące. Rękodzielnie wszelkiego rodzaiu, a szczególniéy materyy bawełnianych, przyprowadziły ie do nader kwitnącego stanu.

Miasto powiatowe Lancaster, leży na rzeką Lon; zamek iego, iak dawne niesie podanie, przez Agrykolę Wodza Rzymskiego założony został. W Anclif szczególne ziawisko natury zwraca na siebie uwagę ciekawych; iest to źrzódło zimnéy wody, wydaiące z siebie gęste wyziewy siarczane, które za zbliżeniem ognia zaymuią się i przez kilka godzin gwałtownie palą. Czternastu Deputowanych tego hrabstwa zasiada w Parlamencie. Znacznieysze iego rzeki są Mersey, Ribble, Wire, Lon i Ken.

Leicestershire długości ma mil 48, szerokości 40, powierzchni 522,240 morgów, 268 parafii, dwanaście miast i miasteczek i czterech Deputowanych w Parlamencie. Mieszkańcy téy okolicy mało rękodzielni posiadaiący, rolnictwu się poświęcaią. Ziemia w hrabstwie Leicester nie

wszędzie iest równa, w niektórych mieyscach piaszczysta, w innych gliniasta, w innych wiele marglu i zwiru w sobie zawiera. Handel końmi i bydłem rogatém zyskowny iest dla mieszkańców; znacznie polepszone trzody owiec naycieńszą wydaią wełnę. Stołeczne miasto, tegoż co powiat nazwiska, założyć miał znany z rymów Shakspeara Król Lear, na posadzie dawnéy Rzymskiéy osady, któréy obwód w niektórych mieyscach dotąd dostrzegać się daie. Zburzony dzis po części rozległy zamek siedliskiem był możnych w dawnieyszych wiekach Xiążąt téy krainy. Znacznieysze iéy rzeki są Avon, Soar, Swist, Welland i Wretle.

Lincolnshire 77 mil liczy długości, 48 szerokości, 1,783,680 morgów powierzchni, 11 parafii, 31 miast i miasteczek i dwunastu Deputowanych w Parlamencie. Wyższe grunta tego powiatu zbożem są obsiane; niższe, które sposobem w Hollandyi używanym, groblami od morza są zabezpieczone, znaczną ilość lnu i konopi wydaią. Niemniéy korzystném dla mieszkańców iest chodowanie bydła wszelkiego gatunku, które na żyznych téy okolicy pastwiskach, do nadzwyczaynego wzrostu się wznosi. Hrabstwo Lincoln dawniéy więcéy było kwitnącém niż teraz, co przypisać należy zamuleniu iego portów, które pomimo łożonych nakładów, coraz bardziéy piaskami się zasypuią. Starożytna historya angielska iuż za Rzymian o mieście Lincoln wspomina. Jedna brama przez Rzymian zbudowana, dotąd istnieie. Godnym uwagi iest kościoł katedralny 530 stóp długości maiący i tak niegdyś hoynie uposażony, iż Henryk VIII. z niego sto ośmdziesiąt grzywien czystego złota i dwieście pięćdziesiąt grzywien śrebra, oprócz znacznéy ilości drogich kamieni wszelkiego gatunku, na skarb zabrał; ludność tego miasta wynosi 7300 dusz; równie zamieszkałém iest miasto Grantham nad rzeką Witham. Miasto Boston 6000 zawiera mieszkańców. Reprezentacya narodowa powiatu Lincoln z dwu-

nastu składa się członków. Znacznieysze iego rzeki są Weland, Trent, Humber, Nen i Witham.

Hrabstwo Merionet w północnéy Wallii, 35 mil liczy długości, 25 szerokości, 691 morgów przestrzeni, i pięć miasteczek. Górzysta ta okolica poważne i romantyczne widoki wskazuie, i z tego względu często przez podróżnych zwiedzaną bywa. Zielone iéy doliny, więcéy żywią owiec niż w porównaniu rozległości inne powiaty Wallii; rybołostwo a szczególniéy połów śledzi zatrudnia nadbrzeżnych mieszkańców. W Parlamencie ieden tylko Reprezentant tego Powiatu zasiada. Znacznieysze iego rzeki są Avon, Dee, Dowy, Gwyned i Mawdoch.

Middlesexshire, długie mil 24, szerokie 14, lubo iedno z naymnieyszych w Królestwie, iest naybogatszém i nayludnieyszém; mieści albowiem w obwodzie swoim stolice iego: miasta Londyn i Westminster. Uprawa pol w naywyższym stopniu iest wydoskonalona. Pobliższe stolicy role nazywać raczéy należy ogrodami, które warzyw, owoców i kwiatów wszelkiego gatunku dostarczaią. Wspaniałe zamki, pałace i ogrody maiętnych mieszkańców Londynu, a chlubniéy ieszcze dobroczynne zakłady wszelkiego rodzaiu, przez osoby prywatne uposażone, dowodzą zamożności téy okolicy.

Miasto Londyn nad rzeką Tamizą pod 51° 31′ szerokości północnéy położone, za świadectwem Tacyta, w r. 61. E. C. iuż było zamożném i handlowém. Konstantyn Wielki, a podług innych Cesarz Teodozyusz, opasał ie murami, których szczątki dotąd pozostały. Za panowania Saxonów Londyn był mieyscem mieszkania Królów Essexu; od czasów Alfreda W. stolicą iest Monarchii Angielskiéy. Stopniowo pomnożone to miasto, w r. 1801. do 864,845 mieszkańców, dziś więcéy milliona ich liczy. Na początku dziewiętnastego wieku handel iego zatrudniał 22,500 okrę-

tów kupieckich; wartość wprowadzanych corok i wyprowadzanych towarów 2,680 millionów złotych polskich wynosiła. Tak znaczny handel odpowiadaiące ma sobie magazyny, warsztaty, kanały, zamknięte porty (dock) wyłącznie dla okrętów wschodnio- i zachodnio-Indyiskich usposobione. Między celnieyszemi budowlami Londynu wspomnieć należy twierdzę (tower) przez Wilhelma podbiciela w r. 1067. założoną, dawnieyszy ieszcze most kamienny Londonbridge zwany i kościoł S. Pawła za panowania Karola II. przez Krysztofa Wren wzniesiony. Gmach ten po kościele S. Piotra w Rzymie, naywiększy z świątyń Europeyskich, długi iest stóp 500, szeroki 180, i włącznie z kopułą 340 stóp wysoki. Stolica szlachetnego i wolnego narodu szczyci się dobroczynnemi zakładami wszelkiego rodzaiu, domem posiedzeń Parlamentu i tak nazwaném opactwem Westminster, w którem obok zmarłych Królów Angielskich i zasłużeni mężowie tego narodu spoczywaią. [1])

Hrabstwo Middlesex, włącznie z miastami Londyn i Westminster, liczy ośmiu Reprezentantów w Parlamencie; rzeki iego są Tamiza, Coln, Lea i rzeka czyli kanał New-River.

---

1) Ludność miasta Londynu wynosiła w roku 1700. — 674,350 dusz; w roku 1750. — 676,250 dusz; w roku 1801. — 900,000 dusz, w roku 1811. — 1,050,000 dusz.

Na roczną iego konsumpcyą potrzeba 110,000 wołów, 770,000 baranów, 146,500,000 kwart piwa, 12,000,000 kwart wódki, 27,920,000 kwart mleka. Miasto to zawiera dziś 8,000 ulic, 34 targowisk, 71 rynków (square), 160,000 domów, 147 parafii, 246 kościołów, 209 kaplic, 4,000 towarzystw uczonych, 176 drukarni, 30 towarzystw kupieckich, 196 wielkich szpitali, 22 szpitali partykularnych, 700 dobroczynnych zakładów, 122 domów dla ubogich, 5,204 karczem, 30 domów gry, 19 więzień, 223 szkół, 18 bibliotek publicznych. Wśrzód niezmierney tego miasta ludności żyie 121,285 ludzi z handlu, 72 bankierów, 560 kupców en gros, 4,100 mnieyszych kupców, 570 meklerów, 115,000 tułaczów i złodziei, 15,000 żebraków, 10,000 służących bez służby, 70,000 kobiet nierządnych, 14,600 ludzi w drukarniach, 3,077 urzędników policyinych.

Hrabstwo Montmouth długie mil 28, szerokie 20, liczy 516 mil kwadratowych przestrzeni i pięć miast; powietrze iego iest zdrowe, ziemia urodzayna, zachodnia część górzysta, wschodnia lasami okryta. Kopalnie żelaza i węgla kamiennego, huty i fryszerki zbogacaią tę okolicę i znacznie się przyczyniły do powiększenia iego ludności. W starożytnych wiekach krainę tę zamieszkali Silurowie, naród odważny, który uporczywie bronił swéy niepodległości i ledwie za Wespazyana do posłuszeństwa przywiedzionym został. W rycerskich powieściach późnieyszych wieków słynie Król Arthur, który w mieście Kaerleon za Rzymian Isca Silurum zwaném, miał mieć swoie zamieszkanie. Zwaliska dawnego Amfiteatru Rzymskiego, gmin dotąd okrągłym stołem (table ronde) Artura nazywa. Hrabstwo Montmouth, którego znaczna część mieszkańców Walliyskim mówi ięzykiem, trzech Deputowanych liczy w Parlamencie. Znacznieysze iego rzeki są Wy, Usk i Rumney.

Hrabstwo Montgomery w północnéy Wallii, długie mil 30, szerokie 24, powierzchni ma 628,480 morgów, pięć miasteczek i dwóch Deputowanych w Parlamencie. Zimne powietrze, i sucha ziemia w górach niesprzyiaią rolnictwu; w dolinach powietrze iest łagodne, i ziemia urodzayna; szczególniéy z tego względu brzegi rzeki Severn słyną. Chodowanie bydła i koni, kopalnie ołowiu i miedzi, zbogacaią mieszkańców. Zamek miasta Montgomery, sławny w dzieiach dawnych wieków, dziś iest zaniedbany. Miasteczko Welchpool liczące 2,800 mieszkańców, ma fabryki flanelowe. Znacznieysze rzeki hrabstwa Montgomery są Severn, Tanat i Tuigh.

Hrabstwo Norfolk liczy 59 mil długości, 38 szerokości i 34 miast na powierzchni 2,013 mil kwadratowych. Hrabstwo to spławnemi rzekami Nene, Waveny i Ouse przerznięte, korzystną ma do handlu posadę;

rybołostwo na brzegach morskich i uściu rzek szkołą iest dla żeglarzy. Powietrze w téy części Anglii nad morzem wilgotne, w śrzedniéy części iest czyste lubo nieco ostre. Powierzchnia powiatu iest płaska, ziemia urodzayna dostarcza zboża, miodu i szafranu.

Miasto stołeczne Norwich szczyci się kościołem katedralnym, który zbudowany w roku 1096, dotąd iako wzór budownictwa gotyckiego słynie. Zawiera prócz tego cztery szpitale i dwanaście szkół bezpłatnych. Miasto Jarmouth nad Oceanem Niemieckim, znaczny prowadzi handel z Francyą i Hollandyą i 150 okrętów corocznie na połów śledzi wyséła. Hrabstwo Norfolk 12 Deputowanych liczy w Parlamencie.

Hrabstwo Nordhampton długie mil 60, szerokie od 14 do 24, powierzchni ma 965 mil, 288 parafii i czternaście miast i miasteczek. Hrabstwo to pod pogodném położone niebem, zabudowane iest ozdobnemi wieyskiemi domami wielu maiętnych rodzin Angielskich. Główne miasto Nordhampton 7000 liczy mieszkańców. Kościoł katedralny miasta Peterborough iest zabytkiem opactwa w 7ym wieku założonego. Hrabstwo to dziewięciu Deputowanych liczy w Parlamencie. Znacznieysze iego rzeki są Avon, Ouse, Nen, Cherwell i Leam.

Northumberland w kształcie troykąta, liczy 1,157,760 morgów przestrzeni i trzynaście miast i miasteczek. Powietrze téy krainy iest niestałe, więcéy iednak zimne. Gwałtowne iesienne wiatry niszczą żniwa, doyrzewaiące iuż wyrywaiąc zboża. Gatunek ziemi nierówny, nad brzegiem morza iest urodzayny, w górach suchy i niepłodny. Celnieyszém bogactwem tego hrabstwa są kopalnie węgla kamiennego, którego znaczną ilość do Londynu i innych miast angielskich zakupuią.

Miasto Berwick niegdyś do Szkocyi należące, przez Edwarda I. Króla Angielskiego zawoiowane, odtąd przy Anglii pozostało. Miasto New-

castle nad rzeką Tyne znaczny handel żelazem, solą, szkłem, ołowiem, zbożem, a mianowicie węglami kamiennemi prowadzi. Hrabstwo Northumberland ośmnastu Deputowanych liczy w Parlamencie. Znaczniejsze iego rzeki są Tyne, Tweed, Alne, Till i Wansbeck.

NOTTINGHAMSHIRE długości ma mil 50, szerokości mil 25, powierzchni mil 779, tudzież 209 parafii i dziewięć miast i miasteczek. Położenie tego powiatu między wzgórkami hrabstwa Darby i równinami hrabstwa Lincoln szczęśliwy ma wpływ na iego klima. Ziemia, lubo powiększéy części ciężka i iłowata, iest urodzayna. W tym względzie odznacza się szczególniéy dolina Belvoir nad rzeką Trent; zyskownym iest dla mieszkańców handel zbożem, równie iak fabryki słodu, skór, szkła i wyrobów garncarskich.

Miasto Nottingham iest iedném z naydawnieyszych w Anglii. Dzieiopis Angielski Jan Rouse twierdzi, iż na 900 lat przed Erą chrześciańską założone zostało. Twierdzenie to udowodnioném być niemoże; tyle iednakże iest pewna, że miasto Nottingham iuż przed przyiściem Rzymian było siedliskiem Wodzów Brytańczyków. Godną iest uwagi posada iego na skale w sklepienia tak głębokie wydrążonéy, iż głębokość pieczar wysokość naywyższych domów przenosi. Sklepienia te w niektórych mieyscach na kolumnach wsparte, przypominaią katakomby miast Włoskich i równie podobno iak tamte schronieniem być mogły dla mieszkańców w czasie prześladowań i woien domowych. Miasto Newark nad rzeką Trent obszerny handel słodem prowadzi. Reprezentacya narodowa tego powiatu z ośmiu składa się członków. Spławna rzeka Trent przerzyna go, i od hrabstwa Lincoln rozgranicza.

OXFORDSHIRE w kształcie nieregularnym liczy długości mil 50, szerokości od 7 do 40, powierzchni 474,880 morgów i czternaście miast i mia-

steczek. Powietrze téy okolicy iest zimne, w górach Chiltern wilgotne i mgliste. Urodzayna tego powiatu ziemia wydaie wiele zboża, które Tamizą spławiaią do stolicy; ta nawzaiem potrzebnego do opału węgla kamiennego téy okolicy dostarcza.

Miasto Oxford 11,600 mieszkańców liczące, słynie w Anglii z akademii początkowo przez Alfreda W. w roku 886. założonéy. Miasto to przez czas nieiaki stolicą było tego Monarchy i trzech iego synów. Magistrat miasta podległym iest urzędowi akademicznemu. Niemniéy pamiętném w historyi iest miasto Woodstock, ulubione niegdyś mieysce pobytu Alfreda Wielkiego. Tu w szesnastym wieku Elżbieta, sławna późniéy Królowa Angielska, za panowania siostry swoiéy Maryi, przez lat kilka przemieszkiwała. Tu nakoniec w nagrodę zasług Xiążęcia Malborough, Parlament Angielski wystawić mu kazał pałac Blenheim zwany, na pamiątkę odniesionego zwycięztwa nad woyskiem francuzkiém w roku 1704. pod wsią Blenheim w Bawaryi.

Hrabstwo Oxford dziewięciu członków liczy w Parlamencie, dwóch z pomiędzy nich akademia wybiera. Znacznieysze iego rzeki są Isis, Tamiza, Windrush i Cherwell.

Hrabstwo Pembrok w południowéy Wallii, długie mil 35, szerokie 29, powierzchni liczy 368,000 morgów i dziewięć miast i miasteczek. Powietrze iego iest zdrowe, ziemia nie bardzo żyzna i nie tak dobrze uprawna iak w innych częściach Anglii. Większe mieszkańcom nastręcza korzyści przedaż drzewa do budowy i opału, tudzież rybołostwo w rzekach i nad brzegami morza. Miasto Rhos zaludnione zostało za panowania Henryka I. przez Flamandczyków, którzy dotąd ięzyk i obyczaie naddziadów swoich zachowali. Rzeka Tiwy pod Killgaring kształci wodospad, który progiem łososia nazywaią. Podziwienia godną iest

sprzężystość téy ryby, która płynąc z morza, zbliżywszy się do katarakty, zwiia się w kłęb, rzuca w powietrze, i tym sposobem onęż przebywa. W parafii Newern znayduie się starożytny pomnik Druidów z kilkunastu ogromnych kamieni w obwodzie 150 stóp złożony. Hrabstwo to trzech Deputowanych liczy w Parlamencie.

Hrabstwo Radnorshire w południowéy Wallii, długie mil 25, szerokie 22, ma powierzchni 291,200 morgów, dwóch Deputowanych w Parlamencie, 50 parafii i pięć nędznych miasteczek. Powiat ten lepiéy iest uprawnym od innych tego Xięstwa. Południowa iego i wschodnia część znaczną ilość wydaią zboża; północno-zachodnia niegdyś mieysce schronienia Wortygera, wodza Brytańczyków, przed Saxonami, których do Anglii był wezwał, dotąd iest nieurodzayną pustynią. Rzeka Wye, do któréy mnieysze Ithon i Wewerly wpadaią, płynie gwałtownie pomiędzy skałami i w wielu mieyscach przyiemne oku kształci kaskady. Pod Llandrindod znayduią się wody mineralne. Miasto powiatowe Radnor obronném niegdyś było; zburzył iego warownie znany w historyi Wallii Owen Glendower na początku piętnastego wieku.

Hrabstwo Rutlandshire naymnieysze w Anglii w owalnym kształcie, liczy 15 mil długości, 10 szerokości, 57 parafii, dwa miasteczka, 128,000 morgów powierzchni i dwóch Deputowanych w Parlamencie. Powierzchnia powiatu przerznięta iest pasmami wzgórków, które od wschodu ku zachodowi się ciągną; ziemia iest urodzayna, szczególniéy w dolinie Catmor, na wzgórkach pasą się trzody bydła wszelkiego gatunku i owiec, których cienka wełna, równie iest czerwoną iak ziemia w téy okolicy. Dwóch Reprezentantów hrabstwa Rutland zasiada w Parlamencie.

Hrabstwo Shropshire długie mil 40, szerokie 36, powierzchni

ma 897,900 morgów, 216 parafii i pięć miasteczek. Hrabstwo to pograniczne między Anglią i Wallią, licznemi niegdyś twierdzami wzmocnione było, i dotąd miasta ma murami opasane i wiele warownych zamków. Miasto Shrewsbury na półwyspie nad rzeką Severn położone, przez Brytańczyków w szóstym wieku zbudowane zostało. Wilhelm podbiciel lennem prawem nadał ie Rogerowi de Montgomery, który istnieiący dotąd po części obronny zamek założył. Zniszczone w czasie domowych woien siedmnastego wieku miasto, dotąd pierwszéy swoiéy nieodzyskało pomyślności.

Miasto Ludlof nad rzeką Teme wzmocnione iest zamkiem przez tegoż Rogera de Montgomery zbudowanym. Hrabstwo Skrop dwunastu Deputowanych liczy w Parlamencie; znacznieysze iego rzeki są Severn, Culen, Cove, Rea, Roden, Stour i Wort.

Hrabstwo Sommerset liczy długości mil 80, szerokości mil 30 do 40, powierzchni 991,300 morgów, 455 parafii i 45 miast i miasteczek. Przyiemna ta okolica obfituie w wszystko, co mieszkańcom użyteczném być może; wydoskonalone od nieiakiego czasu rolnictwo pomnaża zbiory włościan; żyzne doliny wypasaią oni nayrośleyszém w Anglii bydłem; góry dostarczaią kamiennego węgla; znayduią się w nich prócz tego marmury, okry i ciekawe różnego gatunku skamiałości (petryfikacye).

Miasto Bath iedno z naydawnieyszych i naypięknieyszych w Anglii, w głębokiéy położone dolinie, mineralnémi słynie źrzódłami. Odkrycie ich dawni dzieiopisowie przyznaią Bladudowi wodzowi Brytańczyków na 890 lat przed Erą chrześciańską; podobnieysza iest do prawdy, iż zastósowanie ich do użytku lekarskiego, ieżeli nie odkrycie, Rzymianom przypisać należy. Tu za Cesarza Klaudyusza oddział drugiego legionu miał swoie stanowisko. Żołnierze Rzymscy założyli miasto obronne i

świątyniami ozdobione. Dziś mieysce to liczy 32,000 dusz ludności, kilka kościołów, teatr, i obszerne budowle dla przyiemności i wygody kąpiących się osob. Zaszczyt czyni mieszkańcom szpital założony dla ubogich potrzebuiących pomocy tych wód. Miasto Wells posiada katedralny kościoł, założony przez Saxońskiego Króla Ina około r. 704.

Miasto Bridgewater znaczny prowadzi handel kamiennym węglem i wyrobami rękodzielni z Manchester, Liwerpool i Birmingham. Założony do spławu tych przedmiotów przez Lorda Bridgewater kanał podziemny, ściąga na siebie znawców uwagę. Hrabstwo to ośmnastu Deputowanych liczy w Parlamencie. Znacznieysze iego rzeki są Avon, Axe, Jaw, Brue, Chew, Ex i Frame.

Hrabstwo Staffordshire długie mil 54, i do 30 w niektórych mieyscach szerokie, powierzchni ma 765,440 morgów, 115 parafii i 22 miast i miasteczek. Okolica ta powietrze ma zdrowe lecz zimne, szczególniéy w górach pod miastem Stone. Gatunek ziemi nie iednakowy, w niektórych mieyscach iest iłowaty, w drugich gliniasty, w innych piaszczysty. Płody mineralne a mianowicie warzonki soli, i kopalnie węgla kamiennego, okru i wybornego żelaza pomnażaią zamożność mieszkańców. Miasto Lichtfield stolica biskupstwa zawiera 4,500 mieszkańców, znaczne sukiennice i rękodzielnie glinianych i żelaznych naczyń. Kościoł katedralny w tém mieście pierwiastkowo w r. 300. E. C. miał być założony. Reprezentacya narodowa hrabstwa Stafford z siedmiu członków się składa. Znacznieysze iego rzeki są Trent, Dowe, Line, Tean i Mainfold.

Hrabstwo Suffolk długie mil 47, szerokie 27, powierzchni ma 1,002,000 morgów, 453 parafii i 21 miasteczek większych i mnieyszych. Obfituie w zboże, wydaie oraz nieco lnu i chmielu; powierzchnia iego iest równa. Miasto stołeczne Ipswich nad rzeką Orwel handel prowa-

dzi tranem czyli tłustością wielorybów na brzegach Grenlandyi poławianych.

Bury St. Edmund tak iest nazwane od opactwa niegdyś iednego z naybogatszych w Anglii; mieysce to pod łagodném położone niebem, nazwane iest angielskim Montpellier.

Miasto Sudbury nad rzeką Stour słynie z rękodzielni sukiennych, które w niém Flamandczykowie za panowania Edwarda III. założyli. Reprezentacya narodowa hrabstwa Suffolk z szesnastu członków się składa. Wspomnienia godne rzeki są Orwel, Stour, Waweney, Blyth i Deben.

Hrabstwo Surry długie mil 39, szerokie 26, ma powierzchni 519,000 morgów, 134 parafii i 10 miast, między którémi miasto Southwark, Tamizą od Londynu przedzielone, 67,000 dusz ludności zawiera i część stolicy składa; iuż o niém w roku 1052. historya angielska wspomina.

Miasto Guildford nad rzeką Wey za panowania Saxonów letniém było mieszkaniem ich Królów. Obszerny zamek, którego dotąd pozostały szczątki, istnieie od czasu panowania Alfreda Wielkiego. Wieś Richmond położona nad rzeką Tamizą, ozdobiona iest obszernym pałacem Królewskim i wielu znacznemi domami maiętnych mieszkańców Londynu. Powiat ten szczęśliwie położony, korzystał z łatwości sprzedaży płodów swoich i rolnictwo do naywyższego stopnia doskonałości posunął, lubo ziemia, w któréy się wiele kredy i zwiru znayduie, nie iest naylepszą; łagodne w ogólności powietrze w południowo-zachodniéy części iest zimne. Hrabstwo Surry dwunastu Deputowanych liczy w Parlamencie; rzeki iego są: Tamiza, Wandle, Wey i Lodden.

Hrabstwo Sussex długie mil 75, szerokie 20, liczy powierzchni 935,000 morgów, 271 parafii i 19 miast i miasteczek. Powiat ten nieco

górzysty obfituie w lasy dębowe. Ziemia iego w północnéy części iest iłowata, w innych mieyscach piaszczysta i wiele kredy w sobie zawiera. Hodowanie owiec od nieiakiego czasu znacznie wydoskonaloném zostało. Niemniéy korzystnemi są kopalnie żelaza, fryszerki, kuźnice i fabryka prochu w Battel.

Miasto Chichester nad rzeką Lawant iuż za Brytańczyków obronne, za Rzymian załogą woienną obsadzone było; kościoł katedralny lubo nie wielki, ściąga uwagę podróżnych, z powodu ozdobnéy swéy budowy w stylu Gotyckim. Miasto Horsham podług powszechnego mniemania założyć miał Horsa, brat Hengista wodza Saxonów; dziś w modnym świecie słynie Brightelmstone czyli Brighton, ulubiony pobyt panuiącego Króla Jerzego IV. Dwudziestu ośmiu Reprezentantów hrabstwa Sussex zasiada w Parlamencie. Rzeki w niém główniejsze są: Arun, Adur, Ouse i Rother.

Hrabstwo Warwickshire długie mil 50, szerokie mil 35, powierzchni ma 620,766 morgów, 201 parafii i 15 miast większych i mnieyszych; obfituie w zboże wszelkiego gatunku i w drzewo do budowy, dostarcza wełny, serów, kamiennego węgla, żelaza i stali.

Miasto stołeczne Warwick iest bardzo dawne. Zamek przez Rzymian założony następnie przez Piktów zburzony, późniéy z gruzów powstał. Miasto Birmingham w roku 1676. lichą było mieściną, dziś 87,000 dusz ludności zawiera i wzniosło się do wysokiego stopnia znaczenia, co szczególniéy przypisać należy zdrowemu téy krainy powietrzu, bliskości kopalni węgla kamiennego, oraz łatwości przewozu wyrobów rękodzielnych wodą i lądem. Celnieysze miasta Birmingham fabryki guzików, złotniczych robót, a więcéy ieszcze żelaza, stali i broni codzień bardziéy się wzmagaią. Miasto Stratford szczyci się być oyczyzną sławnego Shakes-

peara, któremu w kościele parafialnym pomnik wystawiono. Sześciu Reprezentantów tego powiatu zasiada w Parlamencie. Znacznieysze téy okolicy rzeki są Avon i Thame.

Hrabstwo Westmoreland długie mil 40, szerokie 24, powierzchni ma 962,000 morgów i dwanaście miast; powietrze iego iest zimne lecz zdrowe, góry skaliste zawieraią kruszce żelazne, miedziane, węgiel kamienny, marmur i okier; niższe wzgórki pożywnéy owcom dostarczaią paszy; nakoniec dobrze uprawne równiny wiele zboża wydaią. W hrabstwie tém rozległe znayduią się ieziora; iedno z nich Winandermere iest naywiększém w Anglii. Nędzne dziś miasteczko Appleby stolicą iest powiatu; znacznieysze miasto Kendal ludności ma 7,000 dusz i rękodzielnie wełniane i bawełniane. Reprezentacya narodowa hrabstwa Westmoreland z czterech składa się członków; znacznieysze iego rzeki są Eden, Lure i Ken.

Hrabstwo Wiltshire tak iest nazwane od nędznego dziś miasta Wilton, niegdyś stolicy iego. Powiat ten długi 64 mil, szeroki mil 34, powierzchni ma 821,100 morgów, 277 parafii, 13 miast i znaczną liczbę rękodzielni wełnianych.

Miasto Salisbury czyli Newsarum słynie w Anglii z katedralnego kościoła, w roku 1258. zbudowanego. Piękne iego sklepienia, starannie wyrobione ozdoby w naylepszym smaku, i malowane okna, stawiaią ten gmach w liczbie celnieyszych budowli gotyckich Anglii. Miasto Oldsarum, dziś zburzone, wskazuie zwaliska obronnego zamku i posadę obszernego miasta. Czas założenia iego iest niewiadomym. Równie dawném zdaie się być miasto Delizes przez Rzymian warowniami opasane. Na początku 18.ᵉ wieku znaleziono w téy okolicy posągi śpiżowe Rzymskich bożyszcz. Na szczególną w téy okolicy zasługuie uwagę pomnik Stone-

henge, uważany powszechnie iako poświęcony niegdyś obrządkom religiynym Druidów. Składa się z stu czterdziestu nieciosanych głazów, w kształcie trzech okręgów wzniesionych. Większe z pomiędzy nich maią do 20 stóp wysokości, sześć stóp szerokości i trzy grubości, w środku znayduie się obszerny kamień, niegdyś podobno ołtarz téy świątyni.

Hrabstwo Wilt liczy 34 członków w Parlamencie; znacznieysze iego rzeki są Isis, Kennet, Avon, Stoure, Bourne i Naddar.

Worcestershire długości ma w niektórych mieyscach mil 30, szerokości mil 20, powierzchni 421,300 morgów, 171 parafii, dziewięć miast i miasteczek. Dolina, w któréy rzeka Severn płynie i dolina Evesham nad rzeką Avon szczególniéy urodzayne, okryte są warzywnemi ogrodami. Celnieysze płody tego powiatu są: zboże, chmiel, iabłeczniki i gruszeczniki w całéy Anglii pokupywane. W Droitwich znayduią się warzonki soli.

Miasto Worcester nad rzeką Severn, bardzo iest dawne. Zburzył ie w roku 1041. Hardikanut Król szczepu Duńskiego. Istnieiący dotąd w kościele katedralnym grobowiec Króla Jana, poczytany iest za naydawnieyszy pomnik grobowy Królów Angielskich. Stoczona pod tém miastem bitwa w roku 1651. między Karolem II. i Kromwelem, zniewoliła Karola do oddalenia się z kraiu i szukania schronienia we Francyi. Reprezentacya narodowa Hrabstwa Worcester z dziewięciu składa się członków; znacznieysze iego rzeki są: Severn, Terne, Arrow, Stour i Avon.

Yorkshire, nayznacznieysze w Anglii hrabstwo, liczy 3,848,300 morgów powierzchni, sześćdziesiąt miast i trzy obwody (riding) wschodnim, zachodnim i północnym zwane. Powiat ten lubo w środku kraiu leży, szczęśliwie do handlu iest usposobiony dla licznych kanałów i rzek, któremi iest przerznięty. Na znaczney iego przestrzeni ziemia

ani klima iednostaynemi być niemogą. W zachodnim obwodzie (Westriding) powietrze, lubo ostre, zdrowszém iest iak w innych dwóch obwodach; na wzgórkach Howard w północnéy części zboże późno doyrzewa. Rolnictwo w téy części Anglii iest znacznie wydoskonalone; nie mniéy zyskownemi dla mieszkańców są trzody owiec, piękny bardzo zawod koni, kopalnie węgla kamiennego i ołowiu, warzonki soli i lasy, których północny obwód (Northriding) 25,000 morgów posiada.

Miasto York iest stolicą Arcybiskupstwa. Tu za Rzymian szósty legion zwycięzkim zwany stał załogą. Tu umarł Cesarz Constantius Chlorus i syn iego Konstantyn Cesarzem ogłoszony został. W późnieyszych czasach miasto to od Duńskich korsarzy a późniéy od Normandczyków wiele ucierpiało. Piękny kościoł katedralny za panowania Edwarda I. w 13tym wieku założony, ma 525 stóp długości, 110 szerokości, 99 wysokości. Obronny zamek zbudować miał Wilhelm podbiciel.

W liczbie innych miast tego hrabstwa słynie miasto Beverley, o którém iuż w roku 717. wspomina historya. Miasto Scheffield słynie z rękodzielni żelaznych; miasto Leeds z fabryk wełnianych; pierwsze liczy 31,000, drugie 53,000 mieszkańców.

§. II.

Królestwo SZKOCYI.

Pierwotni mieszkańcy Szkocyi równie iak mieszkańcy Anglii od Galów i Celtów zdaią się pochodzić. Pomimo uprzedzenia dzieiopisów tego narodu, którzy stu iednastu Królów Szkockich od 2,000 lat liczą i wi-

zerunki ich w pałacu Holyrood pod Edynburgiem wskazuią, iednorodność Anglików i Szkotów i wspólne ich pochodzenie od Celtów i Gaulów udowodniaią: podobieństwo nazwisk rzek, gór, iezior i odnóg morskich w Anglii i Szkocyi, pobratymstwo ięzyka mieszkańców mnieyszéy Brytannii we Francyi i ięzyka gorali Szkockich, nakoniec podobieństwo pomników Druidów, budowli i grobowców, w Brytannii francuzkiéy, Anglii i Szkocyi.

W pierwszym wieku Ery Chrześciańskiéy w czasie wyprawy Agrykoli do Kaledonii, Szkocya rozciągała się od rzek Eden i Tweed do północnego przylądka hrabstwa Caithnefs, i dwadzieścia ieden znaczniey-szych szczepów liczyła: Ottadinów, Gadenów, Selymów, Nowantów, Damniów, Horestyów, Wenrykonów, Taixalów, Wakomagów, Albanów, Attakottów, Kaledonów, Kantów, Karnabów, Katynów, Mertów, Karnonaków, Kreonów, Ceronów, Epidów, Logów.

Dzieiopis Szkocyi Chalmers następuiący kreśli obraz ludów, w rozmaitych epokach na téy ziemi osiadłych. 1) Przy zaczęciu Ery Chrześciańskiéy potomkowie Celtów w stanie przyrodzenia żyiący, Anglią i Szkocyą zamieszkiwali. W tymże czasie Rzymianie Anglią i południową część Szkocyi zdobyli. Wzniesiony przez Agrykolę mur między rzekami Forth i Clyde stanowił granicę państwa Rzymskiego [1]) w Kaledonii. 2) W krótce po ustąpieniu Rzymian z Albionu szczep Niemiecki osiadł nad rzeką Tweed i osady swoie posunął po nad brzegi odnogi Forth. Zachowane dotąd w tych okolicach nazwiska Saxońskie stwierdzaią świadectwo historyi. 3) W siodmym wieku Irlandczykowie w znacznéy liczbie przenieśli się do Szkocyi i w przeciągu 225 lat zaludnili góry Szkockie i wyspy He-

1) Cesarz Adryan widząc trudność odpierania naiazdów niezgiętych Kaledończyków cofnął granicę Państwa do Newcastle i Carlisle i nowym ią murem obmurował.

brydy. Potomkowie tych Szkoto-Irlandczyków dzisiaysi gorale Szkoccy (Highlanders) dotąd ięzyk swóy odmienny i obyczaie zachowali. 4) Ku końcowi 8ego wieku nowi emigranci Irlandzcy hrabstwo Galloway zamieszkali i osady swoie aż do rzek Clide i Annan rozciągnęli. 5) Północną nakoniec część stałego lądu Szkocyi czyli hrabstwo Caithnefs i wyspy Orkady i Hebrydy mieszkańcy Skandynawii zaludnili.

W roku 838. Kenneth II. Król Szkocki połączył pod iedno berło rozmaite szczepy Szkotów, i granice Państwa swego od murów Adryana (między Newcastle i Carlisle) do morza północnego rozciągnął. Następne dzieie tego narodu na pewnieyszych wsparte dowodach, na trzy dzielą się epoki. 1sza epoka zaczyna się na Kennecie II. w roku 838. a kończy z śmiercią Alexandra III. w r. 1286. 2ga epoka obeymuie panowanie dynastyi Bruce od roku 1306. do r. 1370. i woyny z Królami Angielskimi o niepodległość Szkocyi. Po zeszłym w roku 1370, Dawidzie II. z domu Bruce, siostrzeniec iego Robert Stuart osiadł tron Szkocki. Panowanie téy rodziny 3cią stanowi epokę aż do Jakóba VI. [1]) który w roku 1603. Szkocyą z Anglią połączył, i w Parlamencie Wielkiéy Brytannii szesnastu Parów i czterdziestu pięciu Deputowanych Szkockich umieścił.

Rzeki Tweed, Liddel, Esk i odnoga Solway dzielą Anglią od Szkocyi. Wschodnie tego kraiu brzegi, na których znacznieysze przylądki są Dungoby, Kinaird i St. Abbt, okrąża morze Niemieckie. Ocean Atlantycki, kray ten od północy i zachodu oblewa. Brzegi te po większéy części skaliste, w tak obszerne wycięte są odnogi, że nie masz mieysca w Szkocyi, któreby daléy iak ośm mil polskich od morza oddalone było. Wyspy wkoło brzegów tego kraiu rozsypane, na trzy dzielą się gromady. Na

---

1) Król ten syn nieszczęśliwéy Maryi panował w Anglii pod imieniem Jakóba I.

wschód leżą Hebrydy, na północ Orkady, a na północny wschód Szetlandy.

Ziemia w południowéy Szkocyi, w dolinach i w pobliżu morza iest lekka lecz urodzayna; pszenicę do 57.° stopnia szerokości północnéy uprawiać można. W wyższéy Szkocyi szorstkie skały, błotniste i torfiaste doliny do uprawy nie są zdatnemi; tam nawet gdzie ziemia iest lepsza, długie i ostre zimy, gwałtowne wiatry doyrzewaniu płodów przeszkadzaią. Górzysta Szkocyi strefa zaymuie dwie trzecie części Królestwa, w którém 12,151,471 morgów uprawnéy ziemi, a 14,218,224 nieuprawnéy liczą.

Góry. Łańcuch gór Blackhall rozgranicza Anglią i Szkocyą. Na północnéy stronie rzeki Tay pasmo gór Grampion kreśli południową granicę górnéy Szkocyi (Highlands) i rozciąga się od północnego wschodu ku południowemu zachodowi do ieziora (Loch) Lomond. Do tego głównego łańcucha przypieraią góry Scarfour i Bengloer. Inne pasmo przedziela rzeki Spey i Doveran. Ciągnące się góry po nad rzeką Spey ku północy przerzynaią hrabstwo Argyle.

Wyższe szczyty gór Szkockich są następuiące:

w Hrabstwie Perth:

Benhocan	wysoki iest stóp	.	.	3,724.	nad powierzchnią morza.
Benhouzie	— — —	.	.	2,922.	
Bendering	— — —	.	.	3,550.	
Benlach	— — —	.	.	2,420.	
Benlawers	— — —	.	.	4,015.	
Benledi	— — —	.	.	3,009.	
Benirenow	— — —	.	.	3,000.	
Ben More	— — —	.	.	3,903.	
Benrozlich	— — —	.	.	3,300.	
Shehallion	— — —	.	.	3,564.	

w Hrabstwie Dumbarton:

Ben Lomond wysoki iest stóp . . 3,240.

w Hrabstwie Ross:

Beniras — — — . . 4,000.

w Hrabstwie Inverness:

Bennivis — — — . . 4,370.

Cory Habie — — — . . 2,558.

Meal fourvonny — — — . . 3,060.

w Hrabstwie Bamff:

Buch of Crabrack — — — . . 2,377.

Bellrennis — — — . . 2,650.

Cairngoram — — — . . 4,050.

Knock Hill — — — . . 2,500.

w Hrabstwie Dumfries:

Hartfeld — — — . . 2,722.

Whilcoon — — — . . 2,840.

w Hrabstwie Stirling:

Buccleugh — — — . . 2,200.

Campsie fells — — — . . 1,500.

w Hrabstwie Kirkudbright:

Cairntable — — — . . 1,650.

Seriffield — — — . . 2,044.

w Hrabstwie Kincardine:

Cairn Moncarn — — — . . 1,200.

Mount Battock — — — . . 3,465.

w Hrabstwie Roxburgh:

Cheviot — — — . . 2,682.

Eildon Hill wysoki iest stóp . . 1,310.
Wisp . . — — — . . 1,803.

w Hrabstwie Selkirk:

Etrickpen — — — . . 2,900.
Windless Law — — — . . 2,295.

w Hrabstwie Lanark:

Lead Hills — — — . . 1,564.
Tinto . . — — — . . 2,368.

w Hrabstwie Caithness:

Pap of Caithness — — — . . 1,920.

Rzeki. Znacznieysze rzeki Szkocyi są: Forth, Tay, North-Esk, South-Esk, Dee, Don, Doveran, Spey, Beaulie, Clyde, Irvine, Garnoch, Air, Blacnock, Nith i Ness, która w naytęższe niezamarza zimy. Górzyste położenie Szkocyi sprawuie, że rzeki te po większéy części gwałtownie między skałami płyną i do spławu użytemi być nie mogą.

Jeziora. Jeziora (Loch) licznieysze nierównie i rozlegleysze iak w Anglii są następuiące: Lomond, Sheil, Lochnel, Awe, Wess, Lochy, Oich, Arehaig, Garry, Laggan, Ericht, Fannich, Mary, Lichart, Eu, Shin, Naves, Lyol i Brora.

Kanały. Kanał Forth i Clyde łączy obie te rzeki, i na 30tu milach angielskich długości, śluz ma trzydzieści dziewięć. Kanał Kaledoński łączy Ocean Atlantycki z odnogą Murray i morzem Niemieckiém.

Ludność. Następuiąca tablica wskazuie stopniowe pomnożenie ludności od stu iedenastu lat w tym kraiu:

w roku 1700. było ludności 1,048,000.
— 1710. — — 1,270,000.
— 1720. — — 1,390,000.

w roku	1730.	było	ludności	1,309,000.
—	1740.	—	—	1,222,000.
—	1750.	—	—	1,403,000.
—	1760.	—	—	1,363,000.
—	1770.	—	—	1,434,000.
—	1780.	—	—	1,458,000.
—	1790.	—	—	1,567,000.
—	1801.	—	—	1,649,000.
—	1811.	—	—	1,865,000.

Jeżeli ludność niepomnażała się ciągle od roku 1700. do 1770., ieżeli w latach 1730. i 1740. mnieyszą się być okazuie niż w roku 1720., a w roku 1760. mnieyszą niż w roku 1750., ieżeli nakoniec wzrost ten w ogólności nie tak iest znacznym iak w Anglii, przypisać to należy dawnieyszym woynom domowym w tym kraiu, a w teraźnieyszych czasach emigracyom Szkotów, którzy opuszczaią oyczyznę swoią i w obcych kraiach na żyznieyszéy ziemi sposobu do życia szukaią.

Szkocya w roku 1811. mieściła 402,058 rodzin, z których 125,799 z rolnictwa, a 169,417 z handlu, żeglugi lub rękodzieł żyły. W roku 1801. liczono w Szkocyi 304,090 domów; liczba ta w roku 1811. podniosła się do 315,422. W tymże roku w 244 miastach było 139,617 domów i 916,905 mieszkańców. We wsiach 175,772 domów i 948,095 mieszkańców. Na milę kwadratową angielską Szkocya liczy 75 mieszkańców, blisko 13 domów i 6ciu mieszkańców w każdym domu.

Przed połączeniem Anglii z Szkocyą kray ten dzielił się na górną strefę (Highland) i równiny (Lowland), które rzeki Forth i Clyde przedzielały. Pierwsza piętnaście hrabstw, drugie ośmnaście ich liczyły. Podział takowy Szkocyi obcym iest dzisieyszéy administracyi, a następuiący

spis wszystkich powiatów tego Królestwa w alfabetycznym kładziemy tu porządku.

ABERDEENSHIRE dawniéy hrabstwem Mar zwane i morzem od wschodu i północy oblane, liczne ma porty, i z Norwegią, Groenlandyą, wyspami Szetlańskiemi i Hollandyą handel prowadzi, mianowicie suszonemi i wędzonemi rybami, w rzekach Dee, Don, Ithan, Ugie i Doveran i wszystkich niemal ieziorach poławianemi. Miasto stołeczne Aberdeen, w dziesiątym iuż wieku w historyi Szkockiéy znaiome, posiada Uniwersytet i zwaliska wspaniałego katedralnego kościoła, w szesnastym wieku w nierozsądnym zapale stronników reformacyi zburzonego. Okolice tego miasta starannie uprawiane obfituią w ięczmień i owies. Więcéy iest zaniedbaną część południowo-zachodnia, sosnowemi i brzozowemi okryta lasami. Gorale Szkoccy kory brzozowéy do wyprawy skór używaią. W liczbie ciekawości naturalnych téy okolicy wspomnieć należy skałę Buchan daleko w morze wysuniętą, wewnątrz w kształt iaskini wydrążoną i z morza dla łodzi przystępną. Hrabstwo Aberdeen liczy trzy większe i pięć mnieyszych miasteczek, 25,822 domów i 123,082 mieszkańców. Znacznieysze iego rzeki są Dee, Don, Ithan, Ugie i Doveran.

ARGYLESHIRE. Rozległa ta na 140 mil angielskich wzdłuż i 70 mil w szerz kraina, zawiera część nadbrzeżnych wysp Szkocyi i liczy 13,141 domów i 71,859 mieszkańców. Brzegi iéy wycięte w głębokie zatoki, kształcą półwyspy daleko w morze wysunięte i wyspy ciasnemi kanałami od stałego lądu odłączone. Hrabstwo Argyle składa część górzystéy Szkocyi (Highlands) i mało iest uprawne, natomiast obszerne posiada lasy; w górach znayduią się kruszce miedziane, żelazne i cynowe. Stolicą iego iest miasto i zamek Inverary, siedlisko Xiążąt Argyle.

Okolica ta posiada liczne Druidów pomniki i ciekawe historyczne

pamiątki. Tu leży zamek Dunstaffnag w dawnieyszych wiekach stolica Monarchii Szkockiéy. Sławny kamień, na którym się Królowie tego narodu koronowali, w tym niegdyś zamku chowany, dziś w opactwie w Westminster w Londynie widzieć można. Tu na wyspie na ieziorze Lochleven leży zamek, w którym przez nieiaki czas Marya Stuart więziona mieszkała. Okolica ta mało ma rzek; więcéy wspomnienia godne są ieziora (Loch) Leven, Sunart, Creran, Entine i Gail.

Ayrshire liczy dziewięćdziesiąt mil angielskich długości, 25 szerokości, nad północno-wschodnim brzegiem kanału Irlandzkiego, który w środku téy krainy obszerną kształci zatokę. Wzgórki hrabstwa tego zawieraią znaczne warstwy rudy żelaznéy i węgla kamiennego; równiny, gdzie tylko są uprawiane, wydaią zboże a szczególniéy żyto i ięczmień. Ludność hrabstwa Ayrshire wynosi 84,306 dusz w 13,875 domach mieszkaiących; w liczbie miast odznacza się Kilmarnock przemysłem i rękodzielniami wełnianemi i bawełnianemi. Znacznieysze rzeki są Ayr, Irwin, Lugton, Garnok, Stinchar, Girvan.

Bammfshire długie mil 50, szerokie mil 24, liczy powierzchni 649,600 morgów Angielskich, 7,955 domów i 37,807 dusz. Wzgórki iego mchem obrosłe smutny niepłodności stawiaią obraz. Lepsza w dolinach ziemia wynagradzałaby prace rolnika, gdyby ludność téy krainy obszerności iéy odpowiadała. W miarę zaniedbanego rolnictwa krzewią się lasy dębowe, olszowe i brzozowe. Główne miasteczko Bammf, które temu hrabstwu nadało nazwisko, prowadzi handel suszonemi łososiami, w rzekach Spey, Avon, Fiddick i Doveran, w ieziorach i strumieniach poławianemi.

Berwickshire, kraina ta w ósmym wieku zwała się Berwicyą. Długości ma 31 mil Angielskich, szerokości 19, powierzchni 446 mil kwa-

dratowych. Góry tego powiatu zawieraią znaczne warstwy węgla kamiennego, nieco gipsu, rudy miedzianéy i żywego śrebra. Miasto Berwick na pograniczu Anglii i Szkocyi położone, pamiętne iest w historyi obu kraiów. Wilhelm III. Król Szkocyi ogłosiwszy się w roku 1174. lennikiem Henryka II. Króla Angielskiego, miasto Berwick w zakład poprzysiężonéy wierności Anglii oddał. Odstąpił ie na powrót Ryszard I. uwalniaiąc Króla Szkockiego od obowiązku lenności za oyca przyiętego. W ciągu woyny o niepodległość Szkocyi za Edwarda I. wszczętéy, pograniczna ta twierdza uważaną była za główny punkt obrony, który wodzowie obu Nardów zaiąć i zabezpieczyć sobie usiłowali. Przez zawarte między Anglią i Szkocyą w r. 1551. przymierze miasto Berwick wolném i niepodległém ogłoszone zostało. Połączenie Królestw Anglii i Szkocyi zmieniło położenie nadgranicznéy niegdyś twierdzy i ustaliło pomyślność miasta, dziś w śrzodku Monarchii położonego. Rzeka Twed toczy do morza wody wpadaiących do niéy strumieni Leeder, Dy, Whiteader, Ey, Eyden i Blackader.

Buteshire, złożone z kilku wysp Hebrydzkich, liczy 1,928 domów, 11,791 dusz ludności, i w Parlamencie iednego Deputowanego, koleyno z hrabstwem Caithness wybieranego. Nayznacznieyszą wyspą tego hrabstwa co do rozległości iest wyspa Arran, długa mil angielskich 24, szeroka mil 14. Mnieysza wyspa Bute nadała temu powiatowi nazwisko. Położone na niéy miasto Rothway, port ma obszerny. Smutném iest położenie mieszkańców téy części Szkocyi, niemaiących rękodzieł ani rolnictwa, któremu ostre klima iest na przeszkodzie. Badacze przyrodzenia zwiedzaią ciekawie położone na tych brzegach skały bazaltowe.

Hrabstwo Caithness ma kształt troykąta; Ocean Atlantycki dwa iego boki oblewa. Zachodnia część z hrabstwem Sutherland graniczy.

Niepłodne téy krainy góry żadnych niezawieraią kruszców; dobywana w kilku mieyscach ruda żelazna i miedziana niewynagrodziła łożonych wydatków. Godne są uwagi geologów nadbrzeżne skały w wielu mieyscach w kształt głębokich iaskiń wydrążone i skamiałości (petryfikacye) w różnych postaciach w sobie zawieraiące. Gorale hrabstwa Caithness pierwiastkowo pochodzą od Skandynawów, którzy wyspy Orkady i tę północną część stałego lądu Szkocyi zaludnili; dziś oni niczém się od mieszkańców pobliższych powiatów nieodznaczaią. Połów ryb a mianowicie łososi celnieyszém iest źrzódłem ich dochodów. Hrabstwo Caithness liczy 22,609 mieszkańców, którzy się w 4,758 domach mieszczą.

Clakmannanshire. Kruszce różnego rodzaiu stanowią celnieysze bogactwo tego powiatu, na nieprzebraney warstwie węgla kamiennego i rudy żelazney położonego. Wysokie piece i fryszerki w Sauchie znaczną ilość lanego i kutego żelaza rocznie wyrabiaią. Na bliższą hutników uwagę zasługuią odkryte w r. 1761. kopalnie śrebra tak bogate, że czternaście grzywien kruszcu dwanaście grzywien śrebra wydawało. Nie długo cieszył się właściciel skarbem, który przez trzy miesiące, co tydzień 160,000 Złt. pol. czystego dochodu przynosił; wyczerpała się obfita żyła i odtąd kruszcu śrebrnego śladu nieznaleziono. W témże mieyscu późniéy pokazała się żyła kobaldu, która iednak przebrała się równie prędko iak dawniéy śrebrna. Rolnictwo w téy części Szkocyi w lepszym iest stanie, iakby spodziewać się należało, zważaiąc położenie iéy ku północy, co przypisać należy łańcuchowi gór Ochill od mroźnych ią wiatrów chroniącemu. Wieś Clakmannan głównem iest mieyscem tego powiatu, iedenaście tysięcy dusz i 2164 domów liczącego; miasteczko Alloa 5200 mieszkańców zawiera.

Cromartyshire rozciąga się wzdłuż południowego brzegu zatoki

tegoż nazwiska, i kształci półwysep górzysty, długi mil dwadzieścia i ieden, szeroki mil pięć. Powierzchnia iego wynosi 107 mil angielskich kwadratowych czyli 68,480 morgów. Nędzne miasteczko Cromarty 417 ma domów i ledwie iest wspomnienia godne.

Dumbartonshire, dawniéy hrabstwem Lennox zwane, liczy 68,594 morgów do uprawy zdatnych, 40,739 morgów pastwisk, zarośli i błot, i 9,883 morgów lasów, w ogóle 159,376 morgów czyli 309 mil angielskich kwadratowych powierzchni. Wysokie góry do 3,000 stóp pionowo nad powierzchnią morza wzniesione, okryte są licznemi trawami, rzadkiemi roślinami, Alpeyskim okolicom właściwemi. W liczbie ieziór Szkockich odznacza się iezioro Lochlomond przyiemnością widoków, górzystych iego brzegów i trzydziestu wysp drzewami ucienionych. Znacznieysze rzeki tego powiatu są Clyde, Leven, Eurick i Kelvin. Miasteczko Dumbarton liczy 329 nędznych lepianek.

Dumfriesshire, długie mil 50, szerokie mil 36., liczy pięć miast, 11,034 domów i 54,597 mieszkańców. Znacznieysze rzeki Nith, Annon i Esk dzielą tę okolicę na trzy części, od tychże rzek dolinami Nith, Annon i Esk zwane. Badanie mineralogów w téy okolicy korzystném dla mieszkańców stałby się mogło. Odkryte kruszce złote, śrebrne, cynowe, żelazne, dotąd bez użytku leżą; przyznać atoli należy, że roboty górnicze wieluby podlegały trudnościom dla niedostatku węgla kamiennego, który dotąd w dwóch tylko mieyscach odkryto. Znana iest w Anglii wieś Gretna Green w tym powiecie położona, w któréy, stósownie do zadawnionego bezprawia, Angielska i Szkocka młodzież lekkomyślne małżeństwa zawiera.

Hrabstwo Edinburg czyli Midlothian bierze swoie nazwisko od miasta Edinburga stolicy królestwa, i długości mil 38, szerokości mil

15 liczy. Powierzchnia po większéy części górzysta, wynosi 338 mil kwadratowych angielskich, ludność 122,954 dusz. Pochylone wierzchołki gór Arturs-Seat i Salisbury-Craig pod miastem położonych, przedmieściom iego zagrażać się zdaią. Cieplice w Mid-Calder i St. Catharine w wielu chorobach a szczególniéy reumatycznych ulgę cierpiącym przynoszą. Prócz odnogi Firth, która północną tego hrabstwa granicę stanowi, wspomnieć należy rzeki Esk, Amon, Heriot, Leith, i Lugate Water.

Miasto Edinburg liczy się między naydawnieyszémi północnéy Europy. Czas iego założenia nie iest wiadomy. Niektórzy dzieiopisowie nazwisko iego wywodzą od założyciela Edwina Króla Northumberlandu, w roku 617. E. C. Stolica Szkocyi leży pod 55° 5′ szerokości północnéy i pod 3° 14′ długości, podług południka Londyńskiego, nad odnogą Firth of Forth. Obronny zamek niegdyś zamkiem dziewic (Maidcastle) zwany i ciasne obok niego ulice, naydawnieyszą część miasta składaią. Ozdobnieysze nierównie tak nazwane nowe miasto (Newtown) w drugiéy połowie ośmnastego wieku wzniesione, szerokie ulice i wspaniałe zawiera budowle. Obwód całego miasta siedm mil angielskich wynosi. Godnym widzenia iest pod Edinburgiem pałac dawnych Królów Szkockich Holyrood zwany, a w nim obrazy stu iedenastu Królów Szkockich, którzy temu kraiowi od 2000 lat panować mieli. Wspaniała sala, którą te obrazy zdobią, ma 75 łokci długości. Miasta Musselburg i Dalkeith w tymże powiecie położone, pierwsze 6,604, drugie 3,906 zawiera mieszkańców.

Hrabstwo Elgin czyli Murray, długości ma 42 mil, szerokości 20, powierzchni ośmset. Czwarta część powiatu pod nazwiskiem Moray-Lowlands kształci dolinę żyzną i dobrze uprawną, do 8 mil angielskich szeroką, brzegom morskim równoległą i pasmem gór od zachodu otoczoną. Przestrzeń 600 mil kwadratowych angielskich iest górzysta. Liczne

w téy okolicy strumienie, które się do rzek Spey i Lassy wylewaią, ukształciły z wiekami doliny ku tymże pochylone rzekom. Północną część powiatu dobrze uprawną szpichlerzem północnéy Szkocyi zowią, południowa górami, lasami i żyznemi okryta iest łąkami. Miasto powiatowe Elgin na wzgórku nad rzeką Lassy przyiemnie położone, było niegdyś stolicą Biskupstwa. Zwaliska zburzonego katedralnego kościoła dotąd istnieią. Ludność powiatu wynosi 26,705 dusz. Znacznieysze iego ieziora są Spynie, Cats i Nabee.

Fifeshire leży na wschodnim brzegu Szkocyi nad morzem Niemieckiém. Wysokie téy okolicy góry, lasami obrosłe, ieziorami i strumieniami przerznięte, poważne stawiaią widoki; nie tak przyiemną oku, lecz obfitszą i lepiéy uprawną iest nadbrzeżna strefa powiatu, którego ogólna długość 60 mil, szerokość 30, a powierzchnia 504 mil czyli 322,560 morgów zawiera. W liczbie miast odznacza się starożytnością St. Andrews, niegdyś przez Królów Piktów zamieszkane, późniéy stolica Arcybiskupów Prymasów Szkocyi, dziś siedlisko sławnego w tym kraiu uniwersytetu. Okazałość dawnego miasta świadczą zwaliska katedralnego kościoła w roku 1161. założonego, który w szesnastym wieku zburzył gmin, reformacyi przychylny. Długość iego, ile z stoiących dotąd murów poznać można, wynosiła 370 stóp. Niemniéy okazałémi w témże mieście są zwaliska zamku w roku 1155. wzniesionego, który Kardynał Beatoun w 16ym wieku rozszerzył i upiększył. Dawnieyszém ieszcze od miasta St. Andrews iest powiatowe miasto Cupar, niegdyś stolica naczelników (Thane) Hrabstwa Fife. W liczbie pamiątek historycznych téy okolicy, wspomnieć należy ogromne kamienie w parafii Largo, które grobowemi pomnikami poległych w tém mieyscu wodzów Duńskich być mniemaią, zamek i opactwo Macduffa, i wiele innych mieysc w historyi

Szkockiéy sławnych lub istnieiących dotąd szczątków pięknych tego kraiu budowli. Powiat ten w kopalnie zamożny, posiada wyłamy ciosowego kamienia, kopalnie węgla kamiennego i żelaza, a w górach Lomond miedź i cynę. Znacznieysze iego rzeki są: Lewen, Eden, Lochty i Orr.

Forfarshire czyli Angushire. Hrabstwo między morzem Niemieckiém i brzegami rzeki Tay położone, liczy 32 mil długości, 29 szerokości i 928 mil angielskich czyli 593,920 morgów przestrzeni. Część północno-zachodnia zamieszkana przez gorali (Highlenders), lasami iest zarosła. Odkryte w tych górach kruszce śrebrne, nieodpowiedziały łożonym na dobywanie ich wydatkom. Zyskownieyszemi są urodzayne i w miarę ludności starannie uprawiane równiny. Wśród miast hrabstwa Forfar, którego ogólna ludność 99,127 dusz wynosi, odznacza się portowe i handlowe miasto Dundee. Miasto Montrose szczyci się urodzeniem sławnego w 17^{m} wieku wodza, który imie iego nosił. Podróżni ciekawie w téy okolicy zwiedzaią rozwaliny opactwa w Abroad przez Wilhelma Lwa Króla Szkockiego Świętemu Tomaszowi Kantuaryeńskiemu poświęconego i kościoła niegdyś katedralnego w Brechin. Rzeki w téy części Szkocyi są następuiące: Northesk, Southesk, Isla, Dighty i Lunan; znacznieysze ieziora Forfar, Restenet, Rescoby i Balgueres.

Haddingtonshire, 29,986 dusz ludności i 6,256 domów liczące, Bernicyi niegdyś nosiło nazwisko i w r. 1020. przez Hrabiów Northumberlandu Królom Szkockim odstąpione zostało. Powierzchnia iego górzysta, niemal wszędzie leży na warstwach granitu. Zamek Dumbar, o którym dzieie Szkockie często wzmiankę czynią, w dawnieyszych czasach za niedobyty uchodził. Niechętny właścicielowi iego Hrabi Bothwell Parlament Szkocki, w r. 1567. zburzyć go kazał. Pod miastem North Berwick leży wieś Prestonpans, gdzie w r. 1745. Pretendent Karól Ed-

ward Stuart z garstką gorali woysko Angielskie Generała Cope zwyciężył. Prowincya ta w powszechném używaniu East Lothian iest zwana. Znacznieysze iéy rzeki są: Whiteader, Tyne, Saltonwater i Coattownswater. Miasto powiatowe Haddington 4,000 zawiera mieszkańców.

Inverness shire. Nayrozlegleysze Hrabstwo Szkocyi, do którego obwody Lochaber, Badenoch i część wysp Hebrydzkich należą, mierzy 80 mil angielskich wzdłuż i niemal tyle wszerz. Powierzchnia iego iest górzysta; niższe pasma gór lasami i murawą, wyższe szczyty przez znaczną część roku śniegami są okryte. W tych samotnych okolicach wsrzód urwisk skał granitowych i szumu wylewaiących się wodospadów, wierszopis szuka mieysc, które Ossyan opiewał.

Szczególniéy uwagi iest godną w tym powiecie dolina zwana Glenmore nah' Alabin, rozciągaiąca się od morza Niemieckiego do Oceanu Atlantyckiego, długa 70 mil angielskich, którą w pewnéy części ieziora Ness, Lochy i Eil zapełniaią. Takie położenie podało myśl połączenia kanałem obu morz i ukrócenia trudnéy i niebezpiecznéy żeglugi około północnego przylądka Szkocyi wśrzód skalistych wysp Orkadów i Szetlanckich. Ukończony dziś ten kanał Kaledońskim zwany, zadziwia znawców w kraiu, gdzie przemysł tyle innych dzieł podziwienia godnych utworzył.

Miasto portowe Inverness zamożne i dobrze zbudowane, śrzodkowym iest punktem wewnętrznego handlu Szkocyi, i słynie lnianemi, wełnianemi i bawełnianemi rękodzielniami. Całe hrabstwo liczy 14,820 domów i 74,292 dusz ludności, miasto powiatowe 8,723 zawiera mieszkańców. Znacznieysze iego rzeki są: Ness, Spey, Garne, Morriston, Emmerie i Cailtie.

Hrabstwo Kincardine, długie iest około 30 mil, szerokie mil 20, powierzchni ma 243,449 morgów, 5,990 domów i 26,349 dusz. Rzeki

North Esk, Dee, Dye, Carron, okolicę tę przerzynaią. Zaniedbaną dotąd zachodnią część powiatu okrywaią dziś rozległe zapusty sianych niedawno lasów, które pięknego wzrostu nabieraią i pewny obiecuią użytek. Równiny w tym powiecie lepiéy są uprawne iak w innych częściach Szkocyi; kształtne i wygodne domy włościan, ogrodzone pola, ulepszone łąki, niemylnym są wzmagaiącego się przemysłu dowodem. Do wydoskonalenia rolnictwa w téy krainie, przyłożył się Lord Gardenstone zniesieniem danin i służebności lennych, zabytków dawnego politycznego stanu tego kraiu. Założone przez niego w mieście Laurencekirk rękodzielnie lnianych wyrobów ożywiaią przemysł mieszkańców okolicznych. Nędzna wieś Kincardin powiatowi temu nazwisko nadała.

KINROSSSHIRE. Powiat ieden z naymnieyszych w Szkocyi. Kształt iego okrągławy, obwodu ma mil trzydzieści, 1,409 domów, 6,727 mieszkańców, z których 2,124 żyią w miasteczku tegoż nazwiska. Fabryki płócienne i fabryka pargaminu pomnażaią nieco obieg pieniędzy w téy okolicy, któréy rolnictwo w nędznym iest stanie. Odznacza się w tym względzie obszerna dolina w śrzodku powiatu położona i nieco lepiéy uprawna. Okoliczne wzgórki okryte są trawą, na któréy w lecie trzody bydła i owiec się pasą. Miasteczko Kinrofs przyiemnie nad zachodnim brzegiem ieziora Loch leven iest położone. Celnieysze rzeki są: Gairny, South-Queech i North-Queech.

KIRKCUDBRIGHTSHIRE, od południa odnogą Solway od Anglii iest przedzielone; powiat ten liczy 867 mil kwadratowych czyli 450,081 morgów powierzchni; położenie iego iest górzyste, wzgórki w zachodniéy i południowéy części wznoszą się do wysokości gór drugiego rzędu, zielone między niemi doliny dostarczaią w lecie paszy bydłu, którego mieszkańcy znaczne posiadaią trzody. Rozwaliny dawnych budowli i ciekawe ziawi-

ska natury zwracaią tu na siebie uwagę podróżnych. Między pierwszemi celnieysze trzymaią mieysce ruiny opactwa Dundrennan w r. 1142. założonego, zamek Buittle-Castle ulubione mieszkanie Jana Baliol, a więcéy ieszcze szczątki tak nazwanéy szklistéy twierdzy (Vitrified-Castle) czyli mury ogniem w iedną massę zlane, sposobem iak pisze Cesar u starożytnych Gallów używanym, dla nadania warowniom większéy trwałości. Znayduiące się w téy okolicy czerwone i żółte Anemony czyli polipy wodne, botanicy uważaią iako ogniwo między rodzaiem zwierzęcym i roślinnym. Ludność téy krainy wynosi 29,911 mieszkańców, którzy się w 5,761 domach mieszczą. Znacznieysze rzeki są: Dee, Orr, Whurr, Ken i Fleet.

Lanarkshire, pospolicie hrabstwem Clyde iest zwane od rzeki tegoż nazwiska, która w górnéy iego części początek swóy bierze i na dwie części powiat ten przedziela; ogólna iego długość wynosi 47 mil angielskich, szerokość 32, powierzchnia 870 mil czyli 556,800 morgów. Północno-zachodnia część urodzaynością ziemi się odznacza. Pamiętne historyczne zabytki, drogi i szańce Rzymskie, grobowce starożytnych mieszkańców (Cairns) zwaliska zamków i klasztorów, iaskinia schronieniem Wallasa zwana, zaszczytem są téy okolicy w oczach iéy mieszkańców. Miasto powiatowe Lanark leży na posadzie starożytnego Rzymskiego obozu.

Miasto Glasgów handlowne, nad obszernym portem i na nieprzebranéy warstwie węgla kamiennego iest położone. Dawnieysza iego część wysokiemi zabudowana domami, iest ciemna, nowo założone ulice pysznią się pięknemi domami odpowiadaiącemi zamożności iego kupców. Na szczególną w Glasgów uwagę zasługuie kościoł katedralny, długi 339 stóp, szeroki 70, wysoki 90, w roku 1136. założony. Dawnieyszą ieszcze iest stolica Biskupia w tém mieście, która podług mniemania niektórych pisarzy, od roku 560. istnieie. Miasto Glasgów posiada uniwersytet i li-

czy 21,460 domów i 771,385 dusz ludności. Cały powiat zawiera 28,803 domów i 146,699 mieszkańców. Znacznieysze iego rzeki są: Clyde, Elvin, Glengomar, Mouse i Avon.

Littlingowshire długości ma 21 mil, szerokości 12, powierzchni 121, czyli 77,440 morgów. Odnoga morska Forth spławia płody rolnictwa i przemysłu tego powiatu, który zbogacaią kruszce żelazne i cynowe, skały granitu do budowy zdatnego, margiel i pewny gatunek węgla ziemnego Pitcoal zwany, który od 500 lat w parafii Borrowstowness kopią. Na wzgórku Dundas wznosi się skała bazaltowa 750 stóp długa i 180 wysoka. Cały powiat liczy 2,956 domów i 17,844 dusz ludności. W miasteczku Littlingow znayduie się 489 domów i wspaniały niegdyś zamek Królów Szkockich, mieysce urodzenia Maryi Stuart. Tu pokazuią przysionek, w którym Jakób IV. Król Szkocki w r. 1513. uyrzeć miał widmo odwodzące go od wyprawy, na którą się przeciw Anglikom sposobił. Porażka i śmierć Króla Szkockiego pod Floden upoważniły proroctwo w narodzie do przesądów i zabobonów skłonnym. Powiat ten liczy 2956 domów i 17,844 dusz.

Nairnshire nad brzegiem odnogi Moray położone, składa zachodnią część prowincyi tegoż nazwiska. Długość iego wynosi 20 mil, szerokość mil czternaście. Szorstkie w téy części Szkocyi i niepłodne góry zamieszkuią po większéy części gorale szczepu Frazer, którym mniemanie publiczne a podobno i świadectwo historyi, pierwszeństwo odwagi przypisuie. Chodowanie bydła wśrzód asów, zarośli i skał, celnieyszém iest źrzódłem zarobku tych ludzi, którzy nieznaią fabryk ani przemysłu, i tu i owdzie tylko w dolinach nieco owsa i ięczmienia sieią. Dwa te gatunki zboża właściwemi są północnéy Szkocyi.

Jedno w tym powiecie miasteczko Nairn, dawniéy nieiaki handel

morzem prowadziło. Zamulenie portu odięło mu źrzódło to pomyślności. Hrabstwo Nairn koleyno z hrabstwem Cromarty iednego Deputowanego do Parlamentu W. Brytannii wyséła. Ludność iego wynosi 8,277 dusz; liczba domów do dwóch tysięcy dochodzi.

Peeblesshire. Powierzchnia tego powiatu wynosi 338 mil czyli 216,320 morgów angielskich; okolica ta posiada znaczne warstwy węgla kamiennego, okry różnego gatunku i margiel. Dawnieysi dzieiopisowie wspominaią o kopalniach złota w Glengaberwater. Mimo tych podziemnych skarbów część ta powiatu Peebles uboższą iest od innych. Powiatowe miasteczko tegoż nazwiska w dawnieyszych wiekach szczyciło się mieszkaniem Królów Szkockich. Starożytne podanie wskazuie nad rzeką Powsail grób Merlina, sławnego w powieściach rycerskich czarnoksiężnika. Ludność tego hrabstwa wynosi 8,725 dusz.

Perthshire. Jeden z nayrozlegleyszych Szkocyi Powiatów dzieli się na górny i dolny; gorale (Highlanders) ośmnaście zaymuią parafii; mieszkańcy dolnéy części 58 liczą kościołów. Ogólna długość hrabstwa Perth wynosi mil 70, szerokość mil 68, przestrzeń 5000 mil angielskich kwadratowych czyli 4,068,000 morgów. Żadna podobno część Szkocyi nie stawia takiéy sporności. Odludne szczyty gór Grampion, lasami okryte, gwałtownemi potokami przecięte, sterczą groźno i stawiaią obraz pierwotnego stanu przyrodzenia. Część południowa, starannie uprawna, przemysłem i wykształceniem się odznacza.

Pod względem rolnictwa i iego postępów hrabstwo Perth na trzy strefy dzielić należy. Pierwszą kształci dolina Carse of Gowrie zwana nad rzeką Tay położona, 16 mil długa i 18,000 morgów naylepszego gruntu zawieraiąca, w któréy rolnictwo do wysokiego stopnia doskonałości doprowadzone zostało. Reszta dolnéy części Hr. Perth składa drugą stre-

fę, w którey mniey żyzna ziemia mniey starannie iest uprawianą. Siedziby nakoniec gorali wśród gór mchem i lasami obrosłych, ledwie ślady uprawy wskazuią. Miasto Perth nad rzeką Tay położone, iest iedném z naypięknieyszych w Szkocyi. Źrzódłem iego bogactw iest znaczny połów łososi, tudzież rękodzielnie skórzane, lniane i bawełniane, które się codziennie wznoszą.

Pamiętném iest narodowi Szkockiemu nędzne dziś miasteczko Scone, niegdyś stolica Królów Piktów, którego świetność w 9ym wieku ówczesna historya zaświadcza. Obszerny w Scone dom, pałacem Królów Szkockich zwany, dotąd istnieie. Wieża Dunkell czyli iak ią mieszkańcy téy krainy nazywaią, okrągły słup Abernethy, z kamiennych ciosów wzniesiony, ma być zabytkiem starożytnych Piktów. Wieża ta 75 stóp wysoka, 16 stóp w przecięciu maiąca i wewnątrz wydrążona, niewskazuie śladu schodów do górnéy wiodących części, w któréy się 4 okna znayduią. Jakie więc mogło być iéy przeznaczenie, zgadnąć iest trudno.

Ludność hrabstwa Perth wynosi 111,488 dusz, domów liczy 22,932; znacznieysze rzeki tego powiatu są Forth, Teath, Allan, Dowan i Tay.

Renfrewshire. Mały ten powiat żyzne posiada pastwiska i znaczną ilość lnu, ięczmienia i owsa wydaie. Miasteczko stołeczne Renfrew, położone niegdyś nad rzeką Clyde, port miało wygodny. Zmienione z wiekiem łoże téy rzeki odięło mu tę ważną korzyść, którą odzyska za pomocą rozpoczętego kanału do rzeki Clyde dotykaiącego.

Ważnieyszém nierównie od pierwszego i iedném z pierwszych w Szkocyi pod względem przemysłu i fabryk iest miasto Paisley. Pobliższe młyny wodne przekształcone na przędzalnie bawełny, potrzebnych dostarczaią nici warsztatom, w których znaczna liczba rzemieślników pracuie. Rozwaliny wspaniałego niegdyś opactwa upiękniaią oko-

licę tego miasta, które dziś 31,179 mieszkańców liczy. Ludność powiatu wynosi 78,060 dusz, liczba domów do 8000 dochodzi. Znacznieysze téy okolicy rzeki są Withcart, Blackkart i Greif.

Rossshire. Jeden z naywiększych powiatów w Szkocyi zawiera obwody Gairloch, Kintail, Glensheil, Lochalsh, Loch-Gairon i Glennelchaig, liczy 80 mil angielskich długości, niemal tyle szerokości, 2775 mil kwadratowych przestrzeni. Liczne zatoki przez mieszkańców Lochs zwane, porzą zachodnie iego brzegi i w głąb kraiu się wylewaią. Niektóre z pomiędzy nich, a mianowicie Loch-Gairon, Loch-Duich i Lochleng korzystném są stanowiskiem dla rybaków w czasie połowu śledzi, których niezmierne tłumy schronienia między temi skałami szukaią. W liczbie starożytnych pomników Szkocyi odznaczaią się zwaliska budowli Druidów na ieziorze Loch-Mari. Górzysta ta kraina posiada kilka mineralnych źrzódeł, marmury w różnych kolorach, oraz kruszce żelazne, miedziane i cynowe, w których się części srebrne znayduią. Ludność Hrabstwa Rofs wynosi 52,291 dusz; domów liczą 11,154.

Roxburgshire mierzy 38 mil długości, 27 szerokości, 696 mil czyli 445,440 morgów powierzchni. Góry w téy okolicy do uprawy niezdatne, wewnętrznémi bogactwami niewynadgradzaią mieszkańców; w dolinie tylko Teviot i w łożyskach rzek nieco iaspisów i agatów znayduią.

Pamiętnym iest w téy okolicy zabytek szańców przez pierwiastkowych mieszkańców, w piątym, iak się zdaie, wieku założonych dla zabezpieczenia się od naiazdów Saxonów. Olbrzymie to dzieło od kraiowców Catrail of Picktsworkditch zwane, rozciąga się do 45 mil i składa się z rowu 30 stóp szerokiego i wałów po obu stronach rowu sypanych. Miasto i zamek Roxburg, stolica niegdyś powiatu, kilkakrotnie w cza-

sie wewnętrznych woien zburzone, śladu istnienia swego niezostawiły. Hrabstwo Roxburg szczyci się być oyczyzną sławnych w literaturze angielskiéy wierszopisów Thomson i Armstrong, i obrońcy Gibraltaru Generała Elliot. Domów w téy okolicy znayduie się 6,397 i 33,682 mieszkańców. Znacznieysze iéy rzeki są Tweed, Teviot, Rule, Slitrig, Allan, prócz innych mnieyszych.

Selkirkshire w dawnieyszych kronikach i aktach Eterick-forest zwane dla rozległych kniei po obu brzegach rzeki Eterick niegdyś się rozciągaiących, w których Królowie Szkoccy rozrywki na łowach szukali. Powierzchnia tego powiatu, który ma 27 mil długości i 16 mil szerokości, iest nierówna. Wąskie doliny wiią się między niezbyt wysokiemi wzgórkami.

Tryskaiące w nich strumienie wylewaią się do rzek Eterick i Jarrow. Wzgórki w niektórych mieyscach podstawę skał granitowych maiące, mało w sobie zawieraią kruszców. Miasto Selkirk na wzgórku zbudowane, 2,098 dusz ludności liczy i piękny ma widok na rozległe niwy po obu brzegach rzeki Eterick. Cały powiat zawiera 1,013 domów i 5070 mieszkańców.

Stirlingshire długości ma w śrzedniéy proporcyi mil 44, szerokości mil 16, powierzchni mil 704, czyli 350,326 morgów, nielicząc w to parafii Alva w obwodzie hrabstwa Clackmannan obiętéy. Kruszce żelazne i kopalnie węgla kamiennego celnieysze stanowią bogactwo téy okolicy. Pomiędzy fabrykami żelaznemi w Szkocyi odznaczaią się kuźnice i gisernia nad rzeką Carron położone, których pierwsze założenie 300,000 czerwonych złotych kosztowało; dziś fabryka ta do 2000 robotników wszelkiego rodzaiu zatrudnia.

Zdobi tę okolicę kolumnada bazaltowa na górach Down, w któréy

siedmdziesiąt okrągłych i pięciokątnych słupów do 50 stóp wysokości się wznoszą.

Powiat ten szanowne posiada historyczne pamiątki, grobowce pierwotnych mieszkańców Szkocyi (Cairns), szczątki Rzymskich szanców, iaskinią, w którey Robert Bruce po przegranéy pod Dalsie schronienia szukał; i pola bitwy, na których się wsławiali Wallace, Robert Bruce i Montrose.

Miasto i zamek Stirling dawnieyszemi są od wszelkich historycznych podań tego kraiu. Hrabstwo tego nazwiska zawiera 7,812 domów i 50,825 ludności. Celnieysze iego rzeki są Avon, Eurick i Blane.

SUTHERLANDSHIRE w północnéy części Szkocyi położone, 80 mil liczy długości, 40 mil szerokości i 2,310 mil czyli 1,478,440 morgów przestrzeni. Morze Niemieckie oblewa go od wschodu, Ocean Atlantycki od północy i zachodu. Nadbrzeżne skały gwałtownością wałów morskich wydrążone, kształcą w wielu mieyscach kolumny i sklepienia, które zdaią się być dziełem rąk ludzkich. Obszernością inne przenosi iaskinia Fraisgill pół mili angielskiéy długa i 50 stóp wysoka, z morza łodziom dostępna. Rolnictwo w kraiu tym górzystym i lasami okrytym, w nędznym iest stanie; znaczna część mieszkańców szuka sposobu do życia w rybołostwie, któremu sprzyia ukształcenie brzegów morskich w liczne zatoki wyciętych. Niemniéy od rolnictwa zaniedbaném iest górnictwo; odkryte kruszce manganezu, żelaza, cyny i kopalnie węgla kamiennego dotąd są nietknięte. Jedyne miasteczko téy okolicy Dornoch, położone nad odnogą Murray, dawniéy było stolicą Biskupów. Obrządki religii odbywaią się w pozostałéy części katedralnego niegdyś kościoła. Ludne iarmarki źrzódłem są zarobku iego mieszkańców. Powiat Sutherland liczy 4,324 domów i 22,918 dusz ludności. Znacznieysze iego rzeki są Holladale, Navern i Torrysdale.

WIGTONSHIRE, powiat na południowo-zachodnim brzegu Szkocyi położony, liczy 469 mil angielskich czyli 238,721 morgów przestrzeni. Łagodne iego klima sprzyia rolnictwu, które właściciele ziemscy od nieiakiego czasu znacznie ulepszyli. Niemniéy zyskownem iest chodowanie bydła na wzgórkach, buynemi trawami okrytych. Wełna owiec tuteyszych poszukiwaną iest w sukiennicach. Szczęśliwie położona ta kraina posiada sześć portów, w których płody iéy odbyt znayduią; między niemi odznacza się Gavellan bezpieczném dla okrętów w każdéy porze roku stanowiskiem. Nikczemna wieś Wigton nazwisko téy okolicy nadaie. Ważnieyszém nierównie iest miasteczko Portpatrick, dawniéy Port Montgomery zwane, położone między zatoką Wigton i zatoką Luce, stanowisko statków pocztowych (paketboot) do portu Donaghadee w Irlandyi codziennie płynących. Ludność całego powiatu wynosi 22,918 dusz, domów iest 4352. Celnieysze iego rzeki są Or, Dee, Kem, Cree, Losse i Bladenoch.

WYSPY SZKOCKIE.

HEBRYDY czyli WESTERNY.

Wyspy te na zachod Szkocyi na Oceanie Atlantyckim leżące, dwie składaią gromady. Bliższe czyli wewnętrzne Hebrydy obeymuią w sobie wyspy Mull, Jora, Colonsay, Lismore, Tiree, Coll, Egg, Muck, Canay, Rasay, Bute, Arran i Cumbrays. Zewnętrzne wyspy, bardziéy od stałego lądu Szkocyi oddalone, są następuiące: Lewis, Harris, North-Uist, South-Uist, Barray, Watersay, prócz innych mnieyszych.

Sądząc po istnieiących dotąd na tym Archipelagu starożytnych pomnikach, wnosić należy, że pierwiastkowi ich mieszkańcy, równie iak Anglicy, od Celtów francuzkich pochodzili. Zwaliska świątyń Druidów, grobowce, ten sam kształt maią, co w Anglii i Brytannii francuzkiéy. Agrykola w roku 84$^{m.}$ Ery Chrześciańskiéy odkrył Hebrydy, które w drugim wieku Ptolomeusz w geografii swoiéy opisał. Jakim sposobem pierwotni ci mieszkańcy w następnych wyginęli latach, nie wiadomo; tyle iest pewna, że osadnicy Irlandscy, którzy powtórnie zaludnili tę krainę w 6^{ym}, 7^{ym} i 8^{ym} wieku, znaleźli ią opuszczoną. W tymże czasie słynęły Hebrydy oświeceniem i pobożnością zamieszkaiących ie zakonników S. Kolumbana, który wyspę Jona od Konala Króla Szkockiego w darze odebrawszy, dwa na niéy założył klasztory i ztąd wiarę chrześciańską i nauki w pobliższéy Szkocyi i Irlandyi rozszerzał. Wkrótce potém Skandynawscy korsarze napadli te wyspy, zawoiowali ie i stoiącemi dotąd warowniami posiadanie ich sobie zabezpieczyli. W trzynastym dopiero wieku Alexander III. Król Szkocki kupił ie za 4,000 grzywien srebra od Króla Norwegii, i do Szkocyi przyłączył.

Wyspy Hebrydy od 55 do 59 stopnia szerokości północnéy położone, składaią oddzielne hrabstwo Bute i do nadbrzeżnych zachodniéy Szkocyi powiatów Rofs, Invernefs i Argyle są wcielone. Wyspy Lewis, Kona, Sulisker, Flannan i Shaint, część hrabstwa Rofs składaią. W téy liczbie wspomnieć należy wyspę Lewis naydaléy ze wszystkich ku północy posuniętą; kształt iéy iest troykątny, naywiększa iéy długość mil 36, szerokość mil 21 wynosi; ziemia nad brzegami morza nieco piasczysta, głębiéy wśrzód wyspy ciężka i iłowata, wszędzie iest do uprawy zdatną. Nikczemne nie dawno miasteczko Stornaway za staraniem Lorda Seaforth znacznie się wzniosło, do czego się przyczynił port bezpieczny i do-

godne do rybołostwa położenie. Stoiący tu statek pocztowy utrzymuie związek między temi wyspami i stałym lądem Szkocyi.

Wyspy San-Kilda, Harris, Sky i Rasay należą do hrabstwa Inverness. San-Kilda o 140 mil Angielskich od stałego lądu Szkocyi oddalona, prostopadłemi skałami styrczy wśrzód morza; iedno tylko w zatoce przystępne do wylądowania znayduie się mieysce. Przemysł mieszkańców nieurodzayną z natury ziemię zamienił w ogrody, w których ięczmiona i owsy plennością się odznaczaią. Wyspa ta od przyległéy Harris przedzielona iest niskim przesmykiem, który w czasie przystępu morza, woda zalewa. Więcéy wspomnienia są godne wyspy Hebryckie, do hrabstwa Argyle należące.

Wyspa Jona czyli San Columban posiada dobrze dotąd zachowane zwaliska dwóch kościołów, tyluż klasztorów i kilku kaplic przez Świętego Kolumbana w szóstym wieku założonych. Apostół ten chrześciaństwa wiarę świętą stąd mieszkańcom Szkocyi i Irlandyi opowiadał. Stósownie do starożytnego podania, Królowie Szkocyi, Norwegii i Irlandyi, groby swoie w tychże mieli świątyniach. Grobowce te z kamienia wykute dotąd istnieią, lecz gdy na nich napisów niema, trudno dociec, w którym wieku i komu są wystawione. W tychże kościołach maią leżeć ukryte czarne głazy, na których Xiążęta północnéy Irlandyi i Szkocyi zapisywali polityczne między sobą umowy i dla większéy wiary oneż na grobie S. Kolumbana składali. Wyspa Jona niegdyś siedlisko nauk, dziś ledwie ma 400 mieszkańców górali Szkockich z szczepu Maclean, z których żaden czytać ani pisać nie umie.

O trzy mile od wyspy Jona leży wyspa Staffa, w lecie trzodami okolicznych wyspiarzy okryta, podczas zimy zupełnie opuszczona.

Jaskinia 371 stóp długa, 53 szeroka, 117 wysoka, z morza dla łodzi

dostępna i ze słupów bazaltowych ukształcona, czyni to mieysce odległe przedmiotem ciekawości podróżnych i badań Geologów. Słupy bazaltowe, z których się składa, maią w niektórych mieyscach do pięciudziesiąt pięciu stóp wysokości i spoione są samorodnym kitem, wiele części wapiennych w sobie zawieraiącym. Uczony Faujas Saint Fond przypisuie wulkanom utwor téy iaskini, którą kraiowcy iaskinią Fingala zowią. Wyspa Ila do pięciudziesiąt mil angielskich obwodu maiąca, zawiera kopalnie cyny, żelaza i nieco żywego srebra. Na wyspie ieziora Finlagan, stoią zwaliska zamku Królów z familii Macdonald, która tym wyspom niegdyś panowała.

Wyspa Jura niedostępnemi okryta skałami, liczy 34 mil długości, 10 szerokości; wyższe iéy szczyty wznoszą się do 2500 stóp nad powierzchnią morza. Blisko północnych iéy brzegów znayduie się gwałtowny wir, Corry vrechan zwany, który w czasie przystępu morza w obwodzie trzech mil angielskich okrętom iest niebezpieczny.

Wyspy Orkady.

Odkryte zostały w roku 84 Ery Chrześciańskiéy przez flottę Rzymską wspieraiącą działania Agrykoli w Kaledonii. W drugim i trzecim wieku stały się one przytułkiem korsarzów Skandynawskich, których w roku 336ym flotta Teodozyusza Cesarza pogromiła. W dziewiątym wieku Harald Haarfager połączywszy pod iedno berło wszystkie prowincye Norwegii, ścigał na wyspach Orkadach zbiegłych z Norwegii przeciwników swoich, zawojował ie, i Hrabią ich dziedzicznym Sygurda mianował. Odtąd Orkady hołdowały Królom Norwegii do roku 1468., w którym Xiężniczka Duńska w posagu ie Jakóbowi III. Królowi Szkockiemu przyniosła.

Północny ten Archipelag liczy sześćdziesiąt sześć wysp, z których

dwadzieścia ośm tylko iest zaludnionych, na innych mnieyszych pasą się trzody pobliższych wyspiarzy.

W środku tego Archipelagu położona wyspa Mainland czyli Pomona celuie inne obszernością; składa się ona z dwóch półwyspów tak wąskim połączonych przesmykiem, iż się zdaie, że niegdyś morze w tém mieyscu ią przerzynało. Pomimo zimnego téy strefy klimatu i ziemi nieurodzayney, rolnictwo na tych wyspach nie iest zaniedbane. Starannie uprawiane ogrody, kształtne i wygodne domy włościan, okazuią ich przemysł, pracowitość i nieoddzielne od nich dobre mienie. Główne na wyspach Orkadach miasto Kirkwall, zamieszkane po większéy części przez żeglarzy, rybaków i naiemników, leży na wyspie Pomona nad zatoką tegoż co miasto nazwiska. Niemniéy ważnemi dla żeglarstwa są zatoki Scalpa, Inganefs i Deernefs, w których okręty w każdéy porze roku schronienie znayduią. Pałac Biskupi i zwaliska tak nazwanego Królewskiego zamku w Kirkwall godne są widzenia. Dobrze uposażona tego miasta szkoła ma nauczycieli matematyki, łacińskiego i greckiego ięzyka.

Wyspa Pentland położona nad niebezpieczną tegoż nazwiska ciaśniną, przez którą co rok do 3000 płynie okrętów, posiada latarnią morską do zabezpieczenia żeglugi potrzebną.

Wyspa Shapinsay dobrze iest uprawna. Wieść niesie, iż okręt ieden flotty Agrykoli rozbił się na téy wyspie w odnodze morskiéy, którą dotąd Grucula czyli Grecula zowią. Znalezione w tém mieyscu niedawno Rzymskie monety, podobnemi do wiary czynią starożytne to podanie. Wyspy Orkady, których ważnieysze wyszczególniłem, leżą pod 60$^{ym}_{=}$ stopniem szerokości północnéy. Ludność ich wynosi 24,445 dusz, liczba domów 4,550.

Okrywaiące ie góry i skały żadnych, ile wiadomo, niezawieraią krusz-

ców; uprawa nieurodzaynéy ziemi, nieco rękodzielni lnianych i wełnianych, a więcéy ieszcze żeglarstwo i rybołostwo, ubogich żywią mieszkańców.

Wyspy Szetlandskie.

Historya tego Archipelagu, który siedmnaście zamieszkałych wysp liczy, iest taż sama co pobliższych Orkad. Obie krainy tenże sam los, ten sam dziś stan polityczny maią, i na obu znacznieysze wyspy Mainland się nazywaią.

Szetlandska wyspa Mainland, 60 mil angielskich iest długa a 12 szeroka. Dogodnie położone zatoki do żeglarstwa i połowu ryb, tak są liczne i tak szeroko się rozlewaią, że mało iest na téy wyspie mieysc, któreby daléy nad trzy mile angielskie od brzegów morza oddalone były. Miasto Lerwick odznacza się gościnnością i staranném wychowaniem celnieyszych mieszkańców. Tu się zbieraią okręty na połów wielorybów płynące. Dawnieyszém od miasta Lerwick iest nikczemna dziś wieś Scallaway, równie iak tamto na wyspie Mainland położona. Wyspa Unst iest osadą Angielską w Europie naydaléy ku północy posuniętą. W względzie historycznym wspomnienia iest godną wyspa Foula, którą dzieiopisowie Szkoccy twierdzą być wyspą Thule, znaną w starożytnéy geografii. Podobieństwo nazwisk i świadectwo Tacyta zdaią się mniemanie to stwierdzać. [1])

Wyspy Szetlandskie liczą ogółem 25,000 morgów ziemi do uprawy

---

1) Tacyt opisuiąc wyprawę Agrykoli w Szkocyi mówi: „Invenit domuitque insulas, quas vocant Orcades, dispecta est et Thule etc.“

Rzeczą iest pewną, że w dniu pogodnym z wysp Orkad Szetlandską wyspę Foula doyrzeć można.

zdatnéy i tyleż niemal łąk i pastwisk. Słaba w porównaniu ludność wynosząca 22,379 dusz, rozległości nieodpowiada. Drobny gatunek czarnego owsa i ięczmień, właściwemi są tych wysp płodami.

Wyspy Szetlandskie znane są z koni nadzwyczaynie małych, lecz rączych i silnych. Nikczemne pastwiska tych wysp, pierwsza podobno przyczyna znikczemnienia ich zawodu, lepiéy służą owcom, których te wyspy do 120,000 w dobrym gatunku liczą. Rybołostwo i żegluga na okrętach kupieckich kilka tysięcy ludzi zatrudniaią.

Wyspy Szetlandskie wraz z wyspami Orkadami ieden składaią powiat i iednego deputowanego maią w parlamencie Angielskim.

§. III.

Królestwo IRLANDYI.

Niepewności zasłona okrywa pochodzenie pierwotnych mieszkańców Irlandyi. Uprzedzeni o starożytności rodu swoiego dawnieysi kronikarze téy wyspy, zasadzaiąc się na podobieństwie niektórych słów Irlandzkich i Fenickich, początek swóy od Feniczyków wywodzą. Mniemanie to na dostatecznych nie wsparte dowodach, bezzasadném być zdaie się, i podobnieyszą iest do prawdy, że mieszkańcy Irlandyi równie iak Anglicy i Szkoci potomkami są starożytnych Celtów, którzy z stałego przeniosłszy się lądu, obie zamieszkali wyspy. Odkryta przez Feniczyków, ieżeli nie pierwiastkowo zaludniona Irlandya, w Geografii owych wieków w liczbie wysp Kassyteryd policzoną była. Ułożona w dru-

gim wieku Ery Chrześciańskiéy przez Ptolomeusza mappa Irlandyi, dokładnieyszą iest od mappy Szkocyi, którą tenże ziemiopis zostawił.

W piątym wieku E. C. mieszkańcy téy wyspy po większéy części wiarę Chrześciańską przyięli; nieodstępną od rozkrzewienia iéy cywilizacyą przytłumiły w dziewiątym wieku naiazdy Skandynawskich korsarzy. Lepiéy odtąd znaioma historya Irlandyi wystawia nam tę wyspę na kilka rozerwaną szczepów, których wodzowie nazwiska Królów przybierali i smutny stawiali widok nieustannych woien wewnętrznych. W r. 1170. Henryk II. Król Angielski, Ryszardowi Hrabi Pembroke, pozwolił założyć osadę w Irlandyi. Nieprawne to nadanie obcego Monarchy stało się hasłem następnego uiarzmienia niepodległego dotąd narodu, i niezliczonych klęsk, od wewnętrznych zamieszek i woien domowych nieoddzielnych. Niezgięci w szlachetnym uporze Irlandczykowie, których bezstronna historya bohaterami mianuie, a których Królowie Angielscy buntownikami zwali, przez czterysta lat niepozwolili nieprzyiaciołom swoim cieszyć się spokoynie nieprawą zdobyczą. Wytrwałość ta szkodliwie działała na cywilizacyą téy wyspy, która przez tak długi przeciąg czasu mało uczyniła postępu. Szczęśliwszy od poprzedników swoich Jakób I. Król Angielski, ułagodził roziątrzone umysły Irlandczyków, i nieznany dotąd porządek w ich administracyi zaprowadził. Panowanie tego Króla pamiętną stanowi epokę w historyi téy wyspy. Połączenie nakoniec Irlandyi z Anglią na początku 19go wieku, i umieszczenie 32 Parów i stu Deputowanych Irlandzkich w Parlamencie Wielkiéy Brytanii, ustaliło polityczne iéy stósunki.

Mniéy dokładne mappy Irlandyi, niepewny stanowią iéy obraz. Ziemiopis Pinkerton podaie długość iéy na 300, szerokość na 160, a powierzchnią na 27,454 mil angielskich; mappa Arrowsmitha wskazuie 32,201 mil

kwadratowych, czyli 12,722,615 morgów przestrzeni. Wschodnie téy wyspy brzegi są niskie, północne, szorstkiemi opasane skałami, południowe i zachodnie, w obszerne wycięte zatoki. Ziemia w Irlandyi po większéy części iest urodzayna; trawa w tym kraiu przez cały rok nayprzyiemnieyszą zachowuie świeżość. Naylepiéy uprawne powiaty są: Tipperary, Limerick, Roscommon, Longford i Meath. Całe Królestwo liczy 20,437,974 morgów ziemi, których dwie trzecie części do uprawy są zdatne. Rolnictwo lubo w miarę powiększaiącéy się ludności od dwudziestu lat znaczny uczyniło postęp, dalekiém iest od doskonałości, do iakiéy w Anglii posunięte zostało.

Góry.

W porównaniu z sąsiedzką Szkocyą, powierzchnia Irlandyi iest płaską. Góry Irlandyi, wyiąwszy kilka wzniesionych nad inne szczytów, wzgórkami tylko nazywaćby należało; niekształcą one ciągłych łańcuchów, lecz rozrzucone leżą po kraiu.

W prowincyi Munster zasługuią na wspomnienie wzgórki Galtee, Knockendown i krótkie pasmo na południu i zachodzie, ieziora (Lough) Lane, a w nim górę Mangerton do 2500 stóp nad powierzchnią morza wzniesioną. W prowincyi Leinster na południe miasta Dublina góry Kippure czyli Wicklow ciągną się do trzydziestu mil angielskich w dłuż a dwunastu w szerz. W prowincyi Ulster rozrzucone wzgórki Mourne okrywaią południowo - wschodnią część téy prowincyi. Naywyższa w téy stronie góra Donard, ma 2,500 stóp wysokości. Zachodnia część prowincyi Conaught iest górzysta. W téy okolicy góra Nephin do 2,640 stóp się wznosi.

Rzeki.

Rzeki tego kraiu pod względem spławu ledwie są godne wspomnienia, i mało iest takich, któreby o kilka mil od uyścia swego użytemi do niego być mogły. Między niemi znacznieysze są: Shannon, Barrow, Sla-

ney, Boyne, Bann, Colmore, Blackwater, Liffy, Lee, Bandon i Suir. Strumienie w znacznéy liczbie z wzgórków, iezior i błot się ciągnące, ruch młynom wszelkiego gatunku nadaią.

Bagna téy wyspy zasługuią na uwagę rządu; zaymuią one ogółem więcéy miliona morgów przestrzeni. Jedno z nich Allen zwane, ciągnie się w rozmaitym kierunku do 300 mil angielskich.

Ludność. Ludność Irlandyi od 150 lat w sześciornasob się powiększyła.

W roku	1652.	było mieszkańców . .	850,000.
— —	1672.	— — . .	1,100,000.
— —	1695.	— — . .	1,034,000.
— —	1731.	— — . .	2,010,000.
— —	1791.	— — . .	4,206,612.
— —	1805.	— — . .	5,398,436.

W żadnym podobno kraiu w Europie wzrost ten tak nagłym nie był. Pomnożenie to ludności, które się zawsze do łatwości wyżywienia iéy stósuie, uczeni angielscy przypisuią uprawie kartofli w Irlandyi upowszechnionéy. Sądząc z przeszłości na przyszłość, wnosić można, iż ludność Irlandyi w czterdzieści sześć lat do iedenastu milionów powiększyć się może [1]) i łatwo się wyżywi w kraiu, gdzie tyle nieupłodnionéy dotąd znayduie się ziemi.

Posiadłość Irlandyi ważną iest dla sąsiedzkiéy wyspy czyli połączonych Królestw Anglii i Szkocyi. Już Rzymianie sądzili być zdobycie Hi-

---

1) Rachuba pomnażaiącéy się corocznie w pierwszych latach 18o wieku ludności, wskazuie prawdziwość twierdzenia Pana Newenham, który uczone o ludności Irlandyi wydał dzieło. Ludność téy wyspy w roku 1806. przenosiła ludność roku 1805. o 91,448 dusz; mnożąc co rok w téyże proporcyi ludność Irlandyi, wyspa ta w roku 1837. powinna liczyć 8,413,224 dusz, a 11,000,000 w roku 1851.

bernii potrzebném dla ustalenia panowania swego w Albionie, a Montesquieu wyrzuca Ludwikowi XIV., iż większych nie użył sił w popieraniu sprawy Jakóba II. i utrzymaniu go mocą oręża przy téy wyspie.

Mimo połączenia Irlandyi z Anglią na początku 19ᵉ wieku, stósunki Irlandczyków z Anglikami nie tyle współziomków iak uiarzmionych wskazuią niewolników. Parlament Wielkiéy Brytannii zdawał się niedawno ieszcze poczytywać wyznawanie wiary katolickiéy za występek, który niegodnym czynił pięć szóstych części mieszkańców Irlandyi, piastowania wielu urzędów, nawet służenia w woysku lądowém i morskiem w stopniu oficera. Dziś rząd ten zwolnił nieco tak surowe prawa; dotąd iednakże krzywdzące rozróżnienie katolików zniesioném nie iest i chwila oswobodzenia Irlandczyków ieszcze nienadeszła. Prześladowanie katolików Irlandzkich, surowość rządu i ubóstwo włościan utrzymuią w tym narodzie tę płochość i lenistwo, które Irlandczykom niższych stanów wyrzucaią.

Topograficzne położenie Wielkiéy Brytannii bezpośredni ma wpływ na iéy potęgę i bezpieczeństwo. Niedostępne lądowym woyskom brzegi tych wysp, więcéy nierównie liczą głębokich i bezpiecznych portów, iak którykolwiek inny nadmorski kray w Europie, prócz Turcyi. Sama Irlandya liczy 14 zatok, w których liniowe okręty stawać mogą, siedmnaście dla fregat a trzydzieści pięć dla okrętów kupieckich.

Irlandya zawiera cztery prowincye: Ulster, Leinster, Connaugth (Connacia) i Munster, które niegdyś tytuł królestw przybierały a dziś 32 Hrabstw, 252 Baronii i 2,436 parafii liczą.

Prowincya ULSTER

północną część Irlandyi składa i na dziewięć dzieli się powiatów: Antrim, Armagh, Cavan, Fermanagh, Donegal, Down, Londonderry, Monaghan i Tyrone. Północne i zachodnie iéy brzegi oblewa Ocean Atlantycki, wschodnie kanał St. Jerzego, od południa graniczy z Prowincyą Leinster i Conaught. Powierzchnia iéy wynosi 8275 mil kwadratowych angielskich.

Hrabstwo Antrim nad morzem położone, liczy 45 mil angielskich długości, 24 szerokości, 1018 powierzchni. Ziemia w téy okolicy iest urodzayna, znaczne atoli błota północną iéy część okrywaią. Godnym w téy okolicy uwagi Geologa iest tak nazwany: trakt olbrzymi (Giantscauseway) czyli tama z bazaltowych słupów ukształcona, 36 stóp wysoka, 120 do 200 stóp szeroka i 300 kroków w morze wysunięta. Składaiące ią troykątne, czworokątne i pięciokątne bazaltowe słupy tak dokładnie są z sobą spoione, że powierzchnia tamy taflami umoszczoną być się zdaie. Ziawisko to przyrodzenia, kolumnada słupów bazaltowych do 60 stóp wzniesiona na przylądku Pleskin i takoweż skały pod Fairhead 631 stóp nad powierzchnią morza sterczące, naywspanialsze stawiaią widoki. Jeden z słupów bazaltowych pod Fairhead, naywiększy podobno w świecie, ma do 200 stóp pionowéy wysokości i do 32 stóp śrzednicy.

Główniejsze w powiecie Antrim miasto Belfast zamieszkane przez angielskich osadników, handel prowadzi do Szkocyi i Indyi zachodnich. Słyną w Irlandyi założone w tém mieście fabryki bawełnianych i lnianych wyrobów, cukru i szkieł. Miasto Carickfergus w dawnieyszych wiekach pierwsze w zawodzie handlu północnéy Irlandyi, dziś iest zaniedbane. Hrabstwo Antrim liczy 21,500 domów, i 160,000 dusz ludności.

Hrabstwo Armagh zaymuie 451 mil kwadratowych angielskich

przestrzeni. Południowa część iest górzysta i niezaludniona. W bliskości powiatowego miasta tegoż nazwiska liczne ogrody, ulepszony zawod bydła, ogrodzone pola są dowodem postępu rolnictwa i przemysłu. Miasto Armagh nad rzeką Callen położone, iest stolicą Prymasów Irlandyi; dawniey zaniedbane wzniosło się na początku tego wieku za dobroczynném wsparciem Arcybiskupa Richarda Robinsona. Ludność hrabstwa Armagh wynosi 120,000 dusz.

Hrabstwo Cawan liczy 758 mil angielskich przestrzeni. Ziemia w téy części Irlandyi iłowata i ciężka, coraz dokładniéy od nieiakiego czasu uprawiana, obfite wydaie żniwa. W liczbie wzgórków okolicę tę okrywaiących, wspomnieć należy wyższe szczyty gór Brucehill, Sliebh, Russel i Ballynagurag. Ludność hrabstwa włącznie z miastem powiatowém tegoż nazwiska, wynosi 81,570 dusz.

Hrabstwo Donegal, dawniéy Tyrconel zwane, długości ma 70 mil, szerokości od 10 do 30, powierzchni 1725 mil angielskich. Zachodnie i północne iego brzegi Ocean Atlantycki, południowe zatoka Donegal oblewa. Pasmo wzgórków przerzyna ie od wschodu do zachodu. Skaliste nadbrzeża kształcą liczne przylądki i zatoki; wydrążona od wałów morskich iaskinia pod Hernhead, znaną iest w Irlandyi pod nazwiskiem armaty Mac Swine. Kiedy wiatr gwałtowny od północnego zachodu wieie, wały morskie napełniwszy ią, górnym w iaskini tryskaią otworem, z hukiem do wystrzałów armatnych podobnym. Powiatowe miasto Ballyshannon handel znaczny prowadzi. Miasto Donegal leży nad odnogą morską tegoż nazwiska. Powiat cały liczy 23,561 domów, 140,000 mieszkańców.

Hrabstwo Down, którego wschodnią i południową ścianę kanał St. Jerzego oblewa, ma 40 mil długości, 25 szerokości i 936 mil kwadra-

towych powierzchni. Północna i zachodnia iego część, przez maiętnych zamieszkana rękodzielników, wzniosła się do kwitnącego stanu, do którego przyczyniło się wydoskonalone w niéy rolnictwo. Zielone smugi nad brzegami rzek Bann i Laggan przyiemną stawiaią sporność z białémi płótnami, które w tém mieyscu posiedziciele fabryk płóciennych bielą. Powiatowe miasto Down leży nad ieziorem Strangford. Ważnieyszém dla handlu iest miasto portowe Newry, połączone z rzeką Bann kanałem, do żeglugi statków trzydziesto-pięć łasztowych usposobionym. Powiat Down liczy 36,636 domów i 204,500 dusz ludności.

Hrabstwo Fermanagh, długie mil 35, szerokie mil 27, powierzchni ma 654 mil kwadratowych. Wzgórki iego trawami okryte, przy wzroście przemysłu uprawianemiby być mogły. Obok rolnictwa i chodowania bydła, rękodzielnie płócienne są celnieyszą gałęzią zarobku mieszkańców. Jezioro (lough) Erne przerzyna na dwie części ten powiat; liczne na niém wyspy drzewami ucienione i dwa wodospady, celnieyszą stanowią piękność hrabstwa Fermanagh, którego ludność 73,000 dusz wynosi. Na wyspie tegoż ieziora leży miasto Enniskellen.

Hrabstwo Londonderry, dawniéy Coleraine zwane, słynie z fabryk płóciennych. Dzisieysze iego nazwisko pochodzi od powiatowego miasta Derry, do którego dodano słowo London, na pamiątkę darowania znacznieyszéy części téy krainy przez Jakóba I. mieszkańcom stolicy państwa Angielskiego, którzy w niéy znaczne osady założyli. Długość powiatu Londonderry, w dzisieyszych iego granicach, wynosi 32 mil, szerokość niemal tyle, powierzchnia 837 mil kwadratowych. Miasto portowe Londonderry czyli Derry nad ieziorem (lough) Foyle położone, za panowania Jakóba I. przez osadników Londyńskich zaludnione i wyso-

kiemi murami opasane zostało. Liczba ogólna domów w powiecie wynosi 25,000, ludność 125,000 dusz.

Hrabstwo Monaghan ma 30 mil długości, w niektórych mieyscach do 20 szerokości, a 809 mil przestrzeni, na któréy rozrzucone wzgórki ciągłych niekształcą łańcuchów. Ziemia lepsza iak w ościennych powiatach, znaczną ilość wydaie konopi i obfite żniwa w zbożach; miasto Monaghan iest stolicą powiatu, który 118,000 dusz ludności i 21,500 domów zawiera.

Hrabstwo Tyrone czyli Tir-owen maiące 44 mil długości, do 30 szerokości, 1271 mil kwadratowych przestrzeni, zawiera Baronie Strabane, Omagh, Clogher i Dungannon. Gatunek ziemi nie wszędzie iest równy, w niektórych mieyscach obfity i urodzayny, w innych suchy i niepłodny. Fabryki płócienne zatrudniaią mieszkańców téy okolicy. Powiatowe miasto Strabane leży nad rzeką Mourne; mnieysze od niego miasteczko Clogher iest stolicą Biskupstwa tegoż nazwiska.

Prowincya CONNAUGHT czyli CONNACIA

zachodnią część Irlandyi składa. Ocean Atlantycki i rzeka Shannon niemal do koła ią oblewaią. Składa się z pięciu powiatów: Galway, Leitrim, Roscommon, Mayo i Sligo, i mierzy 7191 mil kwadratowych angielskich.

Hrabstwo Galway po hrabstwie Cork nayrozlegleysze w całéy Irlandyi, długości ma 76 mil, szerokości 46, powierzchni 2,593. Ludność tego powiatu nieodpowiada obszerności; niewynosi albowiem tylko 142,000 mieszkańców, pomimo szczęśliwego do handlu położenia nad

Oceanem Atlantyckim, który zachodnie iego brzegi oblewa. Stan mieszkańców, rolnictwo i przemysł nie wszędzie iest iednostayny. Północno-zachodnia część powiatu nieuprawna, mało zaludniona, zostaie niemal w stanie przyrodzenia; niemniéy smutnym iest stan górzystéy części baronii Moycullen, w któréy szorstkie skały żadnéy mieszkańcom przynosić niemogą korzyści. Tém obfitszemi są południowo-zachodnie iéy brzegi. Położone nad odnogą Galway miasto tegoż nazwiska, w dawnieyszych wiekach pierwsze w Irlandyi pod względem przemysłu i handlu, dotąd w kwitnącym znayduie się stanie.

Hrabstwo Leitrim, liczy 42 mil długości, od 6 do 16 szerokości a 604 mil kwadratowych przestrzeni; zatoka Donegal północne iego oblewa brzegi. Okrywaiące powiat ten wzgórki, dotąd nieuprawiane, nieużytecznemi przecież nie są, na nich albowiem wypasaią się trzody okolicznych włościan. W liczbie ieziór odznaczaią się, Lough-Allen, Clean i Lough-Melvyn; rzeki niektóre początek swóy w nich biorą. Powiat ten liczy 10,993 domów i 76,630 mieszkańców. Miasto powiatowe Leitrim nic takiego nieposiada, coby na nie uwagę zwrócić mogło.

Hrabstwo Mayo, długie iest mil 49., szerokie mil 44. Północno-zachodnia iego część iest górzysta, bagnami okryta i niemal bezdrożna. W liczbie gór téy okolicy wspomnieć należy górę Crow-Patrick w kształcie piramidy do 2,666 stóp nad powierzchnią morza się wznoszącą, i górę Nephin równie wysoką. Smutnym iest stan mieszkańców tego kraiu; chaty ich nikczemne, nędzne odzienie, słaby postęp cywilizacyi dowodzą. Godnémi są badania Geologów podziemne tego powiatu kanały i iaskinie, w których znaczne strumienia giną, a któremi, iak dawne niesie podanie, rozmaite ieziora z sobą się łączą. Powiatowe miasto Castlebar porządnie zbudowane, handel płótnem prowadzi.

Hrabstwo Roscommon, ma 45 mil długości, 29 szerokości i 891 mil kwadratowych powierzchni, 17,140 domów i 86,000 dusz ludności. Posadą téy okolicy iest warstwa skał wapiennych; rolnicy przypisuią własnościom tego kamienia buyność traw na skałach rosnących. Portowe miasteczko Roscommon w nędznym znayduie się stanie. Lepiéy wybudowane iest Elphin stolica Biskupia, i Athlone, które niegdyś tenże sam miało zaszczyt.

Hrabstwo Sligo, morzem od północy oblane, liczy 31 mil długości, 27 szerokości i 727 mil kwadratowych przestrzeni. Powierzchnia iego nie iednostayną wszędzie stawia postać. Skały Benbulb i Samore przerzynaią rozległe równiny, gdzieindziéy żyzne łany leżą obok mieysc opoczystych i do uprawy niezdatnych, znaczne nakoniec ieziora wśrzód gór położone, początek daią kilku strumieniom i rzekom. Między niemi iezioro (lough) Gilly odznacza się przyiemnemi widokami poważnych skał, wesołych wzgórków i wysp drzewami ucienionych. Jezioro to połączone iest z morzem rzeką, nad którą leży miasto powiatowe Sligo. Port iego przystępnym iest dla okrętów sto łasztów ładunku noszących.

Prowincya LEINSTER

składa wschodnią część Irlandyi, ku północy graniczy z prowincyą Ulster, ku zachodowi z prowincyą Munster; wschodnie i południowe iéy brzegi kanał St. Jerzego oblewa. Powierzchnia wynosi 7360 mil kwadratowych angielskich w dwunastu Powiatach: Carlow, Dublin, Kildare, Kilkenny, King's-County, Longford, Louth, Meath, Queen's-County, Westmeath, Wexford i Wicklow.

Hrabstwo Carlow dawniéy Catherlogh zwane, liczy pięć Baro-

nii, 50 parafii, 26 mil długości, 23 szerokości a 396 mil angielskich kwadratowych powierzchni, która w ogólności iest płaska, wyiąwszy wzgórki w zachodniéy i południowéy części. Ziemia w téy okolicy żyzna, wiele części wapiennych w sobie zawiera. Miasto portowe Carlow, leży nad rzeką Barrow, która do tak nazwanego wielkiego kanału dotyka. Nędzne dziś miasto Old-Leighlin w siodmym wieku było stolicą Biskupią. W lepszym są stanie miasta Leighlinbridge nad rzeką Barrow, i Tullow nad rzeką Slaney położone. Ludność Powiatu Carlow wynosi 44,000 dusz, domów posiada 8,763.

Hrabstwo Dublin, nad morzem Irlandzkiém czyli kanałem St. Jerzego położone, długie iest mil 25, szerokie w niektórych mieyscach mil 16, powierzchni zawiera 388 mil kwadratowych angielskich. Grunt suchy i niepłodny w bliskości stolicy, ulepszonym został nawozami, które pobliżsi włościanie o kilka mil na pola rozwożą.

Miasto Dublin pod 53° 21′ szerokości północnéy a 6° 23′ długości południka Londyńskiego, nad rzeką Liffey położone, drugie zaymuie mieysce w liczbie miast W. Brytannii. Powierzchnia iego ma kształt podłużnego czworogranu, którego obwod sześć mil angielskich wynosi. Założenie tego miasta, w mniemaniu kronikarzy Irlandzkich, naydawnieyszéy sięga starożytności; tyle iest pewna, że Ptolomeusz w drugim wieku E. C. wspomina o niém pod nazwiskiem Eblana. Duńczykowie, którzy w roku 793 na brzegach Irlandyi wysiedli i iednego z swoich wodzów Królem téy okolicy mianowali, warowniami to miasto obwiedli. W roku 1038. Biskup Dubliński, kościoł katedralny założył; w roku 1220 założono zamek, który dotąd, lubo w zmienionym kształcie, stoi. Wspaniałe domy, teatr, kanały, zamknięte porty (docks), pałac Parlamentu niegdyś Irlandzkiego, zdobią to miasto. W liczbie dobroczynnych iego zakładów, które

po większéy części osoby prywatne uposażyły, wspomnieć należy towarzystwo ubogimi opiekuiące się cudzoziemcami. Handel i żegluga tego miasta w kwitnącym są stanie; większemu iéy rozszerzeniu przeszkadza piaszczysta rafa, przystęp do zatoki utrudniaiąca. Ludność Dublina wynosi 200,000 dusz, liczba domów dochodzi do 16,000.

W tymże Powiecie położone miasteczko Howth i Blackrock, odznaczaią się: pierwsze latarnią morską przystęp do zatoki Dublińskiéy wskazuiącą, drugie kąpielami wygodnie urządzonemi.

Hrabstwo Kildare dawniéy nazywało się Child-air, co w ięzyku Irlandzkim las dębowy znaczy. Nazwisko to dziś niestósownémby było, albowiem gatunek ten drzewa w téy okolicy dziś niemal zupełnie iest wyniszczony. Długość tego powiatu wynosi mil 32, szerokość mil od 12 do 21, powierzchnia mil 619 angielskich. Niezmierne torfowe bagna, niziny, i pastwiska, których Xiążę Leinster sam 77,000 morgów posiada, okrywaią znaczną część tego hrabstwa i niepłodną ią czynią. Miasto Kildare pamiętne iest w starożytnéy historyi Irlandzkiéy. Dawna ta przecież osada zburzoną została przez Duńskich korsarzy, a dzisieysze miasto iest nieco oddalone od zwalisk dawnego. Tu się odbywaią trzy razy do roku sławne gonitwy koni na równinie 5000 morgów gruntu zaymuiącéy. Sądy powiatowe w miastach Naas i Athy odprawiaią się koleyno. Ludność powiatu Kildare wynosi 56,000 dusz, liczba domów 11,200.

Hrabstwo Kilkenny, długie mil 35, szerokie 19, powierzchnia ma 773 mil kwadratowych angielskich; zawiera w sobie iedenaście Baronii, 127 parafii, 17,570 domów i 96,000 mieszkańców. Przemysł w téy części Irlandyi znacznie się od nieiakiego czasu podniósł, pomnożyła się liczba uporządkowanych sposobem angielskim folwarków (Farms), ulepszył stan budownictwa wieyskiego; niepłodne niegdyś wzgórki, obfite dziś żniwa wydaią.

Miasto Kilkenny dobrze wybudowane, w przyiemnéy leży okolicy nad rzeką Nore. Do upięknienia tego miasta przyczyniaią się białe i czarne marmury, w téy okolicy łamane, które i w Anglii pokup znayduią. Miasto Kilkenny znaczne posiada rękodzielnie wełniane i 16,000 mieszkańców liczy.

KINGS-COUNTY, długie mil 39, szerokie mil 32, powierzchni liczy 661 mil angielskich kwadratowych. Zawiera iedenaście baronii, 52 parafii, 13,536 domów i 79,500 mieszkańców. Prócz wzgórków Shliebhloom, które Hrabstwo to od sąsiedzkiego Powiatu Queenscounty dzielą, powierzchnia iego iest równa. Część trzęsawisk Allen zwanych, w obrębach tego powiatu się mieści. Główne miasto Birr czyli Parsonstown, wspaniałym zamkiem iest ozdobione.

HRABSTWO LONGFORD, długie mil 21, szerokie 19, powierzchni ma 366 mil kwadratowych angielskich i dzieli się na sześć Baronii: Longford, Granard, Ardagh, Moydoe, Rathline i Shrowle, które 10,000 domów i 50,000 mieszkańców zawieraią. Rzeki Inny i Shannon przerzynaią tę okolicę; ostatnia pod Loughreagh obszerne kształci iezioro. Nad brzegami rzeki Inny są dotąd trzęsawiska 36,000 morgów przestrzeni zaymuiące; równie odludną i nieuprawną iest północna część Powiatu. Stołeczne miasto tegoż nazwiska nad rzeką Cammin leżące, żadnych nie posiada rękodzielni; równie zaniedbanemi są miasteczka Lanesborough, Granard i St. Johnstown.

HRABSTWO LOUTH. Nayszczupleysze z Powiatów Irlandzkich, długości ma mil 22, szerokości od 9—19, a 329 mil kwadratowych angielskich powierzchni; zawiera w sobie iedenaście Baronii, 61 parafii, 11,500 domów i 57,750 dusz ludności. Ziemia iego w ogólności iest urodzayna i dobrze uprawna; nad brzegami rzeki Boyne, która okolicę tę porze, stoi

wspaniały ostrosłup (obelisque) wzniesiony na pamiątkę zwycięztwa w roku 1690. przez Wilhelma III. nad teściem iego Jakobem II. odniesionego. Miasto portowe Drogheda nad tąż rzeką położone, od kilkunastu lat w handel się wzmaga; znacznieyszym iego przedmiotem iest zboże okolicznych Powiatów, którego dostarcza Anglii, zkąd nawzaiem węgle kamienne sprowadza. Miasteczko Carlingford leży nad zatoką tegoż nazwiska, w którey się ostrygi poławiaią. Miasto portowe Dundalk słynie z fabryk lnianych i muślinowych.

Hrabstwo Meath nad kanałem St. Jerzego czyli morzem Irlandzkiém położone, zawiera iedenaście Baronii, 147 parafii, 22,468 domów i 112,400 dusz ludności; długość iego wynosi mil 30, szerokość 25 do 30, powierzchnia 965 mil kwadratowych angielskich. Powiat ten dobrze uprawny i żyznemi łąkami opatrzony, w zboże obfituie. Niemniéy korzystnemi są fabryki płocien, trzody bydła i przedaż solonego mięsa do Anglii. Powiatowe miasteczko Trim nad rzeką Boyne, w nędznym znayduie się stanie.

Queens-County, liczy 15,046 domów, 82,000 mieszkańców i 602 kwadratowych mil angielskich powierzchni. Obok rozległych błot dotąd nieosuszonych znacznieysza część powiatu iest urodzayna i uprawna. Powiat ten składa się z Baronii Portnehinch, Stradbally, Ballyadams, Slewmargy, Cullinagh, Maryborough i Upper-Ossory. Celnieysze miasteczko Maryborough, nosi imie Królowéy Maryi córki Henryka VIII., która w 6. i 7mo roku swego panowania okolicę tę na stopień oddzielnego powiatu wyniosła.

Hrabstwo Westmeath, długie mil 33, szerokie mil 29, liczy 596 mil kwadratowych powierzchni na posadzie naywięcéy skał wapiennych, które łąkom iego i siewom szczególną żyzność nadaią. Jeziora i błota

dotąd nieosuszone znaczną część iego zaymuią. Takowy uszczerbek rolnictwa wynagradza po części tanność kopanego w tych błotach torfu. Rzeki Shannon, Inny i Brosna przerzynaią Hrabstwo Wexmeath, którego stolicą iest miasto Mullingar. Miasto Athlone na obu brzegach rzeki Shannon zbudowane, w części do tego powiatu, w części do Hrabstwa Roscommon należy.

Hrabstwo Wexford zawiera 23,000 domów, 149,500 dusz ludności i 937 kwadratowych mil angielskich przestrzeni. Morze oblewa wschodnie iego i południowe brzegi. Powierzchnia iego po większéy części iest górzysta; żyznieysze równiny dotykaią sąsiedzkich powiatów Carlow i Wicklow. Ziemia w niektórych mieyscach iłowata i ciężka, nietyle iest do uprawy zdatną iak w innych częściach Irlandyi. Celnieyszą iego pięknością iest rzeka Slaney, iedna z nayznacznieyszych w Irlandyi. Miasto portowe Wexford przez Duńczyków niegdyś założone, posiada znaczne fabryki płocien. Tu wylądowały pierwsze angielskie woyska Henryka II. w 12ym wieku pod sprawą Hrabi Pembroke. Potomkowie pierwszych Anglików w tymże czasie w Irlandyi zamieszkałych, dotąd dawne obyczaie swoie i ięzyk dawny Angielski w téy okolicy dochowali.

Hrabstwo Wicklow, długie mil 40, szerokie mil 33, liczy siedm Baronii, 58 parafii, około 11,500 domów a 58,000 mieszkańców. Środek téy okolicy górzysty, zaniedbany i nieludny, nieodpowiada kwitnącym i dobrze uprawnym równinom, na wschodnich zachodnich i południowych iéy brzegach. Przyiemne doliny, w górzystéy części Hrabstwa Wicklow położone, zamieszkane są przez maiętne tego kraiu rodziny. Tu pod Ballymourtagh w 18ym wieku odkryto w wądołach i głębokich parowach, kruszce złote w kawałkach rozmaitéy wagi i kształtu, od wielkości ziarka piasku do brył więcéy funta ważących. Zachęceni w roku

1796. okoliczni włościanie do płukania piasku, w którym się kruszec znaydował, dobyli w przeciągu kilku tygodni złota wartości 10,000 funtów szterlingów. Usiłowania rządu do uporządkowania działań górniczych w tém mieyscu, bezskutecznémi były; zdaie się, iż przypadkowa ta żyła w krótkim czasie wyczerpaną została. Miasto stołeczne, toż samo co powiat nosi nazwisko. W okolicy miasta Baltinglafs zachowały się starożytne ołtarze Druidów.

Prowincya MUNSTER

9276 mil kwadratowych powierzchni maiąca, południową część Irlandyi składa i Powiaty Clare, Kork, Kerry, Limerick, Tiperary i Waterford w sobie zawiera. Ocean Atlantycki brzegi iéy wschodnie, południowe i zachodnie oblewa, od północy z prowincyą Leinster i Conaught graniczy.

Hrabstwo Clare liczy 1,125 kwadratowych mil angielskich powierzchni, 17,900 domów a 96,000 dusz, zawiera 79 parafii, i Baronie: Burrin, Tullagh, Bunratty, Island, Ibrichan, Clanderlaw, Mowarta i Inchiquin. Ocean oblewa brzegi iego wysokie, bazaltowemi skałami naieżone, u żeglarzy żelazném nadbrzeżem zwane. Rzeki Shannon i Fergus ożywiaią łąki i pastwiska mieszkańców, których celnieyszém bogactwem są trzody bydła i owiec; takież przeznaczenie maią wysokie téy krainy wzgórki; mniéy obszerne równiny rolnictwu poświęcone, dobrze są uprawne. Miasto powiatowe Ennis dawniéy Innis Clarunda zwane, kształtnie zabudowane i zamożne, leży nad spławną rzeką Fergus.

Hrabstwo Cork, nayrozlegleysze w Irlandyi, liczy 269 parafii, 76,739 domów, 416,000 dusz ludności, a 2,990 kwadratowych mil angielskich.

Morze oblewa brzegi iego południowe, i południowo-wschodnie; część południowo-zachodnia górzysta, w kształcie półwyspu w morze wysunięta, zamieszkana iest przez wielu maiętnych właścicieli, co na iéy przemysł i pomyślność wpływ ma korzystny. Wydoskonalone rolnictwo coraz daléy działania swoie rozszerza; zaniedbane dawniéy wzgórki, dziś do szczytów są uprawiane.

W liczbie okazałych siedzib hrabstwa Cork odznacza się Glangarrif, wieś nad odnogą Bantry położona. Okoliczne od północy góry tak szczęśliwy na klima wpływ maią, że kwiaty ciepleyszym kraiom właściwe, tu na wolném powietrzu rosną. Wodospad pod Ross-Mac-Owen zadziwia śmiałością rysów. Bystry w zimowych miesiącach potok wylewa się z szczytu góry Hungrahill 2,000 stóp nad powierzchnią morza wzniesionéy.

Główne miasto Cork pierwsze w Irlandyi po Dublinie, ma port ieden z naylepszych w świecie, 9,000 domów a 80,000 dusz ludności. Obwod iego od nieiakiego czasu w tróynasob się powiększył, niemniéy znaczny postęp uczyniły zamożność i handel iego. W liczbie wyprowadzanych ztąd towarów, wspomnieć należy wędliny, łoie, skóry i masło; w czasie pokoiu, do 1,200 okrętów rocznie do tego portu zawiia.

Kinsale miasto portowe nad rzeką Banden, liczy 10,000 mieszkańców. Cieplice pod Mallow, w wielu chorobach skutecznemi się okazały.

Hrabstwo Kerry, długie iest mil 54, szerokie od ośmnastu do czterdziestu, zawiera 8 Baronii, 19,900 domów, 107,000 dusz ludności a 1,763 mil kwadratowych powierzchni. Morze okrąża zachodnie iego brzegi. Powiat ten górzysty, zamyka w obwodzie swoim wysokie i ledwie dostępne skały i w stósunku do rozległości niewiele ziemi do uprawy zdatnéy. Korzystnieyszą gałęzią przemysłu są pastwiska i łąki, a celnieyszym han-

dlu przedmiotem wędliny, łoie, skóry i masło. Znayduiące się w tym powiecie ieziora Killarney, są przedmiotem ciekawości podróżnych w Irlandyi. Skaliste ich brzegi, szczyty gór Mungerton 2,700 stóp nad morzem wzniesionych, przypominać maią pięknieysze Szwaycaryi okolice.

Hrabstwo Limerick, długie mil 40, szerokie w niektórych mieyscach mil 25, dziewięć Baronii a 125 parafii zawiera. Powierzchnia téy okolicy, drobnemi obsypana wzgórkami, górzystą przecież nazywać się nie może, wyiąwszy część południowo-wschodnią, gdzie góry Gabtis do znaczney wznoszą się wysokości. Pastwiska i łąki bogactwo mieszkańców stanowią; rolnictwo iest zaniedbane, a nikczemne lepianki włościan znakiem są ich ubóstwa i niewykształcenia. Miasto handlowe Limerick nad rzeką Shannon 45,000 liczy mieszkańców. Port iego wygodny mieści wzdłuż przybrzeżów swoich (quai) okręty 250 łasztów ładunku noszące. Miasto to, dawniéy obronne, uważane było za pierwszą Irlandyi twierdzę; od czasu zniesienia warowni, wzniosły się: iego handel, dostatki i obszerność.

Hrabstwo Tipperary, ma długości mil 52, szerokości około 30, przestrzeni 1591 mil kwadratowych. Obok nieurodzaynych gór tego powiatu, rozległe równiny na posadzie skał wapiennych położone i starannie uprawne, nayobfitsze plony wydaią.

Mimo pomnożonych od pewnego czasu płodów rolnictwa, bydło, łoie, skóry i masło celnieyszym są przedmiotem handlu hrabstwa Tipperary. Miasto powiatowe Clonmell, oyczyzna sławnego Sterne, nad spławną rzeką Suir, fabryki wełniane posiada. Starożytna ta osada, niegdyś obronna, w 9ym wieku założoną została. Zburzonego przez Kromwela zamku dotąd pozostały zwaliska.

Hrabstwo Waterford, długie mil 42, szerokie 22, liczy pięć Ba-

ronii, 39 parafii a 710 mil kwadratowych powierzchni. Południowe iego brzegi Ocean Atlantycki okrąża. Górzysta ta okolica wznosi się w niektórych mieyscach do 2,000 stóp nad powierzchnią morza; na wyższych szczytach znayduią się zwaliska starożytnych budowli, od niepamiętnych czasów z ogromnych kamieni bez wapna stawianych. Rzeka Suir północne brzegi powiatu, rzeka Blackwater zachodnie oblewa. Pierwsza wśród wspaniałych przybrzeżów (quai) przerzyna miasto Waterford, które znaczny handel płótnem, zbożem, mięsem i masłem prowadzi. Miasto to w r. 879. zbudowane rozprzestrzenił sławny Hrabia Pembroke, który w dwunastym wieku pierwszą angielską osadę w Irlandyi założył.

Miasto Dungarvan dawniéy Achad-Garbain zwane, nad kanałem Swiętego Jerzego leży i rybołostwem się trudni. Wspaniały wodociąg w 18ym wieku założony, wody mu dostarcza.

§. IV.

Wyspa Man.

Wyspa ta na morzu Irlandzkiém pod 54° 16′ szerokości północnéy położona, odległą iest od brzegów angielskich o mil 30, szesnaście mil od brzegów Szkockich, 27 od brzegów Irlandyi; długość iéy wynosi 30 mil angielskich, szerokość mil 10, powierzchnia mil kwadratowych 220.

Wyspa ta tak mało w starożytnych wiekach znaną była, że ukrycie iéy przypisywano czarodzieyskiéy sztuce mieszkaiących na niéy Druidów. Nazwisko Man wywodzą mieszkańcy od Mananana, baiecznego rodu ich bohatera. Szczupła ta kraina, na któréy Święty Patrycyusz w r. 444, świa-

tło wiary Chrześciańskiéy zaszczepił, lubo na przemian Anglii i Szkocyi podlegała, oddzielnych przecież miała Królów swoich czyli panów. Zamilczemy niepewnych przygod téy mało znaczącéy Monarchii w dawnieyszych wiekach i pierwszego wspomniemy Henryka Percy, Hrabi Nortumberlandu i Króla Manu w 14ym wieku E. C. Rokosz, który wódz ten przeciw Henrykowi IV. Królowi Angielskiemu podniósł, pociągnął za sobą utratę iego posiadłości, poczém familia Stanleiów w roku 1407. wyspę tę lenném prawem od tegoż Króla uzyskała, pod warunkiem składania Królom angielskim w dzień ich koronacyi kilku sokołów; starsza tego domu gałąź wygasła w roku 1736. poczém Xiążę Athol, młodszéy linii potomek, wyspę tę odzierzył.

Położenie wyspy Man, ułatwiaiąc przemycanie zakazanych towarów na brzegi trzech ziednoczonych Królestw, powodem było rządowi Angielskiemu, iż nabyć ią od posiedziciela iéy żądał; układ ten przyszedł do skutku w roku 1805, którym Xiążę Athol zastrzegłszy sobie znaczne przywileie, godność Gubernatora i roczny z skarbu dochod 120,000 Złt. pol., praw swoich rządowi odstąpił. Ludność wyspy Man, która na początku 18go wieku 10,000 dusz niedochodziła, dziś w czwornasob powiększoną została. Wyspa Man przedzielona iest łańcuchem gór rozciągaiącym się od północnego wschodu ku południowemu zachodowi; między niemi szczyty Snawfell i Barules do tysiąca kilkuset stóp nad powierzchnią morza się wznoszą.

Znacznieysze na téy wyspie miasto Duglas ozdobione iest zamkiem Xiążąt Athol i port ma obszerny. Miasto Castletown, czyli iak ie dawniéy zwano Rushen, naydawnieyszém iest na téy wyspie. Założony w roku 960 przez Gutreda Xiążęcia Duńskiego zamek, przypomina kształtem swoim twierdzę Helsingör w Danii. Miasto Port-Erin wygodny ma i bezpieczny

port. W pewnéy od miasta odległości iest wzgórek fairy hill zwany, grobowiec Reginalda Króla Manu, w poiedynku roku 1248. poległego, który gmin dziełem nadludzkich czarodzieyskich istot (Fairy) być twierdzi. Peel-Castle zamek na przylądku skalistym położony, przed przyłączeniem wyspy Manu do Anglii, załogą woyska narodowego był obsadzony; w tymże czasie miasteczko to zyskowny prowadziło handel zakazanemi towarami do Anglii, Szkocyi i Irlandyi.

Stan polityczny téy wyspy dotąd mało zmieniony, godzien iest wspomnienia. Wyższe iéy sądownictwo znayduie się w ręku dwóch urzędników Deemster zwanych, władza prawodawcza w ręku tak nazwanéy Izby Kluczowéy (House of Keys). Prawo którém sądzą Deemstery, zowie się prawem piersiowém (breastlaw), zasady iego albowiem pismem nieobięte, w piersiach sędziów wyryte być miały. Izba kluczowa (House of Keys) władzę prawodawczą maiąca, a którą do izby niższéy angielskiéy przyrównaćby można, składała się z 24 dożywotnych członków, którzy następców po sobie wybierać mieli prawo. Naychlubnieyszą zaletą téy magistratury iest świadectwo mieszkańców, iż nigdy władzy swoiéy nienadużyła.

Połów śledzi i niektóre wełniane rękodzielnie celnieyszą stanowią gałąź handlu tych wyspiarzy.

§. V.

Wyspy NORMANDZKIEMI zwane.

Wyspa Jersey pod 49° 10′ szerokości północnéy położona, od brzegów niższéy Normandyi dwadzieścia mil angielskich odległa, liczy

12 mil angielskich długości, 5 mil szerokości, 40,000 morgów powierzchni i dwanaście parafii. Naydawnieysza z pomiędzy nich w St. Brelade posiada kościoł w roku 1,111 założony. Dzisieysze téy wyspy nazwisko pochodzi od słowa Cesarea, pod którém w starożytnéy geografii iest znaną. W roku 912. uzyskał ią Rollo Xiążę Normandyi lenném prawem od korony Francuzkiéy. Wyspy te ostatnim są zabytkiem stósunków Anglii z Normandyą. Prowincya ta powróciła pod berło Francuzkie. Jersey atoli i Guernsey dotąd Anglii hołduią. Ważne przywileie i swobody zapewniaią rządowi Angielskiemu przywiązanie tych wyspiarzy. Port Jersey iest portem wolnym; mieszkańcy obieraią sobie większą część swoich urzędników i mnieysze nierównie od Anglików płacą podatki; ograniczony w czasie pokoiu handel téy wyspy, w czasie woyny znaczną liczbę łodzi i małych okrętów zatrudnia do przemycania towarów na brzegi francuzkie. Język mieszkańców Jerseysko-francuzkim zwany, zawiera wiele słów angielskich obok dawnych wyrazów ięzyka francuzkiego. Główne miasteczko St. Helier, ozdobione posągiem śpiżowym Jerzego II., liczy do 6,000 mieszkańców; ludność całéy wyspy wynosiła w roku 1814. 22,855 dusz.

Wyspa Guernsey za Rzymian Sernią zwana, o trzynaście mil ku północnemu wschodowi od wyspy Jersey odległa, długości ma mil 9, szerokości mil 6, obwodu 39 mil angielskich; historya iéy iest ta sama co wyspy Jersey, prawa atoli i swobody ieszcze są większe. Zastrzeżony przez Królową Elżbietę przywiley zabezpiecza mieszkańcom wolną żeglugę i handel nie tylko w iéy portach, lecz tak daleko od brzegów, iak oko ludzkie dosięgnąć może. Niezgodny z ogólnémi prawidłami handlu ten zwyczay poszedł w zapomnienie, istnieie przecież dotąd niemniéy korzystny, mocą którego, obywatele wyspy Jersey, w całéy Anglii

praw rodowitych Anglików używaią, Anglicy zaś na wyspie Jersey za cudzoziemców są uważani. Wyspa Guernsey na dziesięć parafii podzielona, do 21,000 liczy mieszkańców.

Wyspa Alderney leży o sześć mil francuzkich od wyspy Guernsey, o siedm od przylądku la Hogue, na brzegach Normandyi, długość iéy wynosi półtrzeci mili, szerokość półtory.

Ciaśnina morska, ras de Blanchard zwana, przedziela ią od Normandyi i w czasie nawałnic, dla gwałtownych prędów morskich, iest niebezpieczna. Tu syn Henryka I. Króla Angielskiego w 1120. roku utonął. Ludność wyspy wynosi 1,300 mieszkańców, którzy w 280 mieszkaią domach; połowa iéy powierzchni iest uprawna.

Wyspa skalista Cirk i wyspy Erm i Jethou są mało znaczące.

---

§. VI.

Wyspa HELGOLAND

skalista i nieurodzayna, leży na morzu północném naprzeciw uyścia Elby i Wezery; obwód iéy wynosi około półtory mili niemieckiéy. Kiedy rząd francuzki w roku 1807. miasta Hamburg i Bremę zaiął, Anglicy opanowali tę wyspę, do Danii naówczas należącą, i założyli na niéy składy osadniczych towarów, które pomimo baczności celników francuzkich na brzegi Niemiec i Holsztynu przemycano. Ostatnim traktatem pokoiu między Anglią i Danią, osada ta Wielkiéy Brytannii odstąpioną została. Przystępu do portu bronią trzy szańce na wysokiéy założone opoce. Jeżeli niepłodna wyspy Helgoland ziemia mało zysku rządowi Angielskiemu w czasie pokoiu przynosi, w czasie woyny iest ona tém

ważnieyszą, że handel Elby i Wezery zostawionym tu na straży okrętom woiennym, podległym czyni. Ludność iéy wynosi do 2,000 dusz.

§. VII.

Twierdza GIBRALTAR.

Miasto to w południowéy Hiszpanii położone, zbudowane iest na wysokiéy skale, morzem z trzech stron oblanéy; piasczysty istm czyli przesmyk łączy z Andaluzyą półwyspę, siedm mil obwodu maiącą. Domniemać się należy, że skała ta oddzielną kiedyś była wyspą, i że piaski wałami morskiemi miotane, ciaśninę z czasem zasypały. Pierwszą posadę téy twierdzy założył Tarif Ebn Zurca, wódz Maurów od Hrabi Juliana z Afryki wezwany. Zwycięztwo tego wodza nad Roderykiem Królem Gotów pod Xeres odniesione, ustaliło panowanie Maurów w Hiszpanii. Część pierwotnéy Taryfa twierdzy, dotąd istnieie; wykuty na murach napis wskazuie epokę iéy ukończenia około r. 725. E. C. Ważna ta dla Afrykańskiego narodu pograniczna warownia, zostawała przez 748 lat w ręku Królów Grenady. W roku 1459. zdobyli ią na Maurach Hiszpanie, w roku 1704. na Hiszpanach Anglicy, po krótkim odporze zbyt słabéy załogi. Traktatem Utrechtskim twierdza ta Wielkiéy Brytannii zabezpieczoną została; w późnieyszych czasach, a mianowicie w roku 1782. rząd Hiszpański bezskutecznie usiłował odebrać Anglikom mieysce to, którego strata więcéy iest dla Hiszpanii bolesną, niżeli posiadanie Anglii użyteczném. Ludność tego miasta wynosi do 16,000 dusz, nielicząc w to załogi. Po zerwaniu pokoiu w Amiens w roku 1803., Gibraltar stał się niezmiernym składem towarów osadniczych i płodów ręko-

dzielni Angielskich, które w wartości blisko dwóch milionów franków do roku na brzegi Hiszpańskie przemycano.

§. VIII.

Wyspy MALTA, GOZO i CUMINO

leżą między Afryką i Europą pod 35ym stopniem, 44 minutami szerokości północnéy i 15ym stopniem 54 minutami długości południka Londyńskiego. Obwód wyspy Malty wynosi około 60 mil Angielskich, długość mil 20, szerokość mil 12. Historya téy wyspy, głębokiéy sięga starożytności. Już Homer w Odyssei wzmiankę o niéy czyni. Feniyczykowie na niéy osadę założyli. Grecy około roku 736. przed Erą Chrześciańską odebrali ią Feniyczykom i dzisieysze iéy dali nazwisko Malty, a raczéy Melitaion. W 6ym wieku przed E. C. Kartagińczykowie a na początku drugiéy woyny Punickiéy Rzymianie ią zdobyli. Późniéy Wandalowie, Gotowie, Normanczykowie, Araby, Cesarze Wschodni, Królowie Francuzcy, Aragonii i Kastylii, przywłaszczali ią sobie; w roku 1428. pod tytułem Hrabstwa, do Królestwa Sycyliyskiego wcieloną została. W roku 1530. w ośm lat po zdobyciu wyspy Rhodus przez Turków, Karól V. ustąpił ią Kawalerom St. Jana Jerozolimskiego. Odtąd wyspa ta stała się siedliskiem zakonu, którego rycerskie dzieie zaszczytem są szlacheckich rodzin całéy Europy. W roku 1798. Francuzi płynąc do Egiptu, uderzyli na to niegdyś sławne przedmurze Chrześciaństwa. Szczęście sprzyiaiące ich Wodzowi nieodstąpiło go w tém zdarzeniu. Trwożliwość W. Mistrza Zakonu, zdrada niektórych członków, otworzyły Francuzom bramy stolicy. Krótko się cieszyli zwycięzcy tak łatwą zdobyczą; załoga ich niedo-

statkiem potrzeb do życia znękana, poddała Maltę Anglikom, którym późnieyszemi traktatami zabezpieczoną została.

Ludność wysp Malta i Gozo w ostatnich latach panowania Zakonu do 150,000 dusz wynosząc, dziś o trzecią część iest zmnieyszona. Port miasta Waletty opatrzony w wszystkie zakłady marynarce potrzebne, ubezpieczony iest licznemi warowniami i do naylepszych w Europie należy. Położenie wyspy Malty w środku morza śrzodziemnego, czyni ią ważnym punktem dla mocarstwa, które sobie wyłączność handlu morskiego przywłaszcza, i kształci wraz z Gibraltarem i obronnemi zamkami wyspy Korfu, łańcuch posiadłości równie korzystnych dla Anglii iak groźnych dla iéy nieprzyiacioł.

Z tego to stanowiska uważać należy osady zamorskie Wielkiéy Brytannii w Europie, które raczéy są powodem nakładów niżeli źrzódłem dochodów dla tego narodu; za ich atoli pośrzednictwem odosobniony od stałego lądu Europy Anglik, dotyka Niemieckich i Duńskich brzegów od wyspy Helgoland; Gibraltar iest kluczem dla niego do morza śrzodziemnego i wstęp mu na brzegi Hiszpańskie zabezpiecza; wyspa Malta daie mu udział do politycznych stósunków sąsiedzkich Włoch, z wysp Jońskich nakoniec z Państwem Ottomańskiém się styka. Zaden z tych narodów szkodzić bezpośrzednio Anglii nie może; ta zaś za pomocą okrętów swoich, w czasie pokoiu wszędzie płody rękodzielni swoich z uszczerbkiem mieyscowych rozwozi, w czasie woyny nieprzyiaciołom swoim zagraża.

OSADY WIELKIÉY BRYTANNII W AZYI.

Rozległość osad Wielkiéy Brytannii w Azyi przenosi blisko dwanaście razy powierzchnią trzech ziednoczonych Królestw w Europie. Część znaczna państwa Aurengzeba, zdobyte na Portugalczykach, Hollędrach, Francuzach, miasta, osady, nadbrzeża, państwa całe, odięte Xiążętom kraiowym posiadłości — owoce szczęśliwie prowadzonych negocyacyy i woien lądowych i morskich, składaią ogrom państwa Anglików w téy części świata.

Z zadumieniem widzimy wyspę na Oceanie północnym o 2,500 mil od przylądku Dobréy nadziei, a prawie drugie tyle od brzegów wysp Moluckich oddaloną, która tak rozległe odzierzyła państwa, mimo oporu kraiowców i zawistnych usiłowań mocarstw Europeyskich; podziwienie nasze pomnoży się ieszcze, gdy pomniemy, że Anglia winna iest większą część tych kosztownych zdobyczy nie tak połączonym siłom narodu, iak raczéy polityce i wytrwałości towarzystwa handlowego.

Pierwiastkowe rządu Angielskiego z członkami towarzystwa Indyiskiego układy, mocą których poddani w Londynie monarchami w Indyach zostawali, w późnieyszych czasach, ieżeli nie co do pozoru, tedy co do istoty zmienione zostały. Znaczne summy przez rząd Towarzystwu w 18ym wieku pożyczane, nadały mu prawo kierowania polityką iego; tym sposobem, lubo posiadłości Anglików w Azyi dzielą się dziś na takie, które bezpośrzednio Królowi, i takie, które Towarzystwu handlowemu hołduią, rozróżnienie to w istocie iest niemal niepotrzebném; rząd

albowiem tak wielki ma wpływ na działania Towarzystwa, iż siłami iego równie iak własnemi zarządza.

W liczbie osad Angielskich w Azyi wiele iest takich, które mało przynoszą dochodów, owszém znacznych na utrzymanie siebie wymagają nakładów; niemniéy one atoli są użyteczne, czy to pod względem dogodności zawiiania okrętów, czyli też iako warownie ubezpieczaiące inne zyskownieysze posiadłości. To, co się o osadach Wielkiéy Brytannii w Europie mówiło, więcéy ieszcze do Azyatyckich przystósowaném być może. Składaią one łańcuch, którym Anglia za pomocą okrętów swoich spaia z oyczyzną źrzódła bogactw Azyatyckich, którym te posiadłości przed innemi handluiącemi narodami zawiera, którym nakoniec podbitych krępuie kraiowców.

Odkrycia, zdobycze i zakłady Portugalczyków, Hollędrów i Francuzów, są dziś zasadą potęgi Angielskiéy w tym kraiu. Z tego względu uważać należy przyłączony tu rys wypraw do Indyi wyżéy wspomnionych narodów, iako wstęp do historyi Towarzystwa Angielskiego w Azyi.

Wiadome iest odkrycie Indyi Wschodnich przez Portugalczyków przy końcu 15go wieku. Bartłomiéy Diaz odkrył przylądek Dobréy nadziei; szczęśliwszy ieszcze Vasco de Gama zawinął w roku 1498. do Kalkuty. Pod dowództwem Almeidy i Albuquerqua Portugalczykowie zdobyli miasto Goę, Diu, Malakka, wyspy Ceylon i Ormus, i korzystny handel z Chinami i na morzu Czerwoném prowadzili. Szczęśliwy przypadek wskazał im w roku 1542. drogę do Japonii. Wkrótce potém połączenie Portugalii z Hiszpanią przez Filipa II. i woyna iego z Niderlandami odięły Portugalii przewagę na morzach Indyiskich. Dziś z tylu świetnych zdobyczy, Portugalczykowie zostali się przy miastach Goa, Diu i kilku faktoryach, czyli stanowiskach handlowych.

W celu prędszego uśmierzenia zbuntowanych Niderlandów, Filip II. zabronił im handlu do Indyi i okręty ich w Lizbonie zabrać kazał. Odtąd Niderlandczykowie postanowili u samego źrzódła czerpać bogactwa, które przed nimi zamykano. W roku 1595. pierwsza eskadra z czterech małych okrętów złożona, popłynęła do Indyi kosztem kilku kupców z Amsterdamu, którzy w tym celu złożyli 70,000 złotych Hollenderskich. W siedm lat późniéy Stany ziednoczone zatwierdziły wyłączny przywiley Kompanii Wschodnio-Indyiskiéy, funduszem 6,459,840 złotych Hollend. uposażonéy. W tymże roku (1602.) Admiral Waerwick założył faktorye na wyspach Moluckich, i handel z Japonią Portugalczykom odiął. W roku 1650. założyli Hollędrzy osadę na przylądku Dobréy nadziei i w kilka lat późniéy, po długiéy z Portugalczykami woynie, ustalili panowanie swoie na wyspie Ceylon i zniewolili Króla Makassaru do zawarcia z nimi wyłącznego handlowego traktatu. Niemniéy i na nadbrzeżu Malabarskiém szczęście Hollendrom sprzyiało. Opanowali oni miasta Kaulan, Kananor i Koszyn, dotąd Portugalczykom podległe. Zamoryn czyli rządzca Kalkuty, Król Kochiny i kilku innych Xiążąt, w poczet sprzymierzeńców, albo raczéy hołdowników Hollandyi policzeni zostali. Ku końcowi 17.ᵉ wieku handel tego narodu w Indyach do naywyższego doszedł stopnia. W ośmnastym wieku Hollędrzy niemniéy iak dotąd bogaci, poczęli tracić właściwego sobie dawniéy ducha oszczędności. Za naszych czasów postradali oni znaczną część posiadłości w Indyach, które w ręce Anglików przeszły.

Francuzi późniéy od innych narodów osady swoie do Indyi zaprowadzili; w ośmnastym przecież wieku niebezpiecznymi stali się Anglii przeciwnikami. Towarzystwo Francuzkie pod przewodnictwem sławnych Dumas, La Bourdonaye i Dupleix do wysokiego stopnia pomyśl-

ności się wzniosło. Miasto Pondichery obronne i wspaniałe liczyło do 70,000 dusz ludności, a cena przedanych w Francyi Indyiskich towarów wynosiła w roku 1734. 18,000,000 franków, w roku 1740. podniosła się do 22,000,000, a w roku 1754. do 36,000,000. W dwa lata potém wybuchła nieszczęśliwa dla Francyi z Anglikami woyna, w któréy handel francuzki niepowetowane poniósł szkody, a mimo powodzeń Admirała Suffren w roku 1782. i 1783. do dawnieyszego pomyślności niepowrócił stanu. Na ruinach handlu i potęgi Portugalczyków, Hollendrów i Francuzów w Indyach wznieśli się Anglicy, których pierwsze zawody, późnieysze działania i zwycięztwa szerzéy opisać należy.

Żeglarze Angielscy krótszéy do Indyi szukaiąc drogi, przysposobili wyprawę, któréy dowódzca Willoughby w roku 1553. Oceanem północnym do Indyi płynąć sobie zamierzył; niepowiódł się iego zamiar, okręt iego z całą załogą, zginął na brzegach Laponii. Szczęśliwe zdarzenie otworzyło Anglikom udział do handlu w Indyach, do których odwieczne lody, przystęp im na Oceanie północnym zamykały. W roku 1603. Pan Mildenhall kupiec Londyński uzyskał w Agra stolicy W. Mogoła przywileie dla kupców Angielskich. W tymże czasie utworzyło się w Londynie towarzystwo Wschodnio-Indyiskie, przez Królową Elżbietę dnia 31. Grudnia roku 1600 na lat piętnaście zatwierdzone, z funduszem 2,534,920 Złt. pol. Taki był początek związku handlowego, który dziś sto milionów liczy poddanych. Zawiązane towarzystwo dwanaście wypraw w przeciągu lat 13 do Indyi wysłało, a współuczestnicy iego czyli akcyonaryusze pół dwónasta od sta od złożonych kapitałów rocznego procentu zyskali.

Roku 1616. posiadała Kompania faktorye w Bantam, Jakatra, w Japara na wyspie Jawa, w Banda na wyspach tegoż nazwiska, w Benjarmas-

sing i Sokodonia na wyspie Borneo; w Firando w Japonii; w Surat, Awadawad, Agra i Burampore w państwie W. Mogoła, w Kalkucie na nadbrzeżu Malabarskiém; w Siam, stolicy Królestwa tegoż nazwiska; w Patun i Makassar na wyspach Celebes. Niesnaski Anglików z Hollendrami, powodem były do woyny, w któréy Anglicy, ile słabsi, znaczny uszczerbek ponieśli. W tymże czasie zamknęło towarzystwo rachunki swoie; publiczność atoli tak wielką w kieruiących niém osobach ufność pokładała, iż gdy do zawiązku nowéy Kompanii przystąpiono, 954 osób wszelkiego stanu złożyły 72,000,000 Złt. pol., summę na ów wiek bardzo znaczną.

Spory z Hollendrami, zaburzenia wewnętrzne w Anglii, a więcéy ieszcze zła wiara rządu, który pomimo wyłącznego przywileiu towarzystwa, upoważniał inne osoby do handlowania w Indyach, były powodem, że to powtórne towarzystwo rozwiązało się w roku 1628. i ledwie w trzy lata późniéy ukształciło się trzecie, z funduszem, 16,000,000 Złt. pol. Wkrótce potem Karól I. gwałcąc powtórnie prawa Kompanii, upoważnił Wilhelma Courton do kupczenia w Indyach przez pięć lat, na pięciu okrętach. Niesnaski iego z Kompanią, tyle uszczerbku handlowi Angielskiemu przyniosły, iż Courton w przeciągu kilku lat 6,000,000 Złt. pol, a przeciwnicy iego 4,000,000 Złt. pol. szkody sobie liczyli.

Czwarte zawiązanie Kompanii roku 1648. nieposiadało funduszu nad 4,200,000 Złt. pol. Piąte w roku 1649. złożyło 7,640,000 Złt. pol.

Karól II. otrzymaną w posagu z żoną swoią, Infantką Portugalską, wyspę Bombay odstąpił Kompanii, która w tymże czasie, na mocy zawartych z Królem Dekanu układów, założyła faktorye w Bilipatam i na wyspie Formoza. W roku 1669. odebrała Kompania pierwszy raz z Bantam dwie skrzynie herbaty ważące 143 funty. Ten iest pierwszy ślad wprowadzenia do Anglii tego płodu, który dziś w tym kraiu do pierwszych potrzeb życia należy.

W roku 1680. Kompania pierwszy okręt wyprawiła do Chin, i wzięła udział do handlu z tym narodem przez Portugalczyków dotąd wyłącznie prowadzonego.

Już dawniéy przypadek szczęśliwy otworzył był Anglikom przystęp do Bengalu. Pan Boughan, lekarz Angielski, wyprowadził z niebezpiecznéy choroby córkę W. Mogoła i w nagrodę otrzymał przywiléy handlowy dla współziomków swoich. Założona osada handlowa (faktorya) w Hooghly nad brzegiem Gangesu, znaczne Anglikom przyniosła korzyści. Wkrótce atoli zapomnieli oni wdzięczności Nabobowi winnéy i nieprzyiacielskich się przeciw niemu dopuścili kroków. To Anglików poróżnienie z rządem W. Mogoła, przypomina spory Genueńczyków w Gałacie z Monarchami Wschodnimi w 14ym wieku, i niemylną Anglikom groziło zgubą, gdy dane temuż rządowi posiłki przeciw zbuntowanym prowincyom, nowe im wyiednały przywileie. W roku 1696. Kompania Angielska otrzymała pozwolenie kupienia od kraiowców trzech wsi: Soota-nutty, Kalkutta i Gowindporc, z obowiązkiem płacenia rządowi 1,195 rupii, (5380 Złt. pol.) Ten iest pierwszy początek posiadłości Angielskich w Indyach, ta kolebka przemagaiącéy dziś w téy części świata Monarchii.

Na początku 18ego wieku stósunki Kompanii tak były pomyślne, iż zgromadzenie to pożyczyło rządowi 48,000,000 Złt. pol. bez procentu, w nagrodę przedłużonego sobie przywileiu na lat piętnaście.

Wyprawione poselstwo do dworu W. Mogoła uzyskało w roku 1717. nowe swobody, które Kompania za zasadę praw swoich w tym kraiu uważała, dopóki późnieysze okoliczności niedozwoliły iéy pisać praw tym, od których dotąd wsparcia szukała.

Po śmierci Aurengzeba zachwiały się posady państwa W. Mogoła;

wyprawa Kulikana Szacha Perskiego w wieku 18ym, bezsilności iego była dowodem. Takowy stan polityczny Indostanu obszerne otwierał pole wpływowi i poduszczeniom towarzystw kupieckich Angielskiego i Francuzkiego. Dupleix Wielkorządzca francuzki w Indyach, wezwany do ułożenia spadku po zmarłym Nabobie czyli Namiestniku W. Mogoła w Prowincyi Dekan, uzyskał od iednego z iego należących, któremu swoią przyrzekł był opiekę, posiadłość znacznéy krainy, i został od niego mianowany zastępcą wielkorządzcy w kraiu, którego rozległość nie wiele rozległości Francyi ustępowała. Z drugiéy strony Kompania Angielska ogłosiła się opiekunką Mohameda Ali, Naboba Arcotu i w posiłku posłała mu oddział woyska pod sprawą sławnego w dzieiach Indostanu Kapitana naówczas Clive. Dyrektorowie towarzystw francuzkiego i angielskiego w Europie zganili zarozumiałość podwładnych swoich w Indyach i zawarli w roku 1754. umowę w celu porównania posiadłości i sił obu Kompanii. Tym układem miasto Madras, zamek St. Dawida z przyległościami Anglikom, Pondychery zaś i Karykal Francuzom przyznane zostały; poiednanie walczących z sobą Xiążąt Indostanu głównym było warunkiem zawartego traktatu, który w roku 1756. zerwał nienawidzący Anglików Surajah Dowla, rządzca prowincyi Bengalu, Bahar i Oryssy. Wódz ten obległ Kalkutę, dobył to miasto i wziętych w nim niewolników angielskich, okropnéy śmierci uczynił ofiarą w więzieniu Czarną pieczarą zwaném. Przybywaiące Anglikom na pomoc nowe ich woysk oddziały, postać rzeczy zmieniły; zwyciężony Surajah złożył broń, lecz gdy wkrótce potém wezwał pomocy Francuzów, Kompania Angielska odsądziła go od tronu, a na iego mieysce Mir Jafira Xiążęciem Bengalu ogłosiła.

Nowy Monarcha okupił sobie koronę, ustąpieniem znacznych po-

siadłości Kompanii Angielskiéy zrzekł się wszystkich z Francuzami związków i w nagrodę poniesionych kosztów 10,000,000 rupii (45,000,000 Złt. pol.) wyliczyć Kompanii przyrzekł. Takową zmianę Dynastyi bronią wspierać należało; Półkownik Clive na czele 900 Anglików i 2,200 żołnierzy Indyiskich zniósł woysko Xiążęcia Surai z 60,000 ludzi złożone. Nieszczęśliwy ten Xiążę wkrótce po bitwie zamordowany został.

Niedługo przeciwnik iego cieszył się przywłaszczoną koroną i wkrótce uczuł, że sprzymierzeńcy iego Angielscy Panami Bengalu byli. Wyzuty z państwa w roku 1760. Mir Jaffir, uyrzał następcą swoim Mohammeda Kassim, a wkrótce potém Nyum-Dowlah, naturalnego swego syna. Nowy Monarcha odstąpił Kompanii znaczną rozległość kraiu, przyrzekł zerwać związki z Francyą i określoną tylko liczbę woyska utrzymywać. Wielki Mogół wówczas Szach Aulum, cień tylko władzy poprzedników swoich dzierzący, zatwierdził zawarte przez Anglików z Nabobem Bengalu układy. Równie szczęśliwi w walce z Francuzami Anglicy, wszystkie im posiadłości Indyiskie odebrali.

W roku 1775. Kompania Angielska nabyła prowincyą Benares od Naboba Udy, a w roku 1777. na Marattach wyspę Salcettę. W tymże roku przywłaszczyciel Indyiski, zagroził potędze zamorskich przywłaszczycieli. Sławny w dzieiach tego kraiu Hyder Ali, z prostego stanu na tron państwa Myzoru wzniesiony, pokilkakrotnie zwyciężał woyska Angielskie. Flotta Francuzka pod Admirałem Suffren dotkliwe w tymże czasie Anglikom wyrządziła szkody. W roku 1783. potęga Anglików w Indyach zachwiała się była, gdy zawarty w tymże czasie pokoy w Paryżu, zaciętéy walce koniec położył. Wkrótce potém umarł Hyder Ali, a syn iego, Tippo-Saib, po kilkoletniéy z Anglikami woynie, tron i życie na murach miasta Seringapatam w roku 1799. postradał.

Woyny z Hyder Alim i synem iego podały sposobność towarzystwu nabycia prowincyi Karnatyku. Nabob téy krainy imieniem Wallajah zobowiązał się corocznie składać Anglikom summę 1,500,000 pagodów gwiazdowych (24,000,000 Złt. pol.) kosztów woiennych przeciw Królom Myzoru, przez Anglików zastępowanych. Summa ta opłaconą być niemogła. Nabob żądał iéy zmnieyszenia i zezwolił na obsadzenie kraiu swego przez woyska Angielskie. W roku nakoniec 1801. Azem ul Dowlah, wnuk wyżéy wspomnionego Wallajah, uznaiąc ciężar panowania dla siebie zbyt przykrym, dobrowolnie, iak twierdzą Anglicy, całe swoie państwo Kompanii Angielskiéy odstąpił. Chlubniéy podobno a równie korzystnie Kompania stósunki swoie z Marattami ułożyła. Odważny ten naród po kilkoletniéy zaciętéy woynie, orężowi Angielskiemu ulegaiąc, przyiął podane sobie od Kompanii warunki, i część posiadłości swoich onéyże odstąpił.

Ten iest rys wzrostu, olbrzymiego dziś państwa Angielskiego w Indyach, który zakończemy krótkiém opisaniem organizacyi Kompanii Wschodnio-Indyiskiéy.

Mimo tylu zwycięztw, zdobyczy, otworzonych nowych źrzódeł handlu i opłacanych przez kilkadziesiąt milionów Indyan podatków, dochody towarzystwa częstokroć niepozwalały większego składać procentu współuczestnikom (Akcyonaryuszom), iak 8 od sta. Uchwała Parlamentu z roku 1767. i 1769. przedłużyła Kompanii wyłączny iéy przywiléy, z obowiązkiem opłacania corocznie do skarbu publicznego 16,000,000 Złt. pol. Mimo tego nowego ciężaru, dywidenda roku 1770. wynosiła 12 od sta; w roku atoli 1772. o połowę spadła, co przypisywano kosztowném administracyi, wydatkom woiennym, a więcéy ieszcze złéy wierze wyższych urzędników. W roku 1779. w ciągu woyny o niepodległość osad

Ameryki północnéy, Kompania darowała rządowi trzy okręty liniowe. W roku 1781. uchwała Parlamentu zatwierdziła towarzystwo, z obowiązkiem płacenia do skarbu trzech czwartych części iego zysków, po wyliczeniu ośmiu od sta procentu akcyonaryuszom. Nowa organizacya towarzystwa wschodnio-indyiskiego przez Wilhelma Pitta w tymże czasie zaprowadzona, naywiększy dotąd ma wpływ na polityczne iego stósunki, a podobno i na potęgę rządu Angielskiego. Stósownie do tego urządzenia, samowładnie dotąd działaiąca Kompania, stała się podwładną wyznaczonemu od rządu komitetowi, który wszystkie iéy polityczne i woyskowe ustawy zatwierdza; od téy chwili Kompania wschodnio-indyiska składa oddział ogólnéy administracyi osad Angielskich. W ciągu ostatnich dwóch woien z Francyą, siły iéy za rozkazem Ministrów wraz z rządowemi działały; w roku 1800. sześciotysięczne iéy woysko wysiadło na ląd w Egipcie pod Suez i Kosseir, i działania Generałów Angielskich Hutchinson i Abercrombie przeciw Francuzom wspierało. Późniéy dowódzcy Kompanii zdobyli na Francyi przylądek Dobréy-nadziei, Batawią i wyspy Isle de France i Bourbon. Tym sposobem siły towarzystwa dziś gabinetowi angielskiemu są podwładne; natomiast w poczcie długów Wielkiéy Brytannii i długi iego mieścić należy.

W pierwszych wiekach istnienia tego związku, wyłączny handel zasadą był działań iego i zysków. Stósunki te zmienione zostały w roku 1814. uchwałą Parlamentu, który handel wyłączny do Indyi zniósł na zawsze, i nietylko mieszkańcom W. Brytannii, lecz i Amerykanom pod pewnemi warunkami kupczyć w nich pozwolił, Kompanią zaś zatwierdził do roku 1834, po którym to czasie, posiadłości Angielskie w téy części świata pod bezpośrzednie zarządzanie korony przeyść maią.

Zakłady Kompanii Wschodnio-Indyiskiéy w Anglii odpowiadaią

ogromnemu działań iéy zakresowi. Wspaniały pałac w Londynie domem Wschodnio-Indyiskim zwany, iest śrzodkowym punktem iéy administracyi; obszerne budowle mieszczą w sobie zapasy Indyiskich towarów, a nad brzegami Tamizy osobny port wyłącznie okręty towarzystwa przyimuie. Szkoły w Hertford i Adiskomb założone, pierwsza urzędników cywilnych, druga woyskowych kształci na usługę oyczyzny w głębi Azyi. Stósunki finansowe w każdym kraiu, szczególniey uwagę Statystyków na siebie zwracaią. Kończę więc ten krótki opis uwagą: iż dochody towarzystwa w roku 1810. [1]) wynosiły 777,314,800 Złt. pol., wydatki, licząc w to procenta od pożyczonych summ, 775,760,000 Złt. pol., a długi 1,800,000,000 Złt. pol.

---

1) W dawnieyszych latach ten był stan finansowy téy Kompanii:

Lata.	Dochody.	Wydatki.	Długi w Indyach.	Długi w Europie.
r. 1788. . . .	203,094,680 Zł. pol.	. . . . .	. . . . .	. . . . .
r. 1797. — 99.	389,717,400 —	369,301,720 Zł. pol.	519,821,040 Zł. pol.	233,208,880 Zł. pol.
r. 1807. — 09.	701,577,440 —	775,799,160 —	1,232,497,640 —	

BILANS Kompanii w r. 1812.

	Dochód.	Rozchód.
W Prezydencyi Bengalu	471,282,200 Zł. pol.	380,478,240 Zł. pol.
W Prezydencyi Madras	211,075,240 —	208,478,280 —
W Prezydencyi Bombay	32,087,160 —	77,303,280 —
W Zamku Marlborough	550,200 —	3,080,200 —
Na wyspie Xiążęcia Wallii	3,016,240 —	6,643,440 —
Na wyspie St. Heleny	48,080 —	3,387,480 —
Na wyspie Ceylon	12,375,000 —	8,375,000 —
	730,434,120 Zł. pol.	687,745,920 Zł. pol.
Przewyżka na korzyść Kompanii		42,688,200 Zł. pol.

Bezpośrzednie posiadłości Kompanii Angielskiéy w Indyach obięte są w obwodzie Prezydencyi Bengalskiéy czyli Kalkutty, Prezydencyi Madras i Bombay. Późnieysze zdobycze rozprzestrzeniły ieszcze państwo Angielskie w Indyach, gdzie towarzystwo 124,000 woyska na stopie woienney utrzymuie. Znacznieysza iego część składa się z kraiowców (Seapoys) w taktyce Europeyskiéy ćwiczonych.

Następuiąca tablica wskazuie nazwiska prowincyy i ich ludność.

(Podług Hamiltona.)

	Mil angielskich kwadratowych.	Ludność.
Bengal, Bahar i Oryssa	162,000.	39,000,000.
Zdobyte kraie w Indostanie od roku 1765. . . .	148,000.	18,000,000.
Gurwal, Kumaon, Sirmore	18,000.	500,000.
Ogółem więc w prowincyi Bengalskiéy .	328,000.	57,500,000.

Ogólny rachunek maiątku Kompanii dnia 1. Stycznia 1813.

Miała w Indyach:		Winną była w Indyach.	
W towarach, zadatkach i na wexlach	1,032,863,480 Złt. pol.	Zaległych długów w Bengalu	1,081,047,600 Złt. pol.
W nieruchomościach wszelkiego rodzaiu, iako to: budowlach, twierdzach, armatach	434,805,280 —	dito w Madras	74,998,160 —
		dito w Bombay .	81,360,560 —
		dito w zamku Marlborough .	1,144,040 —
ogół . .	1,467,668,760 Złt. pol.	ogół . .	1,238,550,360 —
W Anglii.		W Anglii.	
W towarach, zadatkach i na wexle	446,598,200 Złt. pol.	Na wexle z procentami .	263,836,000 Złt. pol.
W nieruchomościach i okrętach	48,320,800 —	Długu Bankowi	32,000,000 —
		Na wexle bez procentu, zaległości celnych i niewypłaconych dawnieyszych długów lub procentów od nich	260,821,240 —
	1,962,587,760 Złt. pol.		1,794,207,600 Złt. pol
Przewyżka na korzyść Kompanii			168,380,160 Złt. pol.

	Mil angielskich kwadratowych.	Ludność.
W Prowincyi Madras	154,000.	15,000,000.
W Prowincyi Bombay	11,000.	2,500,000.
W zdobytych w Królestwie Dekan od roku 1815. kraiach	60,000.	8,000,000.
Ogół hołduiących bezpośrzednio Kompanii kraiów . .	553,000.	83,000,000.

Hołdownicy i sprzymierzeńcy.

	Mil angielskihh kwadratowych.	Ludność.
Nizam	96,000.	10,000,000.
Raja Nagpoor	70,000.	3,000,000.
Król Oudy	20,000,	3,000,000.
Guicowar	18,000.	2,000,000.
Kotah, Bondee, Bopaul	14,000.	1,500,000.
Raja Myzoru	27,000.	3,000,000.
Raja Satarah	14,000.	1,500,000.
Travanjor i Koszim	8,000.	1,000,000.
Książęta Joudpoor, Jeypoor, Bicanere, i inni mnieysi posiadaią pod protekcyą Anglii .	283,000.	15,000,000.
Ogół posiadłości Angielskich i ich sprzymierzeńców	1,103,000.	123,000,000.

Prezydencya Bengalska zawiera prowincyą tegoż nazwiska; tudzież prowincyą Bahar, Ouda, Duab, Agra i Delhy, Allahabad, i Benares, Tipora i Chittigong. Część ta posiadłości Angielskich w Indyach graniczy na północ z państwem Nepaul i Boutan, na wschód z krainą Awa i Assam; morze oblewa południowe iéy brzegi. Kraina ta obfituie w zboże różnego gatunku, ryż, tudzież opium, tabakę, cukier, bawełnę, iedwab i indygo; uprawa téy rośliny i użytek iéy w fabrykach, znane są w Indyach od niepamiętnych czasów. Niemniéy ważną iest dla handlu i marynarki Angielskiéy: roślina Sunn zwana, z któréy robione liny kotwiczne, lepsze są od lin z konopi kręconych.

Stolicą tego kraiu, a poniekąd wszystkich posiadłości Angielskich w Indostanie, iest miasto Kalkuta, oddalone od morza o 100 mil angielskich. Osada ta liczy do 600,000 ludności. Obszerne budowy, kościoły, meczety, koszary, pałace rządowe i zamek obronny, zbliżaią to Azyatyckie miasto do pięknieyszych miast Europy W roku 1808. założono w nim bank z funduszem 500,000. rupii (22,500,000 Zł. pol.)

Znacznieysze miasta w téy części Indostanu są następuiące: Patna stolica prowincyi Bahar na południowym brzegu Gangesu, na posadzie starożytnego miasta Palibothra, posiada rękodzielnie flaneli, bawełnianych wyrobów i saletry. Ludność iego wynosi 150,000 mieszkańców. Benares, sławna w Teologii Braminów posada, w ięzyku Sanskrytskim Waranszi zwana, po nad Gangesem, liczyła w roku 1802, — 582,000 mieszkańców. Dakka leży o 180 mil Angielskich od Kalkutty i 150,000 ludności liczy.

Prezydencya Madras zaymuie część wschodnią półwyspy Indyiskiéy od przylądka Komorin do Balasore; graniczy na północ i zachod z państwem Marattów, od wschodu i południa morzem iest obla-

ne; Prezydencya ta zawiera w obwodzie swoim, prowincyą tegoż nazwiska, kray Sirkarów i Kattah, tudzież prowincye Karnatyk, Tanjore, Polygar, Tondiman, Tinewelly, Marawar, Remisseram i Peckaria, Barramahul, Dindigal i Koimbettor; tudzież osady na wyspach Andaman korzystnie położone, nad brzegami państwa Birmanów. Miasto portowe Madras, stolica téy krainy leży pod 13, 5′ szerokości północnéy i 80ym 25ym minutami długości. Posada iego iest niedogodną do handlu, skały albowiem i piaszczyste brzegi utrudniaią przylądowanie naymnieyszych łodzi, które kraiowcy, stósuiąc się do okoliczności mieyscowych, osobliwszym buduią kształtem. Miasto Madras lubo obszerne, z Kalkutą w porównanie iść nie może; główną iego od morza warownią iest zamek St. Jerzego, sposobem Europeyskim założony, siedziba naywyższego prowincyi téy sądu.

Prowincye składaiące Prezydencyą Bombay nie są sobie przyległe, lecz rozproszone leżą wzdłuż zachodniego brzegu półwyspy, począwszy od przylądka Komoryn, do odnogi Kamboia. Posiadłości te są wyspy Bombay i Salsett, prowincya Suratt i Broach, osada zwana le fort Victoire i obwody Kanara i Polnaud. Ziemia w tych osadach po większéy części iest urodzayna. Miasto Bombay nad morzem położone, liczy 140,000 dusz ludności, a między niemi wiele Gebrów czyli czcicieli ognia, posiada doskonałe warsztaty do budowy i naprawy okrętów (docks), korzystny oraz prowadzi handel iedwabiem, bawełną, pieprzem, drzewem sandałowém, gumą, perłami, słoniową kością, kawą i drogiemi kamieniami.

Inne znacznieysze téy prowincyi miasta są Surat, Broach, Kamboy i Gogso, którego mieszkańcy za naylepszych w Indyach uchodzą żeglarzy. Ludność miasta Surat dochodzi do 600,000 dusz.

Rękodzielnie Indostanu wyrabiaią tkane złotem materye, niezmierną ilość muślinów i kitayki różnego gatunku. Szczęśliwie położona ta kraina, przy doskonalszéy uprawie, wydawaćby mogła kawę, kakao, koszenilę, a nawet herbatę, która w podobnym klimacie w Chinach rośnie.

Wyspy Anglikom w Azyi podległe.

Wyspa Ceylon pierwsze w ich rzędzie zaymuie mieysce. Osada ta na zachodniém uyściu odnogi Bengalskiéy między 5$^{m}_{=}$ i 10$^{m}_{=}$ stopniem szerokości północnéy położona, obfituie w ryż i zboże. Celnieyszém iéy bogactwem są rozległe w okolicy miasta Columbo lasy cynamonowe, czyniące 2,400,000 Złt. pol. czystego dochodu. Góry téy wyspy zawieraią kruszce różnego gatunku, i kamienie drogie, szczególniéy rubiny, topazy, amatysty i kornaliny. Wyspa ta, którą Holendrzy Portugalczykom, Anglicy zaś za naszych czasów Holendrom odebrali, traktatem w Amiens zawartym Anglii iest zabezpieczona. Dochód iéy do 10,000,000 Złt. pol. wynosi. Miasto stołeczne Columbo leży na południowo-zachodnim brzegu i 50,000 mieszkańców liczy. Miasto Trynconomale posiada port naybezpiecznieyszy w całych Indyach

Osada Bencoolen na wyspie Sumatra znayduie się w ręku Kompanii Angielskiéy od roku 1685., i nieco pieprzu dostarcza.

Wyspy Xiążęcia Wallii, czyli Pulo Penang na zachodnim brzegu półwyspy Malayskiéy pod 5$^{m}_{=}$ ° szerokości północnéy, nabyte w roku 1786. od Króla téy krainy, obfituią w pieprz, betel i drzewo do budowy okrętów; dostarczaią oraz kawy, cukru, kakao i imbieru. Główną tych

wysp posadą iest miasto Georgetown, przez Anglików, Holendrów, Portugalczyków, Ormian, Arabów, Persów, Chińczyków, Malajów i Japończyków zamieszkane.

Obszerne posiadłości Anglików w Azyi, niemnieyszy maią wpływ na handel i zamożność tego narodu, iak na iego towarzyskie stósunki i konstytucyą. Jeżeli wiarę damy niechętnym rządowi Angielskiemu pisarzom, wynikaiące ztąd skutki równie korzystnie na finanse iak szkodliwie na moralność narodu działaią. Twierdzą oni, że stopniowe tylko pomnażanie bogactw i rozszerzanie się onych między wszystkie stany, istotném iest dobrem dla kraiu, handel atoli Kompanii Wschodnio-Indyiskiéy w ich mniemaniu do tego nieprowadzi celu. Rozdawnictwo niezliczonych urzędów cywilnych i woyskowych w Indyach, nadaie rządowi sposób wynagradzania stronników swoich na wyborach członków Izby niższéy i w obradach Parlamentu; ztąd wynikać ma tayne przekupstwo charakter narodowy upośledzaiące.

Takowe sądzenie, iak każde, które duch stronnictwa kreśli, iest przesadzoném; rozdawnictwo urzędów w Indyach, ieżeli z iednéy strony zmnieysza opór Parlamentu przeciw administracyi, ustala z drugiéy strony powagę administracyi w iéy wewnętrznem działaniu i politycznych z ościennemi stósunkach.

POSIADŁOSCI ANGLIKÓW W AFRYCE.

Osady angielskie w Afryce równie iak w Azyi częścią Kompanii Wschodnio-Indyiskiéy, częścią bezpośrzednio koronie Angielskiéy hołduią. Prócz wartości płodów, położenie ich sprzyia handlowi téy monarchii. Porty wyspy St. Heleny, Przylądka Dobréy-nadziei i Wyspy Francyi (isle de france) naywiększe przyimuią okręty. Na Przylądku Dobréy-nadziei rząd angielski urządził kentnary (chantiers), na których woienne okręty naprawiaią i nowe buduią.

Posiadłości Kompanii Wschodnio-Indyiskiéy.

Wyspa Francyi (isle de france). Wyspa ta na Oceanie Indyiskim na wschód wyspy Madagaskar położona, dogodném iest stanowiskiem okrętom z Indyy wschodnich do przylądka Dobréy-nadziei płynącym. Kształt iéy iest iaykowaty, powierzchnia po większéy części skalista, brzegi wysokiemi sterczące skałami okrętom są niedostępne. Osada ta dwa tylko posiada porty, ieden z nich leży na stronie północno-zachodniéy, drugi na stronie południowo-wschodniéy. Wyspa Francyi przez Portugalczyków w roku 1505. odkryta, późniéy pod imieniem wyspy Maurycyusza do Hollendrów należała; w roku 1650. po założeniu przez nich osady na przylądku Dobréy-nadziei opuszczona, przez Francuzów zamieszkaną została. Sławny w 18ym wieku La Bourdonaye przyprowadził miasto stołeczne Port Louis do kwitnącego stanu i założył

w niém warownie, obszerne składy, budowle rządowe, wodociągi, kanały i warsztaty okrętowe. Odtąd osada ta ważném dla handlu francuzkiego w Indyach stała się stanowiskiem. W roku 1810ym załoga Francuzka niedostatkiem żywności znękana, poddała wyspę Anglikom, którym traktatem Paryzkim w roku 1814. zabezpieczoną została. Ludność iéy wynosi 91,000 dusz, między któremi 71,000 murzynów. Obfituie w trzcinę cukrową, bawełnę, kawę, indygo i gwoździki; w górach znayduią się kruszce żelazne.

Wyspa Bourbon, ku północnemu zachodowi od wzwyż wymienionéy leży. Kształt iéy iest okrągławy, brzegi skaliste i niedostępne. Położone na północnym i południowym brzegu zatoki, lubo od wiatrów osłonione, niebezpiecznemi są okrętom z powodu ukrytych pod morzem skał. Klima téy wyspy iest gorące; znośnieyszém czynią ie chłodzące wiatry morskie. Topograficzne położenie téy krainy sprzyia rolnictwu i przemysłowi iéy mieszkańców. Spadaiące z wzgórków we wszystkich kierunkach strumienie i rzeczki upłodniaią doliny, i młynom różnego gatunku potrzebny ruch nadaią. Wyspa ta od Portugalczyków Mascarenhas nazwana, w roku 1654. w ręce Francuzów przeszła, liczy do 90,000 dusz ludności, między któremi 70,000 murzynów. Wydaie tabakę, aloe i pieprz biały. Powierzchnia iéy wynosi 300,000 morgów, między któremi 70,000 liczą uprawnych.

Wyspa St. Heleny, na którą niedawno oczy całego świata zwrócone były, leży na Oceanie Etyopiyskim około 1,000 mil angielskich od zachodnich brzegów Afryki: Gromada ponurych i spalonych skał zdaie się być przeznaczoną na mieysce wygnania, ilekroć wyborem iego nienawiść i zemsta kierować będą. Tu w roku 1821. Cesarz Napoleon życia dokonał.

Przylądek Dobréy-nadziei. Pod tém nazwiskiem znany iest południowy kraniec Afryki. Wyżéy się wspomniało, że Bartłomiey Diaz, Portugalczyk, przylądek ten odkrył. Kraina ta w roku 1650 przez Holendrów zamieszkana, pierwszy raz w roku 1795., powtórnie w roku 1806. przez Anglików zdobyta, zapewnioną im została traktatem Paryzkim w roku 1814. Stósownie do mappy Lorda Makartney osada ta, czyli obwód ziemi przez Europeyczyków zamieszkały, liczy do 300 mil angielskich szerokości od przylądku Dobréy-nadziei ku północy, a 500 mil angielskich długości od morza do morza, czyli od wschodu ku zachodowi. Stolica osady miastem przylądku zwana, liczy do 18,000 mieszkańców, a między nimi 12,000 murzynów. Ziemia lubo w posiadłościach Europeyskich niemal wszędzie urodzayna, mało dotąd iest uprawiona. Kray ten słynie z winnic, w których się rodzi cenione w Europie wino przylądku (vin du cap); sadzone niedawno szczepy winne z Portugalii, z okolic Bordeaux i z nad Renu, wydaią wina do Portugalskich, Francuzkich i Reńskich podobne, i nowe korzyści kraiowcom zapewniaią.

Odnogi Table, False i Simon warowniami ubezpieczone, stanowiskiem są okrętów, stósownie do pory roku i panuiących w nich wiatrów (moussons). Osada przylądku w ręku Anglików równie iest ważną, czy ią iako port handlowy lub iako przedmurze osad wschodnio-indyiskich uważać będziemy.

Osady w Senegambii i wyższéy Gwinei porozrzucane leżą wśrzód niepodległych szczepów Afryki. Do pierwszych należą: posiadłości Kompanii Sierra Leona nad brzegami rzeki tegoż nazwiska i zamki Freetown, Kingstown i Thornton; wyspa St. James o 25 mil angielskich od uyścia rzeki Gambii, wyspa Boulam na Oceanie Atlantyckim

naprzeciwko uyścia rzeki Riogrande i obwód Greatboulam na stałym lądzie do zarządu wyspy Boulam należący; tudzież wyspy Lofs nad brzegami Afryki pod 9.° 16′ szerokości północnéy, a 4.° 46′ długości położone.

Osady wyższéy Gwinei są następuiące: Przylądek Coast-castle warowniami wzmocniony, Jamissia na złotém przybrzeżu, osada pod 5.° 16′ szerokości północnéy, i 16.° 6′ długości położona, i zamki Dikskowe, Fida i Sukkunda w Powiecie Anta.

Korona angielska posiada prócz tego w Afryce wyspy albo raczéy skały Seychelles na Oceanie Indyiskim pod 4$\frac{ym}{=}$ stopn. szerokości południowéy, i wyspę górzystą Praslin lasami obrosłą i port bezpieczny maiącą.

Rząd Angielski tak sprawiedliwemi powoduiący się zasadami, tam gdzie idzie o zabezpieczenie osób i maiątków mieszkańców Wielkiéy Brytannii i osadników rodu Angielskiego, daleko mniéy zaleca się administracyą innych swoich osad. Na próżno oppozycya w Parlamencie Angielskim uymuie się za losem pozbawionych wszelkiéy opieki Indyanów lub Afrykańczyków; maiątki ich i życie bezwzględnéy woli urzędników Angielskich podlegać nieprzestaią.

POSIADŁOSCI ANGLIKOW w AMERYCE.

Gdyby rozległość osady, wartość iéy stanowiła, posiadłości Wielkiéy Brytannii w Ameryce zarówno z posiadłościami Azyatyckiemi ceniłby

należało, ludność atoli Ameryki Angielskiéy, handel iéy i bogactwa nieodpowiadaią rozległości, a pustynie Kanady, Nowéy-Szkocyi i nadbrzeża zatok St. Wawrzyńca, Hudson i Baffin, równać się niemogą z szczęśliwą krainą, którą Ganges przerzyna.

Posiadłości Angielskie w Ameryce składaią:

1. W Ameryce północnéy, Kanada, wyższa i niższa, Nowa Brytannia, nowy Brunszwik, nowa Szkocya, wyspy Cap Breton, Newfoundland i Bermudy, tudzież osada Honduras na półwyspie Jucatan;
2. Zachodnio-Indyiskie wyspy;
3. Osady Angielskie w południowéy Ameryce.

---

§. 1.

Osady w Ameryce północnéy.

Kanada, przez Francuzów zaludniona, traktatem Paryzkim w roku 1763. przeszła pod panowanie Anglii; kraina ta graniczy od wschodu z ziemią Labrador, od południa z Ziednoczonemi Stanami, od północy dotyka odnogi Hudsonskiéy, od zachodu ieziora Winipeg i rozciąga się wśrzód odludnych pustyń, które zwiedził Mackenzie, a w które tylko myśliwi z niebezpieczeństwém życia się zapuszczaią.

Prowincya ta z wielu miar szczęśliwie iest położoną. Klima, lubo zimne, iest zdrowe; niezmierne ieziora, z których iezioro wyższém zwane (lac superieur) 1500 mil angielskich liczy obwodu, i rzeka St. Wawrzyńca, na 1080 mil angielsk. od uyścia swego spławna, korzystne handlowi otwieraią drogi.

Kanada na wyższą i niższą podzielona, zawiera 8 powiatów i 33

hrabstw. Ludność iéy wynosi 300,000 dusz, nie licząc w to koczuiących niepodległych Indyan. Znacznieysze miasta są Quebec, Kingston, York, Niagara, Montreal i Trois-rivieres. Miasto Quebec, stolica nietylko prowincyi, ale i wszystkich posiadłości angielskich w Ameryce, założone w roku 1608., i warowniami opasane, leży o 320 mil angielsk. od morza na złączeniu się rzeki St. Wawrzyńca z rzeką St. Karola.

Część ta Ameryki północnéy rządzona iest przez Wielkorządzców Angielskich wraz z dwiema radami, na wzór Izby wyższéy i niższéy Parlamentu Angielskiego; w pierwszéy zasiada 22 członków przez rząd obieranych, w drugiéy mieści się 66 deputowanych miast i powiatów. Uchwały Parlamentu Kanadyiskiego podlegaią sankcyi Króla Angielskiego; dotąd przecież dawne ustawy cywilne Francuzkie w tym kraiu są prawomocnemi.

Kanada obfituie w żyto, ięczmień i owies, które w Maiu siane, w Lipcu doyrzewaią. Niemniéy zyskowną iest uprawa tabaki. Nieprzeyrzane dotąd lasy, wiele drzewa do budowy zawieraią, między niemi klon cukrowy (erable à sucre) na szczególną zasługuie uwagę. Kanada dostarcza handlowi zboża, mąki, sucharów, drzewa do budowy, suszonych ryb, a szczególniéy futer; z Anglii zaś sprowadza lniane, wełniane, bawełniane i garncarskie wyroby, skóry, żelazo, liny okrętowe i wszystkie przedmioty, które pomnażaiąca się zamożność Kanadyiczyków w dokładnych rękodzielniach angielskich szukać i cenić może.

Znacznieysze rzeki Kanady są następuiące: St. Wawrzyńca, Utawas, Montreal, Despaires, Detroit, Saguenay, Holland, Niagara. Ta ostatnia kształci wodospad między ieziorami Erié i Ontario, którego prostopadła wosokość 154 stóp wynosi; rzeka w tém mieyscu 1,000 kroków szerokości liczy.

Nowa Brytannia obeymuie brzegi odnogi Hudsońskiéy, kray Eskimosów, Labrador, nową północną i południową Wallią. Ziemia w wielu mieyscach iest urodzayną, dotąd atoli przy szczupłéy liczbie mieszkańców, w stósunku rozległości kraiu, mało iest wykarczowanych lasów; gdzie niegdzie tylko nad rzekami ślady uprawy dostrzegać się daią; myślistwo i handel futrami naywięcéy mieszkańców zaymuią.

Nowy Brunszwik, prowincya Kanadzie przyległa, zyskowne ma rybołostwo, które 410 mnieyszych okrętów zatrudnia; ludność iéy 60,000 dusz wynosi; znacznieysze miasteczka są St. Anne stołeczne, St. John i Frederickstown. Obszerne i bezpieczne zatoki i porty, przy powiększeniu ludności i handlu, korzystnie użytemi być mogą. W ich liczbie zatoki: Chaleur, Verte, Fundy i Mirrimichi, inne obszernością celuią.

Nowa Szkocya rozciąga się na 230 mil długości, i na 8 powiatów iest podzielona; powierzchnia iéy wynosi 8,789,000 morgów, z których 3,000,000 przez rząd są rozdane, a 2,000,000 uprawne. Kraina ta Anglii znaczne obiecuie zyski; rolnictwo iéy corocznie się doskonalące, rybołostwo, żegluga, i kopalnie miedzi i kamiennego węgla, obieg pieniędzy pomnażaią. Ludność Nowéy Szkocyi wynosi 100,000 dusz. Miasto portowe Halifax w roku 1749. przez osadników Angielskich założone, posiada warsztaty okrętowe dla marynarki królewskiéy.

Kap Breton, iest wyspą czyli raczéy gromadą wysp pod 46.° szerokości północnéy. Długość téy osady wynosi mil angielskich 109, szerokość w niektórych mieyscach 84; ciaśnina morska przedziela ią od Nowéy Szkocyi. Prowincya ta kluczem do Kanady zwana, zyskowne ma rybołostwo, i dwa miasteczka, między któremi Louisbourg starannie wzmocnione, 3,000 liczy mieszkańców.

New-Foundland iest wyspa na wschodnim brzegu odnogi St. Wawrzyńca. Zimne klima niepozwala rolnikowi zbierać owoców swoiéy pracy; celnieyszym dochodem mieszkańców iest rybołostwo na rafie ziemi nowéy (banc de terre neuve); 20,000,000 Złt. pol. rocznego zysku czyniące. Kraina New-Foundland liczy 18,000 mieszkańców.

Wyspy Bermudy leżą na Oceanie Atlantyckim, w liczbie czterechset, których powierzchnia ogółem obliczona 990 mil □ angielskich wynosi. Posiadłość ta nie tyle iest Anglii korzystną, ileby w ręku nieprzyiacielskiéy marynarki niebezpieczną stać się mogła. Znacznieysze w tym Archipelagu wyspy są: St. George, David, Cooper, l'Irlande, Somersett, l'ile Longue, l'ile Oiseau, et Nonsuch.

Osada Honduras na półwyspie Jukatan, graniczy od południa z prowincyą hiszpańską Guatimala, na zachód z kraiem Tabasko, na północ z prowincyą Merida, od wschodu dotyka zatoki Honduras. Kraina ta drzewa do budowy dostarcza; przystęp do niéy niezmiernie iest trudny, brzegi morskie okryte są skałami i rafami, których naybiegleysi sternicy niezawsze unikać umieią, szerokie zaś trzęsawiska od stałego oddzielaią ią lądu.

---

§. 2.

Wyspy Angielskie w Indyach zachodnich.

Łańcuch wysp od brzegów Florydy do zatoki Wenezuela rozciągaiący się, nosi nazwisko Indyy-zachodnich, które mu nadał Krysztof Kolumb, kiedy zawiiaiąc do tych wysp, mienił się być na zachodnich brzegach owych poszukiwanych Indyy, których wschodnie, Vasco de Gama w Calcuta był odkrył. W tym licznym Archipelagu Anglicy korzystne maią osady. Pierwsze w ich rzędzie mieysce trzyma Jamaika.

Wyspa ta położona o 4,000 mil angielskich od brzegów Wielkiéy Brytannii, leży pod 18.° 12′ szerokości północnéy i 76.° 45′ długości południka Londyńskiego. Długość iéy wynosi 150 mil, szerokość 40, powierzchnia 4,080,000 morgów, z których w r. 1789. ledwie million uprawnych było. W tymże roku liczono na niéy 710 zakładów cukrowych i 400 folwarków. Śrzodek wyspy iest skalisty i lasami okryty. Z wsrzód licznych rzek i strumieni z gór do morza płynących, iedna tylko rzeka czarną zwana, o 30 mil angielskich od uyścia swego do spławu użytą być może.

Jamaika na trzy hrabstwa: Middlesex, Surry i Cornwal podzielona, liczy 20 parafii, 6 miast, 30,000 białych mieszkańców, 10,000 wolnych kolorowych ludzi (Habitants de couleur) i 350,000 niewolników murzynów oboiéy płci. Miasto St. Jago de la vega czyli Spanish-town, stolica wyspy 5,000 zawiera mieszkańców; miasto Port-royal niegdyś kwitnące znacznie od trzęsień ziemi ucierpiało. Miasto Kingston 1,600 zawiera domów, i zamożnością dziś inne celuie. Miasta Savanna la Mare, Montegobay i Falmouth są mnieysze.

Rząd téy wyspy zasadami swoiemi przypomina rząd Wielkiéy Brytannii. Przydane wielkorządcy dwie rady, iedna wyższa z dwónastu, druga niższa z 30ⁿᵗ członków złożona, władzę iego ścieśniaią. Podług podania Pana Colquhoun okręty téy osady noszą w ogóle 1752 łasztów ładunków; wartość iéy płodów wynosi do roku 446,786,040 Złt. pol. Wyprowadzane towary do Anglii cenią na 275,413,560 Złt. pol., do innych kraiów na 15,372,880 Złt. pol. Wprowadzane z Anglii przedmioty cenione są na 147,429,000 Złt. pol., z innych kraiów na 35,688,280. Złt. pol.

Wyspy Panien (isles vierges.) Pod tém nazwiskiem znane są wyspy

na wschód od Portorico leżące; ogólna ich długość wynosi mil angielskich 60, szerokość 36; wyspy te mało znaczące i odludne, niedoskonale są znane. Wszystkich ma być 40. Te, które do Anglii należą, są następuiące: Tortole, Virgin, Gorda, Anegade, Anguille, Josiah, Dykes, Guana, Beef, Thatch, Nicker, Prickly, Pear, Ginger, Cooper, Salt et Peter.

Wyspy Lukayskie czyli Bahama rozciągaią się ukośnie wzdłuż brzegów Ameryki północnéy ku brzegom Florydy; ogół ich do 700 wynosi, z których atoli ledwie 14 iest zamieszkałych; mnieysze nazwisk nawet niemaią. Nayznacznieysza wyspa Bahama ma 50 mil angielskich długości, 16 szerokości; odległą iest od brzegów Florydy mil angielskich 75.

Wyspy St. Krysztofa, Nevis, Antigoa i Montserat, podwietrznemi [1]) (sous le vent) zwane, oddzielną składaią prowincyą pod Wielkorządcą w Antigoa przemieszkuiącym.

Wyspa St. Krysztofa od Krysztofa Kolumba w roku 1493. odkryta, imie iego nosi; nigdy atoli przez Hiszpanów zamieszkaną nie była, owszem pierwszą iest osadą Wielkiéy Brytannii w Indyach zachodnich. Wyspa ta pod 17.° 15′ szerokości północnéy położona, ma około 14$\frac{m}{m}$ mil francuzk: obwodu, 43,726 morgów powierzchni, z których 17,000 do uprawy cukru iest zdatnych; ludność iéy w 9$\frac{cin}{m}$ parafiach zawiera 1,200 białych mieszkańców, 500 kolorowych, i 30,000 niewolników. Miasto stołeczne Basse-Terre ośmset mieści w obwodzie swoim domów.

Wyspa Nevis wąską ciaśniną od wyspy St. Krysztofa przedzielona,

---

1) Antylskie wyspy p o d w i e t r z n e m i (isles sous le vent) zwane są dla tego, że w stósunku panuiącego na tych morzach wiatru wschodniego, pod wiatrem leżą. Wyspy nad wiatrem (isles du vent) bliżéy leżą strefy, z któréy tenże wiatr wieie.

liczy 5 parafii, 500 białych, 250 kolorowych mieszkańców i 15,000 murzynów. Wyspa ta była niegdyś wulkanem, którego istnieiący dotąd otwór gorące z siebie wydaie źrzódło.

Antigoa przez Krysztofa Kolumba odkryta, nosi nazwisko istnieiącego dotąd w Sewilli kościoła pod tytułem: Santa Maria dc la Antigoa. Anglicy zaludnili ią w roku 1632.; obwód iéy wynosi 50 mil angielsk., powierzchnia 59,838. morgów, z których $\frac{2}{3}$ części do uprawy cukru i na pastwiska użytemi być mogą. Bawełna i tabaka celnieyszemi iéy są płodami. Wyspa ta na 11 powiatów i 6 parafii podzielona, zawiera 6 wsi i miasteczek, 3,200 białych, 1,400 kolorowych mieszkańców i 36,000 niewolników.

Montserat wraz z wyspą St. Krysztofa odkryta wraz z nią przez Anglików zaludnioną została; długość iéy i szerokość wynosi 3 mile francuzkie; powierzchnia 30,000 morgów, ludność około 11,000 osób.

Dominika od Krysztofa Kolumba odkryta, Francuzom w roku 1759. odebrana, traktatem roku 1763. Anglii przyznaną została; długość iéy wynosi 29 mil, szerokość 16cie, powierzchnia 186,436 morgów, ludność 25,000 mieszkańców, a między nimi 24,000 niewolników. Szorstkie téy wyspy skały, urodzayne obwodzą równiny. Kawa, indygo i orzechy kakaowe lepiéy na téy wyspie rosną, niżeli trzciny cukrowe. Wyspa Dominika osobną składa Gubernią i iest wolnym portem.

Wyspa St. Łucyi [1]) dawniéy do Francyi należąca, traktatem roku 1814. W. Brytannii ustąpiona, liczy 27 mil długości, 12 szerokości, iest dobrze uprawna i port ma od wszelkich wiatrów zabezpieczony, w którym 30 okrętów liniowych stawać może; robione starannie drogi uła-

1) Niżéy wymienione wyspy do nadwietrznych (isles du vent) należą.

twiaią przewóz towarów; ludność wyspy składaią 500 białych, 350 kolorowych mieszkańców i 24,000 niewolników.

Barbados leży pod 13.° 10′ szerokości północnéy i 59.° długości południka Londyńskiego; długość iéy wynosi 21 mil, szerokość 14, powierzchnia 106,470 morgów, z których większa część iest uprawna i znaczną ilość cukru wydaie; ludność téy wyspy dawniéy 150,000 dusz wynosiła, dziś atoli o trzecią część zmnieyszona. W równym stósunku iéy przemysł, rolnictwo i produkcya ucierpiały, co szczególniéy przypisać należy gwałtownym nawałnicom (ouragan), które znaczne na téy wyspie zrządzaią szkody.

Wyspa St. Vincent przez Karaibów, pierwotnych tych wysp mieszkańców dotąd w części osiadła, pokoiem roku 1763. przez Francyą Anglii odstąpioną została. Powierzchnia iéy wynosi 84,000 morgów, z których 23,600 do uprawy iest użytych. Obwód przez Karaibów zamieszkany, równą zawiera przestrzeń; podległa Anglikom część liczy 5 parafii, 3 wioski i 30,000 ludności.

Grenada przez Krysztofa Kolumba w 3ćy iego podróży w roku 1498. odkryta, pokoiem roku 1763. przez Francyą Anglii odstąpiona, zawiera 80,000 morgów ziemi, i wydaie cukier, kawę, indygo, bawełnę. Pomimo szczęśliwego iéy położenia i urodzaynéy ziemi, ludność Grenady od pewnego czasu umnieysza się, i dziś nie przenosi 35,000 dusz. Miasto stołeczne niegdyś przez Francuzów Fort-Royal, dziś przez Anglików St. George zwane, leży nad obszerną i bezpieczną zatoką, którą z znacznym nakładem warowniami wzmocniono; obok téy wyspy leży gromada skał Grenadines zwanych.

Tabago pierwiastkowo przez Hollendrów zaludniona, i od nich nową Walcheren nazwana, w roku 1640. do hołdownika naszego Xią-

żęcia Kurlandyi należała. Pisze Swięcki za świadectwem Oconora [1]) że w roku 1640. Jakób Xiążę Kurlandzki pierwéy iuż na brzegach Afryki przy uyściu rzeki Senegal, zamek St. Andrzeia założywszy, osadził wyspę Tabago i na niéy zamek St. Jakóba zbudował. W czasie woyny naszéy z Karolem Gustawem Królem Szwedzkim, Xiążę Kurlandzki w niewolą przez Szwedów wzięty został; w tymże czasie Hollendrzy opanowali wyspę Tabago, do któréy i Król Angielski, niewiadomo z iakiéy przyczyny, prawa sobie rościł. Po odzyskaniu wolności swoiéy Xiążę Kurlandzki wszedł w układy z Karolem II. Królem Angielskim, i na mocy zawartego z nim w roku 1664. traktatu, odzyskał wyspę Tabago z warunkiem dostawienia 40-działowego okrętu w przypadku woyny Anglii z inném iakiém mocarstwem. Pomimo tego układu, Hollendrzy wydać niechcieli zawoiowanéy wyspy. Xiążę Kurlandzki, kilka uzbroił okrętów, za pomocą Anglików wyspę tę obsadził, i w roku 1681. nadał kupcom francuzkim 120,000 morgów ziemi na założenie tam plantacyi. Tym sposobem utraciliśmy posiadłość, która ważny wpływ mieć mogła na rozszerzenie żeglugi naszéy i handlu zagranicznego, a wyspa Tabago własnością Francuzów została. W późnieyszych czasach zdobyli ią na Francuzach Anglicy, przy których od roku 1814. pozostaie. Wyspa ta 32 mil angielskich długa, 12 szeroka, wszystkie płody wyspom Antyllom właściwe wydaie, i więcéy od innych, dziś przez Anglików posiadanych, ulepszoną być może. Hollendrzy twierdzą, że drzewa cynamonowe i te, które Gummę Copal wydaią, na téy wyspie utrzymać się mogą. Ludność iéy do 18,000 dusz dochodzi.

Trinidad przez Krysztofa Kolumba w roku 1498 odkryta, a w roku 1801. przez Hiszpanią W. Brytannii ustąpiona, dotąd Hiszpańskiémi rzą-

1) Descriptio regni Poloniae et magni ducatus Littuaniae.

dzi się prawami. Ludność téy wyspy ledwie 34,000 dusz wynosząca, obszerności nieodpowiada; długość iéy albowiem wynosi 90 mil angielskich, szerokość 50. Wyspa Trinidad wydaie cukier, kawę, kakao, tabakę, i wiele rumu fabrykuie; przy pomnożeniu się ludności wartość iéy płodów stokrotnie pomnożoną być może.

---

§. 3.

Osady w Ameryce południowéy.

Osady Angielskie Surinam, Berbice, Demerary i Essequebo składały tak nazwaną Guianę Hollenderską i rozciągaią się od uyścia rzeki Oronoco, do uyścia rzeki Marowine, między 5^{m} a 7^{m} stopniem szerokości północnéy. Rozległa ta kraina traktatem roku 1814. przez Hollandyą Anglii ustąpioną została.

Osada Essequebo i Demerary w roku 1698. założona, dziś 4000 białych, 2,500 kolorowych mieszkańców i 70,000 murzynów zawiera. Stolicą iéy iest miasto Stabroeck nad rzeką Demerary, handlowe i zamożne.

Osada Berbice posiada 26,600 dusz ludności i miasto New-Amsterdam nad rzeką Canje. Znacznieyszą ieszcze iest osada Surinam, która w roku 1630. do Francuzów, w roku 1662. do Anglików, od roku zaś 1667 do Hollendrów należała, a dziś 3,200 białych, 2,800 kolorowych mieszkańców i 60,000 murzynów liczy. Stolicą iéy iest miasto Paramaribo.

Korzystne te osiadłości w Ameryce południowéy klima niezdrowe maią. Niezmierne trzęsawiska wzdłuż rzek i strumieni rozciągaiące się, za osuszeniem iakieykolwiek bądź ich części i zasadzeniem trzciną cukrową lub drzewami kawowemi i kakaowemi, zmieniaią się w kwitnące

plantacye. Wypłoniona po kilku latach ziemia, wodą zalana, wkrótce pierwszéy nabiera plenności. Taż sama atoli wilgoć pod gorącą strefą pierwsza urodzayności przyczyna, rozwiia zarod niebezpiecznych chorob, których mieszkańcy a szczególniéy Europeyczykowie w znacznéy corok liczbie staią się ofiarą.

Posiadłości Wielkiéy Brytannii w Nowéy Hollandyi.

Wyspa nowéy Hollandyi, naywiększa na kuli ziemskiéy, dotychczas niedokładnie iest znaną. Zeglarze oznaczyli tylko obwód brzegów téy krainy, która podług nowych opisów Pana Oxley iest zdolną wydawać wszystkie płody Europie właściwe. Osada Angielska na téy wyspie pod nazwiskiem nowo-południowéy Wallii, cały iéy wschodni brzeg nad Oceanem spokoynym zaymuie, i iest dziś dla winowayców mieyscem wygnania, iakiém w 17ym wieku były brzegi Ameryki północnéy. Zatoka Botany-Bay, pierwiastkowo na posadę ich przeznaczona, gdy się mniéy dogodną być zdała, Gubernator Philip, który w roku 1792. pierwszych 800 wygnańców oboiéy płci do Nowéy-Hollandyi wyprowadził, założył miasto Sidney nad odnogą Jackson. W roku 1811. osada ta liczyla 10,400 dusz ludności oboiéy płci. Osadnicy obsiewali 6800 morgów roli pszenicą, 3,390 kukuruzą, 535 ięczmieniem, 93 owsem, 300 kartoflami, 35 lnem i konopiami, 546 warzywami. Wołów i krów liczono 9,000., koni 940, owiec 33,000. Chodowanie owiec naywiększe mieszkańcom téy krainy obiecuie zyski. Podług naynowszych wiadomości, wełna nowéy Hollandyi co do cienkości Hiszpańską i Saską przechodzi.

ROZDZIAŁ IV.

Handel W. Brytannii. Żegluga iéy i rybołostwo. Rękodzieła i fabryki. Towarzystwa zabezpieczaiące (Compagnies d'assurance.)

Handel Wielkiéy Brytannii pierwszém iest zrzódłem iéy bogactw i podstawą iéy potęgi. Ciągłe staranie rządu dążące do rozszerzenia iego zakresu, dobra wiara w przyiętych zasadach ustaw handlowych i taryf celnych, — te są główniejsze moralne przyczyny nagłego iego wzrostu. Opieka dla handlu i handluiących uświetnia pamiątkę Monarchów Angielskich od naydawnieyszych czasów. Już za panowania Athelstana, kupiec który trzy razy ciaśninę la Manche przebywał i w obcych handlował kraiach, dostępował godności szlacheckiéy; wierny dotąd przyiętym prawidłom rząd ten, celnieyszych swoich kupców na wysokim znaczenia stopniu stawia. Płody osad Angielskich w pięciu częściach świata, wydoskonalone ich rękodzielnie, niezliczonych handlowi dostarczaią przedmiotów. Niemniéy zyskownym iest tak nazwany handel spedycyiny czyli rozwożenie płodów obcych kraiów. Doświadczenie żeglarzy Angielskich, bezpieczeństwo towaru pod wszechwładną ich banderą, oddaie pod zarząd poddanych W. Brytannii bogactwa niechętnych iéy nawet narodów.

Zazdrość handlu, to iest bogactw Wielkiéy Brytannii dziś w Europie upowszechniona, iest hołdem siłom moralnym tego narodu składanym; wyższość tę albowiem nie tylko szczęśliwemu położeniu téy monarchii, lecz mądrym iéy ustawom, oświeceniu, przemysłowi i wytrwałości mieszkańców przypisywać należy; zawiść ta z większą podobno dla zazdroszczących korzyścią, w ducha naśladowania zmieniéby się mogła.

Krótki rys dawnieyszych stósunków handlu W. Brytannii wskazuie stopniowe iego wzrastanie. Za panowania Króla Jana wzgardzeni i prześladowani żydzi wyłącznie w Anglii frymarczyli. Za panowania Edwarda III. w roku 1354. wprowadzono do Anglii towarów, a mianowicie płocien, win i sukien za 1,478,800 Złt. pol.; wartość wyprowadzonych towarów wynosiła 11,767,360 Złt. pol. Tak znaczna na korzyść Anglii przewyżka tym więcéy godną iest wspomnienia, iż Anglia w owym czasie surową tylko wełnę i inne niewyrobione płody za granicę wysełała. Mało w tym względzie przez dwieście lat przemysł w Anglii uczynił postępu. Za panowania ieszcze Henryka VIII. Niderlandczykowie wyrabiali zakupowane w Anglii surowe towary, i po różnych ie częściach Europy rozwozili.

Królowa Elżbieta handel kraiu swego wzniosła. Zatwierdzona przez nią Kompania, Turecką zwana, korzystne od Sułtana Amurata III. otrzymała przywileie; Kompania Wschodnio-Indyiska w roku 1600 ukształcona była początkiem dzisiayszéy monarchii Angielskiéy w Indostanie; związki nakoniec handlowe z Moskwą nieco dawniéy zawarte, znaczne naówczas przynosiły korzyści. [1]) Iwan Wasilewicz II. wyłączny przywiléy całego handlu w państwie swoiém Anglikom był zabezpieczył.

1) Przywożone morzem do Archangela nad uyściem Dzwiny towary, spławiali Anglicy rzekami

Następca iego atoli mimo użaleń Elżbiety, cofnął niezgodne z prawidłami polityki nadanie i za wolnością handlu się ogłosił.

Zaprowadzone przez Elżbietę samokupiectwa (monopole) zniosł Jakob I. za żądanie Parlamentu, lecz utrzymał wyłączne Kompanie, i tym sposobem z uszczerbkiem całego kraiu handel iego do Londynu przyciągnął. Niemylnym tego dowodem iest dochod z ceł, który naówczas w stolicy 4,400,000 Złt. pol. w iednym roku czynił, kiedy komory wszystkich innych portów Królestwa ledwie 70,000 Złt. przynosiły; w Londynie nawet dwieście tylko rodzin obdarzonych przywileiami samokupstw, miało udział w handlu.

Za panowania tegoż Króla Anglicy na wyspach Bermudach i na stałym lądzie Ameryki północnéy osady założyli. Hiszpanie, którym się zaszczyt odkrycia nowego świata należy, drogich tylko kruszców w zamorskich szukali osadach. Usposobione do spławu rzeki Ameryki północnéy, żyzne ich nadbrzeża, sposobność do rybołostwa, niezaspokaiały Kastylczyków, którzy w nagrodę poniesionych trudów, sławy podbicieli i prędkiego zbogacenia pragnęli. Zaniedbane przez Hiszpanów brzegi Ameryki północnéy od granic Florydy do odnogi Hudson, przez ubogich Angielskich emigrantów lub spekulatorów osiadłe, późniéy stać się miały przytułkiem prześladowanych religiynych i politycznych różnowierców.

W pierwszych latach panowania Karóla I. Anglia wraz z Hiszpanią i Niderlandami niemal wyłącznie handel świata prowadziły; w tymże czasie rękodzielnie Angielskie rocznie 20,000 postawów sukna Turcyi dostarczały. Wszczęta za tego monarchy woyna domowa w Anglii prze-

---

na wydrążonych z iednego drzewa łodziach do Wołogdy, ztamtąd lądem prowadzili ie do Jarosławia, daléy rzeką Wołgą do Astrakanu, a z tego portu morzem Kaspyiskiém do Persyi.

cięła handlowe iéy z obcemi związki. Wzniosła się zamożność narodu i handel iego za panowania Kromwela, do czego się przyczyniło ogłoszenie aktu iego żeglugi [1]), zdobycie Jamaiki, odniesione nad Hiszpanami zwycięztwa, a mianowicie przemagaiące w owym czasie w Anglii gminowładne prawidła, które sprawiły, iż szlacheckie rodziny udział brać zaczęły do związków handlowych. Ten kierunek ducha publicznego tak korzystny dla ogólnéy kraiu pomyślności, niezmienił się za przywróceniem dynastyi Stuartów na tron Angielski. Za panowania Karola II. duch handlu rozkrzewił się był tak dalece, iż Xiążę York, brat tego Monarchy, obrany został naczelnikiem towarzystwa kupieckiego na brzegach Afryki handluiącego. Zawarcie pokoiu z Hollandyą w roku 1674. iest epoką, od któréy Anglia przemagaiącą wyższością w tym względzie szczycić się może. Pomimo odmiennego dążenia Jakoba II., Wilhelma III., i Królowéy Anny, każdy niemal skład Ministrów, nowe handlowi otwierał zrzódła. Zdobycie prowincyi Nowego Yorku na Hollendrach za Karola II., zaprowadzenie osad do Pensylwanii i Karoliny, odięcie Francuzom osady Cap Breton rozszerzyły działania kupców angielskich w Ameryce północnéy, i zabezpieczały wyższość ich rybołostwa na rafie nowéy ziemi, (banc de terre neuve.)

Handel angielski w końcu panowania Jerzego I. [2]) tak hoynie iuż był uposażony, tak korzystne miał źrzódła, tak zabezpieczony odbyt,

1) Pamiętna ta w dzieiach angielskich ustawa niepozwalała prowadzić towarów do Anglii, lub z iednego iéy portu do drugiego, lub do iéy osad żadnemu okrętowi, któregoby kapitan i naymniéy dwie trzecie części załogi nieskładały się z rodowitych lub naturalizowanych Anglików.

2) Ku końcowi panowania tego Króla cena wełny wynosiła w Anglii 48,000,000 Złt. pol., wyrobione z niéy towary nabierały pięć razy większéy wartości. Niemniéy wielki postęp uczyniły handel w Irlandyi i Szkocyi w przeciągu czterdziestu lat. W roku 1720. wyrabiano w Szkocyi trzy miliony łokci sukna; ilość ta wzniosła się w roku 1759. do 10,000,000. Irlandya w roku 1736 wyséłała na główny skład płocien swoich do Chester 450,000 łokci; w roku 1771. blisko miliona.

iż pomimo niestósownych urządzeń następcy iego, i podwyższania opłat celnych, dostarczał rządowi sposobów wspierania skarbu długami obarczonego.

Zwycięztwa i zdobycze Anglików w ciągu woyny siedmioletniéy pomnożyły liczbę ich osad i nowe obiecywały im korzyści. Wśrzód tak szczęśliwych na pozór okoliczności, Jerzy III. wstąpił na tron, lecz wkrótce usamowolnienie osad Angielskich w Ameryce i grożący upadek towarzystwu Wschodnio-Indyiskiemu, — skutek chciwości i złéy wiary iego urzędników, — dotkliwy handlowi cios zadały. W pierwszych zaraz chwilach walki z osadami Za-Atlantyckiemi, kiedy w Parlamencie Angielskim twierdzono, iż istnienie handlu W. Brytannii polegało na stósunkach iego z Amerykanami, chwycili się oni doymuiącego sposobu szkodzenia Anglii, i pod pozorem oszczędności zrzekli się używania wszelkich płodów handlowych z Anglii przychodzących. Nieziściła się wróżba upadku handlu W. Brytannii, któréy się wówczas nayświatleysi członkowie Parlamentu lękać zdawali; za świadectwem sławnego Burke wprowadzane rocznie z osad północnéy Ameryki do Anglii towary w r. 1775. ceniono na 40 milionów Złt. pol., wyprowadzane z Anglii do Ameryki na 50 do 60 milionów; dziś Anglia równie znaczny dla płodów swoich odbyt znayduie w Kanadzie, Nowéy-Szkocyi i nowym Brunszwiku, dokąd w r. 1819. za 61,000,000 Złt. pol. towarów sprzedała.

Na początku tego wieku Gieniusz Francyi panuiący silnieyszych użył śrzodków do szkodzenia handlowi angielskiemu. Zamknięcie portów państwa francuzkiego i iego sprzymierzonych, to iest zamknięcie portów całéy niemal Europy, odięło Anglikom odbyt płodów ich osadniczych i wyrobów ich rękodzielni. W téy niebezpiecznéy epoce usamowolnienie Ameryki hiszpańskiéy, a w roku 1814. zmiana panuiącéy

we Francyi dynastyi, odwróciła cios, który Anglii zagrażał. Skutki atoli téy walki handlowéy Cesarza Napoleona z Anglikami dotąd stałemu lądowi czuć się daią; w roku 1802. zakupowała Anglia na stałym lądzie zboża za 160 milionów złotych, konopi i lnu za 114 milionów, drzewa za 54 miliony, żelaza za 25 milionów złotych. Usunięty od zadawnionych z Narodami Europeyskiemi związków rząd Angielski, szukał w własném łonie potrzeb, których mu odmawiała Europa; zamienione w Anglii pastwiska na pola pomnożyły produkcyą zboża, wydoskonalone i rozszerzone hutnictwo nierównie więcéy dziś żelaza wydaie iak przed dwudziestu laty, Ameryka północna nakoniec taniéy dostarcza drzewa, niżeli go porty morza Baltyckiego dostarczały. Nie utrzymał się systemat kontynentalny; Europa szuka skoiarzenia dawnych z Wielką Brytannią związków handlowych, lecz temu dążeniu sprzeciwia się otwarcie w r. 1807. — 1817. nowych źrzódeł i nowych dróg handlowych, i stósowny obrót kapitałów, które dawniéy handlowi z portami morza Baltyckiego, z Niemcami, Danią i Szwecyą poświęcone były.

Dziś usamowolnienie Ameryki hiszpańskiéy, liczne potrzeby tych kraiów, nowe zapewniaią zyski handlowi angielskiemu, który 25,346 okrętów zatrudnia.

Szkocya znaczny bierze udział do handlu W. Brytannii. Naród ten przymiotami umysłu mocno do naszego zbliżony, w dawnieyszych czasach lekce sobie ważył korzyści kupczenia, i zaniedbywał tę gałąź pomyślności publicznéy. Dziś Szkocya mało kraiowych płodów do zbycia posiada, rękodzielnie iéy atoli dostarczaią wiele bawełnianych, płóciennych, iedwabnych i wełnianych wyrobów. Wallia mniéy wyprowadza wyrobów rękodzielnych, niżeli płodów kraiowych, między któremi szczególniéy liczyć należy węgle kamienne, żelazo, miedź i sery.

Irlandya dostarcza handlowi W. Brytannii zboża, masła, łoiów i płocien. Handel Irlandyi liczył w r. 1799. 20,760,000 Złt. pol. zysku; przyłączona tablica wskazuie rachunki wprowadzonych do tego kraiu i wyprowadzonych z niego w następnych latach towarów:

Lata.	Cena wprowadzonych towarów. Złt. pol.	Wyprowadzone			Bilans na korzyść Irlandyi. Złt. pol.
		w wyrobach rękodzielni. Złt. pol.	w zagranicznych towarach. Złt. pol.	Ogół. Złt. pol.	
1808.	418,188,162	424,636,170	9,473,310	434,109,480	16,921,318
1809.	449,158,962	528,255,714	14,428,722	542,684,436	93,525,474
1810.	470,699,250	481,499,130	20,848,758	502,347,888	31,648,638
Ogół trzechletniego zysku					142,095,430 [1]

Następuiąca tablica wykazuie stopniowy wzrost handlu Angielskiego:

W roku 1603. wartość wywiezionych towarów wynosiła 90,000,000 Złt. pol.
— — 1660. — — — — 72,000,000 - -
— — 1688. — — — — 144,000,000 - -

1) Obrachunek wprowadzanych i wyprowadzanych w Anglii towarów zupełnie dokładnym być nie może. Ceny albowiem za iakie na Komorach wciągane bywaią, ciągle są te same, iakie przedmioty te na początku 19go wieku miały; wszystkie zaś od tego czasu podniosły się lubo w nierównym stósunku; prócz tego, wszystko co na rachunek rządu z kraiu wywożoném lub do niego przywożoném bywa, nie wchodzi w rachunki celne. W ogólności przyznać należy, iż rachunki Komor w żadnym kraiu dokładnego obrazu zysków lub strat handlu niestawiaią. Przypuśćmy n. p., że okręt pszenicą w Gdańsku w cenie 100,000 Złt. pol. ładowany, płynie do Szwecyi i ztamtąd żelaza za 80,000 Złt. pol. na powrót do Gdańska przywozi. Rachunki Komor liczą handlowi kraiowemu w tém zdarzeniu 20,000 Złt. pol. przewyżki exportacyi nad importacyą, to iest zarobku. Jeżeli iednak cena pszenicy w Szwecyi spadła, i ładunek okrętu za 75,000 Złt. pol. przedanym został, handel kraiowy, pomimo świadectwa Komor, zamiast zysku 20,000, poniósł 5,000 Złt. pol. straty.

				Złt. pol.		Złt. pol.
W roku	1698.	weszło towarów	do Anglii za	205,573,976.	wyszło	244,373,976.
—	1715.	—	— —	208,800,000.	za	277,200,000.
—	1736.	—	— —	193,000,000.	—	360,000,000.
—	1753.	—	— —	181,486,676.	—	362,286,676.
—	1763.	—	— —	432,000,000.	—	576,000,000.
—	1770.	—	— —	478,738,832.	—	581,738,832.
—	1781.	—	— —	345,600,000.	—	396,000,000.
—	1786.	—	— —	558,000,000.	—	576,000,000.
—	1792.	—	— —	609,736,124.	—	715,736,124.
—	1800.	—	— —	1,100,524,320.	—	1,372,324,320.
—	1804.	—	— —	890,303,332.	—	1,001,503,332.
—	1809.	—	— —	1,094,627,400.	—	1,266,027,480.
—	1813.	—	— —	876,723,464.	—	1,355,323,464.
—	1815.	—	— —	1,350,210,520.	—	2,142,929,320.

Rachuba ta wskazuie wolne wzrastanie przewyżki handlu na korzyść W. Brytannii od r. 1698., kiedy przewyżka ta ledwie 39,000,000 Złt. pol. wynosiła, do r. 1815., w którym do Anglii 792,718,800 Złt. pol. więcéy pieniędzy weszło, niż ich Anglia za pobierane z zagranicy towary innym wyliczyła narodom.

Umieszczony powyżéy spis wprowadzanych i wyprowadzanych towarów kończy się z rokiem 1815., to iest z epoką, w któréy powszechny pokoy 20-letniéy woynie koniec położył. Rok 1816. 17. i 18ty niepomyślne były dla W. Brytannii. Uśmierzenie długiéy i szczęśliwéy walki odięło handlowi téy monarchii tysiączne kanały, któremi się on zbogacał, i zniewalało kapitalistów do szukania innych przedmiotów spekulacyi i dania innego zwrotu działaniom swoim.

Kiedy wszystkie osady w ręku Anglików były, kiedy Francya, Hiszpania i Hollandya, nie tylko woienne swoie okręty, lecz i większą część kupieckich były postradały, zyski handlowe między narody te dotąd podzielone skupiły się w ręku Anglików; prócz tego wyprawy woienne przez rząd w czterech częściach świata przedsiębrane, stósownych wymagały nakładów i obieg pieniędzy pomnażały. Szczęśliwe te dla handlu okoliczności z rokiem 1815. ustać musiały; zwinięto znaczną część woyska lądowego i morskiego; ukazały się bandery innych narodów i płody ich rękodzielni tam, gdzie przez 20 lat innych niewidziano, tylko angielskie. Liczne bankructwa, ogólne cierpienie wszystkich stanów, nieuchronnym były skutkiem takowéy zmiany rzeczy. Nieprzyiaciele Anglii wystawiali pomyślność szlachetnego tego narodu iako niezgodną z pomyślnością świata, i twierdzili, że woyna żywiołem iest i koniecznym warunkiem kwitnienia handlu W. Brytannii. Późnieysze doświadczenie okazało fałsz tego twierdzenia. Po upłynieniu kilku lat, których potrzeba było do ustalenia nowych stósunków, do skoiarzenia nowych związków, pomimo szerzącego się w Europie i Ameryce przemysłu i rękodzielni, pomimo mnożących się wszędzie kapitałów, handel angielski, w pomyślnieyszym dziś obok tylu współzawodników znayduie się stanie, niżeli w czasie woyny, kiedy wyłącznym był na świecie.

Wyprowadziła Anglia w r.	1820.	1821.	1822.	
bawełnianych wyrobów za	664,000,000.	820,000,000.	865,560,000	Zł. pol.
wełnianych — -	. . .	172,000,000.	220,000,000	—
płócien — -	61,880,000.	77,400,000.	92,000,000	—
iedwabnych towarów -	. . .	4,720,000.	5,440,000	—
żelaznych i stalowych -	38,400,000.	41,000,000.	42,360,000	—
cukru . . . . . -	56,000,000.	72,000,000.	68,000,000	—
Ogół	820,280,000.	1,187,120,000.	1,293,360,000	—

Rachuba ta wskazuie, iż w przeciągu dwóch lat przedaż towarów angielskich pomnożyla się o 493,000,000 Złt. pol. Przewyżka ta przenosi wartość wszystkich wyprowadzonych z Francyi wyrobów rękodzielni tego kraiu.

Równie szczęśliwą dla handlu W. Brytannii iest pomnażaiąca się corok massa zakupionych surowych towarów, które Anglia wyrabia, i wyrobione przedaie. Zakupiono w tym kraiu:

		w roku 1820.	1821.	1822.	
Lnu	za	30,539.120.	40,525,880.	50,000,000.	Złt. pol.
Surowego iedwabiu	-	24,855,360.	37,400,000.	40,000,000.	—
Przędzonego dito	-	13,807,000.	15,941,880.	16,242,280.	—
Surowéy bawełny	-	200,000,000.	trochę mniéy.	trochę mniéy.	—
Cienkiéy wełny . .	-	29,518,860.	26,870,160.	wiele więcéy.	— 1)

1) Stósunki handlowe W. Brytannii z innemi narodami wskazuią przyłączone tu urzędowe rachunki Parlamentowi podane. Dołączam do nich i rachuuki handlu amerykańskiego, którego wzrost W. Brytannii niebezpiecznym stawać się zdaie.

Z Rossyą.

	w roku 1820.	1821.	
Wprowadzono z Rossyi do Anglii za	99,320,000	105,000,000.	Złt. pol.
Z Anglii do Rossyi wyprowadzono za	64,000,000	105,000,000.	

(w tymże roku Ziednoczone Stany wyprowadziły do Rossyi towarów za 7,660,040 Złt. pol.)

Z Ziednoczonemi Stanami

	w roku 1820.	1821.	1822.	
Wprowadzono do Anglii za	104,000,000	144,000,000	— » —	Złt. pol.
Wyprowadzono z Anglii za	— » —	152,000,000	210,000,000	—

Z Rzeszą Niemiecką, Prussami i Hollandyą

	w roku 1820.	1821.	
Wprowadzono do Anglii za	78,070,120	80,600,000	
Wyprowadzono z Anglii za	278,299,600	365,782,520	

(w tymże roku Ziednoczone Stany wyprowadziły do Niemiec towarów za 19,192,830 Złt. pol.)

Z Indyami Wschodniemi i Chinami

	w roku 1820.	1821.	
Wprowadzono do Auglii za	315,480,000	316,480,000	Złt. pol.
Wyprowadzono z Anglii za	79,920,000	119,120,000	—

Do Indyi Wschodnich Anglia mniéy nierównie wyséła towarów, niż ich z tamtąd pobiera; strata ta atoli iest tylko pozorną, pobierane albowiem ztamtąd płody osadnicze z niezmiernym procentem Anglia innym przedaie kraiom.

Dokładnieysza znaiomość prawdziwych zasad handlu i kierunek ducha czasu, ważne przyniosły odmiany w prawidłach, którémi się dziś rząd angielski w stósunkach swoich z Indyami wschodniemi i zachodniemi powoduie. W roku 1813. przy wznowieniu przywileiów Kompanii Wschodnio-Indyiskiéy, odięto iéy wyłączne prawo handlu, do którego odtąd nietylko wszyscy mieszkańcy W. Brytannii, lecz i Amerykanie przypuszczeni zostali. Jeden tylko handel herbatą, wyłącznie przy Kompanii pozostał. Nigdy doświadczenie mocniéy niedowiodło korzy-

---

Z Brazylią	w roku 1820.	1821.
Wprowadzono do Anglii . . .	za 38,080,000	51,760,000 Złt. pol.
Wyprowadzono z Anglii . . .	za 74,560,000	89,280,000 —

W roku 1821. wyprowadziła prócz tego Anglia towarów

	Exportacye Angielskie.	Exportacye Ziednoczonych Stanów Ameryki.
Do Szwecyi . . .	za 5,023,440 Złt. pol.	za 1,954,600 Złt. pol.
— Danii	12,343,000 —	4,734,920 —
— Hollandyi . .	81,904,480 —	33,247,840 —
— Francyi . . .	46,500,240 —	58,757,000 —
— Hiszpanii . .	26,676,480 —	5,968,880 —
— Portugalii . .	72,996,160 —	1,330,120 —
— Włoch	150,704,840 —	9,897,000 —
— Turcyi i kraiów wschodnich .	38,469,840 —	5,940,920 —
— Malty	21,127,280 —	— = — —
— Gibraltaru . .	70,638,480 —	13,227,680 —
— Nowéy Hollandyi	4,723,440 —	642,640 —
— Przylądka Dobréy Nadziei . .	10,278,560 —	134,680 —
— Osad Angielskich w Ameryce północnéy	67,052,640 —	18,088,120 —
— usamowolnionych osad Hiszpańskich na stałym lądzie Ameryki	36,716,640 —	9,339,600 —
— Indyi Zachodnich Angielskich . . .	173,881,680 —	2,385,880 —
— Indyi Zachodnich obcych narodów . .	50,281,960 —	101,040,160 —

Godnym uwagi iest wzrost handlu Stanów Ziednoczonych w Indyach Zachodnich, gdzie w dwóynasób iest większym od handlu Angielskiego. Dzisiay opatrzenie w żywność wyspy St. Domingo i osad hiszpańskich, hollenderskich i szwedzkich, znayduie się niemal wyłącznie w ręku kupców Stanów Ziednoczonych.

ści wolnego handlu i nigdy w tak krótkim czasie usamowolnienie iego tyle nieprzyniosło zysków.

W roku 1815. kiedy handel wolny do Indyi ieszcze otworzonym niebył, wyprowadzono z Anglii za pośrzednictwem Kompanii, bawełnianych wyrobów za . . . . . 4,379,200 Złt. pol.

W roku 1821. kiedy handel był wolnym . . . . . 34,035,240 —

W roku 1822. . . . . 44,813,000 —

Drukowanych bawełnic wyprowadzono do Indyi Łokci angielskich (Yard) 3 stopy długości maiących.

w roku 1815. 604,800

w roku 1821. 7,602,245

w roku 1822. 9,979,866

Gładkich bawełnic wyprowadzono do Indyi Łokci angielskich.

w roku 1815. 213,408

w roku 1821. 6,724,031

w roku 1822. 9,940,736

Wełnianych wyrobów wyprowadzono do Indyi

w roku 1815. za . . . . . 43,377,360 Złt. pol.

w roku 1821. za . . . . . 54,738,680 —

w roku 1822. za . . . . . 56,865,960 —

Sukna w roku 1815. za . . . . . 17,387,560 —

— — 1822. za . . . . . 28,494,960 —

Niemniéy i w Indyach zachodnich zwolniono przepisy wyłącznego niegdyś handlu. Rząd angielski przekonał się, iż rozszerzane bez miary i granic kupczenie w współubieganiu się nawet z obcemi narodami, większe przynosi zyski, niżeli znacznieysze procenta w szczupleyszym nierównie zawodzie handlu wyłącznego.

Uchwały Parlamentu z roku 1822., które iuż dawniéy w roku 1805.

i 1806., lubo z wielu ograniczeniami, były wydane, ustanowiły nowy porządek rzeczy i rozszerzyły systemat portów wolnych. Uchwała ta Parlamentu wszystkie niemal wyspy Indyi zachodnich wolnemi portami ogłosiła; a kupcy amerykańscy na własnych okrętach płody tam swego kraiu przywozić mogą, co im dawniéy zabronione było. [1]) Spodziewać się należy, że wszystkie inne ścieśnienia [2]) handlu W. Brytannii, ulegaiąc duchowi czasu, powoli uchylonemi zostaną; zupełna iego wolność przedmiotem iest życzeń większéy części iéy kupców i życzeń Europy.

Niedawno ieszcze rachuba kupna i przedaży niewolników plamiła regestra handlu do Afryki i Indyi-Zachodnich. Usiłowania szlachetnego Wilberforce [3]) pociągnęły za sobą zniesienie tego haniebnego frymarku.

---

1) Na témże posiedzeniu, Parlament pozwolił mieszkańcom osad angielskich w Indyach-Zachodnich wywozić towary swoie do kraiów Europeyskich, na południu przylądka Finisterre leżących, uwalniaiąc ich od powinności składania ich w Malcie lub Gibraltarze, do czego dawniéy w podobnym razie obowiązani byli.

2) W liczbie wyłącznych Kompanii, które w dawnieyszych wiekach, w celu rozkrzewienia handlu ustanowiono, a które dziś postęp iego tamuią, następuiące wspomnieć należy: Towarzystwo Wschodnio-Indyiskie, którego iuż wyżéy umieściłem historyą. Zgromadzenie handlu Indyi-Zachodnich (West-India Company) = Kompanią połowu wielorybów na brzegach Grenlandyi i na morzach amerykańskich, i Kompanią Turecką, która z Austryą i Francyą zyski handlu Lewanckiego dzieli.

Mniéy znaczącemi są towarzystwo handlu z Rossyą, od czasu kiedy systemat kontynentalny pobudził kupców Angielskich do szukania w własnym kraiu i w iego osadach płodów, dotąd przez Rossyą dostarczanych = Kompania Afrykańska i odnogi Hudsonskiéy = Kompania handlu na Oceanie południowym tak niegdyś wzięta, dziś ledwie z nazwiska iest znaną; Dyrektorowie iéy zaięci są iedynie umieszczaniem na procentach kapitałów towarzystwa.

3) Niechętni W. Brytannii pisarze wnoszą, iż interes iéy handlowy celnieyszym był powodem iéy rządowi do obstawania za zniesieniem handlu niewolnikami. Twierdzą oni, że Anglicy, którzy od wielu lat w Indyach-Wschodnich zaprowadzili uprawę cukru, indygo, bawełny, kawy, dążą do zmnieyszenia wartości osad Francuzkich i Hiszpańskich w Antyllach, zabraniaiąc wprowadzania niewolników do uprawy ich potrzebnych, i tym sposobem do zabezpieczenia sobie wyższości handlu płodami tropicznemi, których produkcya corocznie się w Indyach wschodnich pomnaża. Takowy wniosek uwłacza prawidłom ludzkości, iakiémi się słusznie szczyci rada narodowa W. Brytannii.

Francya, Hollandya, Hiszpania i Portugalia zobowiązały się wspierać przyięte w téy mierze zasady rządu Angielskiego. Dziś żaden naród otwarcie go nie prowadzi. Podane przecież Izbie niższéy Parlamentu świadectwa, obwiniaią kupców francuzkich, iż nie tylko na własnych okrętach zakupionych murzynów skrycie do Ameryki wywożą, lecz nawet że kupcom innych narodów za opłatą, wyprowadzać ich pod banderą francuzką pozwalaią.

Żegluga. Wzrost żeglugi W. Brytannii, równie iest znacznym iak handlu tego mocarstwa. W roku 1789. kiedy Francya liczyła 17,000 okrętów kupieckich, Anglia posiadała ich 14,310. Liczba ich w r. 1812. wzniosła się do 24,107.

Zawarcie powszechnego pokoiu w roku 1815. w pierwszych latach równie na stan żeglugi iak na handel angielski szkodliwie działało. Usposobione okręty kupieckie do przewozu woysk, żywności, koni, zapasów woiennych i marynarczych, od roku 1816. nieczynnie w portach stały, dopóki rozszerzony handel nowych sobie nieotworzył źrzódeł odbytu; dziś atoli stan żeglugi, równie iak stan handlu, w pomyślnieyszym znayduie się stanie, niż kiedykolwiek w czasie szczęśliwéy przeciw Francyi woyny. W roku 1813. 14.ym i 15.ym, kiedy przewóz woysk i potrzeb woiennych, tyle transportowych wymagał okrętów, nie budowano ich w roczném przecięciu więcéy iak 760; w roku zaś 1820., 21. i 22., zbudowano ich w iednym roku 900. Ładunek wszystkich okrętów kupieckich w czasie woyny 1,200,000 łasztów wynoszący, wzniósł się w roku 1819., 20, i 21.ym do 1,300,000 łasztów. W czasie woyny, okręty z portów W. Brytannii wychodzące, wyprowadziły 850,000 łasztów ładunku; w roku 1820., 21. i 22. wyszło z tychże portów 1,100,000 łasztów ładunku. W czasie woyny wpłynęło do portów angielskich 900,000 łasztów ładunku; w wzwyż

wspomnionych 3ch latach pokoiu weszło ich 1,150,000, pomimo ścieśnienia handlu zbożem, który dawniéy znaczną liczbę zatrudniał okrętów.

Równie znacznym iest wzrost handlu miasta Londynu. W roku 1813, 14. i 15. weszło do tego portu rocznie w przecięciu 15,450 okrętów, wyszło ich 7,350; w roku zaś 1820., 21. i 22., weszło ich 16,000, a wyszło 8,500.

Handel wewnętrzny. Osady W. Brytannii w 5ciu częściach świata, wyższość iéy przemysłu i fabryk, słowem handel iéy zagraniczny, mnieysze temu kraiowi przynoszą zyski iak handel iego wewnętrzny. W roku 1797. Pan Pitt cenił kapitały w handlu zewnętrznym umieszczone na 3,200,000,000 Złt. pol., a dochód ich roczny na 480,000,000 Złt. pol., wtenczas kiedy kapitały handlu wewnętrznego 11,200,000,000 Złt. pol. wynoszące, 10 od sta rocznego przynosić miały zysku. Do takowego rozszerzenia handlu wewnętrznego przyczyniaią się ustanowione po miastach i wsiach iarmarki i targi, a więcéy ieszcze robione drogi, koleie żelazne, kanały, i wygodne wozy pocztowe, które codzień i niemal co godzina po całym kraiu krążą.

Dobre mienie w wszystkich klassach w Anglii upowszechnione, które pewnemu obcemu Monarsze powodem do podziwienia było, że w Anglii pospólstwa nie widział, skutkiem iest, a razem przyczyną takiego rozszerzenia handlu wewnętrznego. Żaden naród nie iest tak dobrze karmionym, tak dobrze odzianym i tak dobrze i wygodnie nie mieszka, iak naród Angielski. Konsumcya wewnętrzna corocznie się pomnaża, czego naymocnieyszym dowodem są rachunki spotrzebowanych w Anglii herbaty i cukru. Od 30tu lat cło od herbaty wzniosło się w stósunku 13 do stu i ciągle w górę idzie. [1]) Pomnożenie dochodów cła od cukru,

1) Wartość zakupionéy w Anglii herbaty wzniosła się w iednym roku od 1821. do 1822, z 898,463 do 920,000,000 Złt. pol.

również iest znaczne, — dochód ten wynosił w roku 1817. (brutto) 140,000,000 Złt. pol.; w roku 1821. - 160,000,000.; w roku 1822. - 206,000,000 Złt. pol. Stopniowy wzrost ludności nieodpowiada wzrostowi wspomnionéy konsumpcyi; przewyżkę przypisać należy większéy zamożności publicznéy, a w skutku tego rozszerzeniu handlu wewnętrznego.

Rybołostwo.

Rybołostwo w kraiu morzem oblanym, w pierwszym rzędzie gałęzi przemysłu policzone być winno, tém więcéy że iest szkołą żeglarzy dla marynarki Królewskiéy; przecież podług zdania wielu światłych ekonomistów, nie tyle zysku przynosi, ileby po znaczněy ilości rybnych iezior, rzek i brzegów morskich spodziewać się należało. Ogół przychodu z rybołostwa nie przenosi 75,600,000 Złt. pol. Z początkiem wznoszenia się rybołostwa Szkockiego na Oceanie południowym, zaczęło upadać rybołostwo Angielskie na brzegach Grenlandyi. Połów wielorybów dla Anglii iest bardzo ważnym; tran albowiem czyli tłustość téy ryby zastępuie w fabrykach mieysce zakupowanych w Rossyi łoiów. W Jarmouth i w Lestoff solą co rok 40,000 beczek śledzi. Ostrzygi poławiaią się w wielu mieyscach, a mianowicie pod Colchester; niemniéy ważnym iest połów i przedaż sardeli.

Rękodzieła i fabryki.

Za panowania Henryka VIII. Anglia innych nieposiadała rzemieślników, prócz cudzoziemców; w siedmnastym nawet wieku rękodzieła tego kraiu w nikczemnym ieszcze znaydowały się stanie; wszystkie przedmioty, których wyrobienie nieco więcéy przemysłu lub zręczności wymagało, wprowadzano z Niderlandów, Hollandyi lub Włoch. Więcéy wydoskonaloną była sztuka budowania okrętów, w których Anglicy iuż wtenczas inne celowali narody. W tymże czasie, to iest w osta-

tnich latach panowania Elżbiety, wełna stanowiła dziewięć-dziesiątych części handlu téy monarchii; przedmiot ten atoli surowo wyprowadzany, zagraniczne bogacił rękodzielnie. W roku dopiero iednastym panowania Jakóba I. zabroniono wyprowadzania wełny, i w kraiu wyrabiać zaczęto sukna, które przecież dla niedokładności fabryk, po większéy części w Hollandyi farbowano i postrzygano. Nie tak szczęśliwym był Jakób I. w zaprowadzeniu fabryk iedwabnych, gdy drzewa morwowe dla ostrego wyspy téy klimatu, utrzymać się nie mogły.

Ten był przed dwoma wiekami smutny stan rękodzielni Anglii, która dziś w zawodzie przemysłu, pierwsze trzyma mieysce. Jeżeli fabryki obcych kraiów wydaią częstokroć towary pozorem i kształtem Angielskie przewyższaiące, te niemal zawsze trwałością i dogodnością w użyciu odznaczaią się, a wewnętrzna ich wartość pokupnemi ie czyni, wtenczas nawet, kiedy co do smaku obcym ustępuią. Kwitnący ten stan przemysłu winna iest Wielka Brytannia zamożności swoiéy i przewadze potęgi morskiéy, która iéy samokupstwo w czasie woyny zapewnia, która iéy posiadłość tylu osad zabezpiecza, która nakoniec handlowi słabszych uciążliwe przepisuie prawa, lecz więcéy ieszcze zapewne własnościom moralnym a mianowicie wytrwałości mieszkańców Angielskich. Mało iest w tym kraiu przykładów, aby syn miał porzucać rzemiosło oyca, owszém stara się on w nim doskonalić; a wrodzona ludziom chęć wywyższenia się, pobudza go nie do zmienienia stanu, lecz do rozszerzenia zakresu działania. W tym celu mularze nabywaią cegielnie, szklarze zakładaią huty szklanne rzemiosła swoie w fabryki przeistaczaiąc. Potrzebne w podobnych przedsięwzięciach fundusze, rzemieślnicy Angielscy znayduią w kredycie, którego rękoymią iest powszechne o ich rzetelności mniemanie.

Przemysł mechaników i rękodzielników Angielskich wiele się w ogólności przyłożył do wydoskonalenia fabryk wszelkiego rodzaiu. W tym chlubnym zawodzie pierwsze trzyma mieysce wynalazek machin parowych tam szczególniéy potrzebnych, gdzie drogość pierwszych potrzeb życia, a co zatem idzie, naymu robotników, podnieśćby musiała cenę płodów rękodzielnych. [1]) Machina parowa główněy téy zapobiega niedogodności.

Fabryki wełniane.

Rękodzielnie Angielskie na dziesięć celnieyszych gałęzi dzielić należy, to iest: wyrobów wełnianych, bawełnianych, lnu i konopi, iedwabiu, żelaza, cyny i miedzi, skór, papieru, porcelany, faiansów i szkieł.

Rękodzielnie wełniane naydawnieysze są w Anglii. Położenie tego kraiu, zieloność iego smugów, sprzyia chodowaniu bydła. Podług wszelkiego podobieństwa tryki Hiszpańskie dzisieyszemu zawodowi owiec angielskich dały początek, podanie przecież iakoby Edward IV. w połowie 15^{go} wieku 3000 macior w Hiszpanii zakupił, i pomnożenie trzod kraiowych zabezpieczył zakazem, aby przez siedm lat żadnego niezabiiano iagnięcia, dowiedzioném nie iest. Na początku 12^{go} wieku historya Angielska o wełnianych wspomina fabrykach; dziś ogólny kapitał wszystkich rękodzielni wełnianych w Anglii dochodzi do 648,000,000 Złt. pol., od kilku lat przecież gałąź ta przemysłu narodowego, stósownie do podanych Izbie niższéy świadectw, upadać zaczyna, i tak wartość wyrobionéy wełny, w roku 1819^{ym} wynosiła 361,918,400 Złt. pol., w roku 1820^{ym} 275,987,760.; w roku 1821. 251,166,560 Złt. pol. [2])

---

1) Roczna w Anglii produkcya węgla kamiennego, który machinom parowym ruch daie, a którego powszechnie do opału używaią, 180 milionów cetnarów wynosi. Bliskość kopalni węgla kamiennego iest dziś naypewnieyszą rękoymią pomyślności miast w Anglii.

2) Pomimo tego chwilowego cierpienia fabryk wełnianych, wartość wyprowadzanych z Anglii do ziednoczonych stanów wełnianych wyrobów wynosiła w roku 1821. - 80,000,000 Złt. pol. W tymże

Machiny sukiennicze do tego stopnia wydoskonalone zostały, że dziś trzydziestu pięciu robotników w fabryce tyle dostarcza sukna, ile go w roku 1785. dostarczało tysiąc sześćset ośmdziesiąt czterech sukienników. Niemniéy wydoskonaloném iest połączenie rozmaitych zakładów do wykończenia sukien potrzebnych. W początkowym stanie sukiennic w Anglii, sprowadzoną wełnę z Wschodnich - Indyi do Londynu, przędzono w Manchester; tkane z tych nici w Paisléy sukno farbowano w Renfrew, doprawiano w Glasgowie, zkąd lądem wracało do Londynu. Tym sposobem trzy lata upływały od dnia, w którym okręt wełną naładowany wypływał z Madras lub Kalkutty, do dnia, w którym sukno na skład do Londynu oddawane bywało. Dziś Anglia dokupuie wprawdzie rocznie do 214,000 cetnarów wełny, [1]) fabryki atoli znacznieysze, zawieraią w sobie wszystkie narzędzia i warsztaty do wyrobu sukien potrzebne. Naycieńsze sukna i kaźmirki robią w Bredford, Frome, Shepton, Mallet i Stroud, grubsze w Leeds i Huddersfield, flanelle w Salisbury, pończochy i inne mnieysze wełniane towary w Nottingham.

Fabryki bawełny.

Więcéy od wełnianych fabryk kwitnące dziś w Anglii bawełniane, liczą 800,000 rzemieślników i 808,000,000 Złt. pol. ogólnego kapitału; wyroby ich $\frac{3}{5}$ części, do połowy ogólnego przychodu wszystkich rękodzielni angielskich składaią, a główną ich posadą są miasta Manchester i Lancaster. Pierwsze do dwóchset rękodzielni nankinu, piki, katunu, manszestru i muślinu posiada; miasto to iest oraz śrzodkowym punktem

---

czasie wyprowadzone z Francyi do tegoż kraiu towary wszelkiego rodzaiu, nieprzenosiły wartości 30,000,000 Złt. pol. Pomimo więc zalet cieńszych sukien francuzkich, bezstronna w stanach ziednoczonych publiczność daie pierwszeństwo wyrobom rękodzielni Angielskich.

1) 28,800,000 owiec dziś w Anglii znayduiących się, wydaią rocznie 144 milionów funtów wełny, licząc w średniéy proporcyi funt wełny na 2 Złt. pol.; wartość iéy czyni 288 milionów Złt. pol.; a wznosi się do summy 792,000,000 Złt. pol., gdy z rękodzielni wychodzi.

wewnętrznego handlu państwa. Równie ważném dla Szkocyi iest miasto Glasgow. [1]) Założone w wielu mieyscach w Anglii i Szkocyi rękodzieła płócien bawełnianych (Calico) nieustępuią naylepszym Bengalskim, tańsze są od tamtych, i corok większy pokup w Indyach znayduią; a tak wywieziona z tego kraiu bawełna, w Anglii wyrobiona, wraca do Indyi, i tam w towarze taniéy od mieyscowego przedawaną bywa, pomimo to, że naiem robotnika w Indyach 10 groszy, w Anglii zaś 6 złotych pol. kosztuie. Ten iest wpływ machin, a mianowicie machin parowych na wzrost rękodzieł, handlu i bogactw W. Brytannii.

Za panowania Jerzego I. i Jerzego II., kiedy ogół wyprowadzonych z Anglii towarów ledwie 300,000,000 Złt. pol. wynosił, rękodzielnie wełniane, pierwsze w liczbie fabryk Angielskich trzymały mieysce. Przytoczone niżéy rachunki wskazuią, że dziś wyroby bawełniane, trzy razy przewyższaią całą ówczesną exportacyą.

W roku 1802. wprowadzono do Anglii 54,000,000 funtów surowéy bawełny za 160,000,000 Złt. pol., w roku 1806. wprowadzono iéy za 176,000,000 w roku nakoniec 1822. za 200,000,000 Złt. pol. Równie znacznym iest roczny wzrost exportacyi wyrobów bawełnianych; podług podanych Parlamentowi świadectw, przedano ich w roku 1807. za 393,875,560, w roku 1808. za 513,432,120, w roku 1809. za 744,667,080 Złt. pol. Gałąź ta handlu równie iak wszystkie inne, w kilka lat po zawarciu powszechnego pokoiu, więcéy ieszcze się wzniosła; i tak w roku 1821. przedano bawełnianych wyrobów za 820,000,000 Złt. pol., a w roku 1822. za 865,560,000 Złt. pol. Dziś rękodzielnie te tak dalece są wydoskonalone, iż za świadectwem

1) Ciekawą w tém mieście widziałem machinę do haftowania. Trudny do poięcia mechanizm kilkudziesiąt kołek, sprężyn, korb i pasów, tak dokładny igłom daie ruch i kierunek, iż hafty na tych warsztatach robione, nierównie są pięknieysze, niżby ie ręka ludzka wyszyć zdołała.

Ministrów Angielskich, bawełna równie grubo i mocno tkaną być może i równie ciepłe dawać odzienia, iak flanela, kaźmirki i sukno. Takie ulepszanie fabryk bawełnianych, zagraża handlowi wełny i fabrykom tego rodzaiu.

Len i konopie. Nie wyrównywaią wełnianym, wyroby z lnu i konopi w Anglii, które podług świadectwa Pana Colqhoun 400,000 ludzi żywią. Warsztaty płócien z Włoch do Francyi, ztamtąd do Flandryi, Hollandyi, Anglii i Niemiec przeniesione zostały. Cieńszych bielonych płócien dostarczaią miasta Monaghan i Armagh; grubszych Mayo, Galloway i Sligo w Irlandyi. W Anglii, Plymouth, Portsmouth, Bristol i Warrington słyną z rękodzieł płócien na żagle. Płótna Irlandzkie lubo z tego samego robione lnu co Angielskie, nierównie przecież są cieńsze, co delikatnieyszemu czuciu w palcach prządek Irlandzkich przypisuią. Potrzeby handlu angielskiego tak są znaczne, drogi odbytu iego tak obszerne, iż pomimo upowszechnionéy w Irlandyi uprawy lnu i konopi, wprowadzono w roku 1820. z zagranicy surowych tych płodów za 30,539,120 Złt. pol., w roku 1821. za 40,525,880 Złt. pol., w roku 1822. za 50,000,000 Złt. pol.

Gałąź ta przemysłu niemal wyłącznie Irlandyi iest zostawioną, i ta może iest przyczyna, iż nie tak iest wydoskonaloną, iakby być mogła, [1]) Mnieysze mieszkańców téy wyspy kapitały, niższy stopień ich przemysłu, wytrwałości i wykształcenia, bezpośrzedni wpływ maią na stan tych fabryk, których odbyt przecież znacznie się powiększa. Wartość sprzedanych za granicę fabrykatów płóciennych, wzniosła się w latach 1817. — 1822. od 60,000,000 do 80,000,000 Złt. pol., kiedy w roku 1811., 12.

1) Nic lepiéy nie dowodzi wyższości handlu Angielskiego, iak udział iego w handlu płócien Irlandzkich. Kupcy Angielscy, którzy płótna z Irlandyi sprowadzaią, sprzedali go w roku 1820. za 112,020,000 Złt. pol., Kupcy Irlandzcy zaś, którzy ie z pierwszéy pobieraią ręki, sprzedali go tylko za 9,610,800 Złt. pol.

i 13^{m} w przecięciu 40,000,000 Złt. pol. tylko wynosiła. Otwarcie handlu z usamowolnionemi kraiami Ameryki południowéy znaczne zyski Anglii zapewnia na płótnach, które kraie te dawniéy przez Hamburg i Kadyx z Szląska sprowadzały.

Od nieiakiego czasu mechanicy angielscy zaięci są wydoskonaleniem przędzalni lnu i konopi. Wzory tego rodzaiu warsztatów widziałem w Londynie.

Fabryki iedwabne, które na początku tego wieku 65,000 rzemieśl- *Jedwab.*
ników zatrudniały i ledwie 100,000,000 Złt. pol. ogólnego liczyły kapitału, dziś nadzwyczaynie się wzniosły, rocznie za 425,000,000 Złt. pol. wyrabiaią towarów, i ieżeli Ministrom angielskim wiarę damy, wkrótce przewyższyć maią wszystkie tego rodzaiu fabryki francuzkie i włoskie.

Fabrykanci angielscy surowy iedwab powiększéy części w Indyach zakupuią. Jedwab Bengalski o 4,000 mil sprowadzany, iest tańszy w warsztatach w Spitalfields, iak iedwab Prowancki w Lugdunie, co szczególniéy przypisać należy szczęśliwemu klimatowi półwyspy Indyiskiéy, gdzie iedwabnice dwa a czasem i trzy razy do roku iedwab wydaią.

Ilość wprowadzanego do Anglii surowego iedwabiu co rok większa, dowodzi, iak bardzo gałąź ta przemysłu w Anglii się wznosi.

W roku 1770. wprowadzono z Indyi do Anglii surowego iedwabiu

funtów	100,000.
w roku 1780.	200,000.
w roku 1800.	300,000.
w roku 1816.	500,000.
w roku 1822.	1,500,000.

a nadto 150,000 funtów w Chinach zakupionych, i 550,000 funtów z południowéy Europy; tym sposobem fabryki angielskie wyrobiły w roku

1822. - 2,200,000 funtów surowego iedwabiu, wtenczas kiedy francuzkie, podług świadectwa Pana Chaptal, ledwie milion spotrzebowały.

Sposób fabrykowania iedwabnych towarów w Anglii zręcznie iest zastósowany do dążenia mody. Doskonałość przędzalni nadaie towarom iedwabnym w Anglii gładkość naywiększą, nici w nich atoli tak są cienkie, tak mało zabieraią iedwabiu, że fabryki angielskie towary swoie taniéy od innych przedawać mogą; wyroby ich mniéy zapewne są mocne od francuzkich, świeżość ich atoli blask i taniość, łatwy im zapewniaią pokup, a częste zmienianie mody, nietrwałość ich oboiętną czyni.

Fabrykanci Angielscy, wszystkim klassom społeczeństwa i kupuiących dogadzać umieią. Dla uboższych robią między innemi kobiece pończochy, w których to tylko iest z iedwabiu co widzianém być może, stopa zaś i wierzchnia część pończochy z bawełny iest dorabiana. Dla wyższych stanów, w których zagraniczne wyroby iedwabne więcéy od angielskich są poszukiwane, robią towary z powierzchowności do francuzkich podobne, a porozumiewaiący się z nimi kupcy, przedaią ie pokryiomu pod nazwiskiem kontrabandy francuzkiéy, lubo nie równie taniéy iak gdyby te towary, w rzeczy saméy z Lugduńskich pochodziły fabryk; tym sposobem oszukuiący i oszukani, zarówno zyskuią. [1])

Żelazo. Huty żelazne i fabryki stalowe 270,000 liczą rzemieślników i 984,000,000 Złt. pol. kapitału. Już Rzymianie kruszce żelazne w Anglii dobywali; w późnieyszych iednakże czasach gałąź ta górnictwa zaniedbaną była, i Anglia w 10ym wieku zakupowała w Hiszpanii żelazo, które Maurowie wytwornie

---

1) Przełożone Parlamentowi świadectwa dowodzą, iż $\frac{9}{10}$ części przedawanych w Anglii mniemanych francuzkich iedwabnych towarów kontrabandą wprowadzonych, pochodzą nie z fabryk Lugdunu lub Marsylii, lecz z rękodzielni w Spitalfield w Anglii.

wyrabiali. W późnieyszych wiekach współubieganie się kuźnic Rossyiskich i Szweckich i taniość naymu robotników w tych kraiach, przeszkadzały wzniesieniu się hutnictwa w Anglii. Wybuchnienie woyny z Ameryką północną w. r. 1775., dało wzrost téy martwéy dotąd gałęzi handlu narodowego, która tém prędzéy zakwitła, iż w tymże czasie do topienia żelaza, węgla kamiennego używać zaczęto. Dziś Anglia dobywa z kopalni swoich corocznie 4,500,000 cetnarów żelaza, wyrabia go za 345 milionów złotych, i tyle tylko w Szwecyi i Rossyi zakupuie, ile go rękodzielnie więcéy potrzebuią, niżeli huty dostarczyć mogą. [1])

Celnieysze kopalnie w Crawley, Carron, Bradley, i Coolebrookdale dostarczaią żelaza, z którego niezliczone leią lub kuią przedmioty, począwszy od drobnostek, iakiemi są: szpilki, łańcuszki lub guziki, do kolei do drog, posadzek, belek, krokwi, całych nawet domów, mostów i okrętów. Robione w Londynie narzędzia matematyczne, chirurgiczne i inne podobne, iedne dokładnością rozmiarów, drugie płytkością ostrza, wszystkie staranném wykończeniem się odznaczaią. Naygłównieysze fabryki żelazne i stalowe, a między niemi i fabryki broni znayduią się w mieście Birmingham. Anglicy twierdzą, że nie ma wsi, a może i domu w cywilizowanéy Europie, w którymby się nie znaydował przedmiot iaki w Birmingham robiony, choćby tylko guzik, szpilka, nożyk lub ołowek. 150 fabryk i 30,000 rzemieślników w tém mieście same robią guziki; fabryk broni liczą 30, fabryk sprzążek 24, naparstków 16, szpilek 3. W mieście Sheffield 40,000 rzemieślników składa tak nazwany cech nożowników Hrabstwa Hallam (the culters of Hallamshire.)

1) Pomnażaiące się co rok zakłady górnicze w Anglii, wkrótce odeymą Rossyi to źrzódło dochodu. Trudniéy będzie Anglikom obeyść się bez szwedzkiego żelaza, które iest lepsze od Angielskiego.

Górnicze zakłady i machiny tak dalece w Anglii są wydoskonalone, iż pomimo tego, że naiem robotników trzy razy iest droższy w Anglii niż w Rossyi, surowe przecież kraiowe żelazo tańsze iest w Londynie od tego, które z Rossyi przychodzi.

Fabryki cynowe, mosiężne i miedziane.

Wartość fabryk cynowych, miedzianych i mosiężnych, w których 60,000 rzemieślników pracuie, szacuią na 170,000,000 Złt. pol. Główną ich posadą są miasta Birmingham i Scheffield, gdzie szczególniéy piękne robią towary srebrem powleczone (plaqué.)

Znacznieysze kopalnie cyny znayduią się na wyspach Scilly, w Hrabstwach Devon i Cornwall. Kruszec ten w historyi handlu W. Brytannii pod względem starożytności pierwsze trzyma mieysce; iuż Feniczykowie, a po nich Kartagińczykowie, zakupowali cynę na wyspach Kassyterydach (Scilly). Dziś kopalnie te mniéy zysku przynoszą od kopalni Hr. Cornwall, w których 64,000,000 cetnarów rocznie cyny dobywaią. Pomimo takich skarbów Anglia przez długi czas z Niemiec cynowe sprowadzała blachy, które w roku dopiero 1720. w kraiu robić zaczęto. Dziś walcownie Angielskie dokładnością wszystkie inne przechodzą.

Hrabstwo Cornwallis sto dziesięć kopalni miedzi posiada, w których 14,000 górników i hutników do 200,000 cetnarów miedzi do roku dostarcza; obfitszą ieszcze w kruszec miedziany iest góra Paris na wyspie Anglesea. [1])

Ogólną wartość wszystkich w Anglii wydobywanych kruszców Pan

---

1) Kopalnie ołowiu w Hrabstwach Derby, Sommersett, Durham, Northumberland, Cumberland, w Szkocyi i Xięstwie Wallii dostarczaią corocznie 300,000 cetnarów ołowiu. Kopalnia w Borrowdale tak iest obfita, że co siedm lat tylko kruszce z niéy dobywaią, aby zbytnia iego nad potrzebę ilość, ceny nie zniżyła. Produkcya hałunu wynosi corocznie trzydzieści tysięcy cetnarów; produkcya witryolu pięćdziesiąt tysięcy cetnarów; bogate żupy soli w Chester, Worcester, Stafford i Bridley do dwoch milionów cetnarów soli corok dostarczaią.

Colqhoun na 324 miliony Złt. pol. podaie; dziś ona czterysta milionów przenosi. Surowe te materyały iuż przez się bogactwa kraiowe pomnażaią, wartość ich atoli wyżéy się nierównie wznosi, gdy one z niezliczonych wychodzą fabryk, do których użyte zostaią; żadnego zaś z płodów mineralnych, prócz soli, węgli kamiennych i cyny, surowo z Anglii nie wyprowadzaią. Mineralogowie wyrzucaią Anglikom, iż górnictwo ich nie tak iest wydoskonalone iak w Niemczech; dopiero gdy kruszec do rękodzieł Angielskich przechodzi, nabiera on wartości, iakiéy mu dotąd fabryki innych kraiów nadać nie zdołały.

Garbarnie.

Garbarnie Angielskie i fabryki skór uposażone kapitałem czterechset czternastu milionów Złt. pol., 70,000 beczek kory dębowéy rocznie potrzebuią. Miasta Southwark i Bristol nayznacznieysze w tym rodzaiu posiadaią fabryki.

Papiernie.

Papiernie zatrudniaią 30,000 ludzi. Papier angielski pod względem tęgości i białości przenosi holenderski. Zwyczayny papier drukarski w znacznéy ilości ze Szkocyi i miasta Hereford sprowadzaią, cienki z Maidstone w powiecie Kent. Płatnierze Angielscy za kilka milionów co rok w obcych kraiach zakupuią płatów, których Anglia ledwie na własną papieru potrzebę dostarcza. Jedno miasto New-Castle nabywa ich z zagranicy rocznie za 2,160,000 Złt. pol. Kapitał papierni angielskich szacuią na 36,000,000 Złt. pol.

Fabryki porcelany i wedźwudów.

Fabryki pocelany, naczyń glinianych, i faiansów ocenione są na 80,000,000 Złt. pol. i zatrudniaią 45,600 robotników, licząc w to i fabryki tak nazwanych Wedgwudów. Korzystną tę gałąź przemysłu narodowego winna iest Anglia Panu Wedgwood, który w roku 1763. znalazł w Powiecie Stafford gatunek cienkiéy nadzwyczaynie gliny i odkrył rodzay polewy, która każdą zmianę temperatury wytrzymuie. Przyiemne

te, ozdobne i tanie naczynia wkrótce zaięły mieysce zagranicznéy porcelany, i cenę iéy w Anglii znacznie zniżyły.

Znane dziś w całéy Europie Wedgwudy ozdobione są arabeskami, niskorzeźbami, i wypukłemi figurami w naylepszym smaku. Piękne ich kształty, wzorowe pomiary, zaprowadził do téy fabryki Wilhelm Hamilton, właściciel rzadkiego zbioru urn starożytnych we Włoszech zakupionych, które służą za wzór naczyniom Wedgwuda. Piętnaście do dwudziestu tysięcy robotników pracuie w tych warsztatach. Okręty rybackie w miesiącach, w których połów ryb mniéy iest korzystny, rozwożą ie po całém Królestwie, a pomimo znacznych ceł na wprowadzenie ich do wielu obcych kraiów nałożonych, pięć szóstych części wyrobów tych fabryk wychodzi za granicę, i nie masz podobno okrętu z Anglii do obcych portów płynącego, któryby pewnéy ich liczby niewyprowadzał.

Huty szklane. Sztuka robienia szkła wydoskonaloną została w Anglii przez zbiegłych z Francyi Protestantów w r. 1685. Dziś szkło angielskie przed wszystkiémi innémi iest poszukiwane; dotąd atoli naypięknieysze zwierciadła robią we Francyi, a naywiększe szyby leią w Petersburgu. Fabryki szkła w Anglii szacowane na 54,000,000 Złt. pol. wartości, 36,000 opłacaią robotników. Zwierciadła i większe tafle leią w Londynie i w Sanct Helens, naypięknieysze kryształy w Glasgowie, zwyczaynych szkieł miasto Bristol dostarcza.

Prócz tych głównych gałęzi przemysłu, wiele iest innych w drugim rzędzie policzonych, któreby w każdym innym kraiu Europy do pierwszego należały, iako to fabryki mydła, prochu, kapeluszy i tabaki w Liverpool, a szczególniéy browary i gorzalnie. Niemniéy mechanicy i artyści Angielscy a szczególniéy sztycharze na wspomnienie

zasługuią; w warsztatach ich mieści się do 5,000 robotników, wyroby ich na 40,000,000 Złt. pol. cenią.

Do wydoskonalenia fabryk Angielskich znacznie się przykłada nadawanie wyłącznych przywileiów wynalazcom dogodnych w tychże fabrykach lub machinach odmian. Tak łatwy sposób zachęcenia przemysłu inne narody od Anglii przeięły.

Od początku 19go wieku pomyślność rękodzielni angielskich pokilkakrotnie wzrastała i upadała, a stan ich mniéy lub więcéy szczęśliwy, bezpośredni miał wpływ na pomyślność ogólną narodu.

Macpherson cenił ogół płodów rękodzielni angielskich przed traktatem w Amiens na 4,540,000,000 Złt. pol.; Wilhelm Pitt zaś w tymże samym czasie roczne zyski handlu tego narodu na 1,600,000,000 Złt. Rachuba ta przesadzoną zdawać się będzie każdemu, ktokolwiek zważy, że ustanowiony w tymże czasie podatek 10 od sta na dochody rękodzielni, nie 160,000,000 lecz tylko 46,000,000 Złt. pol. rocznego do skarbu przyniósł dochodu. Handel przecież naówczas w kwitnącym znaydował się stanie. Pomyślność iego z rokiem 1809. ustawać zaczęła.

Jeżeli upadek rękodzielni i żeglugi Francuzów, Hiszpanów i Hollendrów połączał w ręku kupców angielskich ogrom handlu świata, i ieżeli flotty woienne angielskie, kupieckim flottom drogi odbytu do Sycylii, Portugalii, Hiszpanii, Flessyngi i na morze Baltyckie otwierały, wbrew surowym ustawom systematu kontynentalnego, z drugiéy strony uporczywa z Francyą woyna, pociągała za sobą niezmierne podatki, a co za tém idzie, podrożenie wszystkich potrzeb do życia i naymu robotników. W ciągu szczęśliwéy téy dla Anglii woyny morskiéy, wzrost handlu iéy i rękodzieł lubo bardzo znaczny, nieodpowiadał przecież

liczbie ludzi w fabrykach [1]) sposobu do życia szukaiących, tém więcéy że wydoskonalenie machin było posiadaczom rękodzielni powodem do zmnieyszania liczby rzemieślników; kwitnął iednakże przez nieiaki czas ieszcze handel angielski wśrzód zgłodniałych onychże tłumów, lecz takowy stan rzeczy trwałym być nie mógł.

Upowszechnienie machin od roku 1802. do 1808. pomyślnie na rękodzielnie działało; zubożone atoli uciążliwemi woynami narody, nie były w stanie tyle od Anglii zakupować iak dawniéy, a systemat kontynentalny, we Francyi, Włoszech, i innych kraiach stałego lądu przyięty, utrudniał ieszcze sprzedaż iéy wyrobów; tym sposobem wyrabiane nad miarę własnéy potrzeby i możność exportacyi towary, w cenie utrzymać się niemogły i wzaiemnie sobie szkodziły. Do tych ogólnych przyczyn upadku rękodzielni, przyczyniły się konfiskaty własności angielskich na stałym lądzie Europy, w summie, iak twierdziły dzienniki francuzkie, 3,200,000,000 Złt. pol., i szkody za wyprowadzone w zbyt znacznéy ilości towary, do Portugalii i Hiszpanii w roku 1808. i 1809., do Buenos-Ayres w r. 1809., do portów morza Baltyckiego w roku 1812., do Hollandyi, Włoch i Niemiec w r. 1813. i 1814., które, niesprzedane, w znaczney części zepsute i stracone zostały.

Skutkiem tych częściowych strat, było powszechne cierpienie wszystkich stanów, w roku 1810., 11., 12., 13. i 14. i liczne bankructwa, których w roku 1810. 2,030 w Anglii liczono. Nowe to doświadczenie stwierdziło tę wielką prawdę: że nayszczęśliwsza woyna klęską być nieprzestaie.

---

1) W tymże, o którym mówię, czasie, ważna zaszła odmiana w systemacie rolnictwa w Anglii; sądzono być rzeczą korzystnieyszą zmienić folwarki (Farm) dawniéy około 60 morgów powierzchni maiące, na większe 300 i 360 morgów zawieraiące. Dogodnieyszy w tym nowym systemacie rolnictwa rozdział pracy, użycie wydoskonalonych narzędzi, niepotrzebną czyniły znaczną liczbę robotników, którzy niemaiąc innego sposobu do życia, w rękodzielniach pracy szukali.

Z ustaleniem powszechnego pokoiu, a raczéy od roku 1819., pomimo współubiegania się obcych narodów, handel angielski, stósownie do podanych wyżéy rachunków, w pomyślnieyszym niż kiedykolwiek, znayduie się stanie.

Kompanie assekuracyine wszelkiego rodzaiu zabezpieczaią rozliczne Anglii bogactwa i wzorem są podobnych ustanowień po innych kraiach zaprowadzonych. *Kompanie zabezpieczaiące.*

Towarzystwa assekuracyine morskie, maią fundusze odpowiadaiące wartości całkowitych flot skarbami obu Indyi ładownych, i za wszystkie ręczą przypadki, któreby okręty te od nawałności, nieprzyiaciela lub ognia ponieść mogły.

Kompanie ogniowe zapewniaią domy, sklepy, fabryki i wszelkie ruchomości [1]) pożarom podległe. Od czasu ustanowienia tych towa-

---

1) Umieszczony w dziele Pana Adolphus the Political State of the British Empire. London 1818. spis przedmiotów w Anglii od ognia zabezpieczonemi być mogących, ciekawy stawia obraz bogactw tego kraiu i użyteczności towarzystw ogniowych.

Domy.

1,870,000 domów w Anglii i Wailli, z których 100,000 w Londynie obliczone są iako przynoszące w średniéy proporcyi czystego dochodu 1,260 Złt. pol. = 570,000 domów po innych miastach Anglii po 420 Złt. pol. dochodu, = 200,000 domów we wsiach w Anglii i w Wallii po 210 Złt. pol. = 600,000 mnieyszych domów w tychże wsiach po 84 Złt. pol. dochodu. Nakoniec 400,000 ieszcze mnieyszych domów w tychże wsiach, które na 63 Złt. pol. rocznie taxuią. Tym sposobem 1,870,000 domów, przynoszą lub przynosić mogą rocznie 464,000,000 Złt. pol. a wartość ich, przez 17 lat dochodu mnożona czyni . . . . . 7,888,000,000 Złt. pol.

Wartość machin parowych przędzalni i tym podobnych . . .	1,680,000,000	—
Domy i machiny w Szkocyi	1,260,000,000	—
Wartość wewnętrznych w domu porządków	5,770,000.000	—

Sprzęty w Anglii i w Wallii.

Suknie	753,100,000	—
Stołowe naczynia	420,000,000	—
Kleynoty	210,000,000	—
Zegary	84,000,000	—

rzystw pożar przestał być klęską, a spalone miasta świetnieysze z gruzów powstaią. Dobroczynne to przecież ustanowienie w innym względzie smutne za sobą ciągnie skutki, i iest powodem niedbałości, ieżeli nie przyczyną częstych w Londynie pożarów. W takim razie sąsiedzi spokoynie patrzą na palący się dom poblizki, a mieszkańcy pierwszego i drugiego piętra nie wynoszą zabezpieczonych ruchomości swoich,

---

Księgi	210,000,000 Złt. pol.
Wino i spirytusy różnego rodzaiu	84,000,000 —
Bielizna	126,000,000 —
Powozy i konie	84,000,000 —
Inne przedmioty	228,900,000 —
Domowe sprzęty ogółem w Szkocyi	210,000,000 —

Wartość płodów rolniczych.

Roczny zbiór w Anglii obliczony iest na 8,000,000 ćwierci (quarter) pszenicy. Licząc ćwierć po złotych 40, wartość iéy wynosi 640,000,000 Złt. pol. = 5,000,000 ćwierci ięczmienia i żyta, po Złt. pol. 48, czyni 240,000,000 Złt. pol. = 12,000,000 ćwierci owsa i bobu, ćwierć po Złt. 33 gr. 10, czyni 400,000,000 Złt. pol. Siano i słoma 800,000,000 Złt. pol. Ogół 280,000,000 Złt. pol. Od których odciągnąwszy 780,000,000 na częściową konsumpcyą i odsiew, zostaie się wartości do zabezpieczenia od ognia za . . . . 1,300,000,000 Złt. pol.

Rękodzielnie angielskie.

Fabryki wełniane oprócz wysełanych za granicę wyrobów, przedaią towarów na wewnętrzną kraiu potrzebę za . . .	462,000,000 Złt. pol.
Podobnież fabryki bawełny	252,000,000 —
— — lnu	84,000,000 —
— — konopi	84,000,000 —
— — iedwabiu	126,000,000 —
Fabryki skór, iako to: trzewików, bótów, siodlarskiéy roboty, rządów na konie, poiazdów etc. za	504,000,000 —
—— szkła	84,000,000 —
—— porcelany i garncarskich naczyń	84,000,000 —
—— papieru	63,000,000 —
—— piwa, którego wychodzi do roku 800,000,000 kwart, kwarta obliczona po 15 gr., za	400,000,000 —
Wódki wychodzi 40,000,000 kwart, kwarta obliczona po 4 Złt., za .	160,000,000 —
Mydło za	63,000,000 —
Sól za	42,000,000 —
Swiece woskowe i łoie za	84,000,000 —

kiedy trzeci w płomieniach stoi. Staranność towarzystwa ogniowego zaradza téy oboiętności mieszkańców, i cudzoziemcowi, osobliwy stawia widok obcego, czuwaiącego nad własnością oboiętnego właściciela.

Towarzystwo to utrzymuie porządki ogniowe w naylepszym gatunku, opłaca oraz wprawnych do użycia ich ludzi i zręcznych tragarzy, którzy zabezpieczone sprzęty z niebezpieczeństwem życia, z wśrzód płomieni wynoszą; pobudką ich poświęcenia się nie iest zapewne ludzkość, iest chęć zysku, ten atoli powód mniéy szlachetny, równie korzystnie na dobro społeczeństwa działa. Trudno iest niedziwić się kombinacyom rachunkowym, które nowe zrzódło pożytku w nieszczęściach odkryło, i w dokonaniu zguby znalazło źrzódło nowych bogactw. Podane Parlamentowi rachunki dowodzą, że opłaty stempla od świadectw ubezpieczanych przedmiotów, uczyniły skarbowi w roku 1821. 365,680 Złt. pol. dochodu. Innego podobno nie trzeba dowodu za-

---

Farby różne, beczki, kadzie, lekarstwa, kapelusze, roboty słomiane, tabaka, rogi, książki, meble, instrumenta muzvczne, zegary, kleynoty, poiazdy, warsztaty drukarskie, solone mięso, masło, ryby, i t. d. warte są naymniéy	420,000,000	Złt. pol.
Wyroby rękodzielni angielskich przed wyprowadzeniem ich za granicę, zabezpieczone są w wartości około	1,680,000,000	—
Obce towary podług rachunków Komor z roku 1800., .	2,310,000,000	—
Żeglarstwo.		
Okręty W. Brytannii ocenione są na 84,000,000 Złt. pol.; = okręty iéy osad na 84,000,000 Złt. pol.; = budowane lub oprawiane okręty na warsztatach na 42,000,000 Złt. pol.; w ogóle 212,000,000 Złt. pol. Z których naymniéy ¼ część w portach Angielskich znayduiąca się, zabezpieczoną być może, w cenie	53,000,000	—
Tym sposobem ogół własności w Anglii i Szkocyi, mogących być od ognia zabezpieczonemi, wynosi około	24,743,000,000	—
Dziesiątą część téy kwoty licząc na Irlandyą, ta czyni . . .	2,474,300,000	—
Ogół . . .	27,217,300,000	Złt. pol.

możności tego kraiu, użyteczności kompanii assekuracyi i pokładanego w nich zaufania.

W liczbie czynionych w téy mierze spekulacyy, wspomnienia są godne tak nazwane zabezpieczenia życia czyli układ z zawiązaném w tym celu towarzystwem, któremu się pewne procenta opłacaią, towarzystwo zaś po śmierci płacącego, pozostałym iego krewnym, pewną ryczałtową summę, lub też roczny zabezpiecza dochód; tym sposobem wiele osób pozbawionych maiątku rodzinom swoim sposób do życia zapewnia. Pierwsze tego rodzaiu stowarzyszenie zawiązało się w Londynie za panowania Królowéy Anny; dziś ich 8 w Anglii liczą.

ROZDZIAŁ V.

Dochody publiczne, Dług Państwa, Bank, Pobór na ubogich, Dziesięciny.

Dzieiopisowie Angielscy starannie zachowali pamiątkę sposobów, iakiemi od naydawnieyszych wieków następuiące po sobie w tym kraiu ludy, dynastye i Królowie, potrzeby skarbu opatrywali.

Kiedy Brytańczykowie, pierwsi Anglii mieszkańcy, na oddzielne dzielili się szczepy, dochody ich wodzów, stanowiły dochody szczepu; pomnażały się one w czasie woyny rabunkiem, w czasie pokoiu dobrowolnemi składkami i niesłusznemi często konfiskatami. Za wkroczeniem Rzymian do Albionu uczuli Brytańczykowie nieznany im ciężar stałych poborów. Właściciele ziemi składali w naturze dziesiątą część iéy płodów; pieniędzmi zaś opłacali podatki od wprowadzanych i wyprowadzanych towarów, od głów, od niewolników, od domów, słupów, ognisk, kopalni, zwierząt i ciał nawet zmarłych, których bez pozwolenia zwierzchności chować nie było wolno. Rozliczne te daniny podług mniemania niektórych pisarzy do 80,000,000 Złt. pol. wynosić miały.

Za panowania Saxonów pobór trinoda necessitas [1]) opatrywał

1) To iest pontis reparatio, arcis constructio, expeditio contra hostem; czyni to zaszczyt owczesnéy administracyi angielskiéy, że dochody kraiowe wyłącznie, iak się zdaie, poświęcała tak ważnym przedmiotom, iakiemi są: wyprawy przeciw nieprzyiacielowi, ubezpieczenie kraiu i ułatwienie kommunikacyy wewnętrznych.

potrzeby kraiowe; uciążliwszym nierównie był podatek, Duńskim korsarzom od roku 991. pod nazwiskiem Danegeld opłacany, który za panowania Kanuta Króla Duńskiego, 100,000,000 Złt. pol. miał przynieść do skarbu, do ostatniéy atoli nędzy naród przyprowadził.

Wilhelm podbiciel wniósł do Anglii zasady feudalności, równie dumie iego i chciwości przydatne. Całe Królestwo podzielone na 60,215 lenności rycerskich, tyleż zbroynych woiowników na koniu stawiało do boiu. Taki sposób urządzenia siły zbroynéy w tym kraiu dawniéy za panowania Rzymian i Saxonów był w używaniu, ta atoli w tym względzie za Normandczyków zachodziła różnica: że posiadłości [1]) te dziedzicznemi być przestały; ztąd przy obsadzaniu nowych lenników, nowe do skarbu wpływały opłaty. Dobra koronne, ustanowione podatki, a więcéy ieszcze zdzierstwa i grzywny gwałtem od możnieyszych wybierane, stanowiły dochody Wilhelma. Nieprzestaiąc Król na tém, rabował klasztory i kościoły, i zabierał w nich pieniądze, kleynoty, srebra i sprzęty obrządkom religiynym poświęcone. [2])

Na początku 12go wieku, Henryk I. urządził pobory w pieniądzach w mieyscu używanych dotąd składek w płodach naturalnych; lżeyszy ten sposób podatkowania zmnieyszył dochody korony.

Królowie szczepu Plantagenet szczęśliwy nadali kierunek działaniom skarbowym, którémi dotąd bezwzględna chciwość Wilhelma i iego następców kierowała. W okup osobistéy służby woyskowéy stanu rycerskiego, Henryk II. stały ustanowił podatek. Ten pierwszy w Anglii

---

1) Widziałem w pałacu skarbowym w Londynie sławną księgę Domesday book z rozkazu Wilhelma podbiciela ułożoną. Statystyka ta, naydawnieysza w Europie, zawiera wyszczególnienie rozległości uprawnéy ziemi w Królestwie, nazwiska właścicieli, wartość i liczbę morgów, pol, pastwisk, łąk, lasów, tudzież liczbę lennych wyrobników (manant) i niewolników.

2) Twierdzą niektórzy dzieiopisowie, że dochody Wilhelma 240,000,000 Złt. pol. rocznie wynosiły

krok uczyniono do zabezpieczenia potrzebnych funduszów na utrzymanie regularnego woyska. Tenże Król uniesiony powszechnym w owym wieku popędem do wypraw krzyżowych, nakazał pobieranie tak nazwanéy dziesięciny Saladyna czyli podatek od własności ruchomey tych wszystkich, którzy w poczet krzyżowców wciągnąć się wzbraniali. Na to mieysce zniósł podatek Danegeld, równie uciążliwy, iak pochodzeniem swém narodowi zniewagę czyniący. Panowanie Rycharda I. świetne w dzieiach woyskowych Wielkiéy Brytannii, stało się epoką nadzwyczaynych podatków, ustanowionych w celu opatrzenia woyska Angielskiego w Azyi; wiek ten przecież tyle sprzyiał rycerskim wyprawom, iż Anglicy chętnie zwycięzcy Saracenów uciążliwe składali daniny. Nie tyle ich powolnymi znalazł brat Rycharda Jan, na którym Baronowie nadanie walnéy karty (magna Charta) wymogli.

Z równą bez wątpienia niechęcią przyiaciel ludzkości i urzędnik skarbowy, badać będą źrzódła dochodów Królów Angielskich w 12ym i 13ym wieku. Znaczną ich część stanowiły kaduki, kary pieniężne za przestąpienie praw myśliwstwa, oraz konfiskaty dóbr szlachty przekonanéy o nieposłuszeństwo, o wydanie taiemnicy Królewskiéy i inne podobne wykroczenia. Podobnéy karze podpadały szlachcianki za nieprzyięcie przeznaczonych sobie od Króla mężów. Gorszącą w owym wieku była przedayność sądów [1]) królewskich, którą, iak się zdaie, uważano iako źrzódło prawych dochodów kraiowych.

---

1) Współcześni pisarze wspominaią między wielu innemi przykładami o Rychardzie Synu Gilberta, który znaczne podarunki ofiarował Królowi, aby za iego osobistém wstawieniem się, odebrał dług od pewnego żyda, tudzież o Walterze de Buston, który pieniędzmi okupił się od kary za skaleczenie człowieka. Niebaczny na godność swoią Henryk III. przyiął pięć koni od Roberta de Veaux, za to, iż mu przyrzekł więcéy o żonie Henryka Pinel złośliwie nie mówić. Godfryd de Mandeville 20,000 grzywien srebra zapłacił za uzyskanie pozwolenia poięcia za żonę Izabelli Hrabiny Glocester.

Rozłożenie ciężarów publicznych na wszystkie bez wyiątku stany, uświetnia panowanie Edwarda I. Statut de Tallagio non concedendo do głównéy karty przydany, nadał Parlamentom wyłączne prawo stanowienia podatków, i pierwszą iest zasadą istnieiących dziś w téy mierze prawideł konstytucyi angielskiéy. Nie zawsze się godną okazała reprezentacya narodowa piastowania opiekuńczéy nad maiątkami narodu władzy. Uchwała iéy za panowania Edwarda III. nakazała składanie 9go snopa, 9téy owcy, a nawet i pewnéy ilości wełny, w mieysce opłacanych dotąd pieniędzmi podatków. Tym sposobem powracano do uciążliwych w naturze danin przez Henryka I. uchylonych.

Za świadectwem Rymera dochody Henryka V. w roku 1415. nie przenosiły 2,228,000 Złt. pol. [1]) Tyleż w roku 1220, Henryk III. pobierał. Trudno iest wskazać dziś przyczyny, dla których w przeciągu dwóch blisko wieków mimo wzrostu ludności i przemysłu nie pomnożyły się dochody korony. [2]) Za tegoż Henryka V. zwyczayne wydatki rządowe wynosiły 1,700,000 Złt. pol., zostawało więc 528,000 Złt. na utrzymanie rodziny królewskiéy i dworu; uchwalone przez Parlament pobory, lub zręczne zdzierstwa urzędników skarbowych, kiedy Parlament Królowi niechętny poborów odmawiał, dostarczały potrzebnych funduszów na nadzwyczayne potrzeby. Wspomina historya, że Henryk V. wśrzód naywiększych pomyślności woiennych zniewolonym się widział do zastawiania kleynotów swoich i korony. Taki niedostatek powodem mu był do zawierania rozeymów wśrzód zwycięztw, i pozbawiał korzyści zwycięztwa.

1) Czterdzieści do czterdziestu dwóch złotych pol. czynią ieden funt szterling.

2) Tak szczupłe dochody w 15tym wieku, naylepiéy podobno dowodzą mylne podania dzieiopisów, którzy Rzymianom 80,000,000, Kanutowi 100,000,000, a Wilhelmowi podbicielowi 240,000,000 Złt. pol. dochodu nadaią.

Szczep Tudor w szczęśliwych okolicznościach tron angielski osiadł. Odkrycie Indyy Wschodnich i Zachodnich, rozszerzyły handel wszystkich Europeyskich narodów. Pierwszy raz za panowania Henryka VII. cło od wprowadzanych i wyprowadzanych towarów, wciągnione zostało w poczet dochodów publicznych. Szczęśliwe to wzrastanie wpływów skarbowych, ugruntowane na rozkrzewieniu handlu i zamożności poddanych, niezadowolniło tego Króla. Chciwość iego [1]) wszelkich chwytała się sposobów do zbogacenia skarbu, w którym, umieraiąc, zostawił 32 milionów Złt. pol. [2]) Henryk VIII. roztrwonił wkrótce odziedziczone po oycu summy. Niesnaski iego z dworem Rzymskim i chęć korzystania z maiątków duchowieństwa, były mu powodem do zmienienia wiary i ogłoszenia się głową kościoła anglikańskiego, któremu poprzedniczo większą część iego funduszów odiął [3]).

Powolny skinieniom Henryka VIII. Parlament, tém upornieyszym okazał się córce iego Maryi, i wszelkich iéy zasiłków pieniężnych odmówił. Tak nierozsądny sposób postępowania Izby niższéy dowodzi, iak mało ona w owym wieku interes kraiu i stósunki władzy swoiéy znała. Zniewolona niedostatkiem Królowa znaczną summę w Antwerpii, z procentem po 14 od sta, zaciągnęła. Pomnożony dług kraiowy nieuwolnił narodu od danin w płodach kraiowych, które Marya z naywiększym uszczerbkiem rolnictwa wybierała.

W roku 1558. Elżbieta, druga córka Henryka, na tron wstąpiła.

---

1) Wspominaią między innemi dzieiopisowie, że korsarze Królewscy z iego rozkazu chwytali na morzu okręty własnych poddanych, które na skarb przedawano.

2) Summa ta, w stósunku pomnożonéy ilości złota i srebra, równa się dziś trzechset milionom Złt.

3) Dochody wszystkich posiadłości Królestwa wynosiły na ówczas ogółem 480,000,000 Złt. pol. do roku, a dochody duchowieństwa 15,000,000. Hierarchia więc kościelna niebyła tak zamożną, iak niektórzy pisarze twierdzą.

Za panowania téy Królowéy wszystkie części rządu, a szczególniéy administracya skarbowa, wydoskonalone zostały. Uwielbiali poddani Elżbiety oszczędność i pomiarkowanie, z iakiém ona potrzeby skarbu opatrywała za pomocą śrzodków prawem przepisanych, rzetelność iéy w uiszczaniu zadawnionych długów Henryka VII. i Henryka VIII., wytrwałość w popieraniu kosztownéy z Hiszpanią woyny i wspieraniu sprzymierzonych Niderlandczyków i Henryka IV. Króla francuzkiego przeciw Filipowi II. Lecz obok tak pochlebnych w obrazie Elżbiety rysów plamy także znayduiemy. Czytelnik zaięty śledzeniem iéy wydatków, z uśmiechem, ieżeli nie z pogardą, liczyć będzie dary, któremi ta Królowa obsypywała nie tych, którzy ważne iakie usługi kraiowi oddali, nie tych, którzy iéy prawdziwego przywiązania dali dowody, nawet nie tych, do których ią gwałtowna namiętność własnego serca mogła była pociągać, lecz pochlebców, uwielbiaiących w podeszłym [1]) iéy wieku wdzięki, których w pierwszéy nawet młodości nieposiadała.

Wpływy skarbu angielskiego za panowania Elżbiety nie są dokładnie znaiome; tyle iest pewna, że ogół subsydyów uchwalonych przez Parlament w ciągu czterdziestu piąciu lat iéy panowania, wynosił 120,000,000 Złt. pol., co w przecięciu rocznie 2,666,620 Złt. pol. czyni. Dodaiąc do téy summy dobra stołowe, wnosić można, że dochody rządowe nieprzenosiły dwudziestu milionów Złotych [2]), i przy ścisłéy tylko oszczędności i światłém zarządzaniu, wystarczyć mogły na wydatki

1) Lord Barleigh do 12,000,000 Złt. pol. ceni dary młodemu Essexowi od sześćdziesiątletniéy Elżbiety ofiarowane. Mówiono naówczas w Anglii: że Elżbieta, w nadgradzaniu oszczędna, hoyną w obdarzaniu była.

2) Prócz tych w pieniędzach składanych poborów, mieszkańcy Anglii do wielu danin i szarwarków obowiązani byli, iako to: dostarczania żywności Królowéy, przewożenia iéy sprzętów i tém podobnych. Przecież uciążliwe te powinności prawnemi w owym wieku były.

świetnego iéy panowania. Elżbieta tak była oszczędną, i tak troskliwą o dobre mienie poddanych, że po kilka razy niewybierała całego przez Parlament uchwalonego podatku, mówiąc: iż summę tę raczéy w ręku poddanych swoich niż w swoich własnych widzieć chciała. Zaufanie publiczne, to iest kredyt wynagradzały iéy umiarkowanie. Kiedy poprzednicy iéy do zaciągania pożyczek w Hamburgu, Kolonii lub Antwerpii, zaręczenia kupców Londyńskich potrzebowali, Elżbieta u własnych poddanych żądane znaydowała summy.

Nie tak chlubnie za panowania téy Monarchini postępowała w zawodzie swoim Izba niższa, która bez względu na potrzeby [1]) kraiu odrzucała lub ścieśniała żądania oszczędnéy Elżbiety, w przekonaniu, że tym sposobem udowodni niepodległość swoią. Znała Królowa przywiązanie ludu do siebie, a mocnieyszą się od Parlamentu w mniemaniu powszechném być czuiąc, upor iego niesądziła być głosem poddanych swoich, i w oszczędności szukała śrzodków opatrzenia wydatków rządowych. Panowanie Elżbiety podziwienia godny stawia obraz rządu samowładnego i popularnego w kraiu konstytucyinym, wszakże też same iéy przymioty niebezpieczeństwem groziły swobodom publicznym; odwykł naród poważać Parlament iako opiekuńczą magistraturę i w Monarchini naywyższą i nayżyczliwszą sobie upatrywał władzę.

Doświadczenie uczy, iż zgromadzenia polityczne, tém więcéy okazuią światła i pomiarkowania, im częściéy są zwoływane, im dłuższe są ich posiedzenia. Z tego względu szukać można iednéy z głównych przyczyn wewnętrznych zaburzeń w Anglii w 17ym wieku, w stósunkach Elżbiety z Izbą niższą. Królowa ta rzadko zwoływała reprezentacyą

1) Uśmierzenie rokoszu Irlandczyków, za świadectwem Roberta Cecill, kosztowało Anglią 136,000,000 Złt. pol. w przeciągu lat dziesięciu.

narodową, a słaby iéy następca niezdołał w przyzwoitych szrankach utrzymać Magistratury która tém bardziéy podobno do ukrócenia władzy królewskiéy dążyła, im więcéy iéy za panowania Henryka VIII. i Elżbiety ulegała.

Ważną w owym wieku odmianę dzieiopisowie w mniemaniu publicznem upatrują. Celnieysi członkowie Izby niższéy poznawać zaczęli, iż reprezentacya narodowa kieruiąca wpływami skarbu, pierwszą była magistraturą w kraiu, i że obstawanie przy tém prawie, pewnym było sposobem ograniczenia władzy tronu. Ziściły się ich nadzieie; szafunek dochodami publicznemi z strony reprezentacyi narodowéy powściąga powagę korony tam nawet, gdzie prawa koronie samowładność przyznawać się zdaią.

Za Jakóba I. podwyższony przychód z ceł, czynił rocznie 7,600,000 Złt. pol., inne pobory 7,200,000, dochody korony 3,200,000, podatki przez Parlament uchwalone około 1,200,000. Ogół rocznych wpływów do skarbu mógł wynosić do 19,000,000 Złt. pol., nie licząc w to dochodu [1]) z przedawanych dostoyności. W tymże czasie Parlament zniósł samokupstwa, czyli monopolia, iako przeciwne równości obywateli Angielskich i rozkrzewieniu handlu szkodliwe, na to mieysce wprowadził nieznaną dotąd loteryą i dochody iéy przeznaczył na potrzeby osad w Ameryce północnéy.

Spory Izby niższéy z władzą wykonawczą, które Karólowi I. zgubnemi stać się miały, za panowania oyca iego początek wzięły. Władza Królów Angielskich niedostatecznie określona, zdawała się wielu Anglikom nadto do samowładności zbliżoną. Gorliwsi z pomiędzy nich

1) Tytuł Barona nabywano za tego Króla za 400,000 Złt. pol. Tytuł Wicehrabiego za 600,000 Złt. Hrabiowie 800,000 Złt. pol. za godność swoią płacili.

zakładali nadzieie stósownieyszego ustalenia swobód narodowych na pieniężnym niedostatku Królów. W tym to podobno taiemnym celu, iak wnosi Hume, nakłonili oni, a raczéy zmusili Jakóba I. przy końcu iego życia, do wydania woyny Hiszpanii, nie opatrzywszy skarbu w potrzebne fundusze.

Nie zmieniła Izba niższa postępowania swego za panowania Karola I. Większa część dzieiopisów Angielskich wychwala ten podstęp członków oppozycyi przeciw Królowi, w którego sercu, stósownie do oświadczenia Izby niższéy: mieściły się wszystkie cnoty a żadna przywara.

Godnemi są uwielbiania dzisieysze zasady konstytucyi angielskiéy, które bezsprzecznie skutkiem są owych sporów Izby niższéy z cnotliwym Karólem I.; obłudném przecież nazwę postępowanie iéy członków w tém zdarzeniu, i zamiast przyznania im zaszczytu stósownieyszego ustalenia konstytucyi kraiowéy, któréy Anglia, tylu klęskami i tak kosztowną krwią dokupić się miała, obwiniać ich raczéy będę o woynę domową, którą przewidywać mogli.

Obarczony długami Karól I. nieprawych użył sposobów do zastąpienia wydatków rządowych. Samowładnie nakazany pobor na okręty, przymuszane pożyczki, gwałtowne śrzodki w pobieraniu ich używane, roziątrzyły naród i główną stały się przyczyną rewolucyi.

Rozrzutność Karóla I. iest plamą, któréy dzieiopis zataić nie może. Niestósowném było użycie funduszów publicznych na uposażenie dwudziestu czterech pałaców, w każdéy porze roku do przyięcia dworu królewskiego usposobionych; mniéy potrzebnym był zbiór obrazów i współubieganie się z Filipem IV. Królem Hiszpańskim, o przednieysze dzieła kunsztów. W takiéy walce zwycięztwo pozostać mu-

siało przy samowładnym Panu Indyi, Elżbieta przecież inny wskazała była sposób mierzenia się z niemi.

Pod rządem rzeczy-pospolitéy, a raczéy pod buławą Kromwela, zasady administracyi skarbowéy wydoskonalone zostały. Pobór od własności ruchoméy i nieruchoméy, akcyza i urządzenie dochodów z poczty, przypominaią dotąd panowanie przywłaszczyciela, a przedaż dóbr koronnych, obrócenie dziesięciny duchowney na dochód publiczny, i konfiskaty maiątków stronników królewskich, czyli, iak ich wtenczas zwano, złośliwców, (malignants) są bezwzględnéy samowładności iego dowodem.

Jest to powszechny rewolucyy skutek, i na zawszeby podobno odstręczać od nich powinno, iż gorsze pociągaią za sobą nadużycia, od tych, które miały usunąć. Nieprawnie nakładane przez Karóla I. pobory, nigdy nieprzenosiły 36,000,000 Złt. pol. do roku; w ciągu zaś rewolucyi, która temu Królowi tron i życie odięła, wpłynęło ogółem do skarbu 3,333,247,924 czyli w roczném przecięciu 19u lat 175,434,000 Złt. pol.

Przykład ten godnym podobno iest zastanowienia; lecz czyliż obawa wyniknąć mogących nieszczęść przytłumiła kiedy w ludziach wrodzoną im skłonność do odmian? Nie zapewne, a tém mniéy wykorzenić w nich zdołała namiętności, które pod pozorem dobra publicznego wzniecaią rewolucye.

W roku 1660. osiadł Karól II. na tronie przodków swoich. Przywrócony do praw swoich Parlament zmnieyszył podatki, któremi naród przez Protektora był obarczony, i wyznaczył Karólowi II. 48,000,000 Złt. pol. dochodu. Summa ta do potrzeb owczesnych rządu zastósowaną była. Równy dochód, przed dwudziestu laty Karólowi I. prawnie

zabezpieczony, byłby usunął powody nieporozumienia między Królem tym i Parłamentem. Podwyższenie za Karóla II. ceł i podymnego, i ustanowienie akcyzy od trunków zastąpiły lenne daniny, wówczas zupełnie uchylone.

Uległy woli Jakóba II. w pierwszym roku iego panowania Parłament, powiększył dochody korony do 80,000,000 Złt. pol.

Rewolucya w r. 1688. pociągnęła za sobą zmianę dynastyi Królów Angielskich i stała się epoką konstytucyinego stanowienia podatków przez reprezentantów narodu. Pomimo znacznego na tę magistraturę wpływu rządu, codzienne uczy doświadczenie, iż ona bez obawy Ministrom żądanych odmawia poborów.

Budżet Angielski.

Według przyiętego dziś w rządzie Angielskim porządku, zdanie przez Kanclerza skarbu rachunków z przychodów i wydatków upłynionego roku, poprzedza ustanowienie budżetu na rok następuiący. Rachunki te są dwoiakie. Jedne zawieraią przepisane poprzedzaiącym budżetem wydatki, drugie wykazuią poczynione stósownie do niego wypłaty; dopiero na wniosek Kanclerza, aby zabezpieczyć fundusze na rok następny, Izba niższa zamienia się w tak nazwany wydział funduszów (comittee of way and means) i stósowne uchwala pobory.

Podatki wieczyste, roczne i nadzwyczayne czyli woienne, a gdy i te niewystarczaią, obligacye skarbowe (billets de l'échiquier) i zaciągane długi, stanowią przychody skarbu angielskiego. Podatki wieczystemi zwane, to iest: akcyza, cło, stempel, opłaty od etatowych płac urzędników, tudzież podatek gruntowy (landtax) są uposażeniem ustalonego funduszu (fond consolidé) na wypłatę procentów długu narodowego.

Podatki te w budżetach niżéy obrachowane niżeli w istocie czynią dochodu, znaczne przynoszą przewyżki, które na bieżące wydatki są obracane. Podobna przewyżka w pierwszym zaraz roku po utworzeniu ustalonego funduszu (w roku 1787.) uczyniła 23,566,480 Złt. pol., a w roku 1809. podniosła się do 280,000,000 Złt. pol. W roku atoli 1813. okazało się 44,000,000 Złt. pol. niedoboru w tymże funduszu, co ogólnemu cierpieniu wszystkich stanów w ostatnich latach woyny przeciw Francyi przypisać należy.

Wpływy ustalonego funduszu co kwartał składane bywaią w bankach w Londynie i Dublinie, którym wypłata procentów od długu narodowego iest poruczona.

Podatek roczny iest tylko ieden, to iest od słodu, i dla tego tak iest zwanym, że go Parlament na każdém posiedzeniu swoiém na rok ieden ustanawia.

Pobory woienne (taxes de guerre) stanowiły podwyższenie dawnych, albo zupełnie nowe, iako to: od maiątków (propriety taxe) od ruchomości, od okien, domów, powozów, herbów i koni, obięte ogólném nazwiskiem assessed taxes. Ciężary te woiennemi zwane, z ukończeniem woyny w r. 1815. w znacznéy części uchylone zostały.

W nadzwyczaynych nakoniec przypadkach rząd puszcza w obieg obligacye skarbowe (billets de l'echiquier) lub długi zaciąga [1])

---

1) Następuiąca tabella wykazuie ogół zaciągnionych długów i nadzwyczaynych podatków od roku 1793. — 1815. W czasie dwudziesto-dwuletniéy woyny wypożyczyła Anglia 40,852,713,400 Złt. pol.
za które atoli nie odebrała od pożyczaiących iak . . . 26,552,723,080 Złt. pol.
Fundusz amortyzacyiny wykupił 12,000,000,000 Złt. pol. długu narodowego,
które atoli dla niższego kursu obligacyy skarbowych kosztowały tylko 7,480,000,000 Złt. pol.
Skarb więc policzył w percepcie pożyczonych pieniędzy . . 19,072,723,080 —
Woienne podatki w tymże przeciągu czasu wyniosły . . . 14,000,000,000 —
Tym sposobem nadzwyczaynych wpływów było od r. 1793 — 1815. . 33,072,723,080 —
które na 23 lat podzieliwszy, roczna kwota czyni . . . 1,437,901,003 —

Ten iest zwyczayny porządek stanowienia budżetów w Anglii, lecz od początku 1ey woyny francuzkiéy w r. 1793, Wilhelm Pitt naówczas Minister skarbu wprowadził zwyczay dodatkowych budżetów, w celu podobno ukrycia ogółu funduszów na prowadzenie woyny potrzebnych, a naród pałaiąc nienawiścią przeciw Francyi, dobrowolnie zaślepiał się nad ciężarem, który na siebie przyimował.

Wielkie przymioty i zdatność Wilhelma Pitta, iego uymuiąca wymowa, oyca iego sława, a może i znana obu przeciw Francyi nienawiść, stanowiły wziętość młodego Ministra i dochody kraiowe przez dwadzieścia lat podległemi mu czyniły. Lękał się podobno Wilhelm Pitt, aby dokładny wykaz niezmiernych summ na prowadzenie woyny potrzebnych niezmnieyszył wnarodzie zapału, którego podniecać nie przestawał, z tego powodu ukrywał on przed Parlamentem prawdziwy stan potrzeb skarbu, a umnieyszaiąc wydatki i zbytnie z poborów obiecuiąc korzyści, [1]) łatwieyszemi okazywał śrzodki do dalszego prowadzenia woyny.

Ta niezgodność między dochodami a wydatkami, pociągać za sobą musiała deficit, który tak nazwane dodatkowe budżety zakrywały. Parlament zdawał się zapominać, iż miał prawo żądania dokładnych od Ministra skarbu rachunków, i na wniosek iego te dodatkowe fundusze uchwalał w roku 1797., 1798., 1800., 1801., 1802.; lecz gdy i te nie wystarczały, Minister puszczał w obieg obligacye skarbowe (billet de l'échiquier) i tym sposobem tworzył dług niestałym zwany

1) Tym sposobem w roku 1792. wydatki wynosiły 24,019,680 Złt. pol. więcéy, niżeli wynosić miały. W roku 1797., podatek stałych poborów (taxes assises) podług iego rachuby przynieść miał 300,000,000 Złt. pol. w żadnym roku atoli nieprzyniósł więcéy iak 233,600,000 Złt. pol. W roku 1798. pobór na dochody (income tax), którego dochód Pan Pitt na 420,000,000 Złt. pol. cenił, nie przyniósł w ciągu pierwszéy woyny rewolucyi nad 240,000,000 Złt. pol.

(dette flottante), który w roku 1802. na 640,000,000 Złt. pol. obliczony i za uchwałą Parlamentu, w poczet stałych długów wciągniony został.

Ktokolwiek przypomni sobie trudności, iakie Izba niższa naylepszym Królom swoim w szafowaniu dochodami publicznemi stawiała, zadziwi się zapewne, iakim sposobem ciągłe to przestępowanie przepisanych funduszów do surowéy odpowiedzialności niepociągnęło Ministra. Mniemanie publiczne sprzyiaiące woynie przeciw Francyi, wziętość Kanclerza skarbu, a podobno niekiedy i kręte drogi, iakich do zapewnienia sobie większości głosów w Izbie niższéy używał, zabezpieczały go w iego sporach z oppozycyą.

Podczas drugiéy woyny z Francyą od roku 1803. do 1814. Ministrowie w ślady Wilhelma Pitta wstępuiąc, corocznie przestępowali granice wyznaczonych sobie funduszów. Takowy 12^{sto}letni deficit wynosił w roku 1815. 2,000,000,000 Złt. pol. długu niestałego [1]) (dette flottante) w skarbowych obligacyach, (billet de l'échiquier) które w tymże roku Izba niższa, długiem narodowym być uznała.

W ciągu téy długiéy i kosztownéy woyny a mianowicie w roku 1812., kiedy Pan Vansittart Minister skarbu oświadczał, iż nie znaydował przedmiotu, na któryby nowy podatek nałożyć można, Parlament

---

1) Niedokładna a więcéy może ieszcze opieszała rachunkowość skarbu Angielskiego, nadużycia te pokrywała. Wziętość Wilhelma Pitta bezskutecznémi czyniła usiłowania oppozycyi, aby poznać działania iego finansowe, które ten Minister niechętnie wyiawiał. Po oddaleniu się iego z Ministeryum następca iego Addington sprawdzić kazał dawnieysze rachunki skarbu. Wyznaczony w tym celu wydział zdał sprawę Parlamentowi z czynności swoich w roku 1804., kiedy Wilhelm Pitt ster rządu powtórnie był obiął. Okoliczność ta powodowała radę narodową do oziębłego téy sprawy przyięcia.

Oskarzenie Lorda Melville o krzywdzenie skarbu w wydziale marynarki, zwróciło uwagę publiczności na rachunkowość Ministrów. W roku 1806. niesprawdzone z dawnieyszych lat rachunki wynosiły ogółem 1,800,000,000 Złt. pol. W roku 1813. - 451,643,600 Złt. pol., a z 620 rachunków 83 dopiero było sprawdzonych.

wbrew przepisom kassie amortyzacyinéy dawniéy danym, upoważnił rząd do użycia funduszów iéy na opatrzenie wydatków bieżących. Nadużycie to dotąd istnieie, i dotąd takowe uszczuplenie funduszów umarzaiących tamuie postęp upłaty długów W. Brytannii.

Ku końcowi ostatniéy woyny z Francyą, wydatki skarbu angielskiego były następuiące:

	r. 1813.	r. 1814.	r. 1815.
	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.
Procenta długów kosztowały .	1,777,950,600.	1,760,000,000.	1,853,314,960.
Lista cywilna łącznie z nakładami administracyi	115,983,280.	120,000,000.	140,000,000.
Marynarka	855,864,960.	1,000,000,000.	751,460,360.
Woysko lądowe	1,178,780,800.	1,200,000,000.	724,847,120.
Nadzwyczayne woienne wydatki . . . – . . . . . – . .			642,005,280.
Artylerya	136,181,080.	120,000,000.	158,226,320.
Subsydia obcym mocarstwom opłacane	451,776,640.	400,000,000.	208,000,000.
Wydatki rządu w kraiu i za granicą	160,232,960.	160,000,000.	100,000,000.
Otworzony Ministrom kredyt na nieprzewidziane wydatki wynosił . . – . . . . . – . .			128,000,000.
Ogół . .	4,676,770,320.	4,760,000,000.	3,705,854,040.

Na zastąpienie tak znacznych wydatków Parlament w r. 1813. takowe przeznaczył skarbowi wpływy:

	Złt. pol.
Komory celne czyniły	590,271,840.
Akcyza [1])	1,068,873,600.
Stempel	223,311,060.
Podatek gruntowy wraz z podatkiem na dochody (income tax) i tak nazwanemi ustalonemi poborami (taxes assises)	885,897,920.
Poczta listowa	85,497,280.
Opłata od płac etatowych urzędników, od kramarzy i naymowanych powozów	3,226,240.
Dochody korony, iako to: grzywny, konfiskaty i t. p. . .	5,078,880.
Loterye	12,432,000.
Nieprzewidziane wpływy	9,696,640.
Cały dochód Anglii wraz z Szkocyą . . .	2,884,285,460.
Dochód Irlandyi	428,389,542.
Ogół . . .	3,312,675,002.
Wydatki w tymże roku wynosiły	4,676,770,320.
Rząd więc dopożyczył lub w cyrkulacyą puścił biletów skarbowych (billet de l'échiquier) za	1,364,095,318.

1) Szczegółowe wpływy akcyzy w tymże roku były następuiące:

	w Anglii. Złt. pol.	w Szkocyi. Złt. pol.
Opłaty od aukcyy uczyniły	13,741,200.	7,276,000.
Od cegieł i dachówek	12,007,360.	229,800.
Od świec	12,452,200.	761,640.
Kawa i Kakao	4,961,960.	301,720.
Szkła	24,562,160.	5,476,480.
Skóry	26,990,040.	3,078,640.
Pozwolenia handlowe (Licence)	17,595,680.	2,250,360.
Papier	16,782,800.	1,734,720.

Z powodu rozpoczętéy woyny w Maiu roku 1815. uchwaliła prócz tego Izba niższa rządowi 600,000,000 Złt. pol. dodatkowego dochodu.

W téy massie wydatków, zwroty opłat celnych i nagrody od wy-

	w Anglii Złt. pol.	w Szkocyi. Złt. pol.
Przedmioty drukowane wszelkiego rodzaiu	37,881,160.	10,553,080.
Sól	61,923,680.	4,684,480.
Mydło	24,721,560.	4,348,080.
Krochmal	1,496,880.	126,400.
Butelki kamienne	101,520.	240.
Suche owoce i winograd	1,018,120.	10,280.
Od tychże podwyższone cło w czasie woyny	168,800.	1,680.
Piwo	115,531,920.	3,232,400.
Jabłecznik i gruszecznik	1,007,880.	80.
Chmiel	2,141,480.	1,000.
Płody	44,822,320.	1,473,120.
Podwyższona od słodu opłata	88,209,160.	2,605,920.
Drugie podwyższenie opłaty od słodu	22,118,040.	4,036,000.
Trzecie podwyższenie	35,743,680.	—
Spirytusy Angielskie wszelkiego rodzaiu	45,460,120.	11,555,160.
Podwyższona od tychże opłata	208,080.	3,280.
Nałożony na nie podatek woienny	23,224,480.	3,831,520.
Spirytusy zagraniczne	59,964,400.	5,026,760.
Podwyższona od nich opłata	1,127,280.	19,760.
Opłata od nich woienna	29,690,480.	2,499,880.
Wódki francuzkie i zagraniczne	2,639,520.	35,960.
Ocet	1,703,720.	31,760.
Wino	44,023,320.	2,691,640.
Stały podatek od herbaty, którey na własną potrzebę 20,000,000 funtów, a na przedaż za granicę 4,000,000 funtów przywieziono	81,923,840.	—
Opłata woienna na herbatę	82,210,520.	—
Stały podatek na tabakę	15,354,800.	1,832,600.
Dopłata woienna na tabakę	12,501,360.	1,484,320.
Roczna opłata na tabakę	19,323,240.	2,244,080.
Ogół	985,434,760.	83,438,840.

prowadzonych za granicę wyrobów rękodzielnych (prime et gratification) wynosiły 80,000,000 Złt. pol.; tyleż kosztowało pobieranie podatków. [1])

Rachunek przychodów stempla w Anglii i Szkocyi.

Legata w testamentach	23,097,228 Złt. pol.
Spisy inwentarzy po śmierci lub w przypadku niebytności	644,322 —
Zdawane rachunki	16,908,192 —
Wexle i skrypta	29,131,662 —
Kwity	6,707,358 —
Gazety i kalendarze	13,820,898 —
Patenta doktorów	1,531,614 —
Zabezpieczenie w kassach ogniowych	17,680,404 —
Karty	999,096 —
Srebrne i złote roboty	2,653,140 —
Kości do grania	29,904 —
Ulotne pisma	17,472 —
Uwiadomienia publiczne	5,220,558 —
Wozy publiczne	7,326,354 —
Prawo trzymania koni pocztowych	10,261,524 —
Konie	35,952 —
Pozwolenie urządzenia loteryi	158,568 —
Inne przedmioty tu niewymienione	87,086,874 —
Ogół	223,311,060 Złt. pol.

Rachunek podatków znanych w Anglii pod ogólném nazwiskiem, (assessed taxes).

Od okien i domów	84,345,600 Złt. pol.
Od domów niezamieszkałych	36.072,320 —
Od służących	18,782,360 —
Od powozów	17,553,240 —
Od koni wierzchowych	23,801,120 —
Od koni i mułów	26,751,120 —
Od koni roboczych	435,480 —
Od pudru do włosów	2,144,720 —
Od malowanych na powozach herbów	1,462,960 —
Patenta handlerzów koni	454,760 —
Gry publiczne	5,274,520 —
Od psów	6,291,560 —
Ogół	223,369,760 Złt. pol.

1) Przychód podatków do kosztów pobierania onych, ma się w opłatach celnych, iak . . $\frac{10}{100}$
W akcyzie . . . . . $\frac{4}{100}$

Zawarcie powszechnego pokoiu w roku 1815. wskazało rządowi angielskiemu sposobną porę do ulżenia podatków, iakiemi narod był obarczony. Naywiększych nakładów wymagały marynarka i woysko, i te natychmiast zmnieyszono. Oppozycya żądała, aby woysko postawione było na stopę, na iakiéy się w roku 1792. znaydowało, wniosek ten atoli zdawał się niestósownym; wzrost ludności W. Brytannii, pomnożenie liczby iéy osad, których na początku pierwszéy woyny francuzkiéy 26, a w końcu drugiéy 46 liczyła, usamowolnienie wyspy Hayti wśród osad Angielskich w Indyach Zachodnich, pomnożenie potęgi ziednoczonych stanów na granicach Kanady, a więcéy podobno ieszcze szerzący się w Anglii w tymże czasie, duch nieukontentowania i rokoszu, powodem były ministrom, że 300,0000 woyska lądowego i morskiego w roku 1815. i 1816. zwinąwszy, 99,000 żołnierzy i 33,000 żeglarzy pod bronią zostawili. W roku 1817. ustalona spokoyność i pokóy powszechny, pozwoliły liczbę tę zmnieyszyć o 18,000 głów. W tymże roku zniesienie nieczynnych urzędów (sinecure) dogodziło żądaniu powszechnemu, lubo dochody ich, po większéy części, zasłużonym zamiast pensyi dawane bywały.

W roku 1818. rozpuszczono 2000 ludzi w woysku lądowym. Budżet W. Brytannii w tymże roku wskazywał 84,000,000 Złt. pol. oszczędności w stósunku do budżetu roku zeszłego.

W roku 1819. wydatki publiczne znowu o 21,000,000 Złt. zmnieyszono.

W opłatach stemplowych . . . . . $2\frac{3}{\frac{15}{100}}$

W podatkach od maiątków gruntowych . . . . . $3\frac{3}{\frac{16}{100}}$

Wydatki poczty maią się do iéy przychodów iak . . . . . $30\frac{1}{\frac{5}{100}}$

W roku 1820. usiłowania Radykalistów do wzniecenia powszechnego w kraiu buntu [1]) zniewoliły władzę wykonawczą do pomnożenia wydatków o 11,000,000 Złt. pol. Ustały w roku 1821. powody obawy i rząd powrócił do przyiętego systematu oszczędności; a w roku 1822. wydatki publiczne ieszcze o 80,000,000 Złt. pol. zmnieyszone zostały.

Przedsięwzięte przez Ministra Skarbu Angielskiego środki od roku 1816. do roku 1821., wskazuią ciągłe dążenie do ulżenia ciężarów narodu; wydatki na woysko, które w roku 1816. wynosiły 440,000,000 Złt. pol., w roku 1821. wynosiły tylko 348,000,000 Złt.; wydatki marynarki w tymże przeciągu czasu z 400,000,000 na 244,000,000., wydatki artylleryi z 64,000,000 na 47,600,000 Złt.; inne koszta administracyi z stu milionów Złt. na 76,000,000 zniżone zostały. Ogół wydatków, nie licząc w to procentów od długów, nieprzenosił w roku 1822. - 649,933,840 Złt., kiedy w roku 1816. - 1,080,000,000 Złt. pol. czynił.

Urządzenia finansowe w roku 1822. przez Parlament zatwierdzone, sześć ważnych obeymuią przedmiotów: 1) Zmnieyszenie wydatków rządu o 84,000,000 Złt. pol. w stósunku do roku zeszłego; 2) uposażenie funduszu amortyzacyinego summą 210,000,000 Złt; 3) zniżenie procentów z 5 na 4 od sta od massy długów 6,200,000,000 Złt. pol. wynoszącéy; 4) zmiana 210,000,000 Złt. pol. pensyy opłacanych oficerom woyska lądowego i morskiego, na 125,000,000 Złt. pol. rocznego dochodu (rente) tymże oficerom lub ich rodzinom przez 45 lat zapewnionego; 5) zmnieyszenie ciężarów publicznych o 138,000,000 Złt. w skutku wyżéy wymie-

---

1) Autor dzieła état de l'Angleterre en 1822. publié par ordre du ministere britannique przytacza przykłady członków oppozycyi, domagaiących się zmnieyszenia siły zbroynéy na posiedzeniach Izby niższéy, kiedy powiększenia iéy żądali od rządu iako mieszkańcy powiatów, którym zbroyne kupy niespokoynego gminu zagrażały.

nionych szczęśliwych urządzeń; nakoniec 6) pożyczenie summy 84,000,000 Złt. pol. przedsiębiercom drog, kanałów i innych tym podobnych zakładów, w celu zatrudnienia i żywienia klassy ubogiéy, pozbawionéy pracy i sposobu utrzymania się.

Godném zapewne podziwienia iest duch oszczędności rządu angielskiego, który tylokrotne tego kraiu w pięciu częściach świata potrzeby, woysko iego, marynarkę i obszerne w każdym rodzaiu zakłady, opatruie summą 649,933,840 Złt. pol., która zważaiąc ceny pierwszych potrzeb do życia 3 do 4ch razy droższych iak w Polsce, ledwie odpowiada u nas summie 250,000,000 Złt. pol.

Pomnażaiąca się coraz zamożność publiczna tém łatwieyszém czyni opłacanie podatków co rok się umnieyszaiących. Kiedy w roku 1817. urzędy akcyzy 461 liczyły processów, liczba tych sporów w roku 1819. do 220, a w roku 1821. do 186 zmnieyszoną została. W tymże roku z powodu pobierania opłat od domów, okien, powozów, koni i innych obiętych pod ogólném nazwiskiem assesed taxes, żaden spór niezaszedł.

W tak szczęśliwém położeniu handlu, przemysłu i rolnictwa w Anglii, trudno iest poiąć, dla czego wbrew danym kassie amortyzacyinéy przepisom, fundusze teyże kassy na opatrzenie bieżących wydatków są obracane. W spisie wpływów skarbowych w roku 1819. niechętnie czytam 480,000,000 Złt. pol. funduszów amortyzacyi na opatrzenie bieżących wydatków obróconych; tym sposobom, kassa umarzaiąca od lat kilku żadnych nieumorzyła długów.

Do ulepszenia stanu finansów angielskich znacznieby się przyczyniło podciągnienie osad téy monarchii pod te same opłaty, iakie W. Brytannia ponosi. Toczone od dwudziestu lat woyny ciągle miały za

cel ulepszenie handlu narodowego; czemużby więc Jamaika lub przylądek dobrey nadziei składać nie miały poborów na ustalenie ich pomyślności potrzebnych? Wilhelm Pitt na początku tego wieku ułożył plan podatkowania dla osad Angielskich w miarę ich zamożności, którego przecież dotąd nie wykonano z obawy podobno skutków, iakie takowe urządzenie w Ameryce północney w 18ym wieku za sobą pociągnęło.

Dług Państwa.

Wydatki skarbu Angielskiego w ciągu dwudziestodwuletniéy woyny od r. 1793. do r. 1815. ciągle dochody iego przewyższały, a zaciągane na zastąpienie tego deficit długi, drogiemi rząd ten okupował procentami. Sposób taki kierowania maiątkiem prywatnego, zgubęby iego za sobą pociągnął; w Anglii atoli zamożność publiczna wzrastała w miarę pomnażaiących się długow; tyle przynaymniéy iest pewna, iż naród corok większemi uciśniony podatkami [1]) co rok się więcéy bogacił.

Zaciągane przez rząd summy, Anglicy dopiero od roku 1688. długiem narodowym zowią; do tego więc zbioru nienależą pożyczki przez Henryka VIII., Elżbietę, [2]) Jakóba I. [3]) i Kromwela zaciągnione.

Nieuiszczenie się Karola II. z summy 53,141,040 Złt. pol. przez bankierów i kupców Londyńskich na rachunek przyszłych iego dochodów pożyczoney, usprawiedliwiło w mniemaniu powszechném postanowione wyrokiem Parlamentu w roku 1681. kary na tych wszystkich, którzyby kupowali lub przedawali obligacye Królewskie, na przyszłe iego dochody.

---

1) W roku 1813. Anglia miała dochodów 3,330,186,360 Złt. pol.; wydatki iéy wynosiły 4,732,209,360 Złt. pol.

2) Pierwszy ślad długu przez Królów Angielskich zaciągnionego znayduiemy w historyi Edwarda I. w roku 1355.

3) Jakób I. zostawił po sobie 20,000,000 Złt. pol. długu.

Niezaspokoiony przez Karóla dług ten, w roku 1701. na połowę zniżonym został.

Niepomnożył długów kraiowych Jakób II., zostawił owszém w chwili oddalenia się z Anglii 34,197,000 Złt. pol. niedoborów skarbowych.

W pierwszych latach panowania Wilhelma III. ministrowie iego zaciągali przed czasem pożyczki na summy przez Parlament skarbowi na roczne wydatki uchwalone. Wzaiemna nienawiść stronników iego i Jakobitów, szkodliwie na kredyt monarchii działała; zrażona tyle razy ufność publiczna ustalić się łatwo nie mogła, a kredyt skarbu gruntował się iedynie na uciążliwych warunkach wierzycielom iego zabezpieczonych.

Panowanie Wilhelma III. pamiętną stanowi epokę, od któréy dług W. Brytannii wzrastać nie przestał.

Za wstąpieniem na tron tego Monarchy, dochody skarbu wynosiły 76,618,200 Złt. pol.; wydatki w czasie pokoiu 64,374,600 Złt., przewyżka 12,243,600 Złt. pol. pewną była hipoteką długów zaciągać się maiących. Koszta woyny późniéy traktatem Ryświckim ukończonéy, wynosiły 1,871,330,280 Złt. pol. W ciągu panowania Króla Wilhelma skarb pożyczył 1,766,824,600 Złt. pol., z których upłacił 1,361,360,600 Złt.; zostało się więc długu przy wstąpieniu na tron Królowéy Anny 405,464,000 Złt. pol.

Woyna o sukcessyą Hiszpańską na początku 18go wieku powodem była Parlamentowi do uchwalenia nowych poborów; rząd prócz tego ustanowił loterye różnego rodzaiu, i pożyczaiącym zapisywał dożywotne dochody (renty viagere) w miarę ich wierzytelności. Kompania Indyiska i bank [1]) znaczne w tém zdarzeniu rządowi pożyczyły summy. Koszta

1) Ogół pożyczonych przez bank rządowi pieniędzy wynosił w roku 1816. — 735,232,000 Złt.

dwunastoletniéy téy woyny wynosiły 3,532,516,280 Złt. pol; długi przy końcu panowania Królowéy Anny 2,054,982,040 Złt. pol.

Za iéy następcy Jerzego I., uporządkowanie długu narodowego, i zabezpieczenie stopniowéy iego upłaty, zaięło uwagę Ministrów Roberta Walpole i następcy iego Lorda Stanhope. Dla uporządkowania długów narodowych, podzielił Stanhope większą ich część na cztery klassy [1]) wraz z przeznaczonemi na opłacanie ich procentów funduszami, a Parlament wieczystemi ogłosił podatki, przeznaczone na zaspokoienie wierzycieli w téy klassyfikacyi obiętych.

Nie zawarte tém nowém urządzeniem długi, mniéy regularnie opłacane, traciły na giełdzie w stósunku do tamtych. Takowa odmienność kursu wierzytelności skarbowych i chęć porównania go, powodem były Parlamentowi do przyięcia osławionego późniéy proiektu Kompanii południowéy, (Compagnie du Sud) która pod pewnemi warunkami 1,293,338,000 Złt. pol. wierzytelności skarbowych na siebie przyiąć miała. Układ ten tyle zaufania w mniemaniu publiczném znalazł, że 100 funtów szterlingów w akcyach téy Kompanii za 1000 funtów na giełdzie przedawano. Wkrótce upadek towarzystwa postawił bankructwo na mieyscu uroionéy pomyślności i pomnożył massę długu narodowego o 80,000,000 Złt. pol. Znaczna liczba kapitałów angielskich w tymże czasie do Francyi, Hollandyi i Hannoweru przeniesioną została.

W roku 1727. za wstąpieniem na tron Jerzego II. dług narodowy wzniósł się był do 2,213,246,200 Złt. pol. W tymże czasie opłacany przez

---

1) Pierwsza klassa zawierała wszystkie summy od kompanii morza południowego (Compagnie de la mèr du Sud) pożyczane. Druga pod nazwiskiem agregate found wierzytelności banku. Trzecia ogólnym funduszem (Fond géneral) zwana, liczyła 1,318,426,320 Złt. długów od wielu osób zaciągnionych. Czwarta nakoniec obeymowała oszczędzone summy z zniżonych procentów wynikaiące i wpływy podatków na opłacenie długów uchwalonych.

rząd procent z 5 na 4 od sta zniżonym został. W chwili rozpoczęcia woyny o sukcessyą Austryacką w roku 1740. fundusz amortyzacyi wykupił był 335,056,380 Złt. pol. wierzytelności skarbowych, a dług narodowy nieprzewyższał summy 1,878,189,820 Złt. pol. W pierwszych latach téy woyny rząd na $\frac{3}{100}$ potrzebne zaciągał summy, późniéy procent ten wzniósł się do czterech od sta, pomimo tego, że pożyczaiący iedenaście od sta gratyfikacyi (prime) od pożyczonych summ sobie odtrącali. Koszta woyny traktatem Akwisgrańskim ukończonéy wynosiły ogółem 2,226,970,200 Złt. Przeznaczenie funduszów amortyzacyi na zastąpienie woiennych wydatków wzniosło dług narodowy w roku 1749. do 3,045,154,200 Złt. pol., od których procent na półczwarta i trzy od sta przez Parlament zniżony został, z tém zaręczeniem, iż bardziéy zniżonym być nie miał.

W chwili rozpoczęcia siedmioletniéy woyny dług narodowy wynosił 3,057,235,400 Złt., a procenta 108,965,600 Złt. Koszta woyny 7mio letniéy wynosiły 4,466,868,160 Złt. pol.; rząd pożyczał na trzy, a późniéy na cztery od sta, dodawane atoli pożyczaiącym gratyfikacye (prime) uciążliwemi długi te czyniły. Po zawartym w roku 1763. pokoiu, massa długów wzniosła się do 5,580,064,080 Złt. pol., procent od nich czynił 187,245,840 Złt.

W ciągu czternasto-letniego pokoiu, od roku 1763. do 1776., dług narodowy mało się zmnieyszył i w czasie rozpoczęcia woyny z Ameryką wynosił 5,416,430,880 Złt. pol. Woyna ta kosztownieyszą od poprzedzaiących była. Niedostatek gotowizny, a więcéy podobno ieszcze przychylne Amerykanom mniemanie publiczne zniewalało rząd do zapisywania pożyczaiącym większych wierzytelności, niżeli był odebrał gotowych pieniędzy; tym sposobem zaciągniona w roku 1781. pożyczka 300,000,000 Złotych, kosztowała skarb 480,000,000 Złt. Koszta téy woyny tém były większe, że rząd papierami skarbowemi wydatki swoie opłacaiący, tra-

cił na nich do 30 od sta. Dnia 5. Stycznia 1785. dług skarbu wynosił 10,724,015,560 Złt. pol. Po ośmioletnym pokoiu dnia 5. Stycznia r. 1792. w chwili rozpoczęcia woyny rewolucyi francuzkiéy, pomnożył się ieszcze o 36,000,000 Złt. pol., do czego powodem były: przygotowania do woyny przeciw Rossyi, Hiszpanii i Francyi w roku 1790.

Uchwalone przez Parlament na podanie Pana Pitta podwyższenie akcyzy, opłat celnych i podatek od dochodów, a więcéy ieszcze coroczne zaciąganie długów, dostarczyły potrzebnych funduszów na prowadzenie téy woyny, która 20,139,141,600 Złt. pol. kosztowała. W chwili zawarcia pokoiu w Amiens, dług ustalony (dette consolidée) skarbu angielskiego czynił . . . . . 26,525,154,360 Złt. pol.
Dług niestały (dette flottante [1]) . . . . . 800,000,000 —

Ogół . . 27,325,154,360 Złt. pol.

Dług ten nakoniec w roku 1815. wzniósł się do 38,445,418,240 Złt. [2])

1) Dług niestały skarbu angielskiego stanowią zaległości rozmaitych ministerstw, oraz puszczane w obieg, w przypadku okazuiącego się deficit, obligacye skarbowe (billets de l'echiquier) procent przynoszące. — Długi takowe niestałe, prędzéy czy późniéy za uchwałą Parlamentu w poczet długów stałych umieszczane bywaią.

2) W Lipcu r. 1822., dług ten iuż znacznie zmnieyszony wynosił . . 31,040,000,000 Złt. pol.
Oto iest wyszczególnienie iego tak iak był w r. 1815.

Długów na trzy od sta procentu	23 236,640,760 —
Długów na 4 od sta procentu	2,997,428,760 —
Długów na 5 od sta, między któremi mieści się dług Austryacki, dług Portugalski i dług Irlandyi po iéy połączeniu z W. Brytanią . .	5,447,267,480 —
Dochody pożyczaiącym na pewną liczbę lat zabezpieczone i z rokiem 1819. się kończące, od których kapitał obliczony iest na . . .	16,997,840 —
Podobnież dochody z rokiem 1860 umorzonemi być maiące, od których kapitał obliczony iest na	1,891,145,960 —
Podobnież dochody wartości kapitału . , . . .	63,474,320 —
Dochody roczne Xiążętom krwi i innym zasłużonym osobom przez Parlament zabezpieczone w summie, rocznie 14,546,240 zł. pol., których kapitał czyni	223,036,400 —
Dług Irlandyi przed iéy połączeniem	1,400,000,000 —
Ogół . . .	35,275,991,520 Złt. pol.

Zaciąganie długów w Anglii na zaspokoienie nadzwyczaynych wydatków rządowych, tyle zapewne liczy przeciwników ile obrońców. Długi narodowe użytecznemi być mogą zapewne, albowiem ułatwiaią obieg pieniędzy, tworzą nowych kapitalistów, podaią każdemu sposobność umieszczania na procencie choćby naymnieyszéy kwoty bez kosztu, i odebrania iéy w każdéy chwili, a tém samém przeszkadzaią wynoszeniu kapitałów z kraiu, nakoniec przywięzuią znaczną część ludności do rządu, którego pomyślność naypewnieyszą iest rękoymią przyiętych względem wierzycieli skarbu obowiązków. Powiększenie atoli długu do tego stopnia, do iakiego w Hollandyi w roku 1806. się podniosł, a dziś w Anglii dochodzi, nayszkodliwsze za sobą ciągnie skutki. Podwyższenie podatków podnosi cenę główniejszych żywiołów handlu i wyrobów rękodzielnych, a tém samém obcym fabrykantom wskazuie sposobność dostarczania podobnych towarów za niższą cenę; toż podwyższenie pomnaża liczbę urzędników władzy wykonawczéy podległych, którzy swobodom narodu niebezpiecznymi być mogą; łatwość zebrania potrzebnych na prowadzenie woyny funduszów narody niespokoynemi i do woyny skłonnemi czyni; podrożenie nakoniec pierwszych potrzeb do życia zniewala każdego, którego dochody nie w tymże samym podnoszą się stósunku, do ścieśnienia wydatków swoich, na czém fabryki kraiowe i obieg pieniędzy cierpią.

Dług niestały:	
Wydanych assygnacyy przez Departament skarbowy . . .	2,462,266,640 Złt. pol.
Zaległości różnych Departamentów	320,000,000 —
Assygnacye skarbu Irlandzkiego	339,200,000 —
Zaległości różnych Departamentów w Irlandyi	48,000,000 —
Ogół długu niestałego	3,169,466,640 Złt. pol.
Wszystkie więc długi skarbu angielskiego, wynoszą . .	38,444,456,160 —

Pomimo licznego stronnictwa, za długiem narodowym w Anglii obstaiącego, upłata iego nieprzestaie zaymować uwagę rządu i Parlamentu; naypewnieyszy do tego śrzodek wskazuią fundusze amortyzacyine (sinking fond), to iest stałe dochody na skupowanie dawnieyszych długów ciągle obracane. Takowa ustawa wszędzie, gdzie rząd przyiętych w téy mierze prawideł stale trzymać się będzie, nieomylnie pociągnie za sobą zupełne, w przepisanym lat przeciągu, wierzycieli skarbowych zaspokoienie. Nie tak szczęśliwą była w tym względzie Anglia, gdzie Parlament przeznaczone kassie amortyzacyinéy fundusze na inne obraca wydatki.

Pierwszy ślad upłacania długów w przepisanéy corok kwocie, znayduiemy w historyi Innocentego II. Papieża w roku 1685. Zaprowadzenie dobroczynnego tego ustanowienia w Anglii, kray ten winien iest Lordowi Stanhope w roku 1716.; zmnieyszone przez niego procenta obligacyy skarbowych z sześciu na pięć od sta, ukształciły fundusz amortyzacyi 13,799,520 Złt. pol. rocznego dochodu maiący. W ówczesnych stósunkach, fundusz ten bardzo był znaczny, obracanie go atoli na inne potrzeby zawiodło nadzieię iego założyciela. W roku 1786., kiedy Wilhelm Pitt obiął zarząd finansów angielskich, fundusz amortyzacyiny liczył rocznego dochodu do 126,000,000 Złt. pol.; podany przez niego nowy plan amortyzacyi stał się zasadą téy powszechnéy wziętości i zaufania, iakiém on do końca życia swego był zaszczycany.

Układ Wilhelma Pitta i nadzieia iego prędszego i porządnieyszego upłacania długów skarbu angielskiego, zasadzały się na wynalazku doktora Price, który dowiódł, iż składany corok procent od procentu (interet composé) nayłatwieyszym iest do tego śrzodkiem. Stósownie do przyiętych w téy mierze zasad, Wilhelm Pitt owe cztery klassy długów, dawniéy przez Lorda Stanhope uporządkowane, wraz z przeznaczonemi

na ich procenta dochodami, w iednę zebrał massę, funduszem ią ustalonym (fond consolidé) nazwał, a zostawiwszy 84,000,000 Złt. na opłacanie procentów, 42,000,000 Złt. pol. przeznaczył na uposażenie funduszu amortyzacyi pod zarządem wydziału, w którym mowca Izby niższéy iako Prezes, Minister skarbu, Dyrektor i Vice-Gubernator banku i 2ch wyższych urzędników Izby obrachunkowéy zasiadali. Summa ta 42,000,000 Złt. na tyle części podzielona, ile rok dni roboczych zawiera, służyć miała na zakupowanie codziennie części iakowéyś długu, wyborowi wydziału zostawionéy.

W roku 1802. kassa umarzaiąca nowy odebrała dochód 8,000,000 Złt. i Parlament urzędownie ogłosił, że uposażenie iéy nigdy na żaden inny cel obróconém być nie miało, dopókiby cały ówczasowy dług wynoszący 488,987,956 Złt. pol. zaspokoionym nie został.

Uchwalone w tymże roku prawo, aby od każdéy pożyczki ieden od sta corok do funduszu amortyzacyinego był opłacany, zabezpieczyło uiszczenie każdego długu w przeciągu lat naywięcéy 45ciu od iego zaciągnienia. Przyięte w téy mierze prawidło daléy ieszcze rozszerzyć umyślono. W roku 1807. Lord Henryk Petty wniósł w Izbie niższéy, aby od wszelkich, w czasie woyny zaciągać się maiących długów, dziesięć od sta corok na opłacanie procentu i części kapitału do funduszu amortyzacyi składano. Zbawienny ten lecz przytrudny śrzodek, odrzuconym został.

Pomimo zastrzeżenia Parlamentu z roku 1802., aby zabezpieczonych amortyzacyi wpływów pod żadnym pozorem na inne nie obracać potrzeby, Kanclerz skarbu Pan Wansittart, potrzebą zmuszony, wniósł w roku 1813., aby funduszów tych użyć na opatrzenie kosztów woiennych; większość głosów w Izbie niższéy Ministrom służąca, za-

twierdziła tę ustawę, pomimo oporu oppozycyi i użaleń iéy na to widoczne wiary publicznéy łamanie. [1]) Ustawa ta Parlamentu kursu papierów publicznych wznieść niemogła, iakoż zaciągnione późniéy przez rząd 2,590,228,000 Złt. pol., kosztowały go 4,116,816,920 Złotych [2])

Wspomniałem wyżéy, że naruszanie funduszów amortyzacyinych nieprzestaie mieć mieysca wśrzód nayszczęśliwszych okoliczności stałego pokoiu; kiedy kassa ta 511,918,140 Złt. pol. [3]) liczyła dochodu, wydział skarbowy w roku 1819. ogłosił konieczną potrzebę opatrzenia iéy dochodem rocznym 210,000,000 Złt. (5,000,000 funt. szterlingów.) Wśrzód wyżéy wymienionych bogactw, téy kassie dawnémi prawa-

---

1) Zmiana ta w ustawach kassy amortyzacyinéy, uwłaczała zapewne prawom wierzycieli, lecz skoro przez Izbę niższą zatwierdzoną została, uważać ią można, iuż nieiako gwałt, lecz iako układ między skarbem dłużnikiem, a reprezentancyą narodową, naturalną opiekunkę licznych iego wierzycieli. Ta iest nieoceniona korzyść z systematu reprezentacyinego wynikaiąca.

2) Rząd angielski od samego niemal początku woyny z Francyą, pod uciążliwemi warunkami zaciągał długi. W ciągu 23ch lat woyny zaciągnął on 40,852,713,400 Złotych, za które odebrał tylko 26,552,723,080 Złt. pol. Już w roku 1795. pożyczaiący 82 funt. szterl. odbierał zapis na 205 funt. szterl. i 7 i $\frac{1}{5}$ funtów rocznego procentu. W roku 1797. pożyczaiący 100 funtów odbierał zapis na 208 i $6\frac{1}{4}$ funtów rocznego procentu.

3) Uposażenie funduszu amortyzacyi dnia 5. Stycznia 1816.

Pierwsze uposażenie przez P. Pitta w roku 1786.	42,000,000	Złt. pol.
Drugie uposażenie przez tegoż w roku 1802.	8,000,000	—
Trzecie uchwałą Parlamentu z roku 1814.	10,800,000	—
Dochody (annuity) których posiedziciele wymarli lub niezgłosili się, lub którym zabezpieczone upłynęły lata, ogółem	5,242,480	—
1 od sta od pożyczek zaciągnionych od roku 1787. do 1812. . .	224,129,240	—
5 i $\frac{21}{48}$. od pożyczki z roku 1807.	25,050,200	—
Ieden od sta od pożyczki zaciągnionéy w roku 1815. . . .	21,739,760	—
Dochody zyskane na wykupienie długów	12,533,320	—
Zamiana dochodów rocznych (annuity) na dożywotne (rente vingère) przyniosła zysku	3,717,040	—
Roczne dochody (annuity) od roku 1787. nabyte	160,716,000	—
Ogół	513,928,140	Złt. pol.

mi zastrzeżonych, nie potrafili Ministrowie od razu do tego doyść celu; w roku 1820. niespełna półtora miliona funtów temu przedmiotowi poświęconych zostało; summa ta w r. 1821. wzrosła do 2,671,676 funtów, a w roku 1822. do 5,260,228. (220,929,576 Złt. pol.)

Tę więc trzecią główną epokę znayduię w historyi kassy amortyzacyinéy skarbu Angielskiego, od pierwszego iéy założenia przez Lorda Stanhope. Nowe to prawo zastrzega zmnieyszenie uciążliwszych poborów, od chwili iak fundusz amortyzacyiny wyrówna $\frac{1}{100}$ ogólnego długu narodowego. Przyszłość okaże, czy nowa ta ustawa wierniéy od poprzedzaiących zachowaną będzie, czyli też w przypadku nowéy woyny i podburzonych namiętności, tak iak dawnieysze nie ulegnie zapędom rządzących i reprezentantów narodu.

Działania banku angielskiego i połączonych z nim banków prowincyonalnych, są w tym kraiu zasadą wszystkich niemal czynności handlowych, i podporą skarbu publicznego. *Bank Angielski.*

Pierwszy plan takowego zakładu podał doktor Lewis w roku 1678. za panowania Karola II.; okoliczności atoli ówczesne niesprzyiały ustanowieniu, którego podstawą zaufanie publiczne być miało; nikt podobno nie byłby powierzył maiątku swego rządowi, który w tymże czasie bezkarnie trwonił summy poruczone sobie od Parlamentu na umorzenie długu narodowego.

W roku 1694. za panowania Wilhelma III., Wilhelm Paterson nowy plan banku Parlamentowi podał. Epoka ta sprzyiała podobnemu założeniu. Określenie władzy Królów w owym czasie, ustalenie praw Parlamentu, podanie pod zarząd Izby niższéy kierunku dochodów publicznych, stanowiły bezpieczeństwo wszelkich w Anglii własności. Zakład ten, który tyle się przyczynił do wzniesienia dostatków narodu, wielu w mnie-

maniu publiczném w pierwszych latach istnienia swego liczył przeciwników. W roku 1694. w przytomności Królowéy Maryi, zastępuiącéy mieysce męża swego, który naówczas znaydował się na czele woysk sprzymierzonych we Flandryi, roztrząsano w Parlamencie korzyści i niedogodności banku. Przeciwnicy iego twierdzili: że takowe ustanowienie w republikanckich tylko [1]) rządach dogodne, monarchom konstytucyinym zbyt wielki wpływ nadać i drogę do samowładności torowaćby mogło; dowodził przeciwnie Patterson: że bank narodowy ufność publiczną wzmocni, lichwę w handlu zniweczy, wartość ziemi podniesie, obieg pieniędzy ułatwi, handel ożywi, a w skutku tego rządowi wspólne z narodem do rozszerzenia przemysłu nada dążenie. Zatwierdził Parlament bank narodowy na lat dziesięć z kapitałem 1,200,000 funtów szterlingów, przez akcye zebranych, a skutek ziścił oczekiwania iego założyciela. Kassa ta narodowa wzniosła zamożność kraiu bez żadnego uszczerbku wolności iego mieszkańców.

Lubo nadany przywiléy upoważnia bank do pożyczania na zastaw, rzadko on iednak podobne czyni układy. Działania iego są te same co wszystkich w Europie prywatnych bankierów, lecz nadto handluie on sztabami złota i srebra, zasila skarb pożyczkami za zaręczeniem Parlamentu lub rewersem naywyższéy rady skarbowéy, ściąga pewne podatki, opłaca procenta długu narodowego i płatnikom rozmaitych wydziałów administracyi, stósowne do budżetu summy wylicza, za opłatą z strony rządu 450 funtów szterlingów od miliona, który na rachunek iego pobiera i wypłaca.

Przywiléy banku na pewne tylko lata ustanowionego, Parlament

1) Podobnych bankow naówczas cztery tylko w Europie liczono: w Amsterdamie, Wenecyi, Hamburgu i Genui.

przedłuża, z zastrzeżeniem skarbowi pewnych korzyści, lub pożyczki z mnieyszym lub większym procentem, a częstokroć i bez procentu. Przedłużony bank w roku 1800 na lat trzydzieści i trzy, pożyczył rządowi trzy miliony funtów szterlingów (126 milionów złotych pol.) bez procentu.

Główna ta zasada kredytu publicznego i zamożności narodu, pokilkakrotnie bliską upadku była. W roku 1708., kiedy się w Anglii rewolucyi na korzyść Sztuartów lękano, natłok wierzycieli banku, zmiany papierów za gotowiznę szukaiących, zakładowi temu bankructwem zagrażał. W tym niebezpiecznym razie, ówczesni Ministrowie Godolphin i Marlborough własnym i rządu kredytem bank wsparli; na większe ieszcze niebezpieczeństwo bank wystawiony był w roku 1745., kiedy pretendent Karól Edward na czele gorali Szkockich do Londynu dążył, i późniéy w roku 1797., kiedy się wylądowania Francuzów do Anglii obawiano. W obu tych razach oświadczenie znacznieyszych kupców, iż papiery banku za gotowe pieniądze przyimować będą, ustaliło chwieiący się iego kredyt, i zaspokoiło tych wszystkich, którzy w obawie zmiany politycznéy, assygnacye na pieniądze zmieniać chcieli.

Złożone w tymże czasie (w roku 1797.) rachunki banku okazały, że maiątek iego 620,547,600 Złt. pol. wynosił. [1]) Tak znaczna summa nie-

---

1) Summa ta nie składała całego maiątku banku, który prócz tego posiadał 467,472 Złt. z procentem po 3 i ½ od sta prywatnym osobom rozpożyczonych.

Wzrost iego maiątku i opłacanego akcyonaryuszom procentu (dividende) przyłączona wskazuie tablica:

W roku 1694.	kapitał iego	wynosił	48,000,000	dividenda	8.
dito 1697.	dito	dito	88,046,840	dito	9.
dito 1708.	dito	dito	176,093,720	dito	9.
dito 1709.	dito	dito	202.341,880	do	9.
dito 1710.	dito	dito	222,399,800	do	6.
dito 1722.	dito	dito	358,399,800		

mogłaby bez naywiększéy akcyonaryuszów szkody na gotowiznę być zmienioną, niepodobnaby albowiem było użyć iéy natychmiast z korzyścią, ani bezpiecznie rozpożyczyć. Widziałem w roku 1821. znaczną ilość złota i srebra na wykupienie assygnacyy bankowych użytą. Publiczność zmianę tę niedogodną sobie być sądziła i każdy dawał pierwszeństwo papierom iako do ukrycia i przewiezienia łatwieyszym. Zarząd działań bankowych poruczony iest iednemu gubernatorowi i 24^{m} dyrektorom, corocznie przez kapitalistów bankowych wybieranym.

Pomimo użytych środków ostrożności, aby zapobiedz fałszowaniu assygnacyy, pomimo sztucznych wycisków, wyłącznie w tym celu robionego papieru i licznych podpisów, strata banku na zfałszowanych papierach obliczona iest w roczném przecięciu na 880,000 Złt. Stratę tę wynadgradzaią spalone, podarte lub innym sposobem utracone assygnacye.

Oprócz wielkiego banku angielskiego, Szkocya trzy główne, Irlandya ieden takowy posiada. Nadto w Londynie liczą 72 banków z kapitałem 144,000,000 Złt., które są własnością 659 bankierów. Szkocya posiada prywatnych banków 72, uposażonych kapitałem 28,800,000 Złt., a Irlandya 50,400,000 Złt. w 63^{ch} prywatnych bankach. Ogólny wszystkich banków W. Brytannii kapitał wznosi się do 1,665,200,000, roczny ich zarobek do 128,000,000 Złt. pol.

W roku 1742.	kapitał iego wynosił	392,000,000	dividenda	5½.
dito 1746.	dito dito	431,200,000	dito	5.
dito 1782.	dito dito	465,690,000	dito	6.
Papierów bankowych w obieg puszczonych znaydowało się:				od sta
W roku 1797.	w szacunku	345,610,000	Złt. pol.	
dito 1803.	dito	717,377,200	—	
dito 1820.	dito	1,041,735,200	—	
dito 1821.	dito	942,547,200	—	

Prędkie i częste zamiany naypewnieyszą są rękoymią wzrastaiącéy zamożności publicznéy; tę ważną korzyść banki angielskie handlowi zabezpieczaią; wszystkie spekulacye, wszystkie widoki ulepszenia, czy to rękodzielni, czy rolnictwa, czy przemysłu, znayduią w nich niewyczerpane źródło gotowizny, do ziszczenia ich potrzebnéy.

Pobór na utrzymanie ubogich, czyli tak nazwany Poor tax, dotkliwie pomnaża ciężary publiczne przez mieszkańców W. Brytannii ponoszone. *Pobór na ubogich.*

Zabezpieczenie sposobu do życia nieszczęśliwym z pracy rąk swoich utrzymać się niemogącym, iuż w 15ym wieku zaięło uwagę rządu angielskiego. W tym względzie Rychard II. postanowił, aby z dochodów kościelnych pewną corok odkładano summę na utrzymanie ubogich mieyscowych. W późnieyszych czasach klasztory i opactwa, wierne obowiązkom stanu swego, czwartą, a częstokroć i trzecią część dochodów temu poświęcały celowi. Protestantscy pisarze oddaią w tym względzie sprawiedliwość dobroczynnéy litości duchowieństwa katolickiego i uważaią, że pierwsza ustawa Parlamentu tycząca się wsparcia ubogich, w tymże samym wyszła roku, kiedy rząd dobra duchowne na skarb zabrał.

Monarcha, który kassuiąc klasztory, odiął nieszczęśliwym przytułek, zabronił im żebrania po za obwodem parafii, do któréy należeli. Późniéy zalecił on mieszkańcom Królestwa, aby dobrowolną iałmużną potrzeby ich opatrywali. Ofiara ta przecież z nazwiska tylko iałmużną była, bo gdy na wezwanie plebana, a gdy to beskuteczném było, na wstawienie się Biskupa, właściciel który do składki należeć wzbraniał się, sędziowie powiatu stósowną do maiątku iego wyznaczali summę, którą opłacać musiał. Sposób ten rozkładania tego poboru przez Królową Elżbietę zatwierdzony, dotąd iest w używaniu, a zebrane składki służą

na utrzymanie ubogich pod zarządem kościelnego i 3ch lub 4ch znakomitszych właścicieli przez sędziego pokoiu wybranych. Urzędnik ten zatwierdza podany sobie rozkład potrzebnych funduszów na żywienie ubogich i kaleków w każdéy parafii, na obmyślenie roboty dla sposobnych do pracy, na wychowanie dzieci i na kupno potrzebnych w tym celu domów. Podatek ten rozciąga się na każdego mieszkańca, chociażby on gdzieindziéy przebywał i wszystkie dotyka stowarzyszenia (corporations); opłaca się zaś od ról, domów, pobieranych dziesięcin, kopalni węgla i innych źródeł zarobku. Składka ta a raczéy uciążliwy podatek co rok się zmienia w miarę powiększaiącéy lub zmnieyszaiącéy się liczby ubogich i w miarę maiątku mieszkańców; z tego powodu rozkład iego iest bardzo trudnym i nie zawsze sprawiedliwym.

W końcu panowania Karola II. składka na ubogich w Anglii i Wallii wynosiła . . . . . 27,942,684 Złt. pol.
w roku 1770. . . . . 49,053,306 —
dito 1783. . . . . 97,000,000 —
dito 1803. . . . . 110,718,520 —
dito 1813. . . . . 245,000,000 —
dito 1821. . . . . 355,000,000 —

W tymże roku liczono ubogich w saméy Anglii 1,500,000; tym sposobem każda rodzina w tém Królestwie mieszkaiąca opłacała w przecięciu po Złt. pol. 342 podatku na ubogich; każdy zaś ubogi pobierał do roku blisko 250 Złt. pol. iałmużny.

Jakożkolwiek zbawienną iest chęć ulżenia losu nędzarzy, rzeczą iest niewątpliwą, że przedsięwzięte w téy mierze w Anglii środki do zamierzonego nieprowadzą celu. Już w roku 1759. wyznaczony w tym celu wydział wykrył nadużycia w podziale funduszów między ludzi pra-

cować mogących, które dziś do tego doszły stopnia, że na 1,500,000 ubogich, 600,000 zdatnych do pracy liczą. Na posiedzeniu Parlamentu roku 1821. pan Scarlett wniósł w Izbie niższéy, aby zmienić zasady podatku ubogich; uczony ten prawnik wystawił, że pewność otrzymania wsparcia, powodem iest wielu żebrakom do żenienia się, co liczbę ich corocznie pomnaża, że pobor ten i przyięte dziś w pobieraniu i rozdawaniu iego prawidła, powiększaią nędzę opłacaiących, a pobieraiących w ich własném mniemaniu upodlaią, że zrywaią związek, iaki koniecznie iednoczyć powinien dobroczyńcę z obdarzonym; pierwszy albowiem nie daie z litości, drugi bez wdzięczności bierze. Wystawiał Pan Scarlett niewłaściwy stósunek między maiątkiem składaiącego ofiarę a odbieraiącego ią, i dowiódł, że właściciel małego iakiego domu resztę dochodu swego oddaie na opatrzenie żebraka w żywność i odzież lepszą od téy, iaką sam mieć może; złożonémi nakoniec udowodnił świadectwami, że liczba ubogich w Anglii wzrasta w stósunku pomnażaiących się corok wpływów na ich utrzymanie.

Rozprawy Parlamentu w tym przedmiocie zwróciły uwagę rządu na tę ważną gałąź administracyi kraiowéy, a naród silnie dążenie iego poparł. Właściciele dóbr i dzierzawcy wyszukiwać nieprzestaią sposobu zatrudnienia większéy liczby robotników, i cenę naymu ich podwyższyli. Nie tak łatwo iest zaradzić złemu w zawodzie przemysłu i handlu. Pan Malthus doradza, aby żeniącym się robotnikom po pewnym czasie odięto opłacane składki z funduszu ubogich. [1]) Tym sposobem zapewnia on, wkrótce poydzie w górę cena naymu, ubodzy odzyskaią

1) Wśród podanych Parlamentowi sposobów zatrudnienia ubogich, wspomnieć należy o iednym, który zalecił mędlenie i wyrabianie surowego lnu i konopi i przędzenie nici; w tym celu w każdéy wsi cztery morgi ziemi użytych być miało na uprawę tych roślin.

niepodległość swoią, a przy niéy uczucia godne ludzi wolnych, i naród przestanie opłacać nieużytecznych, a może i niebezpiecznych mieszkańców.

Dziesięciny. Dziesięcina stanowiąca znacznieyszą część uposażenia duchowieństwa, opłaca się od zboża, owoców i wszystkich dochodów gruntowych. Nie podlegaią iéy dobra królewskie, wszystkie kopalnie, warzonki soli, cegielnie, torfiarnie. Pobór ten ściśle pobierany, iest ciężarem, który podług zdania wszystkich ekonomistów postęp gospodarstwa w tym kraiu tamuie.

ROZDZIAŁ VI.

Marynarka i Woysko.

Topograficzne położenie W. Brytannii od naydawnieyszych czasów, oswoić mieszkańców iéy musiało z niebezpiecznym żywiołem, który ich otacza. Równie iak w prywatnych tych wyspiarzy stósunkach znaiomość żeglugi, tak do utrzymania ich niepodległości politycznéy, siła zbroyna na morzu potrzebnemi były. W roku 289. E. C. Karausius wódz Brytańczyków podniósł rokosz przeciw Rzymianom, panem się Albionu ogłosił i dopóty na przywłaszczonym utrzymał się tronie, dopóki flotta iego nad Rzymską przewagi mieć nie przestała. Z upadkiem flotty Karausiusza Brytańczykowie i niepodległość swoią stracili.

W 5ym i 8ym wieku naiezdnicze wyprawy Saxońskich i Duńskich korsarzy nowy stawiły dowód, że mieszkańcy Albionu bezkarnie marynarki zaniedbywać nie mogli. Wskrzeszeniem iéy uświetnił panowanie swoie Alfred W., a pogromienie przez niego Duńczyków na morzu, stało się wróżbą licznych zwycięztw w późnieyszych wiekach, przez flotty angielskie odnoszonych. Nieprzestał Alfred w czasie pokoiu trudnić się marynarką, którą przedmurzem Królestwa być sądził. [1]) Wydoskonalił on budowę okrętów Fryzońskich i Duńskich i przybrał

1) Wysłani z rozkazu Alfreda podróżni, zwiedzili brzegi morza Baltyckiego nad uyściem Wisły. Inni nad brzegami Grenlandyi szukali przeyścia ku zachodowi, (passage de nordouest) którego istnienie, dotąd dowiedzioném nieiest.

tytuł Króla Ciaśnin. Syn iego Edward nazwał się Królem wysp pobliższych i oblewaiącego ie Oceanu; flotta iego z 3000 zbroynych statków składać się miała. Zaniechał marynarkę Etelred następca Edgara, a ląduiący Duńczycy wkrótce mu uczuć dali, iak zgubną dla narodu niedbałość iego była. Odzyskała Anglia potęgę swoią na morzu za panowania Edwarda wyznawcy, za staraniem Haralda zięcia i następcy iego.

Kiedy Wilhelm Xiążę Normandyi gotował wyprawę, która los Anglii zmienić miała, Harald na czele siedmiuset statków zbroynych stanął u brzegów francuzkich dla odparcia Normandczyków, lecz przymuszony do odwrotu przez Hardrada Króla Norwegii, wolny przystęp do Anglii Wilhelmowi zostawił. Bitwa pod Hastings rozstrzygła los Anglii. Podbiciel tego kraiu i iego następcy zakładali bezpieczeństwo swoie na woyskach lądowych, i nie tyle cenili marynarkę; nadał przecież Wilhelm, tak nazwanym pięciu portom [1]) znaczne przywileie pod warunkiem dostarczania w czasie woyny pięciudziesiąt i dwóch zbroynych statków na 15 dni w żywność opatrzonych.

W końcu 12go wieku, woyny krzyżowe nowy otworzyły zawód żeglarzom Angielskim. Czego przez kilka set lat niesprawiła chęć odparcia korsarzy Saxońskich, Duńskich, pomszczenia się za ich okrucieństwa i ocalenia niepodległości kraiowéy, to za panowania Richarda sprawiła chęć walczenia przeciwko niewiernym pod iego znakami. Zdarzenie to nowym iest téy prawdy dowodem, że zapał silniéy na postęp i cywilizacyą narodów działa, iak przezorna rachuba własnego interesu.

Flotta Angielska Richarda I. składała się z trzynastu wielkich woiennych okrętów, wiosłami i trzema rzędami żagli opatrzonych, z pię-

1) To iest miastom portowym Dover, Sandwich, Romney, Hastings i Hithe. Dzisiay porty te nieodpowiadaiące nowoczesnym woiennym okrętom, kupieckie tylko przyimuią.

ciudziesiąt galer i stu przewozowych statków. Na brzegach Palestyny Richard zdobył na Saracenach okręt 800 ludzi załogi maiący.

Woyny z Francyą, w trzynastym wieku uświetniły marynarkę Angielską. W roku 1217. flotta Henryka III. stanowcze nad Francuzami odniosła zwycięztwo [1]). Pomimo wydoskonalenia żeglarstwa w Anglii, rząd tego kraiu własnych nieposiadał okrętów, używał on kupieckich, które mieszkańcy miast nadmorskich na wezwanie iego przystawiać byli obowiązani.

Ważne wynalazki w 14ym wieku uczynione pociągnęły za sobą zmianę taktyki morskiéy. W roku 1372. pierwszy raz dział na morzu użyto. Nieco dawniéy Flavio Gioia mieszkaniec miasta Amalphi w Apulii, odkrył igłę magnesową [2]) i za iéy pomocą stargał pęta, które dotąd żeglugę w ciasnych trzymały obrębach.

Odkrycia Kolumba [3]) do podobnych wypraw inne handluiące na-

---

1) Okręty 12go i 13go wieku tyle się od dzisieyszych różniły, iak broń, któréy używano i do któréy kształt ich był zastósowany. Równie odmienną była ich taktyka.

Płynące w owym czasie na przeciwko sobie flotty kształciły linią w środku zagiętą z wysuniętémi naprzód skrzydłami, na których naymocnieysze stawiano galery. Pył niegaszonego wapna oczom szkodliwy, pociski wszelkiego rodzaiu, palne materye i ogniste strzały były orężem, którego korzystnie używała flotta z wiatrem płynąca.—Okręty z naywiększém wioseł natężeniem, nacierały na siebie przodkami, które mocno w żelazo okute były. Słabsze częstokroć od razu pogrążone bywały. Odwaga żołnierzy, więcéy niż biegłość żeglarzy, stanowiła zwycięztwo.

2) Wynalazek ten uświetnia południowe Włochy, Anglicy atoli wiele się do wydoskonalenia onegoż przyłożyli. — Uczeni tego narodu wykazali zbaczanie igły magnesowéy ku wschodowi lub zachodowi, i działanie na nią ciepła lub zimna.

3) Ku końcowi 15go wieku, zdarzenie, którego przewidzieć niepodobna było, odięło Anglikom zaszczyt i korzyści odkrycia Ameryki. Krysztof Kolumb zgadł był istnienie nowego świata. — Zrażony trudnościami, iakich w Hiszpanii i Portugalii doznawał, wyprawił brata swego Bartłomieia do Londynu, w celu nakłonienia Henryka VII. do wyprawy, którą Ferdynand Król Arragonii od kilku lat zwłóczył; przyięty uprzeymie w Londynie uzyskał, co żądał i natychmiast z powrotem do Hiszpanii popłynął, lecz zatrzymany w podróży przez korsarzy, nie zastał iuż brata w Europie, który dnia 3. Sierpnia roku 1492. w pamiętną swoią puścił się był podróż.

rody zachęciły. Wysłany przez Henryka VIII. w roku 1498. Sebastyan Cabot Wenecyanin w Bristol osiadły, odkrył stały ląd Ameryki pod 60ym stopniem szerokości północnéy, wylądował na brzegach wyspy Newfoundland, niezostawiwszy atoli żadnéy na niéy osady, powrócił do Anglii.

Trwał ciągle zwyczay używania okrętów kupieckich do służby rządowéy; w 16ym dopiero wieku, Henryk VIII. uzbroił flottę złożoną z ośmnastu okrętów, które były własnością korony. Naywiększy z pomiędzy nich Regentem zwany, nosił 500 łasztów ładunku i równał się tegoczesnym liniowym okrętom. Za panowania tego Króla budownictwo morskie wydoskonalone zostało; okręty w miarę ich wielkości na pewne klassy podzielono i ogólną administracyą marynarki poruczono dwom wydziałom pod nazwiskiem Naval office i Naval court. Zaniedbaną za panowania Maryi Królowéy flottę, siostra iéy Elżbieta wzniosła do 57 okrętów, większych nierównie od tych, które był Henryk VIII. zostawił, i między któremi ieden stodziałowy się mieścił. Admirałowie Howard, Drake, Essex, Raleigh, Forbisher, uświetnili wiek Elżbiety tak chlubny dla narodu Angielskiego. Odniesione nakoniec zwycięztwo nad flottą Filipa II., którą on zawcześnie niezwyciężoną był nazwał, usprawiedliwiło nadany Elżbiecie tytuł Królowéy północnych Oceanów.

Niemniéy w tym względzie świetném było panowanie Kromwela. Admirał Blake na czele trzydziestu okrętów angielskich na brzegach Afryki zburzył zamki Porto farino i Goletta, i Algierczykom i Tunetanom przepisał warunki pokoiu zabezpieczaiące handel Angielski. W Indyach Zachodnich Penn Jamaikę na Hiszpanach zdobył.

Nie będę się daléy rozszerzał nad historyą marynarki W. Brytannii. Znani są w historyi Angielskiéy z odniesionych zwycięztw, w dzieiach

innych narodów z zadanych dotkliwych klęsk, Admirałowie Monk, Xiążę York, Russel, Bing, Howe, Jerwis, Dunkan i Nelson i krwawe potrzeby przeciwko Holendrom za panowania Karola II. oraz bitwy pod La Hogue, Syrakuzą, St. Vincent, Abukir, Texel, Trafalgar i inne.

Następuiąca tablica wskazuie wzrost marynarki Angielskiéy od trzech blisko wieków. W roku 1547. flotta Henryka VIII. liczyła ogółem 12,452 beczek ładunku. [1]) W roku 1688. przy wstąpieniu na tron Wilhelma III. znaydowało się w portach Angielskich:

	Okrętów i fregat, (postship).	Mnieyszych statków	ogółem okrętów woiennych	żeglarzy.
	108. . . .	65.	175.	42,000.
W r. 1701. —	169. . . .	87.	256.	—
W r. 1760. —	268. . . .	100.	368.	70,000.
W r. 1783. —	338. . . .	131.	469.	105,154.
W r. 1801. —	457. . . .	488.	945.	120,000. [2])

W roku nakoniec 1813. posiadała W. Brytannia 250 liniowych okrętów, 26 pięćdziesiąt-działowych, 263 fregat, 144 korwet i 361 mniey-

---

1) Ładunek okrętów wielkość ich stanowi. W Anglii, Francyi i niektórych innych kraiach, ładunek ten liczy się na beczki 2,000 funtów wynoszące, okręt więc o dwóchset beczkach, nosi ładunku 400,000 funtów. Polacy i Prusacy na łaszty rachuią; łaszt gdański dwie beczki wynosi, okręt więc o dwóchset beczkach, iest okrętem stołasztowym.

2) Cała flotta Henryka VIII. z małych okrętów złożona, tyle nosiła, co dziś 8^{m} okrętów kupieckich Wschodnio-Indyiskich, które 1,500 beczek, a czasem i więcéy noszą ładunku.

szych, to iest w ogóle 1,044 woiennych okrętów [1]) a na nich 29,000 dział i 145,000 żeglarzy.

Z ustaleniem powszechnego pokoiu, flotta Angielska znacznie zmnieyszoną została. Od roku 1814. do 1819. przedano lub rozebrano 128 okrętów liniowych, i 132 fregat, nie licząc w to innych mnieyszych statków woiennych. W tymże roku Anglia posiadała tylko 122 okrętów liniowych, 131 fregat i 204 mnieyszych okrętów. Cała flotta na trzy dzieli się eskadry: czerwoną, białą i niebieską, pod dowództwem 64ch Admirałów, 69 Vice-Admirałów i 68 Kontr-Admirałów, 198 kapitanów okrętu, 3,250 poruczników, 944 lekarzy i 1,264 oficerów żołnierzy morskich (royale marine.)

Warsztaty marynarki. Główne Kentnary (chantiers) marynarki Angielskiéy znayduią się w Deptford, Woolwich, Chatham, Sheerness, Portsmouth i Plymouth.

1) W tymże roku użytych na morzu okrętów było:

	okrętów, liniowych	fregat,	mnieyszych statków,	ogółem.
Na stanowisku les Dunes zwaném w ciaśninie la Manche	4	—	34	38
Na morzu północném i Baltyckiém	11	5	62	78
W ciaśninie la Manche	16	9	55	80
Na morzu Irlandzkiém	1	2	10	13
Pod Jersey i Jernesey	1	1	6	8
Na brzegach Hiszpanii, Portugalii i pod Gibraltarem	26	16	31	73
Na morzu Śródziemném	35	34	41	110
Na brzegach Afryki	—	2	3	5
Na brzegach Ameryki północnéy	5	10	29	44
W Indyach zachodnich	3	11	32	46
W Ameryce południowéy	3	3	7	13
U przylądka dobréy nadziei	1	4	3	8
W Indyach wschodnich	2	14	6	22
w ogóle na morzu	108	111	319	538

Inne w gotowości w portach rozzbroione lub w naprawie były. Pomimo zniszczenia marynarki francuzkiéy i hollenderskiéy, i nieszczęśliwéy Francuzów w r. 1812. wyprawy do Rossyi, Anglia liczyła 74 liniowych, 80 fregat i 228 mnieyszych okrętów dla ubezpieczenia brzegów swoich od napaści nieprzyiaciela.

Prócz tego buduią ieszcze okręty woienne dla rządu w Malcie, Gibraltarze, Quebec, Halifax, Jamaice, Antigoa i na przylądku Dobréy-nadziei.

Zwiedziłem niektóre porty W. Brytannii; w téy krótkiéy podróży zaiął uwagę moią w Deptford szczupły okręt, dotąd starannie zachowany, na którym Franciszek Drake w 16ym wieku podróż swoią w koło świata odbył, a obok niego dwa nowe, na których kapitan Parry miał płynąć ku biegunowi północnemu, w celu odkrycia północno-zachodniéy ciaśniny, (passage de nordouest). Rząd niczego nieszczędził dla ułatwienia towarzyszom tego dowódzcy trudnych ich obowiązków. Przy zapasach wszelkiego rodzaiu, między któremi uważałem owoce i słodkie mleko, w świeżości swoiéy zachowane sposobem przez P. Apert wynalezionym, czeladź okrętowa niecierpliwie wyglądała chwili udania się

Flotta Angielska groźnieyszą ieszcze zdawać nam się będzie, gdy ią porównamy z połączonemi flottami całéy Europy. Według ułożonego w roku 1806. spisu, państwa nadmorskie liczyły

	Okrętów liniowych.	fregat.
Rossya	60	100
Hiszpania . . .	57	44
Szwecya . . .	26	13
Dania	23	23
Turcya	20	4
Francya (po przegranéy pod Trafalgar bitwie) . .	19	43
Hollandya . . .	16	15
Portugalia . . .	10	5
Neapol . . .	6	9
Toskania . . .	2	4
	239	260

Licząc więc ogółem okręty mocarstw Europeyskich, flotta Angielska w wyżéy wspomnionym roku wszystkie flotty europeyskie przenosiła. Pewnieyszą ieszcze w tym względzie wyższość stanowią biegłość i doświadczenie żeglarzy Angielskich, tylu zwycięztwami udowodnione.

między lody Oceanu północnego. W tym porcie Piotr I. Car Moskiewski uczył się budownictwa morskiego.— W Chatham uporządkowanie i oznaczenie drzewa w regestrach, w stósunku długości iego, grubości i kształtu, wzorowém mi się być zdawało; za pomocą szczegółowych tych spisów architekt budową nowego okrętu zaięty, znayduie natychmiast potrzebne mu materyały. — W Plymouth nakoniec z podziwieniem uważałem wzniesioną niedawno wśród morza z ogromnych głazów groblę portową (breakwater) dla ubezpieczenia zatoki od wiatrów południowych. Dzieło to, godne twórczego ducha Rzymian, kosztowało 40,000,000 Złt. pol.

Przyłączona tu tablica wskazuie dzisieszy stan arsenałów morskich, liczbę pracuiących w nich podczas woyny robotników, i udział, iaki do utrzymania flotty w miarę ich obszerności mieć mogą.

Arsenały.	Powierzchnia ich.	Liczba robotników w roku 1812.	Pomosty (calles) do budowania okrętów.	Stawy (formes) do naprawiania ich.
Deptford	12.	1,500.	5.	3.
Woolwich	14½.	2,060.	5.	3.
Chatham	36.	2,250.	5.	4.
Sheerness	20.	800.	—	3.
Portsmouth . . .	48.	4,000.	6.	8.
Plymouth	38.	3,000.	5.	4.
Pembroke (dla mnieyszych okrętów.) . . .	24.	500.	12.	2.
	192½. morgów.	14,110.	38.	27.

Stopniowy wzrost marynarki Angielskiéy, wyższość iéy dzisieysza

nad siły morskie całego świata, nieznużona czuyność Admiralicyi do wydoskonalenia wszystkich szczegułów téy obszerney administracyi, — czynią zaszczyt rządowi Angielskiemu; w tym przecież zawodzie powszechne dążenie narodu wspiera i podbudza iego usiłowania. Anglicy rodzą się na żeglarzy; morze pierwszych temu kraiowi z Gallii przyniosło mieszkańców, morze dziś bezpieczeństwo iego i potęgę stanowi. Stolica Państwa winna iest zamożność swoią położeniu nad spławną Tamizą, a wśrzód tysiącznych okrętów port iéy zapełniaiących, słusznie się szczyci mieszkaniec Londynu, że liczba angielskich przenosi liczbę okrętów wszystkich innych narodów; równie szczęśliwie do żeglugi położone miasta Edinburg i Dublin, Quebec i Halifax w Ameryce, miasto przylądku w Afryce, Calcuta w Azyi, pomnażaią dążenie narodu do żeglugi i wszystkich nauk lub rzemiosł związek z nią maiących.

Niemniéy i obyczaie Anglików korzystnie na upowszechnienie tego dążenia działaią. Kiedy w kraiu naszym pora owoców lub kwiatów, we Francyi chwila winobrania osoby wyższych stanów na wieś wabią, w Anglii maiętnieysze rodziny, udaią się na brzegi morza, dla używania kąpieli morskich. W czasie kiedy Ocean ciągle iest spokoyny, kiedy słabe wiatry zamiast nawałności wzbudzać, miły chłod na wodzie sprawuią i lekkie nawy przyiemnie kołyszą, wyobraźnia nie przypuszcza nawet możności niebezpieczeństwa; osoby płci pięknéy, starcy nawet puszczaią się wtenczas na morze, a przy nich dzieci od pierwszych lat wieku swego z tym niebezpiecznym oswaiaią się żywiołem. Tym sposobem upowszechnia się ta skłonność do żeglugi, któréy W. Brytannia tyle śmiałych wodzów, tyle szczęśliwych kupców, tyle uczonych i podróżnych iest winna.

Powszechne to całego narodu do żeglarstwa dążenie, blask odnie-

sionych na morzu zwycięztw i zyskanego w handlu morskim złota, udział W. Brytannii w polityce świata — łatwém do poięcia czynią, lubo nie usprawiedliwiaią samowładnego w stósunkach żeglugi postępowania tego rządu; lecz ktokolwiek nad dawnieyszą iego zastanowi się historyą, przyzna zapewne, że roszczone przez W. Brytannią prawa do zwierzchnictwa na morzu, poprzedziły rzeczywistą iéy w tym względzie wyższość. Już za panowania Króla Jana, dowódzcy woiennych iego okrętów zniewalali obce statki do uchylania bander swoich przed banderą angielską; w roku 1554. flotta Hiszpańska, na któréy Filip II. do Londynu płynął, spotkała w ciaśninie La Manche flottę Krolowéy Maryi iego narzeczonéy; Admirał Angielski armatnemi wystrzałami przeciw okrętowi Filipa wymierzonemi, zniewolił go do uchylenia królewskiego sztandaru przed sztandarem Angielskim; toż samo za panowania Elżbiety uczynił Admirał Angielski przeciw okrętowi hiszpańskiemu, na którym Anna Austryaczka do Plymouth przybyła.

W siedmnastym wieku stany Hollenderskie wzbraniały się uznać tę wyższość na morzu, którą iuż wtenczas podobno W. Brytannia istotnie posiadała; spory z tego powodu wszczęte kilkadziesiąt lat trwały, lecz pomimo kilku odniesionych przez Hollendrów na morzu zwycięztw, skończyły się za Karóla II. na wyraźném przyznaniu banderze angielskiéy pierwszeństwa. Za Ludwika XIII. Francuzi podobnyż hołd Anglii na morzu oddali. Ludwik XIV. otrzymał od Karola II. urzędowne zrzeczenie się roszczonego tego prawa wyższości względem okrętów francuzkich.

Za naszych nakoniec czasów widzieliśmy Anglią przywłaszczaiącą sobie panowanie na morzu; widzieliśmy okręty kraiów neutralnych zabierane pod pozorem, że zakazane przez gabinet Londyński prowadzi-

ły towary; widzieliśmy całe nadbrzeża, prowincye i kraie wyrokiem iego od wszelkiego handlowego wspólnictwa z innemi narodami odsądzone; widzieliśmy nakoniec okręty francuzkie, hiszpańskie i hollenderskie, wbrew prawom narodów przed wypowiedzeniem woyny zabierane, i gwałt takowy przez publicystów Angielskich usprawiedliwiany. Wszystkie te bezprawia dotąd bezkarnémi zostały, lecz istnieie iuż podobno mściciel na zachodnich brzegach morza Atlantyckiego, któremu, że niebezpiecznym stać się może, duma Angielska przyznaie.

Władza nad flottą.

Siły morskie W. Brytannii podwładne są Królom Angielskim. Im służy prawo wypowiadania woyny, oni kieruią przedsięwziętemi wyprawami, oni nakoniec na wszystkie urzędy w wydziale morskim mianuią; rozkazy przecież Królewskie prawnomocnemi nie są, dopóki ich który z Ministrów narodowi odpowiedzialnych, podpisem swym nie stwierdzi. Parlamentowi zastrzeżona iest władza nadzoru i opatrywania funduszami tego równie iak wszystkich innych wydziałów rządu, administracyą nakoniec flotty kieruią Lordowie Kommissarze Admiralicyi, którzy dziś zastępuią mieysce wielkiego Admirała (High Admiral) flotty angielskiéy. W téy naczelnéy kommissyi zasiada trzech oficerów marynarki i trzech urzędników cywilnych. Prezes pod nazwiskiem pierwszego Lorda Admiralicyi podług woli rządu do iednych lub drugich należy, i iako członek rady Ministrów ma sobie poruczoném wykonanie tyczących się flotty taiemnych rozkazów.

Budżet marynarki.

Stanowienie budżetu marynarki Angielskiéy, właściwe ma sobie przepisane prawidła. Kiedy w innych kraiach pewna summa pieniężna wydziałowi morskiemu iest określoną, w Anglii budżet liczbę żeglarzy na flocie służyć maiących ustanawia; tym sposobem reprezentacya narodowa w Hollandyi lub Francyi pewnieyszą być może, że koszta na

flottę summy ustanowionéy nie przewyższą; przeciwnie rząd Angielski lepiéy sobie zabezpiecza przepisaną na morzu siłę; pierwszy sposób więcéy iest oszczędnym, drugi lepiéy odpowiada widokom mocarstwa przy panowaniu na morzu obstaiącego.

Doświadczenie lat poprzedzaiących stanowi stopę, podług któréy koszt na utrzymanie przepisanéy liczby żeglarzy iest obliczonym; i tak Parlament uchwaliwszy w roku 1804ym 78,000 żeglarzy i 22,000 żołnierzy morskich, wyznaczył Admiralicyi następuiące wpływy: 1) summę nieprzenoszącą 101,010,000 Złt. pol. na opatrzenie żołdu tych 100,000 ludzi, licząc na każdego z nich od naywyższego do nayniższego stopnia w średnim stósunku po 72 Złt. pol. na miesiąc. 2) Summę nieprzenoszącą 103,740,000 Złt. pol. na opatrzenie żywności tych 100,000 ludzi czyli w przecięciu po 74 Złt. pol. na każdego z nich na miesiąc. 3) Na utrzymanie okrętów i rynsztunku ich, summę nieprzenoszącą 163,800,000 Złt. pol. to iest w przecięciu na każdego żeglarza po Złt. 126. na miesiąc. 4) Summę nieprzenoszącą 13,650,000 Złt. na wydatki artylleryi morskiéy czyli po 10 Złotych na miesiąc na każdą głowę. [1]) W roku 1814. w czasie woyny z Francyą wydatki marynarki 1,050,000,000 Złt. pol. wynoszące, w roku 1820. do 197,839,740 Złt. pol. [2]) zmnieyszone zostały.

---

1) Tym sposobem w roku 1804. na każdą głowę wypadało Złt. 280. na miesiąc; w roku 1807. Złt. 284.; w roku 1810. Złt. 333.; w roku 1814. Złt. 271½; w roku 1817. Złt. 252.; to iest: 76 na żołd, 82 na żywność, 86 na utrzymanie okrętów, 8 na artylleryą.

2) Oto są szczegóły budżetu marynarki w tymże roku

§. 1.

Wydatki w portach.

1.	Urząd Admiralicyi, i tak nazwany naval office . . .	5,708,640 Złt. pol.
2.	Płatnicy i rachunkowość marynarki	1,567,146 —
3.	Kommissaryat w wydziale żywności	1,890,714 —
4.	Arsenał w Deptford	1,216,950 —

Zaciąg żeglarzy angielskich powodem iest do sprawiedliwych użaleń. W dawnieyszych wiekach nadmorskie miasta obowiązane były przystawiać pewną liczbę uzbroionych statków. Uciążliwe to urządzenie co do okrętów uchylone, zachowane iest i na cały kray rozciągnione co do żeglarzy, pod nazwiskiem zaciągu maytków, (la presse des matelots.) *Zaciąg i żołd żeglarzy.*

Wbrew przepisom aktu żeglugi, aby ¾ części załóg okrętów kupieckich zawsze z kraiowców złożone były, rząd angielski w czasie woyny, obcych szuka marynarzy i dla zachęcenia ich, po dwuletniéy służbie, prawa im obywatelskie nadaie. Kiedy środek ten niedostatecznym się być okaże i kiedy zapał do woyny, lub ponęta ofiarowa-

5.	Arsenał w Woolwich	1,270,954 Złt. pol.
6.	Arsenał w Chatham	1,532,454 —
7.	Arsenał w Sheerness	1,057,694 —
8.	Arsenał w Portsmouth	2,119,656 —
9.	Arsenał w Plymouth	1,845,060 —
10.	Inne mnieysze porty w Anglii	430,878 —
11.	Porty W. Brytannii w iéy osadach	1,867,740 —
12.	Dostarczanie żywności	2,195,340 —
13.	Zakłady lekarskie	3,086,916 —
14.	Szkoły żeglarskie i budownictwa morskiego . . .	303,240 —
15.	Pensye oficerów i żeglarzy na okrętach rozzbroionych. .	5,257,100 —
16.	Żywność ich	3,808,602 —
17.	Utrzymanie rozzbroionych okrętów	3,318,000 —
18.	Naprawa okrętów w portach, oraz bulwarków (quai) etc. .	13,020,000 —
	ogół	51,497,084 Złt. pol.

§. 2.

1.	Pół pensyi nieczynnych oficerów marynarki . . .	41,244,000 Złt. pol.
2.	Pensye odstawkowe oficerów i wdów . . .	6,138,342 —
3.	Pensye kapelanów	71,400 —
4.	Na dobroczynne wydatki w marynarce . . .	252,000 —
5.	Na Inwalidów (Azil naval)	609,798 —
6.	Pensye odstawkowe urzędników w portach . . .	4,291,812 —
	Ogół działu 2^go . . .	52,607,352 Złt. pol.

nych zadatków potrzebnych niezachęcą ochotników, naówczas Admiralicya zaciąg maytków nakazuie. W skutku tego urządzenia oficerowie marynarki udaią się na wyznaczone stanowiska i chwytaią ludzi niższych stanów, który zniewoleni do służby, do ukończenia woyny pozostać w niéy muszą. Przydani werbownikom urzędnicy cywilni rozpoznawaią, czyli przytrzymani należą do gminu, wyłącznie przykremu temu prawu podległego. Ani odmienny sposób życia i nieobeznanie z morzem rzemieślnika, pasterza, lub rolnika, ani zwątlone siły wracaiącego z Indyi maytka niewyłączaią ich od uciążliwego popisu, który Lord Chatham podstawą marynarki angielskiéy być sądził, mówiąc: że ktoby ią wzruszył, tegoby on za nieprzyiaciela oyczyzny uwa-

---

§. 3.

Budownictwo okrętów w Deptford, w Woolwich, w Chatham, w Sheerness, Portsmouth i w Plymouth.

1.	Zapłata robotników	10,107,090 Złt. pol.
2.	Materyały	30,321,270 —
3.	Żagle, liny i nowe wynalazki	4,200,000 —
4.	Budownictwo okrętów kupieckich Wschodnio-Indyiskich .	3,360,000 —
	Ogół działu 3go . . .	47,988,360 Złt. pol.

§. 4.

1.	Budowle w celu rozszerzenia lub wydoskonalenia warsztatów marynarki W. Brytannii i w osadach iéy w ogóle . .	18,979,800 Złt. pol.
2.	Żywność dla woyska i pracuiących więźniów . .	15,624,000 —
3.	Potrzebne temu wydziałowi budowle	735,000 —
4.	Przewóz woysk, potrzeb woiennych, amunicyi i t. p. .	10,328,808 —
	Ogół całkowity wydatków na lądzie	197,760,404 Złt. pol.
	Od czego odtrąciwszy wartość sprzedanych starych materyałów .	11,079,600 —
	Pozostało wydatku	186,680,804 Złt. pol.

Prócz kosztu na zostaiących w czynnéy służbie oficerów i żeglarzy, i uzbroienie użytych na morzu okrętów woiennych, które po skończonym roku, następny budżet oblicza.

żał. Urządzenie to użyteczném być może, lecz widocznie sprzeciwia się zasadom Konstytucyi Angielskiéy, która każdego obywatela od samowładności zabezpiecza.[1]) Stósownieyszym był uchwalony przez Parlament w roku 1795. rozkład potrzebnych żeglarzy na powiaty, w miarę ich ludności. W tém zdarzeniu władze mieyscowe układały się z ochotnikami i kosztem powiatu do służby ich zaciągały.

Jeżeli werbunek maytków iest nieludzkim, ieżeli prawa karne na flocie surowszémi są od przyiętych w tym względzie w woysku lądowém ustaw, rząd nawzaiem niczego nieszczędzi dla ulżenia żeglarzom ich obowiązków i zniewolenia ich sobie. Żołd maytków Angielskich dziś w stósunku ich potrzeb znacznieyszym iest od pensyi oficerów;[2]) doświadczeńsi pobieraią po 66 Złt. pol. na miesiąc, mniéy doświadczeni po 51, nowo zaciężni po 44. Niemniéy pod względem żywności byt żegla-

1) Gazety angielskie wyszczególniaią gwałty, iakich się w podobnych zdarzeniach dopuszczaią werbownicy. Przytoczone w dziele Karola Dupin wiadomości z Plymonth z dnia 10. Marca 1803. roku wspominaią o werbownikach, którzy na galeryi teatru wszystkich widzów, prócz kobiet gwałtem iako maytków na okręty pobrali. Miasto Plymouth w tém zdarzeniu, mówi gazeciarz angielski, zdawało się być w stanie oblężenia.

Podobnych gwałtów dopuszczali się werbownicy w Portsmouth i innych miastach portowych.

2) Tablica pensyi miesięcznéy oficerów marynarki angielskiéy.

Klassy okrętów.	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Stopnie.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.
Kapitan	2,546.	2,207.	1,909.	1,590.	1,273.	1,113.
Porucznik po 7 latach służby	470.	470.	470.	—	—	—
Inni Porucznicy . . .	381.	381.	381.	381.	381.	381.
Kapelan	507.	507.	507.	507.	507.	507.
Lekarz	——	——	——	——	——	——
Pierwszy artyllerysta .	317.	285.	253.	216.	205.	186.

rzy, od czasu rozpoczęcia pierwszéy woyny francuzkiéy iest ulepszonym; codzienne niemal zmienianie potraw, dogadzanie zwyczaiom narodowym w ich wyborze, dostarczanie świeżego mięsa ile to być może nayczęściéy, a kiedy tego nie ma, naylepsze Irlandzkie wędliny, uprzyiemniaią służbę załóg okrętowych. W podziale żywności na stół oficerów i maytków żadna na korzyść dowodzców niezachodzi różnica; wszyscy równą pobieraią.

Służba na flocie w Anglii, pomimo iż żeglarze do niéy gwałtem zaciągani bywaią, więcéy dla mieszkańców tego kraiu ma powabów iak służba w woysku lądowém. Kiedy w pułkach pieszych i konnych ludzie do wyższych stanów należący, wyłącznie oficerami mianowani bywaią, na flocie każdy żeglarz czytać i pisać umieiący ma prawo do uzyskania tego stopnia; dalszy zaś awans niezmiennie do starszeństwa

Klassy okrętów.	1.	2.	3.	4.	5.	6.
	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.
Zastępca 1go artyllerzysty	91.	87.	84.	129.	76.	71.
Kucharz	104.	106.	106.	106.	106.	104.
Ochotnik 1wszéy klassy	41.	41.	41.	41.	41.	41.
Uczeń (mousse) 2giéy klassy	24.	24.	24.	24.	24.	24.
dito 3ciéy	21.	21.	21.	21.	21.	21.
Wdowy	66.	66.	66.	66.	66.	66.

Powyższa tablica wskazuie, że oficerowie tém wyższą pobieraią płacę, im na większych służą okrętach.

Naczelny Admirał pobiera na rok 91,980 Złt. pol. Admirałowie po 74,070 Złt. Vice-Admirałowie po 61,320 Złt. Kontr-Admirałowie po 45,990 Złt., i po 252 Złt. codziennie na stół, kiedy naczelnie na morzu dowodzą.

Pomnaża dobre mienie oficerów i żeglarzy, rozdział pomiędzy nich wartości zabieranych w czasie woyny nieprzyiacielskich okrętów kupieckich. Admirał flottą dowodzący $\frac{1}{8}$ część pobiera i tyleż prości maytkowie, Kapitan okrętu, oficerowie i podoficerowie resztę wartości między siebie dzielą.

iest przywiązany. Hoyna prócz tego płaca, zaszczytne znaki, uszlachcenie, tytuły, nakoniec wyniesienie na godność Parów, te są środki, któremi rząd angielski usługi żeglarzy swoich wynagradza, i do nowych zachęca ich usiłowań. Już w roku 1653. po otrzymaném nad Holendrami zwycięztwie przez Admirałów Blake i Monck, rząd dowódzców tych złotemi łańcuchami, kapitanów zaś okrętów złotemi medalami udarował; podobne ozdoby otrzymali za naszych czasów oficerowie marynarki w nagrodę odniesionych nad Francuzami, Hiszpanami i Hollendrami zwycięztw, a wodzowie ich Howe, Jervis, i Duncan godnością Parów zaszczyceni zostali. Pierwszy nakoniec z Admirałów angielskich naszego wieku Nelson, w chwili kiedy na flottę francuzką pod Abukir miał uderzyć, oświadczył: iż w tym dniu godność Para lub grobowiec w opactwie Westminster [1]) zyskać postanowił. Spełniły się iego życzenia w całéy ich rozciągłości; tegoż ieszcze dnia zapewnił on sobie tytuł Barona Nilu, późniéy pod Trafalgar zwłokom swoim pomnik w królewskiéy świątyni. W woysku lądowém, gdzie kupowane stopnie udziałem są osob wyższéy klassy, zwycięzca pod Abukir i Trafalgar, ubogo zrodzony, byłby został zapewne sierzantem lub feldweblem, lecz wyżéy podobno niebyłby postąpił.

Rząd Angielski nie przestaie na wynagradzaniu szczęśliwych wodzów swoich; czuwa on nad losem wszystkich służących mu żeglarzy, i zapewnia chorym pomoc lekarską, wdowom poległych wsparcie, [2]) sierotom wychowanie, wysłużonym i inwalidom chlubny przytułek.

Główne szpitale marynarki założone są w Haslar, Stonehouse i Deal; zwiedzaiąc ie z podziwieniem uważałem, iż rubryka szkorbutu *Lazarety marynarki.*

1) Już dawniéy w bitwie przeciw Hiszpanom, Nelson załodze okrętu swego te słowa dał za hasło: Zwycięztwo lub Westminster.

2) Wdowa kapitana okrętu, który trzy lata w tym stopniu służył, pobiera pensyi . 3,200 Złt. pol.

przestała być umieszczaną w regestrach służby ich lekarskiéy; choroba ta, tak niegdyś dla żeglarzy straszna, dziś na okrętach woiennych z nazwiska tylko iest znaną; niemniéy i febry i inne z osłabienia pochodzące dolegliwości od kilku lat mniéy daleko w lazaretach marynarki grasuią; natomiast zagęściły się zapalenia płucowe, które lekarze angielscy raczéy zbytkowi niż niedostatkowi sił [1]) przypisuią. Przyłączone tu w nocie tablice dowodzą wydoskonalenie stanu lazaretów marynarki angielskiéy, wskazuią albowiem stopniowe umnieyszenie liczby chorych. [2])

Wdowa kapitana, który trzech lat niewysłużył	2,800 Złt. pol.
Wdowa starszego porucznika	1,800 —
Wdowy młodszych poruczników i cyrulików	1,600 —
Wdowy podoficerów	1,000 —
Wdowy prostych maytków	800 —

Godném naśladowania iest urządzenie Pana Dundas (późniéy Lorda Melville) z roku 1795, mocą którego żeglarz, ieśli ma nieletnie dzieci, żonę, lub rodziców, może na utrzymanie ich wyznaczyć część żołdu, którą oni z skarbu w mieyscu swego mieszkania pobieraią. Jeżeli dzieci matkę postradały, władze mieyscowe opiekunów im wyznaczaią.

1) Ulepszenie żywności i odzienia oraz staranne opatrywanie potrzeb żeglarzy, tak korzystnie działa na utrzymanie ich zdrowia, że w roku 1800. Admirał St. Vincent, nad brzegami francuzkiemi z flottą z dwudziestu czterech okrętów złożoną krążący, w przeciągu sześciu miesięcy, szesnaście tylko ludzi na ląd do lazaretów odesłał. Nic atoli więcéy nie przyczyniło się do umnieyszenia liczby chorych w marynarce angielskiéy, iak zaprowadzony w roku 1796. z rady lekarzy zwyczay dodawania soku cytrynowego i wody do rumu, który żeglarze angielscy zamiast wódki piią. W dawnieyszych latach na 100,000 głów na flocie służących, 25,000 chorych do roku liczono; w kilka miesięcy po wydaniu tego rozkazu liczba ta znacznie zmnieyszoną została, a dziś stósunek wchodzących do lazaretów żeglarzy ma się do liczby służących na flocie iak $11\frac{1}{2}$ do 100.

2)

Rok.	liczba chorych.	Rok.	liczba chorych.	Rok.	liczba chorych.
1778.	26,630.	1793.	38,266.	1799.	12,173.
1779.	34,676.	1794.	22,642.	1800.	15,913.
1780.	37,788.	1795.	20,519.	1801.	11,541.
1781.	26,458.	1796.	15,272.	1804.	7,650.
1782.	22,909.	1797.	17,240.	1805.	6,735.
1783.	12,518.	1798.	13,094.	1806.	6,385.

W téy rachubie dla porównania stósunków, przyięta iest sila marynarki angielskiéy niezmiennie na 100,000 głów.

Wysłużeni żeglarze i Inwalidzi chlubny znayduią przytułek w Greenwich. Poświęcony temu celowi przez Wilhelma III. tak nazwany szpital, (Greenwich hospital) pierwiastkowo przez Karola II. założony, wspaniałością inne podobne zakłady celuie. Rząd żywi i ubiera weteranów, i stósowny do ich stopnia na drobne wydatki żołd im wypłaca, maytkom po Złt. 2, podoficerom 5 do 6 Złt. na tydzień. W roku 1705. liczono w Greenwich 300 weteranów, w roku 1728. - 450, w r. 1738. - 1000, w r. 1751. - 1300, w r. 1782. - 2300, w r. 1805. - 2410, których utrzymanie w przecięciu po 1170 Złt. pol. od osoby kosztuie. *Instytut Inwalidów w Greenwich.*

Zakład w Greenwich od wielu lat nieodpowiada liczbie potrzebuiących schronienia żeglarzy. Już w roku 1793. liczono dziewięćset inwalidów w mieyscu mieszkania swego pensye pobieraiących. W roku 1802. było ich 3,655, w roku 1813. - 10,500, w roku 1817. - 32,400.

Godną uwielbienia iest hoyność reprezentacyi narodowéy W. Brytannii dla zasłużonych kraiu obrońców. Licząc oficerów, podoficerów, urzędników Admiralicyi i maytków, w ciągu pokoiu pensye pobieraiących, tudzież inwalidów, widzimy, iż rząd który w czasie ostatniéy woyny nigdy więcéy iak 145,000 żeglarzy nie liczył pod bronią, blisko trzecią część téy liczby w czasie pokoiu wspiera.

Wzorowy zakład w Greenwich, zostaie pod zarządem Gubernato-

W roku	liczyła flotta żeglarzy.	Z tych umarło lub zginęło.
1810.	138,581.	5,183.
1811.	136,778.	4,265.
1812.	138,324.	4,211.

Uciekło z lazaretów morskich:

W roku 1779.	W roku 1794.	W roku 1804.	W roku 1813.
1442.	622.	214.	10.

Ta zmnieyszona liczba zbiegów iest dowodem polepszenia lazaretów.

ra, Vicegubernatora, 4ch kapitanów i 8 poruczników. Wyższy sztab i administracya iego 830,000 Złt. [1]) do roku kosztuią. Obok tego szpitalu znayduie się szkoła dla osierociałych synów ubogich żeglarzy, w któréy oni pod okiem wysłużonych woiowników stósowne do powołania oyców swoich odbieraią wychowanie. Młodzieńcy ci między 11ym i 13ym rokiem wieku swego przyięci, utrzymywani są kosztem rządu, z obowiązkiem służenia przez lat sześć na flocie Królewskiéy.

Jeżeli ciągła staranność rządu angielskiego troskliwie nad losem żeglarzy, chorych i wysłużonych czuwa, surowe postępowanie z jeńcami woiennymi zakałą iest dla niego, i usprawiedliwia podobno rzucone na niego podeyrzenie, iakoby on nieludzkiém z nimi obchodzeniem się zamierzył sobie zdrowie ich stargać, i niezdatnymi do dalszéy woyskowéy służby uczynić. W ostatniéy z Francyą woynie liczono w Anglii 95,673 jeńców woiennych. Obawa, aby tak znaczna w kraiu nieprzyiaciół liczba niebezpieczną się nie stała, powodem była rządowi do zamykania znacznéy ich części na starych woiennych okrętach (Ponton) w portach Portsmouth, Plymouth, Chaarnock i Yarmouth. Tam ci nieszczęśliwi wszelkiéy pozbawieni opieki, podlegali samowładności dozorców, którzy na szczupłéy ich żywności i lichém odzieniu zysków

---

1) Dochody tego instytutu stanowią: 1mo opłata po 1 Złotym pol. co miesiąc od każdego żeglarza na okręcie woiennym lub kupieckim służącego. Pomnożenie téy składki, która

w roku 1743. wynosiła 346,930 Złt. pol.
— 1783. — 523,110 —
— 1803. — 786,112 —
— 1813. — 952,224 —
— 1816. — 1,107,932 —

naypewnieyszym iest dowodem wzrostu żeglugi téy monarchii; 2do darowizny przez rząd i prywatne osoby instytutowi uczynione, które w r. 1805. 1,800,000 Złt. pol. dochodu wynosiły; 3tio. Procenta od oszczędzonych funduszów przez administracyą rozpożyczonych.

szukali; tam oni w niskich między-mostach okrętowych (entrepont) skupieni, niemieli nawet świeżego powietrza, którem przecież skazani na śmierć zbrodniarze oddychaią. Z pomiędzy 95,673ch brańców woiennych, którzy się w Anglii od roku 1803. do roku 1814. znaydowali, umarło w więzieniu 12,845; niezdatnych do uleczenia rząd Angielski odesłał 12,402, z których ledwie kilka set w lazaretach francuzkich [1]) do zdrowia przyszło, tym sposobem więcéy niż czwarta część tych nieszczęśliwych życie postradała.

Więzienie jenców na starych okrętach zdaie się na tém większą zasługiwać naganę, że umieszczanie ich w obwarowanych na lądzie koszarach, nierównie mniéy nakładu wymaga. Podane w téy mierze Parlamentowi rachunki dowodzą, iż uporządkowanie i utrzymanie pływaiących więzień na 11,249. niewolników kosztowało, 2,865,748 Złt. pol. kiedy więzienia lądowe na 10,500 niewolników niekosztowały iak 119,700 Złt. pol. Tym sposobem wydatek na okrętach wynosił po 242 Złt. od głowy, na lądzie tylko po 11 Złt.

Ciągła rządu baczność czuwa nad wydoskonaleniem marynarki we wszystkich iéy szczegółach; hoyne nagrody uczonym, artystom, rzemieślnikom, lub żeglarzom za każdy szczęśliwy wynalazek zapewnione, silnym są poszukiwań ich bodźcem, a nowe co rok odkrycia do ważnieyszych ieszcze pole otwieraią. Znane są wydoskonalone teleskopy Dollona i innych angielskich optyków, banie nurkowe, (cloche à plongeur) w których dziś rzemieślnicy pod wodą pracuią, machiny do wyginania krzywek czyli kolan do budowy naywiększych woiennych okrę-

1) W ciągu teyże woyny Francuzi, którzy do 40,000 jenców Angielskich w ręku swoich mieli, 190 tylko niezdatnych do wyleczenia do Anglii odesłali.

tów, i obiianie ich miedzianemi blachami, w celu nadania im większéy szybkości. Mniéy znaiome są wynalazki, które tu przytoczę i wyiaśnić starać się będę, o ile mi ięzyk nasz właściwych dostarczy wyrazów. Minął wiek kiedy Ocean i polskie spławiał nawy; wtenczas słownik nasz bogatszy, mieścił w sobie bez wątpienia wszystkie wyrazy żeglarstwa dotyczące. Dziś sztuka ta i stósowna terminologia obcemi nam się stały; nieukazuie się więcéy na morzu polska bandera, widzieć ią przecież można w postronnych morskich zbroiowniach, iak oręż poległego woiownika na pamiątkę iego zachowany.

W roku 1772. doktor Irwing wynalazł rodzay alembiku, za pomocą którego woda morska do napoiu użytą być może. W tymże czasie wynaleziono teleskopy, przez które w nocy oddalone widzieć można przedmioty. Ważnieyszym ieszcze iest wynalazek chronometrów Pana Harrison ułatwiaiących rachubę długości (longitude) na morzu. Są to zegary bardzo doskonałe, które podaiąc dokładnie chwilę wschodu lub zachodu słońca w mieyscu, z którego okręt wypłynął, tém samém wskazuią długość (longitude) mieysca, w którém się on znayduie. [1]) Biegły ten zegarmistrz 840,000 Złt. pol. nagrody od Parlamentu uzyskał. W roku 1790. kapitan Szank nowy wynalazł sposób budowania okrętów. Wiadomo, że okręty morskie na ostréy osadzone są podwalinie (la quille). Im ostrzeyszy kąt podwalina z bokami statku kształci, tém większą tenże ma zwrotność. Takowa przecież budowa ma swoie

---

1) Kiedy ziemia w przeciągu 24^{ch} godzin na swoiéy się obraca osi, przebiega w tym przeciągu czasu 360 stopni czyli ieden stopień w czterech minutach. Jeżeli więc dokładny zegar wskazuie wschód słońca, poprzedzaiący czterema minutami wschód słońca w Londynie, okazuie to, że okręt iednym stopniem ku zachodowi się posunął; ieżeli zaś wschód słońca o cztery minuty się spóźnił, okręt ieden stopień ku wschodowi upłynął.

niedogodności. Zbudowany tym sposobem okręt mniéy nabiera ładunku, i większéy nierównie głębokości wody wymaga. Okręt kapitana Szank płaskie ma dno na podobieństwo naszych dubasów a raczéy berlinek; z przodu, w środku i w tyle spuszczane są na windach spoione belki wśród ramy mocno smołą oblanéy. Opuszczone w wodę te ruchome podwaliny (quille mouvante) zastępuią mieysce stałéy podwaliny i okręt sposobnym czynią do płynienia pod wiatr (appiquer le vent.) Kiedy głębokość morza iest niedostateczną, lub kiedy okręt na mieliznie osiądzie, windami się podnoszą te belki i zatarty z rafy ściąga statek. Zbudowany podług tych prawideł przez P. Szank okręt Lady Nelson zwany, odbył podróż w koło świata, co dostatecznie wykazuie dogodność tego wynalazku. [1])

Ta to ciągła staranność rządu do wydoskonalenia żeglugi i niezmienne całego narodu do tego celu dążenie, postawiły flottę angielską na stopniu doskonałości, na którym współzawodnika niezna.

---

1) Rozszerzyłem się nieco nad tém odkryciem kapitana Szank, które dla Polski ważném staćby się mogło. Kray ten w dzisieyszych granicach swoich, nieprzytyka do morza, Wisła atoli na pograniczu polskiém o kilka mil powyżéy Torunia przez kilka miesięcy do roku 5 lub 6 stop głębokości liczy i ztamtąd ku uyściu swemu co raz głębszą się staie; budowane więc sposobem kapitana Szank okręty, w granicach polskich płodami narodowemi ładowne z podniesionemi podwalinami, płynąćby do Gdańska mogły, ztamtąd zaś spuściwszy podwaliny, płody te na wszystkie strony świata rozwozić. W żegludze na Wiśle ieden tylko most pod Toruniem stawiałby im przeszkody. Takie okręty témby korzystnieyszemi dla handlu Polskiego były, że akt żeglugi Angielskiéy, szczególniéy sprzyia okrętom zbudowanym w kraiach, których płody noszą.

WOYSKO LĄDOWE.

Naród marynarką wszystkie inne celuiący, do obrony swoiéy lądowego nie potrzebuie woyska. Warowniami Wielkiéy Brytannii są sławne iéy drewniane mury, [1]) a strażą biegli żeglarze, którzy potęgę iéy zabezpieczaiąc swobodom mieszkańców szkodzić nie mogą. Główna w tym względzie różnica między woyskiem lądowém i morskiém zachodząca, przyczyną iest wziętości marynarki w mniemaniu publiczném a wstrętu narodu do woyska lądowego. Obstaiący przy konstytucyinéy wolności swoiéy Anglik czuie, na iakieby ona niebezpieczeństwo wystawioną była, gdyby uzbroiona część mieszkańców ślepo podległa władzy wykonawczéy, zbyt liczną być miała; z téy zapewne przyczyny uczucie niespokoyności i odrazy maluie się na twarzach Anglików, gdy w czasie pokoiu w kraiu swoim na woysko pod bronią spoglądaią, a władza prawodawcza dzieli i utrzymuie to wrażenie, tchnące nieufnością ku panuiącemu. Konstytucya W. Brytannii nieprzypuszcza stałego woyska. Parlament na coroczném posiedzeniu swoiém na rok tylko siłę zbroyną i potrzebne na utrzymanie iéy fundusze ustanawia; skoroby więc reprezentacya narodowa niechciała iéy nadal utrzymywać, przestałaby istnieć w obliczu prawa, a podług wszelkiego podobieństwa rzeczywiścieby się rozeszła.

Za panowania Saxonów władza woyskowa w Anglii zostawała w ręku Xiążąt (Heretochs) w każdym powiecie z pośród przednieyszéy

1) Our wooden walls, our bulwarks (nasze drewniane mury, nasze twierdze); témi słowy Anglicy nie tylko w przenośnym ięzyku poezyi, lecz w codziennem używaniu okręty swoie woienne oznaczaią.

szlachty wybieranych. Historya mianuie wielu z pomiędzy tych wodzów, którzy wpływu swego nadużyli, a mianowicie złorzeczy Edrykowi Xiążęciu Mercyi, który na czele poruczonego sobie oddziału, odstąpił w r. 1015. Edmunda Króla i przeniósł koronę Angielską na głowę Kanuta Duńczyka.

Alfred Wielki utworzył milicyą i wszystkie bez wyięcia do niéy powołał stany, zostawił atoli Xiążętom dowództwo hufców powiatowych, a niewczesne to urządzenie nowe kraiowi zrządziło nieszczęścia. W roku 1066. wódz czyli Xiążę Harald przywłaszczył sobie koronę, do któréy po śmierci Edwarda Wyznawcy Edgar Atheling niezaprzeczone miał prawo.

Zawoiowanie Anglii przez Normanczyków zmieniło postać narodu, a następnie i organizacyą siły iego zbroynéy. Kray podzielony na 60,215 lenności, stawiał do boiu tyluż woiowników, którzy pod chorągwiami swego Króla przez dni czterdzieści służyć byli obowiązani; takowy przeciąg czasu zdał się być dostatecznym do rozstrzygnienia losu woyny, w wieku, kiedy woyna naiazdem tylko była.

Pod słabym rządem następców Wilhelma, upowszechnił się zwyczay opłacania się od osobistéy służby woyskowéy, wieki atoli upłynęły, nim obowiązek ten, tamuiący postęp cywilizacyi, prawnie uchylonym został i nim naród potrzebne na opłacanie stałego woyska obmyślił fundusze.

Pierwszy ślad regularnego w Anglii żołnierza dzieiopisowie znayduią w historyi Henryka VII., który utrzymywał straż przyboczną z pięciudziesiąt ludzi złożoną; wydoskonalenie taktyki i uporządkowanie woysk na stałym lądzie Europy w 17tym wieku, pociągnęło za sobą zmianę organizacyi siły zbroynéy angielskiéy.

Karól II. za powrotem swoim do Londynu w roku 1660. zwinął przywiązane niegdyś do Kromwela hufce, których przemagaiącéy odwadze sam był pod Worcester uległ, i zostawił pod bronią 5,000 żołnierzy, których liczbę Jakób II. do 30,000 posunął; tak znaczne w owym czasie woysko pod innym wodzem i Królem, byłoby bez wątpienia odparło naiezdniczą w roku 1688. Wilhelma III. wyprawę, a może i strasznémby się było stało swobodom i przywileiom narodu Angielskiego.

Woysko regularne w Anglii, za panowania Stuartów woli Królów bezwarunkowo podległe, od czasu wstąpienia na tron Wilhelma III. co do organizacyi, a więcéy ieszcze co do ustanowienia stopy iego, podwładném iest reprezentacyi narodowéy. Baczny na istotne kraiu potrzeby Parlament, podczas woyny nie zna granic w rozszerzaniu siły zbroynéy narodu, w czasie pokoiu, z naywiększą oszczędnością, do któréy podobno łączy się pewne Anglikom wrodzone niedowierzanie Monarchom swoim, stanowi ilość woyska iak tylko być może naymnieyszą.

Po skończonéy woynie o niepodległość Ameryki stutysięczne woysko Angielskie do 33,815 głów zmnieyszone zostało. W roku 1803. do 1814., w ciągu ostatniéy z Francyą woyny, milionowe woysko potrzebném się Parlamentowi być zdawało do odparcia grożącéy napaści, do pogromienia nieubłaganego nieprzyiaciela, i narod z zapałem tak liczne wystawił. [1]) Zaraz po zawarciu powszechnego pokoiu Parlament osą-

1) Oto iest wykaz siły zbroynéy W. Brytannii w r. 1804.

Ochotników pieszych (volontaires) i konnych (Yeomanry cavalry) w Anglii, Szkocyi i Irlandyi było pod bronią	474,627.
Woyska odwodowego	34,162.
Milicyi	83,840.
Woyska liniowego	150,000.
Żeglarzy i żołnierzy morskich (royal marine)	100,000.
Woyska w Indyach	160,000.
	1,002,723.

dził, że 99,000 żołnierzy wystarczało do utrzymania wewnętrznego porządku i zabezpieczenia osad w pięciu częściach świata i liczbę tę w r. 1817. o 18,000, a w r. 1818. o 2,000 głów ieszcze zmnieyszył.

Porządek pierwszeństwa pomiędzy oddziałami woysk angielskich innym iest iak we Francyi, i nie odpowiada ani trudności ich wykształ-

---

Woysko liniowe od r. 1803. znacznie ieszcze powiększone zostało, iak następuiąca wskazuie tablica:

Rok.	Jazda.	Artyllerya i Inżyniery.	Piechota.	Milicye.	Ogół.
1804.	16,729.	14,113.	119,751.	85,519.	236,112.
1805.	20,316.	17,109.	124,531.	89,809.	251,765.
1806.	23,396.	19,546.	142,177.	74,653.	259,076.
1807.	26,261.	20,951.	152,245.	76,159.	275,616.
1808.	26,402.	22,250.	177,775.	67,677.	294,140.
1809.	27,791.	23,563.	183,223.	81,577.	315,754.
1810.	27,740.	24,238.	185,474.	72,487.	309,939.
1811.	27,410.	23,668.	183,516.	84,439.	319,033.
1812.	27,638.	23,824.	192,423.	77,055.	320,940.
1813.	28,931.	25,407.	201,538.	71,055.	326,931.
1814.	31,056.	27,107.	203,052.	63,756.	324,971.

W r. 1820. woysko angielskie z następuiących składało się oddziałów:

J a z d a.

	Żołnierze, podoficerowie i oficerowie.	Konie.
Gwardyi przyboczney 2 pułki	875.	546.
Gwardyi konney 1 pułk	430.	273.
Gwardyi dragonów 7 pułków	3,179.	5,800.
Dragonów 2 pułki	878.	
Lekkich dragonów 12 pułków	5,278.	
Ogół jazdy . .	10,640.	6,619.

P i e c h o t a.

Gwardyi królewskiey 3 pułki	6,508.	—
Liniowego woyska 81 pułków, (po 2 i 3 bataliony) . .	63,340.	—
Ogół piechoty .	69,848.	—

cenia, ani godności iaka im się należy w miarę ich przykładania się do czynności woiennych. Stósownie do wydanego w tym względzie urządzenia, gwardya konna w Anglii na pierwszém stawa mieyscu, po niéy idzie artyllerya konna, po téy iazda, potém artyllerya piesza, weterany, piechota liniowa, milicya i ochotnicy. Ten zapewne nieznał ani stopnia oświecenia oficerowi artylleryi potrzebnego, ani przewagi piechoty na

Artyllerya i Inżyniery.	Oficerowie, podoficerowie i żołnierze.	Konie.
	203.	—
Sapery i miniery	744.	—
Pułk artylleryi pieszéy	5,842	—
Brygada artylleryi konnéy	610.	278
Pociąg	429.	128
Ogół artylleryi i Inżynier.	7,935.	406
Ogół całego woyska	88,423.	7,020.

Woysko lądowe kompanii Wschodnio - Indyiskiéy pomnaża siłę zbroyną W. Brytannii. W roku 1803 — 14. pułki Indyiskie z odwagą i wytrwałością przeciw Francuzom i Hollendrom w osadach azyatyckich walczyły.

Organizacya dzisieysza woyska tego iest następuiąca;

Prezydencya . . .	Bengalu liczy	Madras liczy	Bombay liczy
Piechoty Europeyskiéy pułków .	1.	1.	1.
Piechoty Indiyskiéy pułków .	34.	25.	12.
Jazdy dito dito .	8.	8.	3.
Artylleryi konnéy brygad . .	3.	3.	2.
Artylleryi pieszéy włącznie z kompaniami rakietników kongrewskich, batalionów .	5.	3.	2.
Artylleryi, Golundaz zwanéy, batalion.	1.	1.	—

Pułki piechoty po 2 bataliony, pułki iazdy po 8 kompanii zawieraią; w obu służy wiele kraiowców w stopniach niższych oficerów. Kommenda iest poangielsku, oficerowie atoli i podoficerowie żołnierzy do służby sposobiący, kraiowym do nich mówią ięzykiem.

Żołnierz Indyiski (Seapoys) w czasie pokoiu 3 lata służy, w przypadku woyny do ukończenia iéy pod bronią zostaie. Woysko to zaleca się karnością i przywiązaniem do chorągwi swoich; zbiegostwo czyli dezercya w niém ledwie z nazwiska iest znane, a w ostatniéy z Ma-

los woien, kto tak poślednie mieysce artylleryi i piechocie wyznaczył. W boiu naystarsi patentem oficerowie któréykolwiek bądź broni dowodzą.

Jazda zbyt liczna w stósunku do piechoty, w ciągu ostatniéy woyny włącznie z ochotnikami (Yeomanry cavalry) do 80,000 głów pomnożoną została. Dziś ona składa się z dwóch pułków kiryssyerów gwardyi, 7 pułków ciężkiéy iazdy czyli dragonów gwardyi, 12^{tu} pułków lekkich, to iest huzarów, ułanów i strzelców konnych, niewłaściwie zwanych lekkimi dragonami. *Jazda.*

Konie iazdy angielskiéy starannie wybierane i silne, szczególniéy są zdatne do nacierania w linii (choc), nie dostaie im atoli zwrotności lekkiemu ieździcowi potrzebnéy; z tego powodu dragonia angielska w woynie w Hiszpanii niewyrównywała uzarom legii niemieckiéy, i w lekkich harcach pola dotrzymać nie mogła ułanom polskim, którzy się tyle przyłożyli do powodzeń woysk francuzkich w tym kraiu. W czasie woyny pułki dragonów angielskich w 1,000 i 1,200 ludzi do boiu występowały. Na stopie pokoiu składaią się z 8 kompanii, w których się 29 oficerów, 410 podoficerów i żołnierzy mieści.

Przepis służby gwardyi konnéy i dragonii w roku 1796. wydany,

---

ratami woynie, oficerowie Indyiscy, którzy dawniéy w służbie kompanii zostawali, pomimo czynionych im z strony współziomków korzystnych przyrzeczeń, do uięcia oręża przeciw Anglikom nakłonić się niedali. Godną iest podziwienia karność, do któréy Anglicy żołnierzy Indyiskich wprawili, pomimo tego, że prości żołnierze do wyższych częstokroć należą kast iak oficerowie, pod których zostaią rozkazami.

Broń żołnierzy Indyiskich, odzież ich i organizacya, zbliżaią się, ile to być może, do przyiętych w téy mierze w Anglii prawideł.

Żołd prostego żołnierza w czasie pokoiu 7 rupii (32 Złt. pol.), w czasie woyny 8½ rupii na miesiąc wynosi.

Częste Anglików z Xiążętami Indostanu spory, utrzymuią ducha woiennego w woyskach Kompanii Wschodnio-Indyiskiéy, a ieżeli wiarę damy zwycięzcy pod Waterloo, szkołą są dla wyższych oficerów i dowódzców, w któréy on własne znalazł wykształcenie.

zasadza się na prawidłach w woysku niegdyś Fryderyka II. przyiętych. Jazda angielska znacznie się wydoskonaliła od roku 1814. Lepiéy dziś usposobieni do obrotów żołnierze, [1]) odbieraią co rok po sześćdziesiąt ładunków do karabinków i pistoletów dla obeznawania się z bronią swoią i wprawy w strzelaniu.

Piechota liniowa. Piechota angielska składa się z ośmdziesiąt ieden pułków. W czasie woyny, kiedy Parlament pomnożenie siły lądowéy potrzebném być sądzi, pułki formuią drugie, trzecie i czwarte bataliony, które w kraiu dla bezpieczeństwa iego na odwodzie zostaią, wtenczas kiedy pierwsze do postronnych wypraw do boiu występuią. W czasie ostatniéy woyny bataliony angielskie do 1000 i 1,200 głów wynosiły, dziś zmnieyszone są do 8 kompanii i 650 głów, z których 552 ludzi w szeregach i 98 oficerów i podoficerów. Wśrod rozmaitych oddziałów piechoty angielskiéy odznaczaią się pułki gorali Szkockich, 42^{gi}, 78^{my}, 79^{ty}, 92^{gi} i 93^{ci} właściwym sobie ubiorem, a podobno i wyższym stopniem wytrwałości i męstwa. »Tu polegli Szkoci« rzekł Xiążę Wellington do Cesarza Alexandra, wskazuiąc mu pod Waterloo mieysce, na którem odważni ci żołnierze los bitwy rozstrzygnęli.

Przepis obrotów dla piechoty angielskiéy w r. 1791. na wzór Pruskiego wydany, w skutku uczynionych doświadczeń dziś znacznie iest wydoskonalonym. Pułki piesze w dwa, trzy, i cztery szeregi stawaią do boiu, i wskazane sobie maią łatwe sposoby zmieniania iednego szyku

1) Pułkownicy iazdy angielskiéy ważne przed kilku lat czynili doświadczenia, aby wyśledzić stopień oporu, iaki konnica od artylleryi i piechoty doznać może. Oddział iazdy o 800 kroków od bateryi oddalony uderzył na nią, w półtrzeciéy minuty stanął przy działach i w tym przeciągu czasu trzynaście wystrzałów wytrzymał. Działaiąc przeciw piechocie iazda, w czterdziestu dziewięciu sekundach przebyła sto ośmdziesiąt trzy sążni, i trzy wystrzały ręczney broni wytrzymała. Uzbroienie iazdy angielskiéy, siedzenie iéy, kiełznanie koni, iest niemal to samo, co w innych kraiach; doskonałość atoli fabryk kraiowych w każdym szczególe dostrzedz się daie.

na drugi. Formacya w dwa szeregi nayczęściéy iest w używaniu; czworoboki kształcone przeciw natarciu iazdy po czterech ludzi w rotach swoich liczą; krok zwyczayny i podwóyny w woysku angielskiém iest niezmiernie prędki, w stósunku do francuzkiego ma się w pierwszym razie iak 100 do 116, w drugim iak 100 do 142. na korzyść Anglików; nowozaciężni wprawiani są do zachowania iednostaynego kroku na bicie zegarka, który tempo wskazuie.

Piechota angielska słynie regularnością wydawanego ognia, i z tego powodu naywięcéy się przyczyniła do odniesionych w ostatniéy woynie zwycięztw. Wyższość iéy w tym względzie ciągłemu ćwiczeniu w czasie pokoiu, a więcéy ieszcze wrodzonéy rozwadze, zimnéy krwi, i spokoynemu męztwu żołnierzy Angielskich przypisać należy. Broń ręczna angielska w ostatniéy woynie krótszą, a przecież cięższą od francuzkiéy była; z powodu iednakże większego wagomiaru czyli kalibru daléy od francuzkiéy nosiła. Zaprowadzone w roku 1817. nowego kształtu karabiny dłuższe są od dawnieyszych, równie wielki maią wagomiar, a przecież cięższemi nie są. Dokładność fabryk angielskich, rozszerzenie znaiomości w mechanice, chemii i technologii w tym kraiu, korzystnie działa na uzbroienie woysk Wielkiéy Brytannii. Wyborne zamki karabinowe, mocne a giętkie sprężyny, drobny proch do ręcznéy broni używany, wystrzały pewnemi czynią; żołnierze wprawiani w strzelaniu do celu znaią dokładnie broń swoią, która poczwornemi w fabrykach naboiami probowana, nigdy prawie w ich ręku nie pęka; dla zachowania broni od rdzy, cały iéy oków wraz z luſą i zamkiem, powleczony iest w ogniu szmelcem bronzowym.

Żołnierze piechoty angielskiéy, niewyłączaiąc i grenadyerów gwardyi królewskiéy, innéy broni nie maią prócz karabina z bagnetem, pod-

oficerowie tylko noszą pałasze, i alabardy czyli szpontony, dawniéy i w innych woyskach używane.

Lekka piechota. Pułki lekkiéy piechoty to iest 43ci, 51y, 52gi, 60ty, 85ty niczém się w organizacyi swoiéy od pułków liniowych nie różnią. Pułk 60ty Królewsko amerykańskim zwany, i z Amerykanów i cudzoziemców naywięcéy złożony, w roku 1813. ośm liczył batalionów, które w zamorskich osadach na załogach stały. Regulamin piechoty angielskiéy stósowne do służby lekkich pułków przepisuie obroty, które oddziały te na odgłos trąb, i dawane pałaszami znaki wykonywaią.

Woysko cudzoziemskie. Anglicy do woyska swego niechętnie cudzoziemców przypuszczaią, »byłoby to« rzekł w Parlamencie Generał Tarleton »łączyć podłe kruszce ze złotem;« w czasie woyny atoli osobne z nich kształcą oddziały. Już w r. 1778. pułki Hessenkasselskie i Brunświckie na żołd angielski zaciągnione wspólnie z nimi przeciw powstańcom Amerykańskim walczyły; w roku 1804. całe woysko Hannowerskie, zniewolone do złożenia broni przed Francuzami, zastrzegło sobie wolny do Anglii ustęp; tam pod nazwiskiem legii niemieckiéy w liczbie 16,000 ludzi w służbę angielską przeszło, i w następnych wyprawach, a mianowicie w Portugalii i Hiszpanii odwagą i karnością się wsławiło. W roku 1813. cudzoziemców na żołdzie angielskim liczono 31,259. [1])

---

1) To iest 6 pułków iazdy niemieckiéy . . . . . ludzi. 5,207.
Legią niemiecką, piechoty, 10 Batal. . . . . 11,371.
Pułki piechoty Brunswik, Meuron, Roll, Dillon, Watteville, z zbiegów zebrane . 7,383.
Pułk Strzelców angielskich (chasseurs britaniques) . . . . . 1,603.
Pułk ochotników Xiążęcia York . . . . . 1,603.
Pułk Strzelców Korsykańskich (Tirailleurs Corses) . . . . . 1,602.
Pułk Sicyliyczyków . . . . . 1,351.
Pułk Piechoty Greckiéy Xiążęcia York . . . . . 1,131.
31,251.

Pułk artylleryi wraz z saperami i inżynierami oddzielną ma administracyą, i osobne w armii kształci woysko, pod nazwiskiem ordonnance. W czasie ostatniéy woyny z Francyą, W. Brytannia opłacała 27,397. ludzi artylleryi; [1]) w tym oddziale cała artyllerya piesza Angielska z 16,499 ludzi złożona, ieden tylko pułk składała pod dowództwem pułkownika szefa, który iest oraz mistrzem generalnym tak nazwanego ordonnance, (maître general de l'ordonnance) i członkiem rady państwa. Wyższy sztab artylleryi liczył w roku 1814. trzynastu dowodzących pułkowników (colonels commandants), trzydziestu dziewięciu podpułkowników i piętnastu majorów. Tym sposobem cała artyllerya nie posiada generałów teyże broni, co wielkim iest błędem, sztabsoficerom albowiem żadna awansu niepozostaie nadzieia, dowódzcy zaś artylleryi całego woyska, nie maiąc stopni odpowiadaiących ważności ich działania, należącéy sobie i oddziałom swoim ziednać nie mogą powagi. Ostatnia z Francyą woyna wielokrotne niestósownego tego urządzenia stawia dowody; tak naprzykład w woysku Xiążęcia Wellingtona w Hiszpanii, cała artyllerya zostawała pod rozkazami oficera, który wprawdzie w woysku miał stopień podpułkownika, lecz który w artylleryi był tylko kapitanem; podobnież w r. 1815. podpułkownik artylleryi w woysku pułkownikiem będący, dowodził artylleryą tego wodza, wynoszącą 7,500 ludzi. *Artylleryа.*

Rachunkowość i wewnętrzna administracya oddzielne są dla ka-

1) To ie Artylleryi konnéy . . . elskiéy . . . . . 16,480.
Pociągu . . . . . 2,499.
Artylleryi Hanowerskiéy . . . . . 6,801.
— zagranicznéy . . . . . 1,168.
— zagraniczney . . . . . 499.
27,447.

żdéy kompanii, w służbie atoli artyllerya podzielona iest na bataliony, które w ostatniéy woynie do 1000 ludzi, a dziś 640 pod bronią liczą.

Wagomiar dział angielskich w polu używanych nie iest iednostayny. Obfite arsenałów W. Brytannii opatrzenie, pozwala wodzom iéy zmieniać uzbroienie stósownie do okoliczności. Tym sposobem artyllerya angielska, która w Hiszpanii sześcio-funtowe miała armaty, zamieniła ie w r. 1815. na dziewięcio-funtowe, kiedy na równinach Flandryi na utrzymywanych dokładnie tego kraiu drogach działać miała. Haubice polowe angielskie półszosta cala maią wagomiaru.

Brygada artylleryi konnéy w r. 1813. 2706 ludzi w 10 kompanii liczyła, dziś zmnieyszona iest do 610 głów. W obrotach iéy, część tylko kanonierów konno ieździ, inni na lawetach i przodkarach usposobione sobie maią siedzenia. Wśród tych lekkich bateryy uważano w Hiszpanii oddział rakietników, [1]) którzy w r. 1813. pod Lipskiem w szeregach woysk sprzymierzonych walczyli.

Pociąg Angielski do woysk ordonansu wcielony, liczył w r. 1813. 6,801 ludzi, w roku 1819. tylko 429. Konie pociągowe są wyborne, rząd w ostatniéy woynie płacił ie po 28 funtów szterlingów (1166 Złt.)

Inżyniery. Korpus Inżynierów angielskich w Portugalii i Hiszpanii oczekiwaniu wodzów nieodpowiedział. Morzem oblana W. Brytannia, do ubezpiecze-

---

1) Race woienne pierwiastkowo w Indyach w woysku Tippo-Saiba używane, późniéy w Anglii przez Generała Kongrewe wydoskonalone, noszą dziś imie tego wodza. Anglicy dwoiakich naywięcéy używaią. W oblężeniach i przeciwko okrętom puszczaią oni race 32 funtów ważące, i które dziewiącio-funtowe granaty o 1500 sążni noszą. Mnieysze czyli ręczne race pędzą sześciofuntowe kule lub kartacze o 1000 sążni. Nowy ten rodzay broni do tego stopnia dziś w Anglii iest wydoskonalony, że w popisie artylleryi w Woolwich w r. 1819., więcéy rac Kongrewskich niżeli kul armatnych zamierzonego dotknęły celu. Nowy ten wynalazek nader korzystnie prócz tego użytym być może do oświecenia przykopów (tranchées) w oblężeniach, i dawania znaków (signal) w znacznéy odległości.

nia swego warowni nie potrzebuie, a oficerowie saperów lub minerów teoryi wprawdzie nabyć, lecz doświadczenia posiadać nie mogą. Oblężenia twierdz przez francuzów w Hiszpanii zaiętych, a mianowicie zamku Burgos i miasta Badajoz, udowodniaią, za świadectwem samychże oficerów Angielskich, niedoświadczenie inżynierów, i niestósowne urządzenie saperów i minerów, którzy w r. dopiero 1813. nową i dokładnieyszą otrzymali [1]) organizacyą.

Tem lepiéy usposobionymi okazali się być oficerowie sztabu głównego. [2]) Wprawni do rysowania z natury, poprzedzaią oni kolumny angielskie w pochodzie i zdeymuią mappę okolicy, w którą woysko dnia następnego ma wstępować. Szkice ich, podług okomiaru na iednę robione miarę, w kwaterze głównéy na ogólną układaią mappę, która wierny stawia obraz krainy, w któréy działać przychodzi. Dziś oficerowie sztabowi trudnią się układaniem karty topograficznéy W. Brytannii; oddział ten równie iak artyllerya i sapery, stoią pod zarządem Wielkiego Mistrza Ordonansu, czyli Generała naczelnego artylleryi. [3])

---

1) Szkoła artyleryi i inżynierów w Woolwich w r. 1741. założona a w r. 1806. rozprzestrzeniona, dziś 188 liczy wychowańców; stósownieyszą ieszcze iest organizacya zaprowadzonéy w r. 1812. w Chatham szkoły praktycznéy inżynierów, w któréy oficerowie, podoficerowie i żołnierze artylleryi, minerów, saperów i pontonierów, tudzież młodzi oficerowie woysk kompanii Wschodnio-Indyiskiéy, praktyczne odbieraią wykształcenie i w tym celu codziennie się ćwiczą w użyciu dział wszelkiego rodzaiu, sypaniu szańcow, zakładaniu min i stawianiu mostów na bystréy w bliskości pod Rochester płynącéy rzece. W zakładzie tym, uczenie wzaiemne (l'enseignement mutuel) zastósowane iest do nauki fortyfikacyi.

2) Szkoła woyskowa w Sandhurst ustanowiona, i na dwie podzielona klassy, w pierwszéy (senior departement) oficerów sztabowych, w drugiéy, (junior departement) oficerów piechoty i iazdy kształci.

3) W. Mistrz artylleryi nadto naywyższy ma dozor nad fabrykami broni, rynsztunków woiennych i ammunicyi wszelkiego rodzaiu. W ciągu woyny z Francyą w r. 1803. — 1815. kiedy Anglia w czterech częściach świata liczne utrzymywała woyska, kiedy duszą koalicyi przeciw Francyi była, arsenały

Główną posadą działań tego wodza iest miasto Woolwich w bliskości Londynu. Podróżni mieysce to zwiedzaiący nie liczą na sztuki znayduiących się w nim na składzie dział wszelkiego rodzaiu, lawetów, kul, bomb i innych potrzeb woiennych, lecz na morgi, które niemi są okryte.

Milicye. Konstytucya angielska, zastrzegaiąc Parlamentowi prawo stanowienia stopy woyska liniowego, nadała rządowi nieokreśloną władzę nad milicyami; a pomnażaiąc tym sposobem bez granic siły odporne, zaczepne w ciasnych zostawiła szrankach.

Zaniedbane w pierwszéy połowie 18go wieku milicye, dokładnieyszą odebrały organizacyą w roku 1756. kiedy się wylądowania Francuzów do Anglii lękano, i liczyły wtenczas 37,740 żołnierzy; w roku 1802. w podobném zdarzeniu, rząd 870,946 woiowników uzbroił.

---

iéy dostarczały oręża każdemu, ktokolwiek użyć go przeciw nieubłaganemu iéy nieprzyiacielowi pragnął. Następuiące tablice wskazuią pomnażaiące się corok zapasy w składach woyskowych angielskich. Fabryki angielskie dostarczyły:

w roku 1803.	Karabinów.	Karabinków iazdy.	Sztucerów.	Par pistoletów.
1803.	40,699.	6,338.	44.	7,876.
1804.	167,799.	4,822.	325.	8,181.
1805.	159,145.	8,246.	1,663.	9,172.
1806.	143,103.	11,416.	3,379.	9,768.
1807.	173,859.	4,204.	2,702.	7,888.
1808.	233,749.	6,838.	3,997.	19,585.
1809.	248,366.	3,461.	986.	17,228.

w ciągu teyże woyny, W. Mistrz artylleryi wydać kazał

Woysku liniowemu angielskiemu	349,882	sztuk ręczney	broni.
Milicyi	59,905	—	—	—
Ochotnikom	459,552	—	—	—
Marynarce	215,233	—	—	—
Woyskom sprzymierzonych mocarstw . .	2,143,645	—	—	—
	3,227,715	sztuk ręczney	broni.	

Milicye angielskie podlegaią rozkazom tak nazwanych Lordów namiestników (Lord-Lieutenant); wodzowie ci przydanych sobie maią zastępców (Deputy Lieutenant), którzy obowiązki ich w mnieyszych pełnią obwodach. Pułki te w miarę ludności powiatów mniéy lub więcéy liczne, iednostayney organizacyi mieć nie mogą; kompanie zawieraią od 60 do 120 ludzi, bataliony od 8 do 12 kompanii. Przydani z woyska liniowego oficerowie przewodniczą ćwiczeniom woiennym, które milicya przez dwadzieścia ośm dni corocznie odbywa i w tym przeciągu czasu żołd woysku liniowemu przepisany pobiera. Od téy służby prawo uwalnia duchownych, oficerów marynarki i woyska lądowego, studentów w akademiach, urzędników w służbie czynnéy i ubogich więcéy niż iedno dziecię maiących. Popisowi pięć lat w obowiązkach swoich zostaią; ofi-

---

Pomimo tak znacznego rozchodu, zostało się przy końcu woyny

Karabinów zdatnych do użycia	743,000
dito zdatnych do naprawy	75,000
Karabinków dla iazdy	14,000
Sztucerów	36,000
ogół .	868,000

których wartość, licząc 84 Złt. za sztukę, czyniła 72,912,000 Złt. pol. Zapasy prochu, odpowiadały liczbie użytéy broni. Od r. 1803.—1812. woyska lądowe angielskie corok 80,000 baryłek czyli 8,000,000 funtów prochu spotrzebowały; w r. 1813. i 1817. ilość ta niedostarczaiącą była; w r. 1815. Xiążę Wellington w Flandryi liczył 4,200,000 funtów prochu na składzie w Ostendzie; w r. nakoniec 1816. znaydowało się ieszcze w Anglii 29,400,000 funtów prochu w zapasie.

Proch angielski lepszy iest od francuzkiego co szczególniéy przypisuią własności węgla w zamkniętych żelaznych naczyniach palonego.

Obok tego wykazu przysposobionego w Anglii w ciągu ostatniéy woyny oręża, umieszczę tu spis arsenałów francuzkich. W tymże przeciągu czasu od roku 1803. = 14 fabryki francuzkie dostawiły 2,456,257 sztuk broni. W r. 1803. było iéy na składach 800,000. Zabraney w tym przeciągu czasu na nieprzyiacielu liczono 700,000. Administracya więc woienna francuzka czynnieysza ieszcze od angielskiéy w tych iedenastu latach 3,956,257 sztuk broni była sobie przysposobiła.

cerowie pewny nieruchomy maiątek posiadać powinni; kto z nich na wyższy stopień postąpić pragnie, większy wprzód udowodnia dochód. [1])

Drugą klassę odwodowego woyska składaią w Anglii tak nazwani Fencibles, to iest pułki przez ludzi maiętnych zbierane, a częstokroć własnym ich wystawione kosztem. Pierwszy taki oddział uzbroił w r. 1759. Xiążę Argyle z warunkiem, aby służbę w obwodzie tylko Hrabstwa tegoż nazwiska w Szkocyi pełnił. W ciągu ostatniéy z Francyą woyny 24 pułków iazdy i 17 pułków piechoty fenciblów szlachetnym powodowane zapałem, oświadczyły rządowi gotowość swoię służenia oyczyznie, gdziekolwiekby tego okazała się potrzeba; w tymże czasie dla obrony brzegów, kompanie morskich fenciblów (sea fencible) uzbroione zostały.

Licznieyszemi ieszcze w ostatniéy woynie były pułki ochotników. Kiedy flotylla francuzka w Boulogne wylądowaniem W. Brytannii zagrażała, cały narod powstał na wezwanie rządu, i woysko z 474,627 ochotni-

---

1) Stopnie. Przywiązany do nich dochód

	w Hrabstwach 1ey Klassy.	w Hrabstwach 2ey Klassy.	w Miastach.
Zastępca Lorda namiestnika (Deputé lieutenant)	Złt. pol. 8,400.	Złt. pol. 6,300.	Złt. pol. 6,300.
Pułkownik	42,000.	25,200.	
Podpułkownik	25,200.	16,800.	12,600.
Major	16,800.	8,400.	
Kapitan	8,400.	6,300.	6,300.
Porucznik	2,100.	1,260.	1,260.
Chorąży	840.	840.	840.

Też stopnie otrzymać może dziedzic maiątku dwa razy większego, iak iest ten, który do otrzymania każdego stopnia iest przepisany. Parowie i starsi ich synowie iakiżkolwiek posiadaią maiątek, wszystkie w milicyi stopnie osiągnąć mogą; prawo albowiem, które do wyższego znaczenia i maiątku przywięzuie nadzieię większego poświęcenia się, nie sądzi, aby członek Izby wyższéy komużkolwiek bądź miał w tym względzie ustąpić.

ków złożone ukształcił. [1]) Wszystkie klassy z równym zapałem przyłożyły się do tego uzbroienia. Powiaty, miasta, cechy, akademie nawet w Oxford i Cambridge oddzielne wystawiły pułki piechoty i iazdy, a narod uyzrzał niepodległość swoią zabezpieczoną odwodowém woyskiem wynoszącém w ogóle 592,629. zbroynych [2])

Władza nad woyskiem.

Ustawa Konstytucyina z r. 1688., która prawa Królów Angielskich w stósunkach ich z reprezentacyą narodową ścieśniła, zostawiła im moc zupełną nad woyskiem. W każdym innym względzie Monarcha W. Brytannii to tylko czynić może, co mu konstytucya pozwala, woysku zaś wszystko rozkazać iest mocen, czego ona nie zabroniła. Każdy żołnierz angielski obręby te władzy królewskiéy znać powinien; w przypadku przestąpienia ich, posłuszeństwo rozkazom władzy wykonawczéy nie usunęłoby winnego od kary, do któréyby go urzędy cywilne pociągnęły. Uszanowanie to dla praw kraiowych, znaiomość ducha konstytucyi obok znaiomości taktyki, i wpoiona w żołnierza zasada, iż prawu więcéy winien posłuszeństwa, niżeli dowódzcom swoim, znamionuią woysko angielskie, prawdziwie narodowém ie czynią, i nowym są dowodem, iak bardzo duch wolności konstytucyinéy wszystkie w tym kraiu przeniknął stany.

Akt Parlamentu: aktem rokoszu (mutiny bill) zwany, pewną liczbę woyska co rok i na rok ieden tylko stanowi, obu Izbom naywyższą nad

---

1) W tymże czasie wystawiono w wielu mieyscach warownie dla utrudnienia pochodu lądującym woyskom nieprzyiacielskim. Wzmocniono znacznieysze porty i nadbrzeżne usypano baterye, które bronić miały przystępu lekkim statkom francuzkim. Kiedy cały narod stawał pod bronią, południowe iego nadbrzeża oszańcowanego obozu przybierały postać.

2) To iest milicyi . . . . . 83,840 ludzi.
Ochotników . . . . . 474,627 —
Fenciblów . . . . . 34,162 —

niém zastrzega władzę, i narodowi niemniéy iak władzy wykonawczéy ciągle główne te przypomina prawidła: 1) że utrzymywać w Anglii siłę zbroyną mimo wiedzy i zezwolenia Parlamentu byłoby bezprawiem (against law); 2) że każdy obywatel przez równych sobie tylko sądzonym być może; 3) nakoniec że dla utrzymania potrzebnéy w woysku karności, Parlament wyłącza z pod tego ogólnego prawa woyskowych w przepisanéy liczbie, i podwładnymi ich czyni rządowi, i oddzielnym dla nich zakreślonym ustawom. [1]) Na mocy téy uchwały Parlamentowéy, wszystkie rozkazy wydawane zostaią imieniem monarchy i z iego natchnienia, woysko atoli odbiera ie z ust urzędników narodowi odpowiedzialnych, i tym to sposobem w Anglii zawsze do skutku przywiedzioném prawidło to widzimy: że Król źle czynić nie może.

Organizacya władzy nad woyskiem iest nieco zawikłaną w Anglii. Milicye będące w czasie pokoiu pod zarządem Sekretarza Stanu wewnętrznych interessów, przechodzą w czasie woyny pod rozkazy naczelnego wodza. Sekretarz Stanu woyny i osad (secretary of state for war and colonies) kieruie wyprawami i poruszeniami woyska. Inny urzędnik pod nazwiskiem Sekretarza woyny (Secretary at war) podpisuie rozkazy królewskie woyska się tyczące, tłumaczy wydane w téy mierze ustawy Parlamentu i kieruie opatrzeniem iego w żywność, broń i odzienie. Generał pod nazwiskiem naczelnego dowódzcy wszystkich sił

---

1) Prawo to upoważnia monarchę do oddania pod sąd woyskowy (martial court) przestępnego oficera lub żołnierza, i samowładnego stanowienia kary tam, gdzie zdarzaiący się przypadek nieprzewidzianym został.

Jeżeli władza wykonawcza ma w tym względzie obszerną zastrzeżoną sobie powagę, Parlament czuwać nie przestaie nad bezpieczeństwem obywateli. Taż ustawa Parlamentu (mutiny bill) niepozwala żołnierzom stawać w domach prywatnych na leżach, wskazuie drogę prawną dochodzenia wierzytelności na woyskowych, nakoniec zabrania urzędnikom woyskowym przystępu do domów prywatnych bez upoważnienia urzędów cywilnych.

Jego Królewskiéy Mości (Commander in chief of all his Majesties forces) trudni się remontą, odpowiedzialnym iest za karność i wykształcenie żołnierzy, i oficerów na wyższe stopnie podaie. Wódz ten [1]) przydanego sobie ma Generał-Adjutanta, który w Szkocyi i Irlandyi zastąpionym iest przez urzędników zwanych: Deputy Adjudant-General, Assistant-Adjudant-General, i Deputy-Assistant-Adjudant-General, to iest: Vice-Adjutanta-Generała, Namiestnika Adjutanta-Generała, i Vice-Namiestnika Generała-Adjutanta. Nadto w ciągu ostatniéy woyny porozrzucane w pięciu częściach świata oddziały woysk angielskich, zostawały pod rozkazami wodzow (Commandant en chef) obszerną władzę od rządu poruczoną sobie maiących, na morzu środziemném, na przylądku Dobréy-nadziei, na wyspach Francyi, (Isle de france) Ceylon, Jamaice, Antigoa, w Kanadzie i w Indyach wschodnich. W tymże nakoniec czasie W. Brytannia podzieloną była na woienne okręgi, których w Anglii dziesięć, w Szkocyi dwa, w Irlandyi siedm liczono, pod zarządem Feldmarszałków, Generałów-poruczników i Generałów-majorów.

Zaciąg woyska.

Woysko angielskie nie przymuszonym sposobem, iak marynarka, lecz dobrowolnym werbunkiem w przepisanéy sobie utrzymuie się liczbie. Wyznaczeni oficerowie z oddziałem sierzantów choynemi zada-

1) Urząd naczelnego wodza aż ku końcowi 18go wieku zostawał po większéy części w ręku Generałów bez znaczenia i wpływu, często nawet wcale obsadzonym nie był. Poruczenie naczelnego dowództwa woysk angielskich Xiążęciu York, bratu dzisieyszego Króla, iest epoką, od któréy woysko angielskie, we wszystkich szczegółach wydoskonalone, korzystnieyszą przybrało postać. Xiążę ten dotkliwych w woynie r. 1794. i 1799. doznał przygod, słabość iego i pobłażanie stały się powodem gorszących nadużyciów, które go zniewoliły do złożenia urzędu swego w r. 1809; iednomyślne przecież świadectwa nayświatleyszych w Anglii woyskowych przypisuią iego nieznużonéy czynności i staraniom, ulepszenia iakie w wszystkich częściach administracyi woienney dziś dostrzedz się daią. Xiążę York w r. 1811. na nowo obiął dowództwo naczelne woysk angielskich i urząd ten do końca życia swego piastował.

tkami przynęcać usiłuią ochotników do służby; dla uniknienia atoli wszelkich w téy mierze nadużyciów, prawo cztery dni czasu rekrutom do namysłu zostawia. Jeżeli urządzenie to nosi cechę prawości ustawom W. Brytannii właściwéy, trudno iest z oboiętnością patrzeć na werbowników upoważnionych do zachęcania do służby szesnastoletnich młodzieńców, i opłacaiących rodziców lub opiekunów [1]), którzyby ich do przyięcia tych obowiązków na całe życie nakłonili.

Surowa karność [2]) w woysku angielskiém zaprowadzona, oboiętnym rządowi czyni wybór żołnierzy pod względem moralnym; widząc w szeregach zbrodniarzy na śmierć osądzonych, i w drodze ułaskawienia na dozgonną służbę do woyska oddanych, wnosić należy, że naywyższa władza uczucia honoru i przymioty moralne niepotrzebnemi żołnierzowi być sądzi; tak poniżaiące dla woiowników W. Brytannii mniemanie, Hr. Melville głośno w r. 1817. w Parlamencie wynurzył, mówiąc: że naygorsi ludzie zdatni są na żołnierzy i że lepszych w domu zachować należy.

W dawnieyszych czasach żołnierze angielscy na całe życie zaciągali się do woyska, dziś stósownie do uczynionych z werbownikami układów służą siedm, czternaście, dwadzieścia ieden lat lub i całe życie. Cena rekrutów w miarę ich wieku i wzrostu w roku 1812. od trzynastu do dwudziestu funtów szterlingów wynosiła. W ciągu ostatniéy z Hi-

---

1) Kiedy w r. 1814. zawerbowanych w doyrzałym wieku na pewne lata rekrutów liczono w stósunku do tych, którzy na całe życie służbę przyięli, iak 10—104, stósunek młodzieńców mniéy ośmnastu lat maiących, którzy na całe życie służbę przyięli, o połowę był większym.

2) Karze śmierci w Anglii tak iak i w innych kraiach podpadaią przekonani o szpiegostwo lub rokosz, tudzież zbiegowie w czasie woyny. Nagannieyszém iest przyięte prawidło wymierzania surowych bardzo kar cielesnych za naymnieysze przewinienie, często nawet w celu przytłumienia skarg żołnierzy na żołdzie, żywności lub odzieniu upośledzonych.

szpanią woyny żołnierze milicyi w znacznéy liczbie do woyska liniowego się zaciągali; całe nawet pułki fensiblów, iak się iuż wyżéy rzekło, dobrowolnie obowiązki woysk liniowych na siebie przyimowały.

Zołd żołnierza piechoty angielskiéy dwa złote na dzień wynosi, prócz dopłaty w mieyscach, gdzie żywność iest droższa. Płace oficerów i podoficerów przyłączona w nocie wskazuie tablica. [1]) Piechota nowe mundury co rok, iazda co dwa lata odbiera. *Żołd woyska.*

Rozkład woysk na leże, czyli rozkwaterowanie iego powodem były do długich sporów rządu z reprezentacyą narodową. W 17ym wieku Parlament wymógł na Karolu I. uwolnienie domów prywatnych od kwaterunku, w 18ym wieku zabraniał stawiania koszar; sprzeczne to na pozór postępowanie zarówno miało na celu zabezpieczenie swobód mieszkańców. Usiłowała Izba niższa za Korola I. zabezpieczyć narod od samowładności rządu; obawiała się za panowania Królów domu Brunświckiego, aby odosobnieni w koszarach od towarzystkich stósunków żołnierze obywatelami być nieprzestali. Szanowny ten powód uległ za *Koszary.*

---

1) Płaca dzienna.

Stopnie.	Gwardya przyboczna	Gwardya konna.	Gwardya piesza.	Dragony.	Pociąg.	Piechota.
	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.	Złt. pol.
Pułkownik . .	74.	86.	80.	66.	84.	46.
Podpułkownik .	64.	60.	58.	48.	38.	34.
Maior . . .	54.	56.	50.	38.	36.	32.
Kapitan . .	32.	44.	32.	28.	24.	20.
Porucznik . .	22.	30.	14.	18.	16.	12.
Chorąży . .	16.	28.	10.	16.	14.	10.
Feldwebel . .	7.	6½.	6.	7.	7.	6.
Sierzant . .	—	—	4.	4.	6.	4.
Kapral . .	5.	4.	3.	3.	3.	2½.
Żołnierz . .	4.	3.	2.	2.	2½.	2.

naszych czasów potrzebie powściągnienia niespokoynego ducha anarchii. Kiedy w r. 1792. przykład rewolucyi francuzkiéy zapalał w niższych klassach w Anglii chęć kosztowania owéy wysławianéy we Francyi równości, kiedy uniesienie to ludu powszechnym w kraiu zagrażało rokoszem, urzędy cywilne miast Birmingham, Manchester, Sheffield, Nottingham, zaniosły do Parlamentu prośby o załogi, któreby niespokoyny gmin na wodzy utrzymać potrafiły. Przychylaiąc się do ich życzenia obie Izby upoważniły władzę wykonawczą do stawiania koszar; ten iest pierwszy początek tych woiennych w Anglii zakładów, na które przyiaciele wolności utyskuią, a w których w r. 1804. 100,000 piechoty i 15,000 iazdy mieścić się mogło.

Oficerowie w Anglii stopni swoich pieniędzmi się dokupuią. Patent Chorążego w piechocie kosztuie 400 funt. szterl.; patent Podpułkownika w gwardyi 6400 funtów. Postęp na wyższe stopnie niezmiennie do starszeństwa iest przywiązany. Sposób ten nabywania prawa dowodzenia żołnierzem narodowym ma sobie określone pewne granice; nikt przed 16ym rokiem oficerem zostać niemoże, nikt pułkiem w stopniu Podpułkownika dowodzić, kto poprzedniczo nie był Majorem, i dziewięciu lat nie wysłużył. W zdarzaiących się wakansach naystarszy z porządku oficer pierwsze do niego ma prawo, ieżeli go opłacić iest w stanie. Kupiony przecież stopień nieupoważnia oficera do przedania go, wszystkie albowiem w woysku wakanse niezmiennie są własno-

Pomnaża dochody woyskowych angielskich w czasie woyny podział zdobytych na nieprzyiacielu broni, żywności i wszelkiéy własności publiczney, którą w innych kraiach wodzowie woysk zwycięskich na rzecz skarbu publicznego zabieraią, a któréy rząd angielski żołnierzom swoim odstępuie. W tym podziale Feldmarszałek tyle pobiera co 2000 żołnierzy, Generałporucznik tyle co 800 żołnierzy, Półkownik tyle co 150, Kapitan tyle co 50.

W czasie pokoiu schwytane przemycane towary, podobnym sposobem w podział idą między woyskowych do straży komor urzędnikom celnym w pomoc dodanych.

ścią rządu [1]). Summę z tego frymarku do skarbu wpływaiącą, w ciągu ostatniéy z Francyą woyny w roczném przecięciu na 17,000,000 Złt. pol. liczono. Oprócz zakupowanych w pułkach stopni, oficerowie angielscy w nagrodę zdatności lub męstwa, wyższe niekiedy w woysku otrzymuią; tym sposobem Kapitan bywa razem Majorem, Major Podpułkownikiem, Podpułkownik Pułkownikiem, a często i Generałem. Oficerowie ci w pułkach pełnią obowiązki stopni, iakie w nich posiadaią, w ogólnych atoli poruszeniach woyska zastrzeżony sobie maią zakres działania do wyższego ich stopnia przywiązany; naczelnikami pułków nakoniec są Generałowie, nawet Feldmarszałkowie, którzy na administracyi ich znacznie zyskuią, w boiu zaś żadnéy z nimi nie maią styczności [2]), pułki te albowiem zostaią pod bezpośredniemi rozkazami podpułkowników lub majorów.

Główne szpitale woyska lądowego znayduią się w Chelsea i na wyspie Wight; inwalidzi angielscy także w Chelsea, Irlandzcy w Kilmainham znayduią schronienie. Urządzenie zakładów tych przypomina instytut wysłużonych żeglarzy w Greenwich, równać się z nim atoli niemoże; i tak w Greenwich 2400, w Chelsea 800 tylko mieści się weteranów. [3])

Opis ten stanu woyska lądowego W. Brytannii, krótkim rysem moral-

1) Zadawniony przecież zwyczay upoważnia oficera po dwudziestoletniéy służbie do przedania stopnia swego za wiadomością i upoważnieniem rządu. Toż prawo służy niekiedy i wdowom iako nagroda usług poległych lub zmarłych ich mężów.

2) Niestósowny ten zwyczay w Polszce do roku 1794., w Prusiech do r. 1806. upowszechniony, dotąd utrzymuie się w Austryi. Tam równie iak w Anglii, tak nazwani właściciele (proprietaire) pułków, to iest Xiążęta krwi, feldmarszałkowie, generałowie, niedowodzą niemi, maiąc sobie poruczone wyższe dowództwa całych woysk, dywizyy lub brygad. Pułki zaś pod rozkazami niższych sztabsoficerów zostaią.

3) Niemniéy przecież rząd czuwa nad losem wysłużonych oficerów i żołnierzy woysk lądowych.

nych iego przymiotów zakończę. Żołnierz angielski mniéy zapewne przemyślny i w natarciu mniéy gwałtowny od żołnierza piechoty francuzkiéy lub ieźdzca polskiego, odznacza się zimną krwią i wytrwałością. Zachęcenia wodzów iego, uniesienie żądzy sławy, niepobudzą go może do wyższego sił natężenia, lecz z drugiéy strony niezatrwoży go zapewne widok pierzchaiących obok niego hufców. Wśród zwycięztwa lub w odwodzie, z równą on zawsze stałością stawia nieprzyiacielowi swe ponure i spokoyne czoło, a wytrwałość iego rozstrzygnie los woyny na iego korzyść, pomimo to, że w tém lub owém spotkaniu nieprzyiaciel natarczywością go przewyższył. Ktokolwiek przeciw Anglikom walczył, ieżeli swoim towarzyszom broni wyższość męstwa i wykształcenia przypisze, pierwsze po nich mieysce niezawodnie woysku angielskiemu przyzna.

Przeznaczone na ten cel summy wynosiły w r. 1819. - 106,009,414 Złt. pol., iak następuiąca wskazuie tablica:

Całkowite pensye odstawkowe czyniły	5,252,388	Złt. pol.
Odstawkowe pensye z połową żołdu	32,346,754	—
Inwalidzi w Chelsea	1,797,874	—
Dito w Kilmainham w Irlandyi	658,628	—
Inwalidzi w mieyscach pobytu swego pensye pobieraiący w Anglii .	41,058,460	—
Dito w Irlandyi	8,234,758	—
Pensye wdów w Anglii	3,717,256	—
Dito w Irlandyi	820,668	—
Wsparcie wdów i sierot (compassionate list)	8,078,368	—
Adjutanci milicyi, na odstawce	870,744	—
Odstawka urzędników w biorach woyskowych	1,568,188	—
Odstawka oficerów artylleryi i inżynierów (Ordonance) . . .	1,637,328	—
	106,001,414	Złt. pol.

Pensye wdów oficerów są następuiące:

Wdowa Pułkownika pobiera rocznie	5,040	Złt. pol.
dito Podpułkownika	3,780	—
dito Majora	3,360	—
dito Kapitana	2,100	—
dito Porucznika	1,680	—
dito Podporucznika	1,512	—
dito Chirurga i Kapelana	1,260	—

ROZDZIAŁ VII.

Rys prawodawstwa angielskiego, Trybunały cywilne i kryminalne, więzienia.

Prawa W. Brytannii większemi podług mniemania niektórych uczonych odznaczaią się zaletami, niżeli konstytucya tego kraiu; tamte, stósownie do ich twierdzenia, niezłomną są w każdym przypadku tarczą dla zasłaniaiącego się niemi obywatela, ta w ważnieyszych tylko zdarzeniach może mieć wpływ na towarzyskie iego stósunki, i często podobno wykrywa słabość właściwą wszystkim ustawom ludzkim, które czas ustala a późniéy czas wątli.

Prawa zapewniaiące cywilną wolność narodu angielskiego dzielą się na podania ustne, common law, i na pisane statute law. Pierwsze, którym od naydawnieyszych wieków monarchii ciągłe używanie moc prawa nadało, dzielą się na powszechne, wszystkich mieszkańców monarchii obowięzuiące, i na szczególne, w iednym wyłącznie powiecie [1]), mieście, gminie lub cechu przyięte. Drugie zawieraią,

1) Takiém iest między innemi w powiecie Kent prawo Gavelkind zwane, stanowiące że nie starszy syn wyłącznie, lecz wszyscy bracia w równéy części maiątkiem oyczystym dzielić się powinni. W innych znowu mieyscach młodszy syn z wyłączeniem starszych maiątek po oycu dziedziczy.

wszystkie parlamentowe ustawy przez Królów zatwierdzone. [1]) Mimo tylu rozmaitych źródeł prawodawstwa, albo raczéy dla téyże właśnie rozmaitości, w żadnym kraiu cywilizowanéy Europy prawnictwo nie iest tak zawikłane, iak w Anglii; w tym przecież odmęcie niezgodnych z sobą ustaw Saxonów, [2]) zwyczaiów Normandczyków, wyroków królewskich, dekretów kościelnych i uchwał parlamentowych, prawość sędziów angielskich zabezpiecza narodowi bezstronny sprawiedliwości wymiar.

Blackstone, klassyczny w prawnictwie angielskiém pisarz, prawodawstwo tego narodu z czterech uważa względów: co do osob, rzeczy, przestępstw prywatnych i publicznych.

---

1) Niema dziś gałęzi przemysłu, prawom stępla podległego, któraby nie miała ustaw od Parlamentu sobie przepisanych, i w zbiorze statute law umieszczonych.

2) Mimo barbarzyństwa owych wieków, starożytny ten narod dzieląc swoie sądy na kilka instancyy, zręcznie umiał zabezpieczyć bezstronność wyroków od wpływu przemożnéy szlachty. Dwa razy do roku wszyscy freeholder czyli wolni posiadacze dóbr ziemskich zbierali się na wyznaczone mieysca, i pod prezydencyą Biskupa alboli też Hrabiego potwierdzali lub uchylali wyroki niższych Sądów tak w duchownych iak cywilnych sprawach. Od tych drugiéy instancyi wyroków, które na marginesach parafialnéy biblii zapisywano, można było ieszcze w pewnych przypadkach odwołać się do Trybunału Królewskiego, iako naywyższéy instancyi.

Pisarze angielscy Wilkins i Lombard, ciekawe o prawodawstwie Saxonów zebrali wiadomości, które obok ciemnoty owych wieków, śmiałość i pewną rzetelną prostotę tego narodu wskazuią.

Zabóystwa u Saxonów grzywnami się opłacały; życie Arcybiskupa wyżéy od życia Monarchy cenione było; kto nie miał dostarczaiącego na okupienie się funduszu, wyzuty zostawał z opieki praw, i krewni zabitego szukać mogli na zabóycy pomsty, iaka im się przyzwoitą być zdawała. Niemniéy na zadane rany prawo taxę czyli cenę wyznaczało.

Obrażony mocen był samowładnie zniewolić obrażaiącego do wynagrodzenia uczynionéy szkody, ostrzedz go atoli poprzedniczo był winien; niewolnik mógł walczyć dla pomszczenia się za pana swego, oyciec za syna i t. d.

Gdy liczne przykłady krzywoprzysięztwa niepozwalały polegać na zeznaniu świadków, trybunały nakazywały wywód per iudicium Dei. Znaiome są i w innych kraiach Europy tak nazwane proby przez ogień i wodę, które i w Anglii pod nazwiskiem ordeal w używaniu

Jest to zarozumiałością zapewne, przedmiot ten tak ważny, na kilku przedstawiać stronicach. Tak lekko kreślony obraz niewłaściwie maluie starożytnego tego narodu prawodawstwo, w którem niemniéy mi się uwagi godném zdaie być połączenie ustaw barbarzyńskich wieków Saxonów i Normandczyków, z ustawami które doświadczenie, nauka i ludzkość w 19ym kreślą, iak godném iest uwielbienia szanowanie wszystkich własności, wszystkich praw każdego zosobna mieszkańca, wtenczas nawet, kiedy uchylenie ich korzystnémby dla społeczeństwa było. Szczęśliwy Anglik konstytucyą swoią od wszelkiéy przemocy osłoniony, drugie niemniéy mocne wszystkich swoich własności znayduie zabezpieczenie w prawach cywilnych, które z wieków do wieków nieskazitelne przechodzą, i przywiązanie ludu do zachowawczego rządu z wieków na wieki przenoszą.

---

były. Inny rodzay dochodzenia prawdy niemniéy zabobonny lecz nie tyle niebezpieczny, nazywał się Coorsned. Poświęcano kawałek chleba zaklinaiąc Naywyższą Istotę, aby ten pokarm stał się trucizną oskarzonemu, ieżeli był winnym, poczém tenże pożywał go wraz z poświęconą hostyą. Inny ieszcze sposób uniewinnienia się był następuiący: Obwiniony, ieżeli się do występku niepoczuwał, przysięgą niewinność swoią stwierdzał i iedenastu stawiał świadków, którzy za nię ręczyli; nieprzestaiąc na tém Sędzia składał na ołtarzu zasłonione dwa kawałki drzewa, z których ieden znakiem krzyża S. był oznaczony. Po odprawionych modlitwach zdeymowano ieden z nich z ołtarza. Jeżeli przypadkiem trafiono na kawałek ze znakiem krzyża Ś., obżałowany uznawany był za niewinnego; inaczéy winnym go być sądzono.

---

§. 1.
Prawa osob (rights of persons.)

Prawa osób w Anglii główną kartą, (magna charta) bilem praw, [1]) aktem habeas corpus [2]) i aktem settlement zwanym [3]) zabezpieczone, zastrzegaią każdemu obywatelowi całość iego osoby, zdrowia, wolności, użycie maiątku, i nieskładanie innych poborów iak te, które reprezentacya narodowa uchwala.

W stósunku z drugiémi prawa te są rozliczne:

Panuiącéy dynastyi każdy mieszkaniec W. Brytannii winien iest przysięgę wierności (allegiance) skoro pełnoletnim zostaie, tudzież przysięgę supremacyi, skoro urząd iaki obeymie.

W prywatném życiu pod trzema szczególnie względami prawo człowieka uważa: iako małżonka, oyca i pana. Małżeństwo w Anglii cywilnym i duchownym podlega ustawom; pierwsze uważaią ten związek iako umowę czyli kontrakt, drugie przestrzegaią stopni pokrewieństwa między mężem i żoną; dwa podobnież są rodzaie rozwodów, ieden zasadzaiący się na prawach kanonicznych, zrywa małżeństwo zupełnie, drugi w kształcie separacyi rozłącza małżonków tylko a mensa et toro; dawnieysze ustawy, bezwarunkową mężom nad żonami moc nadaiące, za panowania Karóla II. zniesione zostały; dziś samowładności téy mężowskiéy między gminem tylko pozostały ślady. [4]) Mąż

1) Przez Karola I. zatwierdzonym.

2) Za Karola II.

3) Pod tém nazwiskiem znanym iest w Anglii układ, na mocy którego dom Brunświcki po śmierci Królowéy Anny, tron angielski osiadł.

4) Niechętni sobie w pospólstwie małżonkowie pragnąc zerwać nienawistny związek, używaią sposobu prawami nieoświeconych wieków wskazanego. Mąż za zezwoleniem żony prowadzi ią

rządzcą iest i stróżem dóbr żony, oboie zaś w stósunkach maiątku iednę w obliczu prawa stanowią osobę.

Rodziców obowiązkiem iest utrzymywać przystoynie dzieci, a te nawzaiem rodziców ubogich wspierać powinny. Stanowiący opiekunów oyciec takie mocen iest nadać im prawa, iakie naydogodnieyszémi dla nich być sądzi. W czternastym roku młodzieniec żenić się może; w 17tym upoważniony iest do przyięcia obowiązków exekutora testamentu; w 21ym staie się panem osoby i własności swoiéy. Spadek maiątku na dzieci następuiącym podlega ustawom: Dziedzictwo dóbr nieruchomych naystarszemu zastrzeżone iest synowi, ruchomy na równy podział między rodzeństwo idzie. Dzieci nieprawego łoża żadnego do maiątku rodziców prawa niemaią; uprawnić ie Parlament tylko iest mocen.

Panowie odpowiedzialni są za sług swoich, których iednak samowładnie karać niemogą; w pewnych nawet zdarzeniach winien iest pan wynagrodzić szkodę przez sługę zrządzoną. Dozorcy ubogich zniewolić mogą bezdzietnych rzemieślników do przyięcia w naukę dzieci sposobu do życia niemaiących. Wyrobnicy (labourers) nakoniec w pewne dni tylko w tygodniu i w pewne godziny w dniu do pracy nagleni być mogą.

W liczbie praw osobistych wspomnieć należy o tych, których cudzoziemcy są przedmiotem. Żaden z nich dóbr ziemskich nabywać nie może, wolno im atoli naymować domy, prowadzić handel i tym podobne zawierać układy; dzieci ich w Anglii zrodzone, za kraiowców są poczytane. Cudzoziemiec patentem królewskim, czyli iak prawo mowi: ex

---

na targ, i tam ią przedaie; ohydny ten frymark nie znosi przecież małżeństwa, i dopóki mąż żyie, kupuiący żonę zaślubić iéy sobie niemoże.

donatione regis, obszernieyszych nabyć może praw, większe ieszcze nadaie mu parlamentowy akt naturalizacyi.

§. 2.

Prawa rzeczy czyli własności.

Własności w prawodawstwie angielskiém są dwoiakie: rzeczywiste (real) i osobiste (personal). Do rzeczywistych własności należą dobra ziemskie, których stósunki przypominaią dotąd lennictwo przez Normandczyków do Anglii zaprowadzone.

Kiedy rada narodowa w Sarum r. 1085. zebrana, wszystkie własności ziemskie Królowi iako zwierzchniemu Panu (seigneur suzerain) przyznała, posiadacze dóbr otrzymali takowe za przywileiem Monarchy pod pewnemi warunkami, iako to: osobistéy służby u dworu Królewskiego, wypraw woiennych, pewnych danin lub innych powinności. Takiém iest w Anglii pochodzenie dziedzictwa dóbr ziemskich, które dotąd dzielą się na rycerskie, [1]) (manor) wolne, [2]) (freehold) i podległe [3]) (copyhold).

Własności w Anglii posiadane być mogą albo przez iednę osobę, albo przez kilka z zastrzeżeniem pewnych prawideł w podziale dochodów, (Joint tenancy) albo nakoniec w wspólności ogólnéy (coparcenary).

---

1) Właściciele takich dóbr maią sobie zastrzeżoną pewną władzę nad dzierzawami niższego rzędu (freehold i copy hold) w obwodzie ich zawartemi.

2) Dzierzawy takie należały pierwiastkowo do ludzi wolnych obowiązanych tylko do pewnych osobistych usług, które za Karólą II. uchylono; opłacaią one przecież dotąd Panom zwierzchnim (Lords of the manor) ustanowiony pierwiastkowo mały czynsz (quite rent) od którego przecież za zezwoleniem drugiéy strony okupić się im iest wolno.

3) Dzierzawy copy hold, należały dawniéy w Anglii do Panów (Lords of the manor) tak iak dotąd posady rolników Polskich do dziedziców włości należą; właściciele angielscy rozdali te grunta na czynsze, które dotąd są opłacane; duch wieku dąży do zniesienia tych zabytków dawnego systematu lennictwa.

Dziedzictwo czyli sukcessya, iak się iuż wyżéy rzekło, zawsze na linią zstępną spada, nigdy udziałem wstępnéy być nie może; linia męska pierwszeństwo ma przed żeńską, wyiąwszy ten tylko przypadek, kiedy kobieta maiątek do domu wniosła. Starszy syn wyłącznie cały nieruchomy odziedzicza maiątek lub starsza córka, ieżeli syna niema; ruchomości na równy podział między rodzeństwo idą. W niedostatku potomków w prostéy linii krewni pierwszego nabywcy naybliższe do sukcessyi maią prawo; mężczyzna po mężczyznie, kobieta po kobiecie.

Oprócz dziedzictwa, kupna, zapisu, darowania, zastawu, i innych tym podobnych czynności prawnych, oraz przedawnienia (preskrypcyi) w skutku trzydziestoletnego spokoynego posiadania, prawo angielskie dwa ieszcze wskazuie środki nabycia maiątku, to iest: na mocy ustawy Eshit czyli Eshead zwanéy i przez konfiskatę. Pierwsze upoważnia zwierzchniego Pana (Lord of the manor) do obięcia maiątku po lenniku (copy holder) bezpotomnie zmarłym, lub po takim, który w skutku popełnionéy zbrodni za cywilnie umarłego iest osądzonym. Nabycie przez konfiskatę wtenczas ma mieysce, gdy z powodu głównego iakiego występku, maiątek winnego za wyrokiem sądowym na rzecz pokrzywdzonego zostaie zabranym.

Własności osobiste (personal propriety) nabywaią się tak iak i realne przez czynności prawne, kupna, zapisy, sukcessye i tym podobne, a nadto przez okkupacyą (occupancy) to iest znalezienie, zdobycie na nieprzyiacielu i t. p., przez konfiskatę, nakoniec prawem Heriot zwaném, które po śmierci lennika (copy holder) naylepszy sprzęt z iego pozostałości przysądza zwierzchniemu iego panu (Lord of the manor.)

§. 3.

Przestępstwa prywatne.

Gwałcenie praw cywilnych drugiego, prawnicy angielscy występkiem prywatnym (private wrong) czyli krzywdą cywilną (civil injury) nazywaią. Przedmiotem takiego przewinienia być może albo naruszenie bezpieczeństwa osoby, to iest życia iéy, honoru, lub zdrowia, albo wolności osobistéy, albo nakoniec własności.

Rozmaitość stósunków własności w tym kraiu i zawikłane prawodawstwo wymaga znacznéy ilości trybunałów wszelkiego rodzaiu, które dziś atoli, zamiast ułatwienia wymiaru sprawiedliwości takowy utrudniaią.

Wszystkie trybunały angielskie działaią w imieniu Króla, którego iako źródło prawodawstwa uważaią; dzielą się zaś na ogólne w całym kraiu pod iednym kształtem upowszechnione, i na prywatne, na pewne tylko mieysca i przedmioty ograniczone. Inna niemniéy ważna zachodzi różnica między sądami zwanemi Court of record, i sądami court of not record. Postępowanie pierwszych, na pargaminie iest zapisane dla zachowania ich pamięci, drugie sądzą sprawy w przedmiotach niżéy dwóch funtów szterlingów wartości i po większéy części ustnie działaią.

W liczbie niższych Sądów (court of notrecord) mieszczą się:

Sądy tak nazwanych koronerów (Court of the coroner) rozpoznawaiących przyczynę śmierci na ciele każdego umarłego.

Sądy Piepoudre (Curia pedis pulverisati), tak nazwane podobno od słów francuzkich pieds poudreux dla oznaczenia niższego rzędu ludzi, którzy przed niemi podczas iarmarków i targów stawaią.

Sądy Barońskie court baron na dwa wydziały są podzielone; pierwsze dzierzawców lennych (copy holder), drugie wolnych posiadaczy (free-holder) rozsądzaią, gdy przedmiot sprawy nieprzenosi wartości ośmiudziesiąt czterech złotych polskich (dwóch funtów szterlingów.)

Sądy setnicze (hundred court) też samą maią władzę co poprzedzaiące, lecz obszernieyszy zakres działania.

W Sądach Hrabstw (county court) zasiadaią właściciele powiatu pod przewodnictwem Szeryfa i rozsądzaią sprawy wartości naywięcéy 84 Złt. pol.; ważnieysze zaś tylko przyimuią za szczególném upoważnieniem rządu.

Oprócz tych niższych sądów, Trybunał woyskowy Kawalerskim (of chiwalry) zwany, roztrząsa sprawy tyczące się woyska. Trybunał admiralicyi ułatwia spory żeglarzy i kupców na morzu; sąd ten oprócz ogólnych praw cywilnych, ma sobie przepisane dwa zbiory ustaw, Rodyiskim i Olerońskim zwane (Rhodian and Oleron) zasadzaiące się na prawidłach, niegdyś w tych handlowych miastach zaprowadzonych. Przezorny Anglik niezaniedbuie korzystać z doświadczenia obcych narodów i upłynionych wieków. Pomyślność handlowa bezprzykładna w dzieiach ludzkich, skutkiem iest téy iego roztropnéy polityki.

Appellacya od wymienionych Sądów idzie do trybunałów w Londynie posiedzenia swe odbywaiących. Pierwszy z pomiędzy nich Trybunał spraw cywilnych (court of common pleas) z Prezesa i trzech sędziów przez Króla mianowanych złożony, zgromadza się na kilka tygodni cztery razy do roku. Sąd ławy Królewskiéy (court of kings bench) przyimuie appellacye od poprzedzaiącego i naywyższym iest trybunałem w Królewstwie; mieysce posiedzeń iego przywiązane iest do mieysc pobytu Króla. Trybunał ten obszerną ma władzę nad niższemi

Sądami, opiekuie się wszystkiémi cywilnémi stowarzyszeniami (corporation) i sprawy nawet kryminalne przyimuie. Od tego trybunału odwołać się ieszcze można do tak nazwanego Sądu skarbowego (court of exchequer). Sąd ten łączy w sobie władzę administracyiną w poszukiwaniu dochodów publicznych, i sądowniczą; przyimuie albowiem appellacye niższych sądów i rozstrzyga spory zachodzące w pobieraniu dochodów skarbowych i skargi dzierzawców i dłużników Królewskich. [1])

Więcéy ieszcze powagi ma główny trybunał kancellaryi (the high court of Chancery) pod prezydencyą kanclerza. Sąd ten z dwóch składa się wydziałów; pierwszy upoważniony iest do kassowania patentów królewskich, ieżeli się prawom sprzeciwiaią; drugi pod nazwiskiem Sądu słuszności (court of equity) rozstrząsa wszystkie sprawy cywilne, kiedy prawo niedosyć się iasno tłómaczy, lub kiedy zdarzaiącego się przypadku wcale nieprzewidziało; trzeci wydział tego Sądu pod nazwiskiem officina iustitiae wydaie akta wielką pieczęcią stwierdzone, rozkazy królewskie (writ) i patenta.

Izba Parów nakoniec naywyższym iest sądem Monarchii i wszystkie w wymiarze sprawiedliwości zdarzyć się mogące nadużycia prostuie.

Oprócz tych trybunałów są ieszcze powiatowe, wszelkie inne w wielu zdarzeniach zastępuiące, pod nazwiskiem Sądów rokowych (Courts of Assize czyli Nisi Prius) ustanowione dla sądzenia spraw temu powiatowi właściwych.

Władza duchownych Trybunałów w dawnieyszych wiekach, samym

1) Od tego Trybunału rozróżnić należy sąd Izby skarbowéy (court of exchequerchamber), do którego w pewnych przypadkach appellacye od niższych Sądów idą.

nawet Królom straszna, dziś w ciasnych zamknięta szrankach, nie ma prawa karać ani więzieniem ani grzywnami, wyznacza tylko pokuty, od których winny opłacić się może. W téy Hierarchii Sądów, sprawy w pierwszéy instancyi przed archidyakonów dyecezalnych wnoszone bywaią; appellacya od nich idzie do Sądu konsystorskiego; rewizya do Trybunału Court of Arches zwanego, od którego ieszcze odwołać się można ostatecznie do Sądu kanclerstwa, w którym Król iako głowa kościoła za prezyduiącego iest uważany.

Wszystkie wyżéy wspomnione trybunały równą w całéy Anglii maią władzę. Inne w iedném tylko działaią mieyscu lub przedmiocie; takiemi są: trybunały uniwersytetu Oxford i Cambridge, rozliczne jurysdykcye w Londynie, Sądy dworu Królewskiego — Górników, — Pięciu portów — Kanałów — Lasów — Xięstwa Wallii — Palatynatów Chester, Durham, Ely i Lancester, i inne podobne.

Obrońcy prawni.

Zawikłane Sądownictwo w Anglii zrodziło potrzebę pomnożenia prawników wszelkiego rodzaiu. Do takich należą: prokuratorowie (Attorney czyli Sollicitor), którzy te same przy sądach pełnią obowiązki, iak dawniéy plenipotenci sądowi w kraiu naszym, adwokaci niższego rzędu (Barrister) i Mecenasi (Serjeant at law) przy wyższych Trybunałach. Z pośród tego prawników grona, w którém często i młodsi synowie Parów się mieszczą, rząd celnieyszych wybiera na adwokatów skarbowych, (Kings Serjeant) na Prokuratorów generalnych i na sędziów, którzy w dalszym zawodzie na Prezydentów trzech wyższych trybunałów [1]) postępuią; ci nakoniec z pomiędzy nich, którzy do znaiomości praw, zaufanie rządu i wziętość powszechną łączą, otwarty maią postęp

1) To iest Exchequer, Kingsbench, i Common pleas.

na Ministerstwa, czego w ostatnich czasach kilkakrotne widzieliśmy przykłady. [1])

Szanownieyszym ieszcze iest zawód sędziów angielskich, którzy w liczbie dwunastu [2]) wszystkie sprawy cywilne i kryminalne na sądach rokowych (assize) w całéy Anglii sądzą. Uchylenie przez Karóla I. sądu, izbą gwiazdową (stair chamber) zwanego, iest epoką ustanowienia niezawisłych od władzy wykonawczéy sędziów, którym Parlament tylko władzę ich odiąć iest mocen; takową ich niepodległość narod sądzi być zabezpieczeniem praw swoich cywilnych. Sędziowie obowięzuią się przysięgą, wydawać wyroki stósownie do praw i zwyczaiów kraiowych i więcéy powodować się zdaniem dawnieyszych prawników, niż własném swoiém.

Jeżeli niepodległość sędziów uważaną iest za nieuchronnie potrzebną do zabezpieczenia własności, sądy przysięgłych pewnieyszą ieszcze stawiaią iéy rękoymią. [3]) Sposób sądzenia: per legale judicium parium suorum [4]) Anglicy uważaią nietylko iako zabezpieczaiący maiątki i osoby, lecz iako podstawę wolności konstytucyinéy narodu; uprzedzony o zaletach iéy Blackstone twierdzi, że Rzym i Kartagina dla tego upadły, że u nich sądów przysięgłych nie było. Sądownictwo

---

1) Adwokaci publiczném zaszczyceni zaufaniem, znaczne maią dochody. Przed kilku lat Samuel Romilly sławny w Londynie patron, do 640,000 Złt. (16,000 funtów szterlingów) rocznéy liczył sobie intraty.

2) Cała Anglia pod względem sądownictwa na sześć dzieli się obwodów; do każdego z nich po dwóch udaie się sędziów, z których ieden cywilne, drugi kryminalne sądzi sprawy.

3) Mniéy zapewne na tém zależy dochodzić, czyli sądy te na wzór greckich dikastai, czyli Rzymskich Judices electi są urządzone, czyli ie Etelred czy Alfred W. zaprowadził, czyli nakoniec iuż u starożytnych Brytańczyków były w używaniu.

4) Słowa walnéy karty angielskiéy.

przez przysięgłych w takich mianowicie sprawach, gdzie rząd poddanego do odpowiedzialności pociąga, bezpieczeństwo iego stanowi, i dowodzi rzeczywistość téy konstytucyinéy równowagi władz, którą się Anglicy szczycą. Pozwany mocen iest nieodpowiadać na uczyniony sobie zarzut, dopóki tak nazwani wielcy przysięgli równego z nim stanu, zarzutu tego udowodnionym być nieosądzą. Konstytucya angielska swobody mieszkańców zabezpieczaiąca, nieprzestaie na tém, aby naród tym tylko podlegał prawom, które sam postanowił, domaga się nadto, aby prawa te tłómaczone były przez naród, to iest przez przysięgłych, stósownie do przyiętego prawidła: że przysięgli są ludem.

Szanowne to dziś ustanowienie, główna zasada bezpieczeństwa mieszkańców, giętkiém rządu w dawnieyszych wiekach była narzędziem. Za panowania Henryka VIII. Parlament utworzył trybunał izbą gwiazdową zwany (stair chamber), w celu zapobieżenia bezwstydnemu przysięgłych przekupstwu, na które wówczas powszechnie utyskiwano. Zabezpieczenie dopiero ich niepodległości w następnych latach nadało im to wysokie znaczenie, iakiém się dziś zaszczycaią. [1])

Prawodawstwo angielskie dwoiakie przypuszcza zbory przysięgłych (jury). W sprawach kryminalnych, tak nazwani wielcy przysięgli roztrząsaią czy iest powód do pozwu; mali zaś przysięgli o winie pozwanego stanowią. Sprawy cywilne mali przysięgli wyłącznie rozstrzygaią.

1) Nie schodzi przecież dotąd na uczonych prawnikach ustanowieniu temu przeciwnych. Twierdzą oni, iż wybor przysięgłych przez podległego władzy wykonawczéy Szeryfa, wątli ich niepodległość, że wymaganie zupełnéy iednozgodności niemniéy iest błędném, i w tym względzie trudno podobno innego być zdania, zważaiąc: że ograniczone poięcie, osobiste widoki, upor lub słabość iednego członka działanie całego składu tamuie. Mimo tych niezaprzeczonych w teoryi niedoskonałości, szczęśliwe od wielu lat doświadczenie naymocniéy dowodzi użyteczności tego trybu sądownictwa.

Wielcy przysięgli z pośród znakomitych właścicieli powiatu wybrani, prócz sądowniczéy posiadaią i administracyiną władzę i znaczny w powiecie wpływ polityczny; kieruią oni zakładaniem dróg, mostów i kanałów, sądzą urzędników nadużywaiących władzy swoiéy, czuwaią nad więzieniami, roztrząsaią nakoniec podawane sobie proiekta do ulepszenia administracyi dążące i oneż rządowi przesełaią.

Wybor członków tak w wielkim iak małym zborze przysięgłych Szeryfom [1]) iest poruczony. Ktokolwiek w Anglii 420 Złt. pol. (10 funt. szterlingów) czystego dochodu z nieruchomości posiada, powołanym być może do zboru małych przysięgłych, z wyłączeniem Parów, Ministrów, żeglarzy, duchownych, woyskowych, lekarzy i siedmdziesiątletnich starców, którzy od pełnienia tych obowiązków są wyięci. Urzędnicy policyini (Constable) corocznie około święta Ś. Michała spisuią wszystkich mieszkańców posiadaiących własności, iakie prawo wyciąga, aby w małém przysięstwie zasiadać. Podane te z rozmaitych gmin spisy służą pisarzom sądowym do ułożenia ogólnéy listy przysięgłych powiatu z wyrażeniem czasu, w którym każdy z nich do pełnienia obowiązków swoich iest powołanym. Nieprzytomny w sądzie przysięgły obowiązany iest usprawiedliwić powody swego uchybienia i opłacić karę pieniężną, skoro ie sędzia niedostatecznemi być uznaie.

---

1) Godność Szeryfa iest iedną z pierwszych w powiecie. Urzędnik ten na rok ieden obierany, czuwa nad utrzymaniem porządku, wykonaniem praw i wyroków sądowych. W dawnieyszych czasach lud obierał Szeryfów, dziś każdy z nich na następcę swego sześciu obywateli podaie; sędziowie wybieraią z pomiędzy nich po iednym do każdego powiatu, którego Król zatwierdza. Urzędnicy ci, nie są płatni owszém znaczne w ciągu urzędowania swego koszta ponoszą. Prawidło atoli administracyi angielskiéy, powołuiąc znakomitych kraiu mieszkańców na bezpłatne urzędy Szeryfów, Sędziów pokoiu i wielkich przysięgłych, równie dogadza oszczędności skarbu, iak wznosi uczucie honoru w mieszkańcach, którzy szacunek współziomków za iedyną podeymowanych trudów uważaią nagrodę.

Zapozwy do spraw cywilnych wnoszone są do iednego z trzech głównych trybunałów to iest: Kingsbench, Exchequer i Common pleas. Pierwszy z nich oprócz spraw kryminalnych szczególniéy trudni się sądzeniem spraw tyczących się osób, sprawy o rzeczy podlegaią iurysdykcyi sądu Common pleas, trybunał nakoniec Exchequer rozsądza spory urzędników w ich stósunkach z rządem. *Procedura czyli postępowanie w trybunałach cywilnych.*

Trybunał, do którego skarga iest wniesiona, wydaie Szeryfowi powiatu, w którym pozwany przemieszkiwa, rozkaz ułożenia spisu przysięgłych do osądzenia iéy potrzebnych; strony zaś zapozywa do Londynu na dzień wyznaczony, chybaby pierwéy (nisi prius) sędzia który królewski na mieyscu ią rozsądził; a że termin zapozwu zawsze iest daleko późnieyszym od czasu, w którym sędziowie obwody swoie obieżdżaią, każda przeto sprawa w właściwym sobie powiecie sądzoną bywa, [1]) co znacznie umnieysza nakłady, iakieby za sobą pociągnęło sprowadzenie do stolicy wielkiéy liczby przysięgłych, świadków i obrońców.

Sądy powiatowe (assizes) dwa razy do roku po powiatach, w Londynie zaś i w Hrabstwie Middlessex ośm razy się odbywaią; posiedzenia wiosenne (lent assizes) w Marcu i Kwietniu, posiedzenia letnie (summer assizes) w Lipcu i Sierpniu maią mieysce. Za zbliżeniem się dnia zagaienia ich, wszystko w Anglii iest w poruszeniu; sędziowie, członkowie wielkich i małych przysięstw, szeryfowie, sędziowie pokoiu, świadkowie, patroni [2]) na wyznaczone sobie spieszą mieysca. Celnieysi obywatele

1) Sprawy tylko nadzwyczaynie ważne rozsądzaią wyższe trybunały, takowe atoli przypadki rzadko się bardzo zdarzaią.

2) Patronowie w Anglii w iednym tylko obwodzie sądowym stawać mogą i takowy raz na zawsze sobie obieraią. Maiętnieysi z pomiędzy nich mieszkaią w Londynie i na kadencye sądowe do właściwego sobie udaią się obwodu.

przyimuią okazale sędziów, którzy przy odgłosie muzyki i biciu w dzwony wieżdżaią do miasta, i działania swoie rozpoczynaią.

Wyżéy się iuż rzekło, że małe przysięstwa sprawy cywilne sądzą. Swiadkowie, których zeznanie naywiększą w sądownictwie angielskiém ma prawomocność, dwa razy badani być powinni przez obrońców obu stron. (examiné et contrexaminé) Po przeczytaniu pism na poparcie sprawy przez obie strony przytoczonych, i wysłuchaniu świadków, patronowie głos zabieraią; po czém sędzia przysięgłym stan sprawy wyłuszcza, uwagę ich zwraca na ważnieysze dowody, i odpowiadaiący przytacza artykuł prawa; przysięgli zaś wyrok czyli verdict stanowią: za powodem (for the plaintift) lub za pozwanym (for the defendent). Jeżeli rzecz zdaie się im być wątpliwą, daią tylko zdanie swoie o sprawie czyli opinią, (special verdict) zostawiaiąc sędziemu rozstrzygnienie sporu.

Dla ułatwienia przysięgłym rozwiązania zawikłanych często zadań, prawo angielskie żądanie powoda na odpowiadaiącą taxuie summę, o którą on przeciwną stronę pozywa; tym sposobem krótki i prosty wyrok przysięgłych: za powodem lub za pozwanym wszczęty spor rozstrzyga; koszta procesu pospolicie przegrywaiący ponosi. Ważnieysze sprawy częstokroć za domaganiem się stron sądzone bywaią przez oddzielnych przysięgłych (special Jury).

Strona przegrywaiąca żądać może nowego rozpoznania sprawy (new trial) to iest appellacyi, z powodu nowo znalezionych dowodów, (de noviter repertis), i w skutku zarzutu sędziemu uczynionego, że niedokładnie przysięgłym stan sprawy wystawił, lub że ci źle ią osądzili. [1])

---

1) Łatwość takowa wstrzymania wykonania wyroku pod błahemi pozorami, iest główną wadą postępowania sądów angielskich, i w mniemaniu uczonych prawników uwłacza niepodległości sędziów, godności przysięgłych i pieniactwu pole otwiera.

§. 4.
Przestępstwa publiczne.

Sądy angielskie podobnie iak sądy wszystkich cywilizowanych narodów, uważaią zbrodnią za postępek gwałcący prawa, gdy przestępny władze umysłowe posiadaiący, zaniedbuie to, co przepisuią, lub popełnia to, co zakazuią.

Główne oddziały kodexu karnego angielskiego stanowią o zbrodniach popełnionych przeciwko Bogu i religii, przeciwko panuiącemu, reprezentacyi narodowéy i rządowi, przeciw społeczeństwu w ogólności, nakoniec przeciwko szczególnym osobom.

Odstępcy od wiary czyli apostaty dawniéy śmiercią karani, stósownie do ustawy Wilhelma III. podlegaią dziś karze trzech-letniego więzienia, ieżeliby się wcześniéy nienamyślili i niepoprawili; podobnąż karę ściąga na siebie kacerz wyznawaiący zasady wierze chrześciańskiéy przeciwne. Znany iest duch prześladowczy praw angielskich przeciw wyznawcom wiary katolickiéy. Wilhelm III. uchwałą aktem tolerancyi zwaną, wolność obrządków wszystkim sektom chrześciańskim zabezpieczaiąc, katolików i antitrinitarzy od niéy wyłączył; prawa angielskie zakazuią odprawiania i słuchania mszy, zabraniaią katolikom uczyć w szkołach, a nawet posiadać konia droższego nad pięć funtów szterlingów. Prawa te równie okrutne iak śmiechu godne, nie są dziś w używaniu, dotąd atoli uchylone nie będąc, świadczą o duchu prześladowania, o który Anglicy tak często inne obwiniaią narody.

W liczbie przestępstw przeciw religii obięte są bluźnierstwa, przysięgania się, czary, świętokupstwa, nakoniec niezachowanie niedzieli, i piiaństwo, na które Jakób I. Król angielski 10 Złt. polskich kary naznaczył.

W liczbie zbrodni przeciw panuiącemu i rządowi, naycięższe są obięte pod imieniem wielkiéy zdrady (high treason). Do takich należą: czyhanie na życie Króla, Królowéy i Następcy tronu, uwiedzenie Królowéy lub małżonki Następcy tronu, podniesienie rokoszu przeciwko Królowi, albo w celu zmienienia religii, zabóystwa popełnione na Kanclerzu lub na Prezesach trybunałów w chwili ich urzędowania, fałszowanie monety, lub wielkiéy pieczęci rządowéy, i inne podobne. Występki te okropną za sobą pociągaią karą. Winowayca zostaie skazany na szubienicę, przed skonaniem wyrywaią z niego serce, które w ogień wrzucaią; nakoniec ucinaią mu głowę i ciało ćwiertuią.

Oprócz tych głównych przeciw Królowi występstw, są inne mnieysze na trzy klassy podzielone, pod nazwiskiem występków felonii, praemunire i misprisions.

Pierwsze w stósunku do osoby Monarchy są następuiące: Obrzynanie pieniędzy, zabicie radzcy królewskiego, zniszczenie zapasów woiennych, ucieczka z woyska i tym podobne. Za przestępstwa te ustanowiona iest kara śmierci, w wielu atoli przypadkach prawo przypuszcza oskarzonego do tak nazwanego dobrodzieystwa duchowieństwa [1]) i tym sposobem życie mu ocala. Drugi rodzay występków przeciw Majestatowi, prawnicy praemunire nazywaią, od pierwszego sło-

1) Za panowania Wilhelma I. przy końcu iedenastego wieku cywilizacya w Anglii nieznaczny była uczyniła postęp. Monarcha ten w celu rozkrzewienia nauk uwolnił w niektórych przypadkach od kary śmierci uczonych, to iest tych, którzy czytać umieli. Pomimo rozszerzonego dziś powszechnie światła w tym kraiu, wybieg ten dobroczynny dotąd się utrzymuie; gdy więc prawo do takowego ułaskawienia upoważnia, sędzia do winowaycy te przemawia słowa: Ty którego przekonano o występek, coż ieszcze na twoią obronę przytoczysz? Winowaycu na to odpowiada: Dopraszam się dobrodzieystwa duchowieństwa (Benefice of the Clergy). Podaią mu wtenczas pismo święte gockiemi głoskami drukowane, z którego gdy kilka wierszy przeczyta, sędzia zapytuie się przytomnego Xiędza: czy czyta, czy nie czyta? Xiądz na to odpowiada:

wa wydawanego urzędom zlecenia, aby zapozwanemu stawić się kazali; występki tém nazwiskiem obięte pociągaią za sobą konfiskatę maiątku i więzienie; w czasie pierwszych zatargów z dworem rzymskim, pozywano z porządku praemunire tych, którzy supremacyi duchowney Królowi przyznać niechcieli; późniéy rozciągniono tę ustawę i na inne występki, i tak ktoby dziś utrzymywał, że Król bez Parlamentu, lub Parlament bez Króla może stanowić prawa, byłby uważanym za przestępnego z rejestru praemunire. Przestępstwa nakoniec misprisions zwane, iako to: złorzeczenia, paszkwile, dobycie broni w mieszkaniu monarchy i inne podobne, téy samey karze iak występki praemunire podlegaią.

Występki przeciw towarzystwu w ogólności bardzo są liczne; Prawnicy rozróżniaią w téy mierze przestępstwa przeciw sprawiedliwości, przeciw publicznéy spokoyności, przeciw handlowi, przeciw zdrowiu obywateli i publicznemu porządkowi.

Do pierwszych należy: fałszowanie aktów, przeszkadzanie wykonaniu sądowych wyroków, umowa ze złodzieiami o rzeczy kradzione, oszukiwanie świadków i inne podobne; do drugich: buntownicze schadzki, (riotous assemblee) obalenie śluzy na rzece, rozsiewanie zatrważaiących wiadomości, paszkwile, karykatury i t. d.

Przeciw handlowi publicznemu wykraczaią przemycaiący towary, bankruci, lichwiarze, oszukuiący na miarze i wadze i t. d.

Wykroczenia nakoniec przeciw zdrowiu i porządkowi powszechnemu są: w pierwszym razie przestąpienie praw karantany i sprzedawa-

„czyta iak kleryk"; poczém winowayca uwolnionym zostaie. Piętnuią go iednakże pod wielkim palcem lewéy ręki, aby za powtórném wykróczeniem kary uyść nie mógł.

Wybieg ten prawny nie służy Lordom Państwa, o których iuż w 12tym wieku było rozumienie, że czytać umieć byli powinni.

nie żywności popsutéy lub niezdrowéy, w drugim: dwużeństwo, włóczęga cyganów, szkody wyrządzone na drogach publicznych, trzymanie w domu wielkiéy liczby prochu i t. d.

Wymienione powyżéy występki przeciw sprawiedliwości, przeciw publicznéy spokoyności, przeciw handlowi, przeciwko zdrowiu i publicznemu porządkowi, porównane są z występkami Felonii, praemunire i misprisions, i stósownie do tego rozgatunkowania pociągaią za sobą karę śmierci lub utratę maiątku, więzienie i t. p.

Nayważnieyszy nakoniec oddział praw kryminalnych składaią występki przeciw prywatnym osobom popełniane. Prawnicy w tym względzie rozróżniaią występki obrażonego bezpieczeństwa i osobistéy wolności, występki, których celem iest pomieszkanie obywatela, i te, które własność iego naruszaią.

Celnieyszą przeciw osobistemu bezpieczeństwu zbrodnią iest zabóystwo, ieżeli ani usprawiedliwione, ani wymówione być niemoże. Pierwsze ma mieysce, gdy urzędnik zabiia osobę tamuiącą exekucyą sądu, gdy właściciel domu odpiera wdzieraiących się w nocy złodziei, gdy oyciec lub mąż bronią honoru żony lub córki. Zabóystwo przypadkiem popełnione wymówioném być może, inne zaś zabóystwa za naycięższą zbrodnią i felonią są uważane. Takiémi są: samobóystwo, które, gdy przy zdrowym rozumie iest popełnione, karane być ma konfiskatą maiątku i hańbiącym pogrzebem przy publicznéy drodze, morderstwo (Murder) czyli zabóystwo rozmyślne, które śmiercią na szubienicy karane bywa. Sługa zabiiaiący pana, żona męża, popełniaią cięższy ieszcze występek, małą zdradą (petty treason) zwany. Zabóystwo nierozmyślne (manslaugter) policzone iest do występków felonii, z zastrzeżeniem dobrodzieystwa duchowieństwa.

W liczbie występków tyczących się bezpieczeństwa i wolności, prawa mieszczą odięcie komu członka iakiego, porwanie kobiet i gwałcenie ich, nakoniec miłość sprzeciwiaiącą się przyrodzeniu; wszystkie te przewinienia należą do występków felonii; porwanie się zaś na osobę duchowną, bezprawne uwięzienie kogo i inne podobne, upoważniaią obrażonego do poszukiwania wynadgrodzenia w prawie cywilném, w karném zaś prawodawstwie między występki praemunire są policzone.

Kradzieże nakoniec są wielorakie: wyłamanie drzwi w domu dla okradzenia go, (burglary) większe i mnieysze złodzieystwa (larceny i robbery), złośliwe zepsucie cudzéy własności, spalenie lasu, przerwanie tamy, mniéy lub więcéy surowo podług okoliczności karane bywaią; niektóre nawet za felonią bez dobrodzieystwa duchowieństwa są uważane.

Takie iest w ogólności rozgatunkowanie przestępstw w prawodawstwie angielskiém, któremu zbytnią w zasadach iego zarzucaią surowość. [1])

Nic w oczach prawnika a więcéy ieszcze w oczach przyiaciela ludzkości usprawiedliwić niezdoła wymiaru teyże saméy kary na oycobóycę, i na myśliwego, który królika w cudzym lesie zabił, na buntownika rokosz podnoszącego, i na tego, co z cyganką przestawał; z niechęcią widziemy, że prawo porównywać zdaie się naylżeysze wykroczenia z naycięższemi zbrodniami, pierwsze albowiem tak surowym podlegaią karom, iż prawodawca surowszych na drugie wynaleść niemógł. W roku ieszcze 1820. karze śmierci podlegal ci: którzy na cudzym gruncie

1) Jeszcze okrutnieyszémi były prawa tego narodu w 16. i 17ym wieku. W ciągu panowania Henryka VIII. liczono 72,000 zbrodniarzy skazanych na szubienicę za złodzieystwa i rozboie, nie licząc w to nieszczęśliwych, których ten Król za religyine mniemania stracić kazał. Za panowania Elżbiety do pięciuset osób do roku tracono, a Królowa liczbę tę niedostateczną być sądziła.

drzewa ścinali, ci, którzy na publicznych drogach zatrzymywali się z twarzą czarnym kolorem zafarbowaną, ci nakoniec, którzy się dopuszczali kradzieży przedmiotu wartości sześciudziesiąt Złt. polskich w domu mieszkalnym, lub wartości dziesięciu Złt. pol. w sklepie kupieckim.

Zgadzają się na to moraliści, że zbyt ostre prawodawstwo liczby przestępnych niezmnieysza, a codzienne doświadczenie stwierdza w Anglii prawdziwość tego spostrzeżenia. Mimo surowości praw, mimo częstego karania śmiercią, pomnaża się co rok liczba popełnianych zbrodni. Obraz działań sądów karnych w Anglii, dowodzi podobno niestósowności iéy ustaw w tym względzie.

Stawiono w r. 1806. przed sądami kryminalnemi obwinionych

o żebractwo	144.
o ucieczkę z Botanybay	42.
o kradzież	4208.
o fałszowanie pieniędzy	64.
o bunty	4.
o wielożeństwo	23.
o gwałcenie	38.
o krzywoprzysięstwo	94.
o sodomią i inne tego rodzaiu ohydne występki	15.
	4605.

Z pośród tylu obwinionych, Wielkie przysięstwa siedmset trzydziestu od wszelkiéy uwolniły odpowiedzialności, z przyczyny: iż w czynionych im zarzutach powodu do skargi nieupatrywały; w dalszym biegu procesów, mali przysięgli 1092 pozwanych niewinnemi być uznali, 158 na chłosty lub kary pieniężne, 1680 na sześciomiesięczne

więzienie, 593 na wygnanie do Botany-Bay, na koniec 350 na śmierć skazali. [1])

Wykaz ten popełnionych przestępstw i wymierzonych za nie kar stwierdza podobno uczynioną wyżéy uwagę. Wielcy i mali przysięgli powodowani obawą, aby występni obwinieni o lekkie przestępstwa nie ulegli zbytniéy surowości prawa, tysiąc ośmset dwudziestu z pomiędzy nich niewinnymi być uznali, lubo takich bardzo mało było. Naymnieysza dwuznaczność w osnowie pozwu, niezgodność w zeznaniu świadków, dostatecznym zwykły być dla nich powodem do uniewinnienia pozwanego. Jawne to pobłażanie występnym przekonywa, iż zbytnia surowość praw angielskich, zamiast mocnieyszego powściągnienia zbrodni, owszém pobudza do niéy licznemi przykładami bezkarności; uchylenie zaś winnych od surowości prawa, iuż przez się szkodliwe z przyczyny, iż prawo niweczy, niemniéy iest niebezpieczne z powodu, że zbyt rozszerza wpływ przysięgłych, którzy osobistemi powodowani widokami, za naymnieyszym pozorem uniewinnić mogą pozwanego, lub za małe przestępstwo karę śmierci na niego ściągnąć.

Postępowanie sądów karnych w Anglii w następuiącym odbywa się porządku: Szeryf powiatu, lub sędzia pokoiu posełaią obwinionemu zapozew (warrant), który wkłada na niego obowiązek udania się do więzienia. Tam urzędnik publiczny odbiera iego zeznanie, i stósownie do dowodów mniéy lub więcéy przekonywaiących, w więzieniu go zatrzy-

1) W następuiących latach liczba występnych niezmiernie się pomnożyła. W roku 1818. Trybunały kryminalne sądziły sto siedm tysięcy obwinionych oboiéy płci, i tysiąc pięćset pięćdziesiąt czterech z pomiędzy nich na śmierć skazały. W roku 1821. liczono w Londynie ośm do dziesięciu tysięcy niedorosłych chłopców z kradzieży się utrzymuiących. Jakże groźną iest dla społeczeństwa tak liczna rzesza zwolenników zbrodni, iaki zapas dla więzień, iak smutne zatrudnienie dla sądów w następnych czasach!

muie lub na wolność za rękoymią wypuszcza. W zapozwach o zdradę stanu lub rokosz, rękoymia przyiętą być nie może, i obwiniony w więzieniu pozostaie.

Wyżéy się powiedziało, że dwa razy do roku, tak nazwane sądy rokowe (assizes) sprawy cywilne i kryminalne sądzą; zasiadaiący w trybunale karnym sędzia wraz z przysięgłemi rozpoczyna urzędowanie swoie od czytania sporządzonéy przez Szeryfa statystyki powiatu pod względem moralności, porządku i administracyi, spisu popełnionych przestępstw, nakoniec imion wielkich i małych przysięgłych w sądzie zasiadać maiących; poczém sprawy wprowadzane zostaią. Wielcy przysięgli pod prezydencyą tak nazwanego foremana przystępuią do badania rzeczywistości zarzutu obwinionemu uczynionego; powód usiłuie usprawiedliwić skargę, a wezwani przez niego świadkowie, publicznie zeznania swoie składaią, poczém wielcy przysięgli przyimuią lub odrzucaią skargę. W pierwszym razie zapisuią na niéy słowa: true bill (prawdziwy bill), w drugim słowa: no bill (nie masz billu), co skargę uchyla i oskarzonego uniewinnia.

Przyznaną przez wielkich przysięgłych skargę wnoszą niebawnie przed małych przysięgłych. Świadkowie powtórnie słuchani bywaią w przytomności pozwanego [1]), którego sędzia się zapytuie, czyli się winnym być czuie. Jeżeli obżałowany do występku się nie przyznaie, pyta go się woźny, iakim sposobem sądzonym być pragnie: „Przez Boga i oyczyznę moią“, mówi pozwany. Na to odpowiada woźny: „Niech

1) Daremna podobno byłoby rozwodzić się nad użytecznością publicznego słuchania świadków; sposob ten postępowania odeymuie niechęci wszelki sposób szkodzenia, wolność zaś obywatela lepszéy rękoymi mieć nie może, iak gdy naród w osobie przysięgłych ważność zapozwu roztrząsa i o winie stanowi, żadnéy urzędnikowi korony nie zostawiaiąc władzy, prócz téy, aby przystósował karę prawem przepisaną do winy, którą przysięgli rzeczywistą być osądzili.

cię Bóg ratuie“ i czyta mu imiona małych przysięgłych, do sądzenia sprawy iego wezwanych, których mu, równie iak powodowi, pewną liczbę wolno nieprzyiąć. [1])

Małe przysięstwo z dwunastu składa się członków, którzy się przysięgą obowięzuią sądzić podług sumienia i oczywistości, poczém adwokat powoda przedstawia im świadków i stan sprawy, który oskarżony lub obrońca iego odpiera; przyznanie się zaś do winy bynaymniéy mu nie szkodzi, prawodawstwo bowiem angielskie to szlachetne przyięło prawidło, że człowiek samego siebie potępiać nie może. Całe zgromadzenie z naywiększą słucha uwagą mówiącego w sprawie swoiéy oskarżonego; nigdy szmer złośliwych słuchaczy nieprzerywa mu iego mowy, wyraz owszém litości na wszystkich wyryty twarzach, serca mu i odwagi dodaie. Po odczytaniu skargi i obrony, przytomny sędzia wyłuszcza stan sprawy, uwagę przysięgłych zwraca na mnieyszą lub większą wiarogodność dowodów, i głośno się za oskarżonym oświadcza, gdy zarzut nie dosyć udowodnionym być sądzi, w którym to razie skarga natychmiast uchyloną zostaie. Jeżeli zaś zarzut iest udowodnionym, mali przysięgli stanowią wyrok, który prezydent ich czyli foreman ogłasza.

---

1) To nieprzyięcie pewnéy liczby przysięgłych nazywa się głównem (principal challenge), gdy który z nich nie ma wieku prawem przepisanego, gdy iest cudzoziemcem, nakoniec ieżeli za wpływem powoda powołany został. Tak nazwane challenge for deffault of the hundred pozwala nieprzyiąć przysięgłych, gdy między nimi dwóch przynaymniéy nie masz zamieszkałych w gminie (hundred), w któréy występek popełnionym został; odrzucenie nakoniec in favorem vitae dozwala pozwanemu bezwarunkowo odrzucić dwudziestu przysięgłych, gdy o zabóystwo iest oskarżony, a trzydziestu dwóch, gdy rzecz się tyczy wielkiéy zdrady (high treason) lub felonii. Jeżeli pozwany iest cudzoziemcem, połowa przysięgłych z cudzoziemców składać się powinna.

Trudność wybrania przysięgłych tam gdzie prawo tyle wyłączeń przypuszcza, nie wstrzymuie śpiesznego działania sądów, spisy albowiem przysięgłych wcześnie zostaią wręczone pozwanym, którzy przed zagaieniem sądów czynią w nich odmiany prawem dozwolone.

Wyrok ten nazywa się ogólnym (general verdict), gdy w tych prostych obięty iest wyrazach: winny albo niewinny, (guilty or not guilty) wtenczas albowiem rodzaiu występku nie wyszczególnia; lecz ieżeli w mniemaniu przysięgłych zachodzi wątpliwość, iak winę nazwać, czyli ią na przykład do występków felonii lub praemunire przystósować, wyrok ich, zostawiaiący sędziemu rozwiązanie téy wątpliwości, nazywa się special verdict.

Wyrok przysięgłych iednozgodnym koniecznie być powinien; w przypadku różności zdań, sędzia pod strażą woźnego na osobne odsyła ich mieysce, gdzie bez pokarmu, napoiu i światła zostawać powinni, dopóki zdanie ich iednozgodném nie będzie.

Prawa angielskie, które wielkiemu przysięstwu poruczaią rozpoznanie ważności zarzutu, a małemu stanowienie o winie, zastrzegaią sędziemu władzę zastósowania kary do winy [1]) i ogłoszenie wyroków. W wypełnieniu smutnego tego obowiązku sędzia przy końcu każdego posiedzenia w poważnéy mowie wystawia skazanym na śmierć wielkość ich wykroczenia, które zniewala społeczeństwo do usunięcia ich z swego łona przez odięcie im życia. Świadkiem byłem w Londynie tego smutnego obrzędu, który przecież na osądzonych nie tak mocne czynił wrażenie, iakby sobie życzyć należało; oboiętność tę przypisać trzeba nadziei złagodzenia wyroku, które sędziowie łatwo bardzo dla przestępnych uzyskuią, zwłaszcza gdy dawnieysze ich sprawowanie nienaganném było; w takim razie, wyższe władze chętnie uważaią popełnio-

1) Ścisłe wykonanie obowiązków przysięgłego, surowémi obostrzone iest prawami; przekonany o rozważne onych uchybienie, traci maiątek, dom iego stósownie do dawnego prawa ma być zburzony, łąki zorane, drzewa wycięte, on sam iako niegodzien wiary, od praw obywatelskich usunięty, w dozgonném ma zostawać więzieniu.

ny występek iako skutek chwilowéy słabości, a dawnieyszego życia świadectwo iako rękoymią przyszłéy poprawy.

Ktokolwiek był świadkiem postępowania sędziów angielskich, przyzna zapewne, iż sprawiedliwość w żadnym kraiu godnieyszych siebie tłómaczy mieć nie może; na twarzy każdego z nich maluie się wyraz ludzkości; odwracaią oni częstokroć oczy swoie, ażeby przekonanie ich o występku oskarżonego, którego ukryć nie są w stanie, nie miało wpływu na osądzenie iego. Nie masz Anglika, któryby o sprawiedliwości a podobno o pobłażaniu swoich sędziów miał powątpiwać; powszechne o nich iest mniemanie, iż nie uważaią przewinienia iako konieczny dowód występnych skłonności, lecz iako nieuchronne złe wynikaiące z stósunków licznego towarzystwa, wzrastaiącego zbytku i nierówności maiątków, i w skutku tego prawidła, że tych tylko karzą, przeciw którym naywięcéy się dowodów zebrało.

Od wyroków sądów kryminalnych rokowych (assize) w czterech tylko przypadkach appellacya do Trybunału Kingsbench zachodzić może: *a)* gdy wyrazy pozwu sprzeciwiaią się przepisanéy formie, *b)* gdy kodex karny popełnionego nie przewidział występku, *c)* gdy wymierzona przez Sędziego kara sprzeciwia się iego przepisom, nakoniec gdy w ciągu processu nieprawne iakie wydarzyły się przypadki.

Pomiędzy sądowemi władzami w Anglii, sądy pokoiu na szczególną zasługuią uwagę; ustanowienie to tak użyteczne, publiczną wolność i spokoyność zarówno zabezpieczaiące, istnieie w tym kraiu od trzynastego wieku. [1]) *Sądy Pokoiu.*

W każdym powiecie kommissya sądów pokoiu składa się z celnieyszych właścicieli świeckich i duchownych bez ograniczenia ich liczby;

1) Dzieiopisowie angielscy wspominaią o sądach pokoiu za panowania Edwarda I. w r. 1275.

prawo wymaga tylko, aby urzędnicy ci byli pełnoletni, i aby po 4000 Złt. pol. rocznego posiadali dochodu, Xiążęta krwi królewskiey, Kanclerz wielki i Parowie, do wszystkich kommissyy całego królestwa należą.

Prawa angielskie poruczaią sądom pokoiu czuwanie nad zachowaniem spokoyności publicznéy; w tym celu wolno im iest żądać pieniężnéy rękoymi od każdego, ktoby się dopuścił gwałtu lub zostawał w podeyrzeniu, że go się chce dopuścić; w przypadku niezłożenia kaucyi, oskarżeni rozpoznania uczynionego im zarzutu w więzieniu oczekuią. Tak obszerna władza surowéy podlega odpowiedzialności. Sędzia pokoiu, któryby nieprawnie i bez dostatecznych powodów obywatela do złożenia kaucyi pociągnął, z maiątku swego za takowe odpowiadałby wykroczenie.

Sędziowie pokoiu w troiakim składzie obowiązki urzędu swego pełnią; sądzą oni poiedyńczo, na małém i na walném zebraniu (petty session, i general quarter session).

Poiedyńczo działaiący sędziowie pokoiu roztrząsaią przestępstwa policyine i czuwaią w obwodach swoich nad zachowaniem spokoyności publicznéy, pociągaiąc do złożenia rękoymi każdego, o którym mniemaią, iżby iéy stać się mógł niebezpiecznym. Na małém zebraniu (petty session) rozstrzygaią spory służących z panami, czeladzi z gospodarzami, dozorców ubogich z ich podwładnemi. W wielkim nakoniec komplecie, (general quarter session) cztery razy do roku, po powiatach i w większych miastach się odbywaiącym, za przyzwaniem wielkiego i małego przysięstwa sądzą appellacye processów dawniéy na małém zebraniu sądzonych i mnieysze kryminalne sprawy. W mieście nakoniec Bristol sprawy nawet gardłowe podlegaią jurisdykcyi wielkiego kompletu sądów pokoiu. [1])

1) Władze te sądowe bezpłatnymi urzędnikami obsadzone, niemniéy i w administracyinym wzglę-

Sposób postępowania téy magistratury iest następuiący: Pokrzywdzony obywatel zanosi do któregokolwiek bądź sędziego skargę, i onęż przysięgą stwierdza. Sędzia pokoiu wręcza urzędnikowi policyinemu (Constable) zalecenie (warrant), aby stawił oskarżonego, i starał się o wszelkie dowody sprawę wyiaśnić mogące. Sędzia bada natychmiast oskarzonego, i stósownie do wiarogodności skargi do więzienia go posła, lub na wolność wypuszcza. Na dniu naznaczonym powód i oskarżony stawaią przed sądem; sędzia wyrok stanowi, oskarżonego niewinnym ogłasza, albo go za daną rękoymią na wolność wypuszcza, lub nowy na niego pisze warrant i w miarę ważności zarzutu, sprawę odśćla do sądów powiatowych (assise) lub do wielkiego kompletu sądów pokoiu (general quarter session). Powód składa pieniężną rękoymią, iż sprawę popierać będzie. Gdyby oskarżony w więzieniu przytrzymany mniemał, iż nieprawnie został wolności swoiéy przez sędziego pozbawionym, mógłby go pociągnąć do odpowiedzialności przed sądem Kingsbench w Londynie; taki atoli przypadek od wielu lat się nie zdarzył, albowiem sędziowie pokoiu są nader ostrożni w przyimowaniu skarg, któreby dostatecznemi wsparte nie były dowodami.

Więzienia.

Wewnętrzne więzień angielskich urządzenie przed trzydziestu laty ieszcze bardzo niedokładném było, dozorcy ich zdawali się zwracać całą swą uwagę na zapobieżenie wyłamywaniu się z nich zbrodniarzy, którzy częstokroć z głodu i zimna umierali; nie sądzono, aby poprawa więźniów pod względem moralności korzystną była dla społeczeństwa, a tém mniéy, iżby się rząd o nią starać powinien; w r. 1750. więzienie Newgate w Londynie tak było źle urządzone i tak więźniami zapełnio-

dzie ważny maią zakres działania, czuwaią nad porządkiem więzień, i syndyków parafialnych oraz dozorców nad ubogiemi mianuią.

ne, iż między nimi morowa powstała zaraza. Uczynione w późnieyszych czasach postrzeżenia, iż złe wychowanie, próżniactwo i nędza większéy części występków są źródłem, powodowały rząd angielski do ulepszenia téy ważnéy gałęzi administracyi publicznéy; odtąd zaczęto się zaymować moralném kształceniem więźniów, usiłowano wpoić w nich zasady religii, wskazać im sromotę występku, a tym sposobem odwieść ich od niego. W skutku przyiętéy zasady, iż każdy więzień rzemiosła iakiego uczyć się powinien, nieszczęśliwi ci słuszny maią powód błogosławić karę, któréy na przyszłość moralną swą poprawę i sposób do życia są winni.

Z ukontentowaniem zwiedzałem więzienia w Anglii, a porównywaiąc ie z podobnemi zakładami, które w innych widziałem kraiach, zupełną wybornemu ich urządzeniu oddawałem sprawiedliwość. Nie tak pochlebnie o nich sądzą kraiowcy; dostrzegaią oni ieszcze niedogodności w tem, co dla cudzoziemca iest przedmiotem uwielbienia lub zazdrości.

Więzienia w Anglii są troiakie: w pierwszych mieszczą się więźniowie przed ich osądzeniem, i ci naywiększéy używaią wolności; w drugich dłużnicy uiścić się nie mogący; w trzecich winowaycy za wyrokiem sądów na prace publiczne lub na śmierć skazani.

Dozór nad więzieniami wielkim przysięgłym i sędziom pokoiu iest zastrzeżony. Pierwsi dwa razy do roku w czasie posiedzeń sądów, drudzy co dwa tygodnie oneż zwiedzaią. Żaden nigdy więzień zapomnianym ani z pod opieki zwierzchności wyiętym być nie może, drukowany albowiem spis wyszczególnia imię i nazwisko każdego wraz z powodami, dla których wolność utracił.

Znacznieysze więzienia w Londynie są następuiące: Więzienie ławy Królewskiéy (Kingsbench) przeznaczone iest dla nieuiszczaiących

się dłużników; w osobném skrzydle mieszczą się winowaycy, których trybunał Kingsbench na więzienie skazał. Gmach ten zawiera 220 izb, i murem trzydzieści stóp wysokim iest obwiedziony. Sądząc o nim z powierzchności podróżny, mniemałby, że wyniosłe te mury, te ciemne krużganki, nędzy i smutku są przybytkiem; inaczéy przecież rzecz się ma wcale. Bez żadnéy ze strony odzwiernego trudności wchodzę na obszerny dziedziniec napełniony ludźmi różnego wieku i w rozmaitym stroiu, między któremi i znaiome mi spostrzegam twarze. Jedni śpiewaią, drudzy skaczą, inni w różne gry graią; na tymże dziedzińcu widzę rozmaite sklepy, bilary, kawiarnie i traktyernie; zdumiony badam przytomnych, czyli w istocie w więzieniu się znayduię, a stoiący obok mnie młodzieniec uśmiechaiąc się zapewnia mię o tém. Wkrótce tegoż młodzieńca widzę bez przeszkody na ulicę wychodzącego; nie dosyć albowiem, że uwięzieni za długi otwarty maią przystęp do wszystkich części obszernego zabudowania, ale nawet wolno im iest za rękoymią przebywać gdzie chcą w zewnętrznym obwodzie więzienia, (rate of the prison) trzy mile angielskie rozległości maiącym, a nawet w tymże przemieszkiwać.

Więzienie Debtor prison Cripplegate zwane, wystawione zostało dla odłączenia dłużników od zbrodniarzy, z którymi do roku 1813. wspólnie przebywali. Takowe odłączenie nieszczęśliwych od przestępnych, pierwszą iest zasadą ulepszenia więzień.

Więzienie Fleet, które do trzechset osób w sobie mieści, przeznaczone iest w iedney połowie dla dłużników, w drugiéy dla osób przez trybunały Chancery, Exchequer i Commonpleas na więzienie skazanych. Przestrzeń za iego obwodem więźniom otwarta (rate of the prison), mnieysza iest nierównie iak w Kingsbench.

Dom poprawy Hrabstwa Middlessex (Middlessex house of correction) urządzony iest podług prawideł sławnego Howarda, i liczy 212 izb, w których występni rzemiosł się uczą lub przepisane sobie wykonywaią roboty.

Dom poprawy w Bridwell stoi na posadzie starożytnego zamku Królów angielskich szczepu Saxonów i Duńczyków. Zniknęły ślady dawnego przepychu budowli, w którey Karól V. Cesarz przez czas pobytu swego w Londynie w r. 1522. przemieszkiwał. W mieyscu niegdyś zbytkowi poświęconym nędza dziś widzieć się daie. Tu włóczęgów płci obojéy zamykaią, i w obszernéy sali znaczną liczbę młodzieńców do rzemiosł sposobią.

Dom poprawy w Tottillfields również iest przeznaczony dla włóczęgów obojéy płci. W więzieniu Marschallsea siedzą dłużnicy, i ci którzy w obwodzie dwunastu mil angielskich od stolicy wykroczenie iakie przeciw Królowi popełnili.

Więzienie Newgate w Londynie bardzo obszerne, istnieie od r. 1218. Dziś w oddzielnych skrzydłach obeymuie obwinionych stawaiących przed sądami kryminalnemi, zbrodniarzy na śmierć skazanych, nakoniec dłużników uiścić się nie mogących; wszędzie mocne kraty i żelazne podwoie ułatwiaią dozorcom straż więźniów, z którymi się oni przecież iak nayłagodniéy obchodzą.

Stan moralny skazanych na śmierć przestępców mocno mię zasmucił; widziałem ich zaiętych grą, lekkomyślnie mówiących o sądach, przed któremi stawali, szczycących się nawet z okazanéy w wykonaniu występków zręczności. Nadzieia złagodzenia wyroku, który ledwie na iednym z pięciudziesiąt spełnionym bywa, główną téy zasmucaiącéy lekkomyślności iest przyczyną.

W chwili, kiedy więzienie to zwiedzałem, znana w Anglii z ludzkości swoiéy Pani Fry, zamkniętym w nim kobietom naukę religii dawała. Szanowna ta osoba, żona bankiera sekty Kwakrów, zawiązała w roku 1820. towarzystwo z dwunastu osób złożone, w celu działania na moralne wykształcenie nieszczęśliwych w Newgate za występki uwięzionych kobiet. Złożone w r. 1822. świadectwo kommissyi przez rząd wyznaczonéy do badania działań towarzystwa, nader pochlebne dla założycielki zdało o niém sprawę. Odtąd koszta tego instytutu, który dawniéy towarzystwo z własnych opatrywało funduszów, opłacane są ze skarbu publicznego.

Niemniéy godnym uwagi iest dom poprawy w Londynie znany pod nazwiskiem Penitentiary, założony w r. 1812. dla przestępnych, których prawa na wygnanie do Botany-Bay skazuią. Stan tych nieszczęśliwych, którzy częstokroć po upłynieniu przepisanych lat, dla ubóstwa wrócić do Anglii nie mogą, wzbudził litość P. Bentham. Dobroczynny ten mąż przedstawił rządowi, iak surowém było takowe obostrzenie kary, dowodził że pobyt w Botany-Bay poprawić wygnańca nie może, podał nakoniec plan więzienia, w którém występni moralne odbierać mieli wykształcenie, gruntuiące się na zaszczepianiu w ich umysły, religii, moralności i chęci do pracy, na ciągłém zatrudnieniu przez pewną część dnia, a zupełném w wolnych godzinach odosobnieniu.

Rząd angielski przyiął podany sobie proiekt, i ogólném urządzeniem zmienił karę wygnania do Botany-Bay na zamknięcie w Penitentiary, o ile zakład ten występnych pomieścić może, w stósunku pięciu lat więzienia za siedm wygnania w Botany-Bay; siedm lat więzienia w Penitentiary odpowiada czternastu lat wygnania do Nowéy-Hollandyi, dziesięcioletnie nakoniec więzienie porównane iest z wygnaniem na całe życie.

Obszerny zakład Pana Bentham zaymuie 18 morgów przestrzeni i mieści dziś w sobie czterysta więzniów, których mieszkania tak są odosobnione, że się w godzinach spoczynku widzieć z sobą nie mogą. Obraz tego zakładu niestarte na mnie uczynił wrażenie; czystość i ochędóstwo do naywyższego posunięte stopnia, zadziwiły mnie w kraiu, w którym wszystkie stany bez różnicy tą piękną odznaczaią się własnością. W godzinach do pracy przeznaczonych dom ten przybierał postać obszernéy rękodzielni; w czasie spoczynku cichość naywiększa zastępowała powszechny ruch warsztatów. Odosobnieni więźniowie zaymowali się czytaniem ksiąg religiynych pod sterem przydanych temu domowi duchownych. Czerstwe więźniów twarze, maluiąca się na nich spokoyność duszy, niemylnym są dowodem dobrego ich bytu, a podobno i ulepszenia stanu ich moralności.

Swobodne tych więźniów życie, łagodne obchodzenie się z nimi dozorców, smutnego nadużycia stało się powodem. Podług złożonych Parlamentowi świadectw zdarzało się, że rodzice nakłaniali dzieci swoie do występków w nadziei, iż skazane na więzienie do Penitentiary i tamże bez kosztu przez lat kilka utrzymywane, znaydą sposobność nauczenia się iakiego rzemiosła. Nadużycia te, znaczne oraz nakłady, iakich utrzymanie domu tego poprawy wyciąga, sprawiły, że w Parlamencie zniesienia iego żądano. Niechay urzędnik skarbu przygania instytutowi, który w miarę umieszczonych w nim winowayców więcéy od innego kosztuie, niechay sędzia, zważaiąc wygodne utrzymywanie więźniów, karę ich nie dosyć surową być sądzi, przyiaciel ludzkości z wdzięcznością zawsze patrzeć będzie na zakład, w którym wydatków dla poprawy człowieka nie szczędzą.

ROZDZIAŁ VIII.

Ułamki o Parlamencie, Konstytucyi i Polityce W. Brytannii. [1]

Porządek administracyi i prawodawstwo Alfred W. w Anglii zaprowadził. Podział kraiu na powiaty, ustanowienie wyższych i niższych Trybunałów, a podobno i sądów przysięgłych (Jury) uświetniaią iego pamiątkę. Zawoiowanie Anglii przez Normandczyków w iedenastym wieku, i zaprowadzenie w tym kraiu zasad lenności, zniweczyły nadzieie szczęśliwszéy ieszcze przyszłości. Nie należało się spodziewać po nieprawnym korony posiedzicielu ustalenia praw politycznych, trudne atoli Wilhelma położenie między uiarzmionymi i niechętnymi Saxonami, a niespokoyném rycerstwem Normandzkiém, w wielu zdarzeniach położyło tamę iednostronnemu Króla na korzyść Normanczyków postępowaniu. Niemogąc Wilhelm I. ufać podbitym Saxonom, powierzył Normandczykom administracyą kraiu; nie ufał on atoli i Baronom swoim, rozdrobnił więc nadane im dzierzawy, aby w przypadku domowych zaburzeń użyć mógł pomocy podbitych Saxonów dla utrzymania w posłuszeństwie niespokoynych Normandczyków.

1) Zawczesna śmierć autora przeszkodziła dokończeniu tego rozdziału i całego dzieła. Umieszczaią się więc tylko znalezione w rękopiśmie iego ułamki.

Nota wydawcy.

Tak więc iuż w 11tym wieku szukano w Anglii równowagi, która dziś w tym kraiu na tak mądrych gruntuie się zasadach. Odmienne skutki odpowiadaią środkom, za pomocą których ówczesny i dzisiayszy rząd do iednego dąży celu. Wówczas niesforna szlachta i lud uiarzmiony we wzaiemnéy ku sobie utrzymywani niechęci, stanowili bezpieczeństwo przywłaszczyciela; dziś mądra konstytucya z równém dla wszystkich bezpieczeństwem zapewnia władzę koronie, przywileie wyższych stanów, prawa szczęśliwego ludu, szanuie każdą własność, szanuie nawet zadawnione nadużycia.

Blask zwycięztw Wilhelma, trwoga iego imienia, utrzymywały w karności niespokoyne umysły. Po iego śmierci umiarkowanie czyli przezorna obawa powodowały Wilhelma rudego, Henryka I. i Henryka II. do zwolnienia surowych praw Zdobywcy. Spodziewać się godziło stopniowego ustanowienia wolności publicznéy w tym kraiu, gdy okrutne i niebaczne postępowanie Króla Jana na początku 13go wieku przyspieszyło nadanie ustawy politycznéy, w któréy Anglicy zasady dzisieyszéy swéy konstytucyi upatruią.

Znękany powszechną nienawiścią odrodny syn Henryka II., odrodny brat Ryszarda I., podpisał dnia 29. Czerwca roku 1215. w mieyscu Rumingmead zwanym pod Windsor przywileie narodu czyli tak nazwaną walną kartę (magna Charta) [1]) Nie zaraz kosztował naród Angielski owoców lepszego porządku rzeczy, które mu walna karta zabezpieczała. Tak ważna ustawa w następuiących latach i śladu nawet w administracyi i w wymiarze sprawiedliwości nie zostawiła, pomimo to, że w prze-

---

1) Ważne to nadanie umieszczam tu w dawnym ięzyku francuzkim, którym w owym wieku w Anglii mówiono, wraz z iego tłómaczeniem z dziennika Wileńskiego z roku 1816. wyiętém.

ciągu czterdziestu lat, od roku 1215. do roku 1255. pięćdziesiąt i ieden razy przez Królów Jana i Henryka III. zaprzysiężoną była.

Diploma Regium: sive Ordinationes Johannis Regis Angliae, queis statuit quid Nobiles, quid plebeii observare debeant, ad pacem et tranquilitatem Regni stabiliendam.

I. Johan par la grace de Deu Roi Dengleterre, as arceveskes, as eveskes, as abbez, as contes, as barons, as Justises, as forestiers, as viscontes, as prevoz, as ministres, et a toz ses bailliz, et ses feels, saluz. Sachiez que nos par la grace de Deu et pur le sauvement de nostre asme, et de toz nos ancestres, et de nos eirs, et de lenor de Deu, et le sauvement de seinte iglise, et lamendement de nostre regne, par le consel de noz enorez peres larceveske Estiene de Cantorbire primat de tote Engleterre et cardinal de Rome, et larceveske Henri de Diveline, et leveske Willaume de Londres, leveske Pieres de Wincestre, leveske Jocelin de Ba, leveske Hu de Nichole, leveske Gautier de Worecestre, leveske Will. de Cestre, et leveske Beneit de Rovecestre, et maistre Pandol sodiacre nostre seignor lapostoire, et nostre ami frere Amer maistre de la chevalerie del temple de Engleterre, et de nos barons Will. le marescal conte de Pembroke, Will. conte de Salisbires, Will. conte de Warenne, Will. conte de Arondel, Alain de Galwche, conestable d'Escoce, Warin le fiz Gerod, Peres le fiz Herebert, Hubert de Borck seneschau de Peitou, Huge de Nuewile, Matheu le fiz Herebert, Thomas Basset, Alain Basset, Philippe Daubeigni, Robert de Ropelee, Johan Marescal, et Johan le fiz Hue, et de nos autres feels.

II. Premierement que nos avons ottie a Deu le confermons par ceste nostre presente chartre, por noz, et por nos eirs a toz jorz que les Eglises de Engleterre, seront franches et aient lor dreitures franches et enterines et plenieres, et volon que cili seit garde la que chose apert, par

Dyploma królewskie: czyli urządzenia Jana Króla Anglii, przez które postanowił co szlachta a co plebejuszowie zachowywać powinni, do utrzymania pokoiu i porządku w królestwie.

I. Jan z Bożey łaski Król Anglii, arcybiskupóm, biskupóm, opatóm, hrabióm, baronóm, sędzióm, leśniczym, wicehrabióm, przełożonym, ministróm, i wszystkim ich ballifóm i ich powiernym, pozdrowienie. Niech będzie wiadomo, że my z łaski Bożey i dla zbawienia naszey duszy, i wszystkich naszych przodków i następców, na cześć Boga i dla całości kościoła świętego, i ulepszenia naszego państwa, z rady naszych czcigodnych oyców, arcybiskupa Kantorbery Stefana, prymasa całey Anglii i rzymskiego kardynała, i Henryka arcybiskupa Dublińskiego, Wilhelma biskupa Londyńskiego, Piotra biskupa Winchester, Jocelina biskupa Bath, Hugona biskupa Lincoln, Waltera biskupa Worcester, Wilhelma biskupa Chester, Benedykta biskupa Rochester, i mistrza Pandolfa jego świątobliwości subdyakona, i naszego przyjaciela brata Emeryka mistrza zakonu Templaryuszów w Anglii, i naszych baronów, Wilhelma marszałka hrabiego Pembroke, Wilhelma hrabiego Salisbury, Wilhelma hrabiego Warren, Wilhelma hrabiego Arundel, Alana Galloway Konstabla Szkocyi, Warina syna Gerarda, Piotra syna Hereberta, Huberta de Borc Seneskalla Piktawii, Hugona de Nuewile, Mateusza syna Hereberta, Tomasza Basset, Alana Basset, Filipa D'Aubenie, Roberta de Ropelee, Jana Marescal, i Jana syna Hugona, i innych naszych wiernych.

H. Naprzód cośmy przyrzekli Bogu potwierdzamy tą naszą kartą, za nas, i za naszych następców po wszystkie dni, że kościół angielski będzie wolny i będzie miał swoje prawa wolne, całe i nienaruszone, i chcemy aby je tak zachowywano, iżby się okazało

Wszystkie stany narodu połączyły się były, dla uzyskania konstytucyi; po uzyskaniu iéy wszystkie podobno przyłożyły się do tego, że

---

co que nos otriames par nostre pure volunte et de gre les franchises des elections que len tienent par plus grant et par plus necessaire as eglises de Engleterre, devant que la descorde fust commencie entre nos et nos barons, et la confirmames par nostre chartre et parchacames que ele fu confirmée par nostre seignor lapostoire Innocent le tiers, la quelle nos garderons et volons que nostre eir la gardent toz jorz en bone fei.

III. Nos avon encore otrie a toz lez francs homes de nostre rene pur nos, et pur nos eirs a tos jorz totes les franchises qui de soz sunt escrites, quil les aient et les tiegnent il et lor eir de nos et de nos eirs, se acuns de nos contes, vo de nos barons, vo des altres qui tienent de nos en chief par servise de chavalier mora, et quant il sera mors et ses eirs sera de plein aage et devra relief, ait sont heritage par l'ancien relief, cos est a savier li rie, ou li eir del conte, de baronie contal entiere par C. livres li eirs ou li eir del baron de la barone par C. livres: li eirs ou li eir de chevalier de fie de chevalier entier par C. sol au plus, et qui meins devra meins doinst solon lanciene costume del fie.

IV. Si le eirs d'aucun di tels sera dedens aage, et sera en garde; quand il sera parvenu a aage ait son heritage sans relief et sans fin.

V. Les gardeors de la terree de tel eir qui sera dedens aage ne pregne de la terre de leir fors reignables, eissues et reignables costumes, et reignables services, et ce senz destruiement, et senz vast des homes et des choses.

VI. Et se nos avons livree la garde de la terre daucun itel a visconte o a acune altre qui nos dei respondre des eissues de la terre, et cil de la garde fera destruiement o gast, nos prendrons de celui amende, et

z tego jako my dobrowolnie przyznaliśmy wolność elekcyi za bardzo ważną rzecz uważaną w kościele angielskim, i oną przed wszczętą niezgodą między nami i baronami naszymi, stwierdziliśmy kartą naszą i pozwolenie na nią od pana naszego papieża Innocentego trzeciego otrzymaliśmy, którą to kartę my zachowywać będziemy i chcemy aby nasi następcy zawsze dobrą wiarą zachowywali.

III. Dozwoliliśmy takoż wszystkim wolnym ludziom naszego królestwa za nas i za naszych następców używać wszystkich niżey wymienionych swobód i one im samym i ich dziedzicom posiadać od nas i naszych następców; jeżeli którykolwiek z hrabiów lub też baronów naszych, albo innych ziemię od nas dzierżących pod obowiązkiem służby woyskowey, życie zakończy, i po śmierci jego zostanie się dziedzic pełnoletni, otrzyma on dziedzictwo swoje podług dawney opłaty to jest, dziedzic albo dziedzice Hrabiego, z całego lennictwa hrabiowskiego 100. funtów; dziedzic albo dziedzice Barona za całą baronią 100 funtów: dziedzice lub dziedzic kawalera za lenność kawalerską 100 szylingów (shillings) naywięcey, a ktoby mniey był winien, mniey da podług dawnego zwyczaju lennictwa.

IV. Jeżeli zaś dziedzic któregokolwiek z tych, w małoletności pod opieką zostanie; kiedy przyydzie do lat zupełnych, otrzyma swoje dziedzictwo bez opłaty i bez końca.

V. Opiekun ziemi takiego dziedzica któryby był nieletnim prawne tylko będzie mógł z jego dóbr pobierać dochody, prawne daniny i sprawiedliwych tylko domagać się służb, a to bez szkody i niszczenia ludzi i rzeczy.

VI. Jeżeli zaś powierzymy opiekę nad takiemi dobrami wicehrabiemu lub komukolwiek innemu mającemu nam zdać rachunek z dochodów tych ziem, a jeśli ów szkodę jaką lub zniszczenie uczyni, we-

ona wykonaną niebyła. Gruba prostota ludu, duma przemożnego Duchowieństwa, niesforność szlachty, ciągłe dążenie Królów do odzyskania

la terre sera livree a deus leals prodeshomes de cel fei qui respoignent des eissues a nos, o celui que noz comanderons.

VII. Et se nos avons done o vendu a aucun la garde de la terre de aucun itel, et cil enfra destrujement o vast par de cele garde, et seit livre a deus leials sage prodeshomes et dicele que i nous respuignent, si come nos avons devant dit.

VIII. Et si le gardior tant dis com il aura la garde de telle terre, sostinges lee meisons, les viviers, les pars, les estants, les molins, et les altres choses qui apartient a cele terre de eissues, et de celle meimes terre: et rendra al eir quant sera parvenus en plain aage sa terre tote estore de charues, de granges, solon quoque li tens de la gaignerie requera, et les eissues de la terre porront musurablement soffrir reisnablment.

IX. Li eir scient marie sans desparagement eissi ne purqant que ainz que li mariages seit fet, seit mostre ai prochains del lignage de cel eir.

X. La veve empres la mort de son mari namtenant et sans grevance ait son mariage et son heritage, ne riens ne doinst pour son mariage, ne pour son doaire, ne pour son heritage que celle et ses maris tindrent, al ior de la mort del mari, et seit en la maison de son mari puis quil sera mort xl. jorz dedens les quels jorz li seit les doairez livrez.

XI. Nule veve ne seite destreite de sei marier tant dis come ele voldra vivre sanz mari essi ne purquant que ele face seurte que ele ne se marira sanz nostre otrei, se ele tinent de nos o senz lotrei de son seignor de qui elle tient, se ele tient dautrui.

XII. Ne nos ne nostre bailli ne seiseron terre ne rente del dettor pour aucune dette tandis com sis chattels sofficent a paier la dette, ne si plege ne seront destroit tant dis come le chevetaigne dettor soffira a la

zmiemy z niego opłatę a ziemia powierzona będzie dwóm prawnym dzierżawcóm tego lennictwa, którzy albo nam albo wyznaczonemu od nas odpowiadać będą.

VII. A jeżelibyśmy dali albo przedali komu opiekę takowey ziemi, a ten ją zniszczył, ma odstąpić opieki, a ziemia powierzoną zostanie dwóm prawnym dzierżawcóm tego lennictwa, którzy takoż nam będą odpowiedni, jakeśmy już powiedzieli.

VIII. Opiekun lenności utrzyma w dobrym stanie domy, parki, królikarnie, stawy, młyny i inne rzeczy tak samey ziemi jako i dochodów jey tyczące się: i odda dziedzicowi kiedy do lat przyydzie ziemię jego opatrzoną w pługi, i inne gospodarskie potrzeby, tyle przynaymniey ile mu ziemne dochody pozwolą.

IX. Dziedzice żenić się będą stósownie do swojego stanu i majątku, tak jednak ażeby przed zawarciem ślubów, krewni ich byli o tem uwiadomieni.

X. Wdowa po śmierci swego męża zaraz i bez żadney trudności odbierze to coby wniosła w posagu lub swoje dziedzictwo, i nie będzie obowiązaną płacić za to, ani też za wiano należne jey z dóbr, które oboje do śmierci męża posiadali. Będzie mogła mieszkać w domu zmarłego męża czterdzieści dni po jego śmierci, w ciągu których wyznaczy się jey wiano.

XI. Żadna wdowa nie będzie mogła bydź zmuszoną do zamążpóyścia kiedy będzie chciała żyć w stanie wdowim; winna jednak dać zapewnienie że nie póydzie za mąż bez naszego zezwolenia jeśli od nas zależy, albo jeśli od pana lenność dzierży, tedy bez jego pozwolenia.

XII. Ani my ani ballifowie nasi, nie będziemy dóbr dłużnika konfiskować, ani dochodów zabierać, kiedy majątek jego ruchomy wystarczy na oddanie długu wierzycielowi, lub też sam gotowość do za-

utraconéy samowładności, intrygi nakoniec dworu Rzymskiego, który walną kartę za nieważną poczytywał, z powodu że ona bez iego zezwo-

dette paier. Et se le chevetaigne detor na de quei paier sa dette, respoigne li plege de la dette. Et sil volent aient les terres, et le rentes del detter jusquil aient restorement de la dette quil ont devant paiee pour lui; se le chevetaigne detor ne monstre quil en est quitte vers cels pleges.

XIII. Se aucuns a emprunte as Jues plus o meins, et muert devant quil lor ast paie lor avoir, ne croise mie la dette tant dis com li eirs sera dedens, aage, et se cele dette vient en nos mains nos nen prendron que le chastle que nos troveron en la charte.

XIV. Et se aucun muret, et deit dette as Jues, sa feme ait son doaire, et ne paiet nient de cele dette, et se li enfant qui remaindront del mort sont dedenz aage, porveu lor seit lor estoveir raisnablement solonc le tenement qui fu del mort, et del remanant seit paiee la dette, sauf le service des seignors, et en tel maniere seit freit de dettes que l' on deit a altres que a Jues.

XV. Len ne mettra nul escuage, ne aie en nostre regne, fors par commun conseil de nostre regne, fors a nostre reimbre et a nostre ainznee fiz faire chevalier, et a nostre ainznee fille marier une feiz; et a cestes choses ne face len aie se raisonable non.

XVI. En cele mainere seit feit daies de la cite de Londres, et estre co la cite de Londres ait totes ses ancienes costumes, et ses franchises, et par mer et par aigue.

XVII. Nos volons estre co, et otrions que totes les altres citez et li borc, et les viles, et li port aient en totes lor franchises, et lor franches costumes.

spokojenia go oświadczy, a w ten czas ani poręcznicy jego nawet płacić nie mają. Jeżeli zaś dłużnik niema czem swego długu opłacić, poręcznicy w ten czas odpowiadać muszą. A jeśli zechcą, będą mieli ziemi i dochody dłużnika w zakładzie nim odbiorą to, co za niego zapłacić musieli; wyiąwszy gdyby się okazał uwolnionym z poręki.

XIII. Jeżeli ktokolwiek mniey lub więcey u żydów pożyczył i umarł nieoddawszy im tey należności, dziedzic jego, dopóki jest małoletnim, niepłaci procentów od tego długu, od kogokolwiek bądź zależy. A jeżeliby dług do rąk naszych przeszedł, przestaniemy na zakładzie w kontrakcie postąpionym.

XIV. Jeśli kto umrze dłużnikiem będąc żydowskim, żona po nim pozostała otrzyma swoje wiano, bez obowiązku płacenia żadney części tego długu, a jeżeli dzieci po zmarłym pozostałe są nieletnie, przyzwoitą odbiorą substancyą względnie do dzierżawy ich oyca, z reszty dopiero dług się opłaci, z warunkiem zawsze winney panu służby; podobnym sposobem mają się opłacać i inne długi nie tylko żydowskie.

XV. Nie będziemy nakładać żadnych podatków, czy to prawa scutagium tyczących się, czy też innych w naszem królestwie, bez zgody powszechney rady naszego królestwa; chybaby to było dla odkupienia naszey osoby albo dla zrobienia starszego syna naszego rycerzem lub zaślubienia córki naszey starszey; i we wszelkich takowych przypadkach będziemy wymagać sprawiedliwey i umiarkowaney pomocy.

XVI. Toż samo zachować się ma względem miasta Londynu, które będzie miało wszystkie swoje dawne obyczaje i swobody tak na morzu jako i na wodzie (rzekach).

XVII. Chcemy takoż i dozwalamy, aby wszystkie inne miasta, miasteczka mnieysze i większe i porty wszystkie swoje przywileje i swobody zachowały.

lenia nadaną była, [1]) podniecały w tym kraiu ducha niepokoiu, i wstrzymywały ustalenie systematu rządowego, do którego walna karta zmierzała.

XVIII. Et aient le commun conseil del regne, de laie a asseir altrement que as treis cas qui sont devant dit, e lescuage a seer ferons somondre les arceveskes, les eveskes, les abbez, les comtes les greignors barons: chacun par sei par nos lettres, et estre coferons somondre en commun par nos viscontes, et par nos bailliz toz ceu quis de nos tienent en chief a certain jor, co est al terme de xl. jorz al mains et a certain lieu, et nomerons la cause en totes lettres de ceste somonse. Et quant la somonse sera issi feite voist li afaires avant, au jor assigne solon le conseil di cels qui seront present ja seit co que ne seient pas venu tuit cil qui furent somons.

XVIII. I do powszechney rady naszego królestwa, kiedy będzie rzecz o ustanowieniu co każdy ma płacić za scutagium, wyjąwszy trzy przypadki wyżey opisane (ob. art. XV.), każemy wezwać, arcybiskupów, biskupów, prałatów, hrabiów, i wielkich baronów państwa, każdego w szczególności przez listy nasze; obiecujemy takoż wezwać w ogólności przez naszych wicechrabiów i ballifów, wszystkich którzy bezpośrednio od nas trzymają ziemię, na czas oznaczony, to iest czterdziestą dniami przynaymniey przed otwarciem powszechnego zgromadzenia, i do pewnego mieysca, i przyczynę tego w naszych listach wzywających wymienimy. Po upłynieniu tego czasu przystąpi się bez zwłoki do roztrząsania interesów, chociażby się nie wszyscy wezwani zgromadzili, podług rady tych którzy będą przytomni.

XIX. Nos notrions a nul des ore en evant quil pregne aie de ses frans homes fors a son cors raimbre et a son ainzne fiz faire chevalier, et a sa fille ainznee marier une seiz et a co ne seit feit aie se raisnable non.

XIX. Nie pozwalamy nikomu brać żadney opłaty od swoich wolnych ludzi, chyba dla wykupienia siebie z niewoli, albo uczynienia syna swego starszego rycerzem, lub też zaślubienia córki starszey; i w ten czas tylko słuszne będzie można wziąć opłaty.

XX. Nuls ne seit destreinz a faire grenor servise de fieu de chevalier o daltre franc tenement, qua tant come il tient et deit.

XX. Nikt niebędzie zmuszany do pełnienia większey służby z kawalerskiey lub inney jakiey wolney posiadłości, nad tę którą jest winien prawnie.

XXI. Li commun plait ne suient mie nostre cort, mais saient tenu en alcun certain lieu.

XXI. Sądy potoczne cywilne nie będą odtąd przenosić się za nami, ale na jednem mieyscu ciągle zostawać.

XXII. Les reconussances de novele dessaisine de mort dancestre, et de darrain presentment ne seiente prises fors en lor contez et ceste maniere: nos o nostre chevetains iusticieres se nos fumes fors del regne envierons deus justices par chascun conte par IV. feiz en lan qui o quatre des chevilers de chascun conte es-

XXII. Sprawy tyczące się wypędzenia z dóbr (expulsyi), śmierci przodka i prezenty beneficyów, będą rozsądzane we właściwych prowincyach, takim sposobem: My, albo jeśli w państwie znaydować się nie będziemy, nasz wielki sędzia, wyślemy dwóch sędziów cztery razy na rok do każdego hrab-

1) Wiadomo że Król Jan uznał się lennikiem dworu Rzymskiego z obowiązkiem opłacania mu tysiąca grzywien srebra roczney daniny.

Też same przecież zamieszki dały powód do rozszerzenia systematu reprezentacyinego w rządzie Angielskim. Hrabia Leicester naczelnik

seuz par le conte pregnent el conte, et el jor del conte, et en certain lieu les devant dites assises, et se les devant dites assises, ne puent estre prises el jor del conte, tant chevaliers et franchement tenanz remaignent de cels qui furent present al conte en icel jor par qui puisent jugement estre fait sofisaument, solon co qui li afaire sera plus grant o plus petit.

XXIII. Frans hom ne set amerciez pour petit forfit fors solon la maniere del forfait et pour le grant forfait seit americiez solone la grandesce del forfait sauf son contenement, et li marcheant ensemt sauve la marchendise. Li vilaint ensemt seit amerciez saals son gaagnage sil chiet en nostre merci, et nule des devant dites mercis ne sera mise fors par le serement de prodomes et des leaus des visnez.

XXIV. Li conte et li baron ne seient amerciez fors par lor pers et solonc la maniere del forfeit.

XXV. Nus clers ne soit americez de son lai tenement, fors solonc la maniere des altres qui devant sunt dit, et nun pas solonc la quantite de la rente de siglise.

XXVI. Ne ville ne home ne seit destreiz a faire ponz a rivieres, fors cil qui ancienement et par drect les devent faire.

XXVII. Nuls visquents ne conestables ne nostre coroneor ne nostre altre bailli ne tiegnent les plaiz de nostre corone.

XXVIII. Chascune comtez, hundres, wapulzac, et treingues, soient as ancienes termes sens nul croisement, fors nos demeins maniers.

XXIX. Se aucuns qui tient lai fic de nos muert

stwa, którzy ze czterma kawalerami od tegoż hrabstwa wybranymi w dniu i mieyscu pewnem sądy lennicze otworzą, w teyże prowincyi; a jeżeli sądy rzeczone nie mogą bydź zaczęte w dniu i mieyscu oznaczonem, tak kawalerowie jako i wolno-dzierżący zostawią tym którzy będą przytomni w hrabstwie w pewnym dniu, przez których wymierzy się dostatecznie sprawiedliwość podług większego lub mnieyszego interesu.

XXIII. Wolny człowiek (possessyonat) nie będzie kary pieniężney ponosił za małe przestępstwa; wielkie zaś karane będą w miarę wielkości występku, z zastrzeżeniem dochodu na utrzymanie winnego; toż samo względem kupców ma się zachować bez żadney przeszkody w ich handlu. Pod takiemiż tylko warunkami rolnik na karę pieniężną skazany bydź może z ocalaniem jego sprzętów rolniczych, i żadna z tych kar nałożoną bydź nie może, bez zaprzysiężenia dwónastu poczciwych ludzi z sąsiedztwa.

XXIV. Żaden hrabia ani baron skazany bydź nie może na pieniężną karę, chyba od równych sobie i to w miarę przestępstwa.

XXV. Każdy duchowny zapłaci kary pieniężne z świeckiey posiadłości wyżey tylko opisanym sposobem, nie zaś podług ilości dochodu z dóbr duchownych.

XXVI. Żadne miasto ani żadna osoba zmuszane nie będą do budowania mostów na rzekach, chybaby były dawném prawem do tego obowiązane.

XXVII. Wicehrabiowie (Szeryfowie), konstablowie, koroner, ani też inni Ballifowie nasi nie będą mogli od korony stawać u sądu.

XXVIII. Wszystkie Hrabstwa, Hundredy, Wapentakes, i Trethings w dawnym kształcie zostaną, wyjąwszy szczególnie do nas należące ziemie.

XXIX. Jeżeli ktokolwiek świecką lenność od

zbuntowanych przeciw Henrykowi III. Baronów, zwyciężywszy tego Króla, zniewolił go do wezwania po czterech deputowanych z każdego po-

et nostre visquents, o altres nostre bailliz, monstre nos lettres overtes de nostre semonse de la dette que li mort nos deveit, leissie a nostre visconte o a nostre bailli atachier et enbrever les chatels del mort, qui seront trove el lai fie a la vailliance dicelle dette, que li mors nos deveit par veue de leaus homes, eissi ne par quant que riens ne seit oste jusque nos seit paiee la dette qui sera coneue: et li remanant seit saissie as executors a faire le testament del mort: et sil ne nos deivent rien tot li chatel seient otrie al mort, sauves les reignables parties de sa feme et de ses enfans.

XXX. Se aucuns frans huem muert senz testament, li chatel seient departi par les mains des prochans parens et de ses amis par la veue de seinte iglise, saves les dettes a chascun que le mort lor devoit.

XXXI. Nus de nos conestables ne de nos altres bailiiz ne pregne les bles, ne les altres chatels daucun, se maintenant nen paie les deniers, sil nen puet aver respit par volente del vendeor.

XXXII. Nus conestables ne destreigne nul chevalier a doner deniers pour la garde del chastel, sil lavoit faite en sa propre persone u par altre prodome sil ne la puet faire par aucune reignable achaisun, et se nos le menons o enveions en ost, il sera quites dicele garde tant dis cum il sera par nos enlost.

XXXIII. Nus viscontes ne nostre bailliz ne altre ne pregne les chevals ne les charettes daucun franc home, pour faire cariage, fors par la volente de cel franc home.

XXXIV. Ne nos ne nostre baillie ne prendrons altrui bois a nos chastels, o a nos altres ovres faire, fors par la volente de celui cui sera li bois.

nas dzierżący umrze, a nasz wicehrabia lub inny jaki ballif okaże listy nasze otwarte dług od zmarłego należący nam objawiające, wolno będzie naszemu szeryfowi objąć i spisać sprzęty zeszłego w jego dobrach znalezione, aż do uiszczenia się z długu, a to za wiedzą kilku ludzi uczciwych z sąsiedztwa, aby nic nie ujęto aż póki nam dług opłacony nie będzie. Reszta powinna bydź oddaną do rąk exekutorów testamentu zmarłego; jeżeliby się zaś okazało że nic nie jest nam winien, wszystkie sprzęty mają bydź przy zmarłym z zawarowaniem praw wdowy jego i dzieci.

XXX. Jeżeli jaki wolny człowiek umrze bez testamentu, ruchoma własność jego ma bydź rozdzieloną między bliskich krewnych i przyiaciół za wiedzą świętego kościoła, z warunkiem opłacenia długów, jeżeliby komu zmarły był winien.

XXXI. Żaden z naszych konstablów ani z innych ballifów nie weźmie od nikogo zboża ani inney własności, jeśli natychmiast za to pieniędzy niezłoży, albo o czas zapłaty wprzód się nie umówi z tym który przedaje.

XXXII. Żaden z konstablów nie będzie mógł zmusić żadnego kawalera do dania pieniędzy na potrzebę straży zamków, jeżeli się sam osobiście służyć ofiaruje, albo w zastępstwie innego uczciwego człowieka stawi, jeśli sam dla słusznych przyczyn niemoże; a jeżeli go poprowadzimy lub wyślemy na woynę, będzie wolny od straży zamków, dopóki w woysku naszem zostanie.

XXXIII. Wicehrabiowie i ballifowie nasi ani inni urzędnicy nie będą mogli brać koni i wozów, żadnego wolnego człowieka na naszą potrzebę, bez jegoż samego woli.

XXXIV. Ani my, ani nasi ballifowie, nie będziemy wycinać lasów na opatrzenie zamków, albo na inne potrzeby, ale samychże właścicieli pozwolenia w tem szukać będziemy.

wiatu do parlamentu, w którym sami Baronowie duchowni i świeccy zasiadali; wybor iednakże tych reprezentantów urzędnikom królewskim zastrzeżony został.

XXXV. Nos ne tendrons les terres de cels qui seront convencue de felonie, fors un an et un jor, et adons les rendrons as seignors des fiez.

XXXV. Nie będziemy trzymać więcey nad rok i dzień jeden dóbr tych osób które były przekonane o feloniją; po upłynieniu tego czasu ziemię ich oddamy panu lenności.

XXXVI. Tot li kidel seient dici en avant oste del tot en tot de Tamise et de Medoine, et par tote Engleterre, fors par la costiere de la mer.

XXXVI. Wszystkie jazy do połowu łososiów na całey Tamizie i Medway rzekach służące, będą zdjęte, a połów na brzegach tylko morskich wolny.

XXXVII. Li bries qui est apelez precipz des ci en avant ne seit faiz a nul daucun tenement, dont frans hoem peust perdre sa cort.

XXXVII. Rozkaz zwany praecipe mocą którego possessyonat mógł bydź od prawowania się odsądzony, niebędzie odtąd wydawany.

XXXVIII. Une mesure de vin seit par tot nostre regne, et une mesure de cerveise, et une mesure de ble, co est li quartiers de Londres, et une leise de dras teinz, et de rasez, et de habergiez, co est deus aunes dedenz listes, et des peis seit ensement come des musures.

XXXVIII. Będzie ustanowiona po całem naszem królestwie, jedna miara na wino, piwo i zboże, na wzór londyńskiey, wszystkie sukna będą jedney szerokości, to jest po dwa łokcie między szlakami, i wagi takoż w całym kraju jednostayne bydź mają.

XXXIX. Reins ne seit done ne pris des ci en avant pour le brief del enqueste de vie, o de membres de aucun, mais seit otree en pur don, et ne seit esconduit.

XXXIX. Nic się odtąd nie będzie brało od nikogo, za wydanie rozkazu na wyśledzenie utraty życia lub członków jakiey osoby; ale takowe rozkazy dawane będą darmo i nikomu nieodmawiane.

XL. Se aucuns tient de nos par feuferme o par sokage, et tient terre daltrui par servise de chevalier, nos n'aurons mie la garde del eir, ne de la terre qui est daltrui fie par achaison de cele feuferme, o del sokage, o del borgage. Ne n'aurons la garde de cele feuferme, o del sokage, o del borgage, se cele feuferme ne deit service de chevalier.

XL. Jeżeli kto z dzierżących od nas lennictwa lub mańśtwa, trzyma takoż i od innych ziemię pod obowiązkiem wojenney służby, niebędziemy żądali opiekować się dziedzictwem, lub ziemią od innych trzymaną, bądź to lennictwa bądź mańśtwa; chybaby z tey ziemi służba wojenna zalegać miała.

XLI. Nos n'aurons la garde del eir ne de la terre dalcun, que il tient daltrui par servise de chevalier, par achaison daucune petite serjanteri, quil tient de nos par servise de rendre saettes, o cotelz, o tels choses.

XLI. Nie będziemy brać pod opiekę ani małoletnich ani ich ziemi z obowiązkiem służby wojenney trzymaney, z przyczyny małey jakiey należności dla nas, jako to, dostarczenia pałaszów, strzał i tym podobnych rzeczy.

XLII. Nuls bailliz ne mette des cien avant alcun a lei par sa simple parole, fors par bons tesmoins amenez aice.

XLII. Żaden ballif nie będzie mógł zmusić nikogo do wykonywania przysięgi, na samo tylko ustne oskarżenie, chyba ze świadectw godnych wiary ludzi.

XLIII. Nuls frans hom ne sera pris, ne emprisonez, ne dissaisiz, ne ullagiez, ne eissilliez, ne destruiz,

XLIII. Nie będzie nikt wzięty, uwięziony, od dóbr, swobód i praw swych odsądzony, ani na śmierć

W roku 1265. deputowani znacznieyszych miast do obrad parlamentowych przypuszczeni zostali. Dotąd atoli rada narodowa iedne

ne aucune maniere, ne sor lui n'irons ne n'enveierons, fors par leal jugement de ses pers, o par la lei de la terre.

XLIV. A nulli ne vendrons, a nulli ne scondirons ne ne proloignerons dreir ne justise.

XLV. Tuit li marchant aient sauf et seur eissir d'Engleterre, et venir en Engleterre et demorer, et aler par Engleterre, par terre et par eaue a vendre et a chater, sans totes males totes par les ancienes drettes costumes, fors el tens de guerre, cil ki sunt de la terre qui nos guerroie, et se tel sunt trove en nostre terre el commancement de la guerre, soient atachie sans domagie de lor cors et de lor choseo, jusqu'il seit seu de nos o de nostre chevetein justisier coment li marcheant de la nostre terre seront traitie, qui donc seront trove en la terre qui contre nos guerroie, et se li nostre sunt ilucke sauf, seient si lor sauf en la nostre terre.

XLVI. Leise chacun des ci en avant eissir de nostre regne et repairer sauf et seur par terre et par eue sauve nostre fei, fors el tens de guerre par alcun petit tens pour preu del regne: Mais di co sunt jet te fors li emprisone, et li utlagie solon la lei del regne, et la gent ki contre nos guerroie. Des marcheans seit feit, si come nous avons devant dit.

XLVII. Se aucuns tient daucune eschaette si come del honor de Walingeford, Notingehan, Boloigne, Lancastre, u dautre, echaetes qui sunt en nostre main, et sunt de baronie, et il muert ses heirs ne doinst altre relief, ne face a nos altre servise, qui feist al baron, ce cele baronie fust en main del baron, et nos la tendrone en tele maniere que le baron la tint.

XLVIII. Li home qui maignent fors de la forest, ne viegnent de ci en avant devant nos justises de la forest par communes somonces, sil ne sont en plait u plege de oucun ou d'aucuns qui seient atachie pour la forest.

skazany i jakimkolwiek sposobem napadniony bez sądu równych sobie, i podług praw krajowych.

XLIV. Nikomu nie przedamy, ani odmówimy ani odwleczemy słuszności lub sprawiedliwości.

XLV. Wszystkim kupcóm będzie wolno przybywać, wychodzić i zostawać w Anglij, i przechodzić ją lądem i wodą dla kupna i przedaży, podług dawnych obyczajów i praw, bez żadney niesłuszney opłaty; wyjąwszy tylko czas woyny, lub jeżeli będą z narodu w woynie z nami będącego; tacy jeśliby się znaydowali w początkach woyny, mają zostać bezpiecznymi, bez żadney szkody ich własności i krzywdy osób, aż póki my lub nasz wielki sędzia uwiadomieni będziemy jak się z naszymi kupcami obchodzą w kraju z nami wojującym; jeżeli nasi dobrze są przyjęci, ci nawzajem u nas bezpiecznymi będą.

XLVI. Będzie odtąd wolno wychodzić wszystkim z naszego królestwa i doń powracać, z zachowaniem należney nam wierności, wyjąwszy jednak czas woyny i w tenczas kiedy tego dobro królestwa wyciągać będzie; wyjąwszy także jeńców i bannitów podług praw królestwa, i ludzi w woynie z nami będących. Względem kupców zaś ma bydź tak jak już wyżey powiedzianem było.

XLVII. Jeżeli kto zależy od ziemi która się nam dostała, jak od Walingford, Notingham, Boulogne, Lankaster i innych posiadłości które do nas należą, a są baronijami; i jeżeli umrze, dziedzice jego nic nie dadzą i żadney inney służby pełnić nie będą, oprócz tey jaką baronowi odbywali, jeżeli baronija była w ręku barona a my ją takim sposobem jak baron trzymaliśmy.

XLVIII. Ci którzy mieszkają koło naszych lasów, nie będą obowiązani stawić się na powszechne wezwanie sędziów leśnych, ale ci tylko którzy do sprawy należą, albo którzy są oskarżeni co do lasu.

tylko składała izbę. Ważna w tym względzie zaszła odmiana za panowania Edwarda I. w celu podobno dogodzenia dumie możnowładzców

XLIX. Nos ne ferons viscontes, justises, ne bailliz, fors de tels qui sachent la lei de la terre, et la voillent bien garder.

L. Tuit cil qui fonderent abbeies, dont il ont charges des Reis d'Engleterre o anciene tenue, aiant en la garde quant eles seront voides, si com il avoit devent.

LI. Totes les forez qui sunt aforestees en nostre tens seient maintenant desaforestees, et ensement seit feit des rivieres qui en nostre tens sunt par nos mises en defens.

LII. Tot les males costumes des forez et des warrenes, et des forestiers, et des warreniers, des viscontes et de lor ministres, des rivieres et de lor gardes, seient maintenant enquises en chascun conte par xii. chevaliers jurez de meimez le conte, qui devent estre esseu par prodes homes de meismes le conte et de denz xl. jorz apres co quil auront fette lenqueste, seient del tot en tot ostees par cels meismes, si que jamais ne saient rapelees, eissi ne por quant que nos le sachons avanto nostre justise, se nos ne sumes en Engleterre.

LIII. Nos tendrons maintenant toz les hostages et totes les chartres, qui nos furent livrees des Engleis en seurte de pais, o de feel servise.

LIV. Nous osteron de tot en tot des baillies les parens Girard d'Aties, si que des ci en avant n'auront nulle baillie en Engleterre, et Engelart de Cigoigni, Peron, Guion, Andreu de Chanceas, Gion de Cigoigni, Gifrai de Martigni et ses freres, Phelippe Marc et ses freres, Gefrai son nevo, et tote lor siute, et maintenant empres le reformement de la pais osterons de nostre regne tos les estranges chevaliers, aubelastiers, serjans, soldiers quo chevals et o armes vindrent al nuisement del regne.

LV. Se alcuns est dessaisiz o esloiniez par nos,

XLIX. Nie zrobimy nikogo wicehrabią, sędzią ani ballifem, ktoby nie umiał krajowego prawa i zachowywać go nie chciał.

L. Fundatorowie opactw mający przywileje opieki ich tyczące się od królów angielskich, albo dawniey to prawo posiadający, będą mieli opiekę nad takowemi klasztorami kiedy wakować będą, jako i pierwey mieli.

LI. Wszystkie lasy które w naszym czasie były zniszczone, do dawnego stanu przyprowadzone bydź mają. Wszystkie takoż rzeki zabronione od nas, mają bydź strzeżone.

LII. Wszystkie nadużycia lasów i zwierzyńców, leśniczych, wicehrabiów i ich namiestników tyczące się, takoż rzek i ich strażników, mają bydź śledzone w każdem hrabstwie przez dwónastu kawalerów w temże hrabstwie przysięgłych, i od ludzi poczciwych wybranych; a po uczynioney inkwizycyi będą od wszystkiego odsunięci, tak aby nigdy nazad przywołanymi nie byli, z warunkiem jednak aby albo My sami albo gdybyśmy w Anglii nie byli, urzędy nasze o tem były uwiadomione.

LIII. Oddamy natychmiast wszystkie karty i przywileje, które nam były od Anglików w zakładzie pokoju i wierney służby wydane.

LIV. Oddalimy zupełnie z urzędów ballifów, krewnych Gerarda d'Athyes, aby żadney na przyszłość ballij w Anglii nie mieli, i Engelarta de Cigoigni, Perona, Guyona, Andrzeja de Chanceas, Giona de Cigoigni, Galfryda de Martigni i braci jego, Filipa Marc i braci jego i Galfryda synowca jego i całe ich potomstwo. I natychmiast po przywróceniu pokoju będziemy się starali oddalić z naszego królestwa wszystkich cudzoziemskich rycerzy, kuszników i najemne żołnierstwo, którzyby konno i z bronią dla szkodzenia państwu naszemu przybywali.

LV. Jeżeli ktokolwiek był przez nas od dóbr

Angielskich, którzy niechętnie deputowanych gmin w gronie swoiém zasiadaiących widzieli. W roku 1343. Kawaler Burghersh wysłany od

sens real jugement de ses pers, de terres, de chastels, de franchises, o de sa drettrure maintenant li rendrons, et le plaiz en commencera di co, adonc en seit fait par jugement des xxv. barons, dont len parole de soz en la seurt dè la pais.

LVI. De totes iteles choses dont alcuns fu dessaisiz o esloigniez senz leal jugement de ses pers par le Rei Henri nostre pere, o par le Rei Richart nostre frere, que avons en nostre main, o altre tienent cui il nos covient garantir, aurons respit jusqu'a commun terme des croisiex, fors que celes choses dont plaiz fu comenciez o enqueste faite par nostre comandement devant que nos prisions la croiz. Et se nos repairons del pelerinage o par avanture remanons del pelerinage maintenant en frons pleine dreiture. Cest meimes respit aurons et en ceste maniere de dreiture faire des forez desaforester, o que remaignent forez que li Reis Henri nostre pere, o li Reis Richart nostre frere aforesterent, et des gardes des terres qui sunt daltrui fie; que nos avons eues jusques icy par achaison de fie que alcuns teneit de nos par servise de chevalier, et des abbeies qui furent fondees enaltrui fie que el nostre, esquels li sires del fie dit quila droiture, et quant nos seron repairie de nostre pelerinage, o se no remanons, nos enfrons maintenant pleine droiture a cels qui sen plaindront.

LVII. Nuls ne soit pris ne emprisonez pour apel de feme de la mort daltrui, que de sun marri.

LVIII. Totes les fins et toz les amerciemens qui sont feit vers nos a tort et contre la lei de la terre, soient tot pardone, o len en face par jugement del xxv. barons dont len parole de soz, o par le jugement

odsądzony, i pozbawiony bez prawego sądu równych swoich, ziem, zamków, swobód i prawa swojego, wszystko to jemu powrócić mamy, a jeśliby się sprawa o to zaczynała, ma się toczyć przed sądem 25 baronów, o których już wzmiankę czyniono, dla zabezpieczenia pokoju.

LVI. Ze wszystkich tych rzeczy, których był ktokolwiek pozbawiony bez prawego sądu równych sobie, od króla Henryka oyca naszego, albo od króla Ryszarda brata naszego, które w naszym ręku mamy, albo gdy inni je trzymają, które potrzeba nam gwarantować, odkładamy do powszechnego terminu krzyżowników, wyjąwszy te rzeczy o które się już sprawa zaczęła lub śledzenie za naszym rozkazem, przed wzięciem od nas krzyża. Jeżelibyśmy zaś powrócili z pielgrzymstwa naszego, albo gdybyśmy się zostali, zupełną natychmiast sprawiedliwość oddamy. Takimże sposobem odwlekamy wymierzenie sprawiedliwości, względem obrócenia lasów w pastwiska, albo które przez króla Henryka oyca naszego, albo króla Ryszarda brata naszego w gaje zamienione zostały, i względem opieki ziemi cudzego lennictwa, którąśmy dotąd mieli z przyczyny lennictwa w obowiązku służby wojenney od nas trzymanego, takoż względem klasztorów nie w naszem lecz w cudzem lennictwie fundowanych, których to lennictw panowie przyznają się że mają do tego prawo; a skoro tylko z wyprawy naszey powrócimy, albo na nią niepojedziemy, wszystkim natychmiast żalącym się sprawiedliwość oddamy.

LVII. Nikt nie ma bydź uwięziony na żądanie kobiety za śmierć jakiego człowieka, chybaby jey własnego męża.

LVIII. Wszelkie tranzakcye i winy pieniężne, na szkodę naszę niesłusznie i z prawami niezgodnie stanowione, przebaczają się; albo się to powinno zakończyć przez sąd 25 baronów, o których wzmianka

Króla dla zapytania Stanów, czyliby na pokóy z Francyą zezwoliły, zagaiwszy radę Baronów, reprezentantów powiatów i miast na inne we-

de la greignor partie de cels ensemble, o le devant dit arcevesque Stefnę de Cantorbe sil i puet estre: et cels quil vodra apeler od sei, et sil nipora estre neien meins ne voist li afaires avant senz lui en tel maniere que se alcuns o alcun des devant diz xxv. barons, seront en tel querele seient oste de cest jugement, et altre esleu et jure seient mis a co faire en lieu de cels par le remanant des devant diz xxv. barons.

LIX. Se nos avons dessaisiz et esloigniez les Walais de terre et de franchises, o daltres choses senz leal jugement de lor pers en Engleterre, o en Wales, maintenant lor seient rendues, et se plaiz en sera comanciez selor en seit feit en la Marche par jugement de lor peres des tenemenz d'Engleterre solonc la lei d'Engleterre, des tenemenz de Wales solonc la lei de Walos, des tenemenz de la Marche solonc de lei de la Marche, et ce meismes facent li Walais a nos et as noz.

LX. De totes celes choses dont alcuns des Walaix fu dessaisiz, o esloignie senz leal jugement de ses pers par le Rei Henri nostre pere, o par le Rei Richart nostre frere, que nos avons en nostre main, o altre tienent cui il nos covient garantir, aurons respit jusqual commun terme des croisiez, fors de celes choses dont plaist fu commenciez o en queste faite par nostre commandement devant que nous prissions la croiz, et quant nos serons repairiez o se par aventure remanons de nostre pelerinage maintenant lor enfrons pleine dreiture solonc les lez de Wales, et les devant dites parties.

LXI. Nos rendrons le fil Lewelin maintenant et toz les hostages de Wales, et les chartres que l'en nos livra en seurte de pais.

wyżey była, albo przez sąd większey liczby ich wszystkich razem z arcybiskupem Kanterbury Stefanem, jeżeliby mógł bydź przytomny, i tych których wezwać zechce do siebie; a jeśli niebędzie się mógł znaydować, sądownictwo ma się zacząć bez niego w taki sposób, iż jeśliby którykolwiek albo którzykolwiek z tych 25 baronów samiż do tey sprawy należeli, mają bydź usunieni na ten raz od urzędu, a inni na ich mieysce wybrani przez pozostałych z liczby 25 baronów, i przysięgli w sądach zasiąść.

LIX. Jeżeliśmy odsądzili i pozbawili mieszkańców Wallii, dóbr i swobód lub innych rzeczy bez prawego sądu równych im w Anglii lub Wallii, będą im natychmiast oddane; a jeżeli sprawa już jest o tém zaczęta, ma się roztrząsać w Marchii przed sądem równych im co do dzierżaw angielskich podług praw angielskich, co do dzierżaw Wallii podług praw Wallii, co do dzierżaw Marchii podług praw Marchii, toż uczynią mieszkańcy Wallii nam i naszym.

LX. Ze wszystkich tych rzeczy, których jakikolwiek z mieszkańców Wallii pozbawiony był lub od nich odsądzony, bez prawego sądu równych sobie, przez króla Henryka oyca naszego, lub króla Ryszarda brata naszego, które mamy w ręku naszym, albo które inni trzymają gdy im one trzeba gwarantować, odkładamy w tém sprawę do powszechnego terminu krzyżowników, wyjąwszy o które już dochodzić zaczęto i inkwizycyą za rozkazem naszym czyniono przed wzięciem od nas krzyża; kiedy zaś powrócimy z wyprawy lub niepojedziemy na nią przypadkiem, pełną natychmiast sprawiedliwość im wymierzymy podług praw Wallii i wyżey wzmienionych części.

LXI. Natychmiast oddamy syna Lewelina i wszystkie zakłady i karty Wallii, które nam dla zapewnienia pokoju oddano.

zwał mieysce. Odosobnienie to Izby wyższéy od niższéy, stało się zasadą przemagaiącego dziś w Parlamencie Angielskim znaczenia i władzy reprezentantów gminnych.

LXII. Nos ferons a Alisandre le Rei d'Escoce de ses setors et de ses hostages rendre, et de ses franchises, et de la dretture solonc la forme que nos frons a nos altres barons d'Engleterre, se altrement ne deit estre par les chartres que nos avons de son pere Willaume, qui fu jadis Reis d'Escoce, et co sera fait par jugement de ses pers en nostre cort.

LXIII. Totes ces costumes devant dites et les franchises que nos avons otriees a tenir en nostre regne quant a nos apartient envers les nos, tuit cil de nostre regne, et clerc et lai devent garder quant a eus apartient envers les lor.

LXIV. Et car nos avons otriees totes les choses devant dites por Deu, et por amandement de nostre regne, et por mielz plaisier la descorde qui es comanciee entre nos et nos barons: nos voelliant que ces choses seent fermes et estables a tos jors, faissons et otrions a nos barons la seurte de soz escrite; co est que li baron eslisent xxv. barons del regne telz quil vodront, qui dient de tot lor poer garder et tenir, et faire garder la pais et les franchises que nos avons otriees et confermees par ceste nostre presente chartre eissi co est a saver que se nos, o nostre justise, o nostre bailli, o acuns de nos ministres mesfaisons en alcune choses vers alcun, o trespassions en alcun point de la pais, o de la seurte, et nostre mesfais sera mostrez a quatre barons del devant dit XXV. cil quatre baron viegnent a nos, o a nostre justise, se nos fumes fors del regne, et nos monstrent nostre trespassement, et requierent que nos faciens amender cel trespassement senz proloignement et se nos namendions le trespassement, o se nous sumes fors del regne nostre justise ne lamendra devant xl. jors empres co que il

LXII. Każemy oddadź Alexandrowi królowi Szkocyi, jego siostry i wszystkich zakładników, wrócić mu jego swobody i prawa, takim sposobem, jakim to czynimy innym baronóm naszym angielskim; ani inaczey bydź ma z kartami, które mamy od jego oyca Wilhelma niegdyś króla Szkocyi, i to będzie uczynioném przez sąd równych jemu na dworze naszym.

LXIII. Wszystkie te przywileje i swobody, które zachowywać w naszém królestwie, w tém co do nas należy ku naszym Wazallóm, obiecuiemy; mają też bydź zachowane od wszystkich świeckich i duchownych w naszém królestwie ku ich lennikóm.

LXIV. A jakośmy dla boga i ulepszenia królestwa naszego, jako też dla umorzenia wszczętey między nami i baronami naszymi niezgody, na wszystkie wyżey opisane rzeczy zezwolili; chcemy też aby stałe i niczém niewzruszone były na wieczne czasy, i bezpieczeństwo onych obiecujemy i zapewniamy naszym baronóm; to jest, baronowie wybiorą 25 baronów z królestwa jakich zechcą, którzy całemi swojemi siłami powinni strzedz, zachowywać i zachowywania przestrzegać pokoju i swobod, któreśmy nadali i tą naszą kartą potwierdzili; tak jednak, że gdybyśmy sami, nasi sędziowie albo urzędnicy, albo jacykolwiek z naszych ministrów, w czémkolwiek przeciw komukolwiek przestąpili, i którego bądź warunku pokoju i bezpieczeństwa niedotrzymali, a przestępstwo to gdyby 4 baronóm z tych 25 wybranym do śledzenia poruczone bydź miało; ci cztérey baronowie odwołają się do nas, lub do naszych urzędów w przypadku niebytności naszey, i dowiodą nam nasze wykroczenie i zażądają abyśmy za nie nagrodzili bez odwłóki; jeślibyśmy zaś sami,

Woyny Edwarda I. i Henryka III. we Francyi, niedostatek skarbu temi woynami wycieńczonego, krwawe zatargi Xiążąt z domu York i

sera mostre a nos, o a nostre justise se nous sumes fors de la terre, adonc li devant dit quatre reportent cele cause al altres de celz xxv. barons, et donc cil xxv. barons a la commune de tote Engleterre nos destreindront et greveront en totes li manieres que il porront. Co est par prendre chastelz et terres et possessions, et en queles altres manieres quil poront, jusquil seit amende solonc lor jugement, sauve nostre personne et de nostre Reine, et de nos enfans, et quant il sera amande il attendront a nos, eissi come devant. Et qui vodra de la terre jurt que a totes les devant dites choses parsivir, il obeira al comandement des devant diz xxv. barons, et quil nous grevera ensemble oels a son poer, et nous donons comunement et franchement congie de jurer a chascun qui jurer vodra, et ja ne le defendrons a neis un, et toz celz de la terre qui de lor von gre voldront jurer as xxv. barons, de destreindre et de grever nos, nos les frons jurer oels par nostre comandement, si com devant est dit.

albo w niebytności naszey urząd nasz nieuczynili tego, w przeciągu dni czterdziestu po zaniesieniu skargi do nas lub do naszych urzędów gdybyśmy się w państwie nie znaydowali, wzmienieni czterey baronowie odniosą się z tą sprawą do innych ze 25 baronów, a ci ze wszystkimi całey Anglii baronami wszelkiemi sposobami ogołacać i grabić nas będą mogli, tojest przez wzięcie zamków naszych, ziem i innych posiadłości, lub innemi jakiemikolwiek sposobami aż póki im nie nagrodzimy podług ich sądu, z ocaleniem jednak naszey i naszey królowey osób jako też dzieci naszych, i gdybyśmy mieli nagrodzić zaczekają nam, tak jak to pierwey uczynili. A kto będzie chciał przysięże z swey ziemi, że w wykonywaniu wszystkich tych rzeczy posłusznym będzie rozkazowi wzmienionych 25 baronów, i grabić nas będzie razem z nimi podług swojey możności, a my dajemy otwarcie pozwolenie przysięgania każdemu który będzie chciał to uczynić, ani tego komukolwiek zabraniać będziemy. Wszystkich zaś tych którzyby dobrowolnie przysiądz niechcieli przed 25 baronami, zmusimy takowych razem z nimi do przysięgi naszym rozkazem, jako już powiedziano.

LXV. Et se alcuns des xxv. barons morra, o partira de la terre, o sera destorbez en aucune maniere quil ne puist les choses qui sunt devant dites poursivir, cil qui seront remes des devant dit XXV. barons, eslisent un altre en lieu de celui solonc lor esgart, que jurera en tel maniere com li altre ont fait.

LXV. Jeżeliby który ze 25 baranów umarł albo z dóbr się swych wyzuł, albo jakimkolwiek sposobem tak był zajęty, żeby wzmienionych rzeczy wykonywać nie mógł; pozostali z rzeczonych 25 baronów, wybiorą na jego mieysce innego według swego zdania, który tak jako i inni przysięże.

LXVI. Et en totes les choses que li xxv. barons devent poursivir se paraventure cil xxv. seront present, et descorderont entre els d'aucune chose, o aucun de cels qui seront somons ne vodront, o ne pouront estre present, seit ferm et certain co que la griegnor partie de cels qui seront present porverra, o recevra ensemen com se tuit i aveient consenti.

LXVI. We wszystkich tych rzeczach, które 25 baronów wykonywać mają, jeżeli przypadkiem w pełney liczbie 25 znaydując się nie zgodzą się na cokolwiek, albo też ci którzy będą wezwani nie zechcą lub nie będą mogli bydź przytomnymi, za pewną i niewzruszoną rzecz mieć chcemy, iżby większa część przytomnych tyle mogła i stanowiła, jakby się wszyscy na to zgadzali.

Lancaster w Parlamencie zatwierdzenia praw swoich poszukuiących, posłużyły do rozszerzenia władzy téy magistratury. Tak w trzynastym

LXVII. Et li devant dit xxv. barons juerent que totes les choses qui sunt devant dites, quil garderont feelement, et feront garder de tot lor poer.

LXVII. Rzeczeni 25 baronowie przysięgną, że wszystko to co wyżey wymienione zostało, wiernie zachowywać i przestrzegać z całey siły będą.

LXVIII. Et nos ne porchacerons dalcun par nos, ne par altrui rien pour quei alcuns de ces otriemenz o de cestes franchises seit rapelez o amenusiez, et se alcune tel chose sera pourchacie seit cassee, et veine, et ja nen userons par nos ne par altrui.

LXVIII. Nie będziemy się nic u nikogo starać dla nas albo dla kogokolwiek, przez coby niektóre z tych przywilejów i swobód zaprzeczone lub zmnieyszone bydź mogły; a jeżeliby się tak stało, ma bydź to próżném i unikczemnioném, i tego już nigdy ani dla nas ani dla drugich zażywać nie będziem.

LXIX. Et totes males volentes, desdeigz, rancors, qui sont nees entre nos et nos homes clers et lais, deske la descorde, comanca, avons plainement relaissiees et pardonees a toz, et estre co toz les trespassemens qui sunt fait par achaison di ceste descorde des la Pasche en la sezain de nostre regne jusqual reformement de la pais, avom plainement relaisie a toz clers, et a lais et quant a nos aportient lor avon plainement pardone et otrie di co lor avon fait faire lettres de tesmoin overtes de seignor Stefne l'arceveske de Cantorbire, de seignor Henri l'arceveske de Diveline, et des devant diz evesques, et de maistre Pandolf sor ceste seurte et ces otreiemenz, por la que chose nos volons et comandons fermement que l'eglise D'Angleterre soit franche, et que li home en nostre regne aient et tiegnent totes les devant dites franchises, et les deitures, et les otreiemenz bien et en pais franchement et quittement, plainement et entierement a els, et lor eirs en totes choses, et en toz leus, a toz jorz si com devant est dit. Et si fu jure de nostre part, et de la part des barons que totes choses qui desus sunt escrites, seront gardees a bone fei sanz malengin. Tesmoig en sont cil qui sunt devant dit, et mult altre.

LXIX. Wszystkie złe chęci, wzgardy i nienawiści w czasie niezgody między nami i naszymi ludźmi, świeckimi i duchownymi wszczęte, odpuściliśmy i przebaczyliśmy wszystkim. Wszystkie też wykroczenia z powodu teyże niezgody uczynione od wielkiey nocy w siedmnastym roku panowania naszego, aż do przywrócenia pokoju, odpuściliśmy zupełnie tak wszystkim duchownym jako i świeckim i co do nas należy przebaczyliśmy, w dowód czego kazaliśmy dla nich sporządzić świadectwa otwarte Pana Stefana arcybiskupa Kanterbury, (Kantuaryńskiego) Pana Henryka arcybiskupa Dublińskiego i wyżey wspomnionych biskupów i mistrza Pandolfa na zabezpieczenie tego i tych przywilejów. Dla czego chcemy i mocno przykazujemy, aby kościoł angielski wolny był i mieszkańcy królestwa naszego mieli i posiadali wszystkie wspomnione swobody, prawa i przywileje, dobrze i w pokoju, wolnie i bezpiecznie, zupełnie i nienaruszenie, przez siebie i dziedziców swoich, od nas i dziedziców naszych, co do wszystkich rzeczy i w każdém mieyscu na wieczne czasy, jak już powiedziano. Jakoż wykonana jest przysięga tak z naszey strony jako i ze strony baronów, że wszystkie wyżey opisane rzeczy, dobrą wiarą i bez złych zamysłów strzeżone będą. Świadczą za to ci co są wyżey wymienieni i wiele innych.

wieku za panowania Edwarda I. powiaty i miasta pierwszy raz wolnemi głosy wybrały reprezentantów swoich, których dotąd urzędnicy królewscy zwykle mianowali; nieco późniéy Parlament władzę prawodawczą sobie przywłaszczył.

Wstąpienie na tron Henryka VIII., który połączył w sobie prawa domów York i Lankaster, koniec domowym niesnaskom położyło. Wiadome iest samowładne tego króla postępowanie i uległość Parlamentu nierządnéy iego woli. Magistratura ta bez względu na godność swoią i dobro narodu, nigdy zemście monarchy krwi ludzkiéy i namiętnościom iego sankcyi prawa nie odmawiała, i w przeciągu pięciudziesiąt lat na skinienie Henryka i dwóch iego córek po trzykroć zmieniała religią narodu. Po śmierci Elżbiety, któréy panowanie tyle zręcznością, iak oyca iey przemocą się odznaczało, stósunki między Monarchą i Parlamentem inną wzięły postać. Z wstąpieniem na tron domu Sztuartów, duch oporu i niechęci szerzyć się zaczął pomiędzy reprezentantami narodu, dla Henryka VIII. i Elżbiety tak bardzo powolnymi. Karol I. padł ofiarą politycznéy i religiynéy zagorzałości, nie ziściły się przecież nadzieie tych, którzy mniemali, iż krwią iego dokupią się politycznéy wolności narodu; uczuli oni wkrótce, iż miecz protektora cięższym był od berła Jakóba I. i iego Syna, i że pierwszy urzędnik Rzeczypospolitéy większéy od republikanów domagał się uległości, niżeli iéy Królowie strąconéy z tronu Dynastyi od poddanych swoich żądali.

LXX. Ceste charte fu donee el pre est appelez Roveninkmede entre Windesores et Stanes, le quinzain jor de juig l'an de nostre regne dis et sept ans.

LXX. Ta karta daną była na równinie Rowening-Mead, zwaney, między Windsor i Stanes, piętnastego dnia czerwca, roku panowania naszego siedmnastego.

JOAN. JAN.

Powrócił Karol II. na tron przodków swoich. [1])

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

Parlament angielski złożony iest, iak wiadomo, z Izby wyższéy, w któréy znacznieysi Parowie duchowni i świeccy, i z Izby niższéy, w któréy reprezentanci powiatów i miast zasiadaią. Obie Izby pospołu z Królem stanowią i tłumaczą prawa; każda z nich właściwe ma przywileie, które konstytucya określa. *Skład Parlamentu.*

W Izbie wyższéy po prawéy stronie zasiadaią Parowie duchowni, to iest dwóch Arcybiskupów i dwudziestu czterech Biskupów panuiącéy religii, po lewéy Parowie świeccy, to iest Książęta, Margrabiowie, Hrabiowie i Baronowie, których liczba nie iest ograniczoną. Oprócz Parów Angielskich, Szkocya szesnastu, Irlandya dwudziestu pięciu członków Izby wyższéy liczy w Parlamencie W. Brytannii.

Izba niższa składa się z 658 posłów z Anglii, Wallii, Szkocyi i Irlandyi. Pomiędzy nimi iest:

1) 80 tak nazwanych kawalerów (Knight) iako reprezentantów czterdziestu Hrabstw Anglii;
2) 50 deputowanych mieyskich z dwudziestu pięciu miast (Cities), z których Londyn czterech mianuie;
3) 334 deputowanych gminnych z 167 miast;
4) 5 deputowanych z pięciu miast po iednym z każdego;
5) 4 deputowanych z uniwersytetów Oxford i Cambridge;

---

1) W tém mieyscu rękopism autora nie był uzupełnionym.

6) 16 baronów z tak nazwanych pięciu [1]) portów (cinq-ports);
7) 12 Kawalerów (Knight), i dwunastu deputowanych gminnych z Xięstwa Wallii;
8) 30 kawalerów i 15 deputowanych gminnych z Szkocyi;
9) stu deputowanych Irlandyi.

Wybory. Za odebraniem rozkazu królewskiego zbieraią się obywatele prawo kreskowania maiący do miast powiatowych, gdzie Szeryfowie zagaiaią zgromadzenia wyborcze, które dłużéy od dni piętnastu trwać nie mogą; po miastach prezyduią burmistrze. Głosuiący na seymiku powinien być pełnoletnim, posiadać własność nieruchomą i naymniéy 84 Złotych dochodu. Wybrany z powiatu członek Izby wyższéy naymniéy 24,000 Złt. pol. (600 funtów szterl.) czystego dochodu wykazać powinien, deputowani miast połowę tylko wspomnionéy intraty udowodnić są obowiązani. Wyłączeni są od wyborów: oskarzeni o występek iaki, tudzież urzędnicy skarbowi, Burmistrze, Szeryfowie, wszyscy ci nakoniec, którzy pensye ze skarbu pobieraią. Uymowanie sobie głosuiących podarunkami, uczty nawet w tym celu dawane, pod nieważnością wyborów i pieniężnemi karami są zakazane; żadne przecież w Anglii prawo iawniéy od tego nie iest gwałconém. Przekupuiący i przekupowani, sam nawet rząd, który większość głosów w Izbie niższéy zabezpieczyć sobie usiłuie, wszyscy porówno przykładaią się do utrzymania tego haniebnego frymarku. Wspaniałe uczty, które współubiegaiący się do wyborów głosuiącym daią, drukowanie przychylnych im dzienników, koszta podróży dla tych, którzy po prowincyi ieżdżą i głosuiących

1) Miast tych, pięciu portami (cinq-ports) zwanych, iest dziś siedm, to iest: Dover, Sandwich, Romney, Hastings, Winchelsea, Rye i Hythe; pierwiastkowo było ich tylko pięć: Dover, Sandwich, Romney, Hastings i Hythe; i ztąd poszło ich nazwisko.

uymuią, oraz i tych, którzy na wybory zieżdżaią, dawane im upominki i pieniężne nawet dary, znacznych wymagaią wydatków, które wiele domów [1]) dawniéy zamożnych do ubóstwa przywiodły.

Wybrani Deputowani w Londynie przysięgę wierności w ręce W. Mistrza Dworu (Lord Steward) składaią i w Izbie Parów odbieraią z rąk Komissarza Królewskiego upoważnienie do zagaienia Parlamentu. Obrany Mowca (Speaker) pełni obowiązki Marszałka, zagaia i zamyka posiedzenia i porządek w Izbie utrzymuie, sam atoli kreski nie daie, tylko w ten czas, kiedy równość zdań rozstrzygnąć przychodzi.

Na dniu wyznaczonym Król osobiście lub przez Kommissarzy trzema mowami Parlament zagaia. W pierwszéy obu Izbom przekłada powod zwołania ich; w drugiéy materye podatkowe Izbie niższéy przedstawia, w trzeciéy nakoniec w ogólnych wyrazach poleca reprezentacyi narodowéy przedmioty, nad któremi ma się naradzać.

Deputowani powiatów i miast, mieszczą się w Izbie posiedzeń swoich w gronie stronnictwa, do którego należą; przychylni Ministrom członkowie siadaią obok nich, oppozycya stoiące na przeciwnéy stronie ławki zaymuie. Komplet Izby naymniéy z czterdziestu członków się składa. W ważnych bardzo przedmiotach Izba niższa zamienia się w tak nazwany ogólny wydział (Committee General) pod stérem Prezesa, któremu mowca swego ustępuie mieysca. Mnieysze wydziały (Par-

---

1) Wybory prowincyi Westmoreland do 1,600,000 Złt. pol. kosztować zwykły. Nakłady te od wielu lat ponoszą Lordowie Lonsdale w celu utrzymania w Izbie niższéy przychylnych ministrom deputowanych.

Dom ten ma sobie w nagrodę oddane od rządu rozdawnictwo prowincyalnych urzędów tego hrabstwa, i znaczeniem swoiém inne rodziny w północnéy Anglii celuie.

Wybory hrabstwa York ieszcze są kosztownieysze; przed kilką laty Lord Milton deputowanym tego powiatu mianowany 5,000,000 Złt. pol. w tym celu wydał.

ticular-Committee) w Parlamencie Angielskim tak iak w innych zgromadzeniach politycznych, roztrząsaią podane reprezentacyi narodowéy proiekta. Większość głosów prawo stanowi; w przypadku kiedy rzeczą iest wątpliwą, która strona więcéy kresek po sobie liczy, Mowca wybiera dwóch członków z pomiędzy stronników proiektu, i dwóch z pomiędzy iego przeciwników, którzy na osobném mieyscu głosy rachuią.

Członkowie Izby niższéy, domownicy ich nawet, w ciągu posiedzenia Parlamentu, wolności swoiéy pozbawieni ani żadnym innym sposobem krzywdzeni być [1]) nie mogą. O przewinieniu Deputowanego Izba niższa tylko stanowić może.

Obie Izby Parlamentu nigdy się w iedno nie łączą, tak iak niegdyś w Polszce Izby Poselska i Senatorska czyniły. W przypadku potrzebnego porozumienia się, wybrane z pośród Parów i z pośród Deputowanych kommissye naradzaią się w inném mieyscu.

Próżno podobno byłoby rozwodzić się nad sposobem postępowania Parlamentu Angielskiego w iego obradach; wiadomo iest, że podana przez któregokolwiek bądź członka Izby niższéy propozycya, większością głosów przyięta lub odrzucona bywa, że wniesione przez innych członków dodatki lub zmiany podobnież Izba roztrząsa; uchwalone nakoniec w niéy prawo (bill) przechodzi do Izby wyższéy, a następnie Królowi do zatwierdzenia iest przełożone. Jeżeli Król przychyla się do podanego sobie wniosku, wyznaczony przez niego Kommissarz

---

1) Parowie tylko przez Izbę wyższą sądzeni być mogą. Rzucona na którego z nich potwarz czyli tak nazwane scandalum magnatum surowym podlega karom, sami atoli Parowie z wyłączeniem ich rodzin takową maią prerogatywę. Starsi ich nawet synowie, następni dziedzice ich godności, równo z innymi obywatelami przed zwyczaynemi stawaią sądami.

oświadcza Izbom: iż Król tak chce, lub też mówi: niech będzie tak, iak zażądano. Nieprzyięcie bilu Kommissarz témi grzecznémi oznaymia słowy: Król pomyśli; nakoniec na uchwalone przez Izbę niższą prawa podatkowe Król odpowiada: iż dziękuie swym wiernym poddanym, przyimuie ich dobrą chęć i tak chce.

Nieprzyięcie proiektu przez Izbę wyższą lub Króla, ważność iego niweczy.

Reforma Parlamentu.

Jeżeli wybory Deputowanych narodu niepodległemi koniecznie być powinny, ieżeli reprezentacya każdego w szczególności powiatu lub miasta ściśle ma odpowiadać ludności lub znaczeniu iego, rzeczą iest niewątpliwą, że istnący dziś w Anglii systemat wyborów iest niestósownym. Liche mieściny, znane pod nazwiskiem zamkniętych lub spruchniałych miast (close boroughs), w których pewne stowarzyszenia (corporation) a częściéy ieszcze pewne familie wyborami samowładnie kieruią, [1]) liczą w Parlamencie po dwóch Deputowanych, ludne natomiast i bogate osady, iako to: Manchester, Birmingham, Leeds i Sheffield, które w późnieyszych wzniosły się czasach, dotąd na próżno podobnego domagaią się prawa.

---

1) Wybory deputowanych w Anglii dziś na trzy klassy dzielić należy; to iest: wybory powiatów czyli hrabstw, wybory większych miast i wybory miasteczek, w których pewne stowarzyszenia, cechy, lub też pewne rodziny wyborami kieruią i w których reprezentacya narodu czczém iest słowem. Rozmaite te wybory odmienną bardzo stawiaią postać. Wybory powiatów, odznaczaiące się wielką głosuiących liczbą, wziętością kandydatów do naypierwszych w prowincyi rodzin należących, żywemi pomiędzy tymiż sporami i chlubą otrzymanego pierwszeństwa, są nayświetnieysze i w nich prawdziwie godność narodu i kierunek ducha publicznego upatrywać można.

Po wielkich miastach wybory często burzliwemi bywaią; każdy właściciel domu do głosowania iest upoważniony. Mnieysze nakoniec miasta spruchniałemi zwane, podległe są wpływowi stowarzyszenia iakiego, cechu, lub możnéy któréy rodziny, bądź to że wszystkie domy własnością są dziedzica, bądź w skutku wpływu, iaki mu na głosuiących daie iego maiątek, wziętość, polityczne znaczenie lub osobiste z mieszkańcami stósunki.

Właściciele takich miast, ieżeli są rządowi przychylni, stronników ministeryalnych Deputowanymi mianuią w zamian za nadawane im od rządu urzędy, pensye i inne podobne korzyści.

Sprostowanie tego nadużycia, zabezpieczenie niepodległości wyborów, zastósowanie ich do liczby mieszkańców, czyli iedném słowem reforma Parlamentu od dwóch blisko wieków iest przedmiotem życzeń nayświatleyszych polityków Wielkiéy Brytannii.

Zmienił Kromwel w 17tym wieku skład Izby niższéy, za powrotem atoli Karola II. rzeczy do dawnego wróciły porządku. Żądali w 18ym wieku reformy Lord Chatham, Wilhelm Pitt, Karol Fox, żądaią iéy dziś celnieysi Whigowie, lecz żądaią iéy i Radykaliści, niebezpieczni ci zagorzalcy, którzy na téy zmianie systematu reprezentacyi narodowéy zasadzaią nadzieie gwałtownego zniesienia długu publicznego, naruszenia wszelkiéy własności, zrównania wszystkich stanów i odięcia wszystkich przywileiów.

Ci to podobno stronnicy reformy powodem są rządowi do stałego oporu i obstawania przy istnącym dotąd porządku rzeczy, w celu czyli pod pozorem zostawienia każdego przy swobodach, które mu odwieczna zastrzega ustawa. Przywiązanie narodu do konstytucyi, wpoione w nim uszanowanie dla prawa, wtenczas nawet, kiedy to prawo z wiekami nadużyciem się stało, wspiera rząd w iego dążeniu i wstrzymuie natarczywość radykalistów.

Nie zgadzaią się stronnicy reformy na nową organizacyą Izby niższéy Parlamentu w mieyscu téy, którąby zmienić przyszło; większa ich część przecież radzi zmnieyszyć liczbę Deputowanych miasteczek (borough) a powiększyć reprezentacyą powiatów, to iest powiększyć znaczenie właścicieli gruntów. [1])

1) Jakożkolwiek znacznym iest handel Wielkiéy Brytannii, większy ona ieszcze posiada maiątek w własnościach gruntowych. Kiedy w r. 1814. pobor na dochody (income tax) przez kupców, rękodzielników i kapitalistów opłacany 2,800,000 Funt. szterlingów przyniosł do skarbu, właściciele dóbr ziemskich opłacali go rocznie 8,700,000 Funt. szterlingów; z tego powodu usprawiedliwić się daie większość wpływu na wybory właścicielom dóbr ziemskich służąca.

Kromwel w wzmiankowanéy wyżéy reformie odiął mnieyszym miasteczkom prawo wyborów, a na to mieysce pomnożył liczbę Deputowanych powiatów. Podobny plan reformy Parlamentu przełożył niedawno Lord Russel; zostawiał on używany dotąd sposób wyborów, zostawiał stu naymnieyszym miasteczkom po iednym Deputowanym, a pomnażał liczbę Deputowanych powiatów. Lord Chatham i Wilhelm Pitt zostawiali miastom ich Deputowanych, komplet atoli Izby stu członkami pomnożyć chcieli.

P. Flood w r. 1790. popierał plan Wilhelma Pitta, domagał się atoli, aby ci nowi członkowie wybierani byli przez właścicieli domów, iakiémkolwiek prawem takowe posiadane były; gorliwsi ieszcze stronnicy praw ludu, radzą rozciągnąć na właścicieli kapitałów czyli maiątków ruchomych prawo głosowania, które dotąd właścicielom nieruchomego maiątku służy. Radykalisci nakoniec do wyborów wszystkich bez wyiątku mieszkańców powołuią.

Reforma Parlamentu iest dziś hasłem stronnictwa rządowi przeciwnego. Każde zdarzenie pomyślności publicznéy uwłaczaiące, iako to: cierpienie handlu, niedostatek odbytu dla rękodzielni, bankructwa, nadzwyczayna drogość pierwszych potrzeb do życia i inne podobne, staią się natychmiast powodem licznych petycyy i burzliwych zgromadzeń ludu, reformy Parlamentu się domagaiących. Z usunieniem powodu użalenia ustaie w publiczności dążenie do reformy, i nic podobno lepiéy nie dowodzi, że ona dziś nie iest ieszcze istotnie potrzebną; radykaliści przecież nieprzestaią podbudzać do niéy gminu, który w ich mniemaniu pozbawiony iest udziału do rządu, iaki mu się z prawa należy.

Radykaliści.

Kiedy w roku 1689. po ustąpieniu z Anglii Jakóba II. zawarta między Narodem i Wilhelmem III. ugoda, nowy kształt nadała systematowi

politycznemu Wielkiéy Brytannii, władza naywyższa podzieloną została pomiędzy Królem, Izbą Parów czyli Szlachtą i Izbą niższą, którą konstytucya stróżem praw ludu postanowiła. Rozdrobnione w owym czasie posiadłości ziemskie licznych stawiały właścicieli na wyborach członków Izby niższéy, i lud tym sposobem istotnie praw swoich używał.

Stósunki te odpowiadaiące duchowi Konstytucyi Angielskiéy dziś zupełnie się zmieniły. Możnieysi dziedzice dóbr ziemskich ponabywali powoli drobnieysze posiadłości, a z umnieyszeniem liczby właścicieli, zmnieyszyła się liczba głosuiących na wyborach Parlamentowych; toż samo się stało i dotąd się dzieie w zawodzie przemysłu, gdzie większe kapitały z czasem mnieysze pochłonęły. Tym sposobem cały maiątek ruchomy i nieruchomy Narodu znayduie się w ręku około miliona ludzi; a że ludność Anglii prócz Wallii, Szkocyi i Irlandyi 9,000,000 dusz wynosi, idzie zatem, że 8,000,000 mieszkańców wszelkiéy pozbawionych własności utraciło polityczne swoie prawa, które do pewnéy własności są przywiązane. W skutku tego, równy co do praw swoich lud Angielski, dzieli się dziś na wyborczą, że tak powiem demokracyą, złożoną z właścicieli gruntowych i kapitalistów, i z gminu, który nic nie posiada i z pracy rąk swoich lub iałmużny żyie.

Sporność ta miliona ludzi maiętnych obok ośmiu milionów nędzarzy, w każdym kraiu, pod każdym względem niebezpieczna, mniéy zapewne spokoyności publicznéy zagrażała, kiedy pomyślność handlu i rękodzieł kosztem wszystkich innych narodów Anglią zbogacały. Stósunki te atoli zmieniły się od czasu ostatniego pokoiu. Podniósł się przemysł w innych kraiach, zmnieyszyła liczba zatrudnionych w rękodzielniach Angielskich robotników, a cierpiący gmin przez Radykalistów podburza-

ny przypisuie Izbie niższéy swoią niedolę, zarzuca iéy oboiętność nad losem ludu opiece iéy poruczonego, i domaga się bezpośredniego wpływu do reprezentacyi narodowéy, na mocy nowego systematu wyborów. Działaią więc Radykaliści imieniem ośmiu milionów ubogich przeciw milionowi bogatych, imieniem ośmiu milionów wolnych Anglików usuniętych od używania praw politycznych, przeciw milionowi obywateli, którzy ie wyłącznie posiadaią.

Ktokolwiek się zastanowi nad stósunkami tych dwóch klass ludzi w dążeniu swoiém tak przeciwnych sobie, lękać się zapewne będzie o wewnętrzną spokoyność W. Brytannii; po iednéy stronie obstaie za rządem milion właścicieli i połączony z nimi drugi milion ludzi w obowiązkach u nich zostaiących, iako to żołnierzy, żeglarzy, dzierzawców i służących wszelkiego rodzaiu. Trzy razy mocnieysza strona przeciwna składa się z 7,000,000 mieszkańców, którzy nic nie posiadaią a w zaburzeniu kraiowém zysku szukać mogą.

Liczba przecież stronników Radykalizmu w Anglii nie tak iest znaczna iak liczba ubogich. Pomiędzy temi siedmiu milionami ludzi, nie wszyscy takiéy doznaią nędzy, któraby do rozpaczy przywodzić mogła; większéy części zbywa na odwadze, innych zasady dobrego wychowania od gwałtownych wstrzymuią środków, inni nakoniec należący do sekty Metodystów, ściśle się trzymaią przepisów Swiętego Pawła, [1]) który bezwarunkowe posłuszeństwo zwierzchności obowiązkiem Chrześcianina być twierdzi; tym sposobem połowę powyższéy liczby odtrącaiąc, politycy Angielscy rachuią około półczwarta miliona ludzi oboiéy płci, o których lękać się można, aby rokoszu przeciw Rządowi niepod-

1) Do Rzymian.

nieśli. Gdyby tak liczna tłuszcza pod iednym hersztem, podług przyiętego ogólnego planu, przeciw ustalonemu dziś porządkowi rzeczy w szranki wystąpiła, nic zapewne oprzećby iéy się niezdołało, staraniem więc Rządu koniecznie być powinno przeszkadzać, aby się niechętni w iedno nie łączyli, a więcéy ieszcze aby ile możności liczbę ich umnieyszać.

Politycy Angielscy różne wskazuią środki do przywiązania gminu do rządu i zabezpieczenia wewnętrznéy kraiu spokoyności. Radzą oni zmianę systematu podatkowego w tym sposobie, aby maiętni stałe i niestałe podatki wyłącznie opłacali, sądząc być rzeczą sprawiedliwą, aby klassa Narodu, która praw obywatelskich wyłącznie używa, potrzeby rządu wyłącznie opatrywała; radzą prócz tego osadzanie mnieyszych właścicieli i dzierzawców i zaprowadzanie osadników Angielskich do posiadłości zamorskich.

Upowszechniony dziś w Anglii sposob gospodarowania ciągle dąży do zmnieyszania liczby folwarków a powiększania ich przestrzeni. Zmiana tego systematu, przeistaczanie większych dzierzaw na mnieysze, karczowanie pastwisk i zarośli, osuszanie błot w Irlandyi, pociągnęłoby za sobą osadzanie nowych właścicieli, i powiększyłoby liczbę osiadłych mieszkańców za utrzymaniem spokoyności publicznéy obstaiących.

Korzystnieyszém ieszcze dla Anglii byłoby zaprowadzanie kolonistów do zamorskich iéy posiadłości. Osady w Botany-Bay i port Jaxon, a więcéy ieszcze osady niegdyś Angielskie w północnéy Ameryce, do podobnych na przyszłość wypraw zachęcać [1]) powinny. Co w siedmnastym wieku zagorzałość religiyna w lasach Pensylwanii, co w 18tym chęć

1) Usamowolnienie osad w północnéy Ameryce w r. 1782. nic przeciw temu wnioskowi niedowodzi. Oddalenie niebezpiecznych zagorzalców w 17stym wieku spokoyność wewnętrzną w Anglii naówczas ustaliło; późniéy osady te czynnie się przyłożyły do pomyślności W. Brytannii.

złagodzenia kar występnych, na brzegach Nowéy Hollandyi zdziałały, do tego dziś pobudzać powinna chęć ustalenia spokoyności publicznéy. Południowe brzegi Afryki naywiększą w tym względzie wskazuią łatwość. Pod łagodném niebem przylądka Dobréy Nadziei, miliony ubogich Anglików stać się mogą szczęśliwymi osadnikami, dwoiako Oyczyźnie swoiéy użytecznymi, raz pod względem umnieyszenia liczby niebezpiecznych dla Anglii ubogich, drugi raz pod względem powiększenia ludności w iéy osadach i pomnożenia odbytu iéy rękodzielni.

Znaczne koszta przewozu niepozwalaią dziś może Rządowi rozszerzenia zakresu takowych wypraw, z wzniesieniem się atoli pomyślności nowych osad, upowszechnić się powinna w klassie uboższéy w Anglii chęć szukania na obcéy ziemi własności, któréy w oyczyźnie prawnie mieć niemoże.

Ułamki o polityce Angielskiéy.

Dyplomatyczne Anglii związki z innémi Mocarstwami przewagę iéy potęgi dowodzą. Wszechwładna pani morza nie zawiera z obcemi traktatów dla bezpieczeństwa swego; wyższość iéy flotty zasłania ią przeciw obcemu nieprzyiacielowi i zabezpiecza iéy osady i handel, wyższość zaś ta iest niewzruszoną, albowiem Rząd Angielski zawsze iest w stanie zgromienia flotty obcego mocarstwa, zanim się ta wzniesie na stopień potęgi, z któregoby marynarce Angielskiéy niebezpieczną stać się mogła. Gabinet więc Londyński działa na obcych, wtenczas kiedy oni bezpośredniego wpływu na Wielką Brytannią mieć nie mogą.

Dopóki Rząd Angielski w innych narodach upatrywał współzawodników do pierwszeństwa handlu i marynarki, polityka Angielska często obłudną, często nawet okrutną bywała. Odniesione w ostatniéy woynie korzyści, ustalona samowładność na morzu, zabezpieczenie sobie pierwszeństwa w zawodzie przemysłu, zmieniły dążenie iéy polityki i uszla-

chetniły iéy cele. Z punktu, na który się dziś wzniosła, przestała W. Brytannia patrzeć zasdrosném okiem na kwitnący stan osad obcych Mocarstw, i doskonalenie się u nich przemysłu; owszém pragnie widzieć zbogacaiące się inne narody, takowe ich albowiem zbogacanie się większy pokup płodom iéy handlu i wyrobom rękodzielni zapewnia.

W tym to bez wątpienia celu, rząd Angielski przykład z siebie daie stopniowego usamowolnienia handlu, a iednocząc własny interes z interessem innych narodów, ustala przez to potęgę i pomyślność swoią. . .

. . . . . .

. . . . . .

Jeżeli się godzi podnieść zasłonę zakrywaiącą taiemne cele gabinetu Angielskiego, powiem: że życzeniem iego iest, utrzymać pokóy powszechny na zasadach, traktatem Wiedeńskim ustanowionych, i zasłonić Europę od niebezpiecznego wpływu przemożnego na lądzie mocarstwa. W tém dobroczynném dla świata dążeniu, gabinet Angielski wiernego znayduie sprzymierzeńca w Rządzie Francuzkim, a połączenie to dwóch narodów od tylu wieków sobie niechętnych, słusznie umieścić należy w liczbie zadziwiaiących ziawisk, które historyą naszego wieku odznaczaią. Oba narody albo raczéy obie dynastye mocnym dziś spoione są węzłem. Rząd Francuzki puścił w niepamięć straty swego handlu i poniesione pod Crecy, Poitiers, Azincourt i Waterloo klęski, zrzekł się nawet nadziei powetowania ich kiedyś; bolesne te wspomnienia zagładziła wdzięczność należąca się od Burbonów gabinetowi Angielskiemu, a więcéy ieszcze potrzeba zapewnienia sobie wsparcia przeciw politycznym Francyi zagorzalcom. Dziś Anglia przychylnym stała się sprzymierzeńcem panuiącéy we Francyi Dynastyi, a dopóki ta zaślubienie W. Brytannii z Oceanem, prawym węzłem uznawać będzie, nieprzyiaciele Burbonów będą nieprzyiaciołmi Anglii.

Równie ścisłym iest związek Wielkiéy Brytannii z Austryą. Stósunki towarzyskie iednoczą arystokracye Londynu i Wiednia, i tenże sam przedmiot wzbudza podeyzrzliwość obu gabinetów. W działaniu więc swoiem na obce dwory, W. Brytannia tem iest mocnieyszą, że interes iéy zgodnym iest z interessem dwóch przemożnych w Europie mocarstw.

Nie tyle odpowiada widokom rządu Francuskiego i Austryackiego niezaprzeczone Anglii dążenie do rozszerzenia po całym świecie systematu rządów konstytucyinych. Duch narodowy w tym względzie kieruie postępowaniem Ministrów Angielskich, a pomimo ostrożności, iaką oni w dyplomatycznych swoich pismach zachowuią, rzeczą iest niewątpliwą, iż każdy naród do tego celu dążący, w rządzie Angielskim sprzymierzeńca znayduie.

Niezmienne w tym względzie postępowanie gabinetu Londyńskiego, i wewnętrzna W. Brytannii pomyślność, którą mniemanie powszechne wpływowi Parlamentu przypisuie, wiele dodaią wagi szerzącemu się dziś duchowi rządów reprezentacyinych.

Związki Wielkiéy Brytannii z usamowolnioną Ameryką południową i Mexykiem, a więcéy ieszcze usunięcie się w r. 1820, 1821. i 1822. od współdziałania przeciw stronnikom systematu konstytucyinego w Neapolu, Piemoncie i Hiszpanii, żadnéy wątpliwości niezostawiaią względem istotnego dążenia iéy rządu. Jeżeli nota [1]) Margrabiego Londonderry, od-

---

1) Minister ten wytknął prawidła, których rząd Angielski trzymać się postanowił w razie potrzeby działania na wewnętrzne innych narodów stósunki.

„Żaden rząd“ mówi on w okolnéy nocie obcym rządom podanéy „więcéy od rządu An„gielskiego obowiązanym się nie czuie, do wdawania się w wewnętrzne obcych narodów „sprawy, w ten czas: kiedy te sprawy bezpośredniéy spokoyności lub głównemu iakiemu dą„żeniu Wielkiéy Brytannii się sprzeciwiaią; duch atoli rewolucyi w obcych kraiach szerzący się

znacza się umiarkowaniem i bezstronnością, ktokolwiek porówna te wyrazy z postępowaniem Ministrów Angielskich w Ameryce i Portugalii, przyzna zapewne, że umiarkowanie to było raczéy pokrywką życzenia, aby prawidła przyiaciół rewolucyi w Neapolu, Turynie, Madrycie i Lizbonie przewagę wzięły. [1] . . . . . .

. . . . . [2]

Jeżeli położenie Anglii względnie innych mocarstw, niewątpliwe na iéy stronę wskazuie korzyści, stósunki iéy do Ziednoczonych Stanów północnéy Ameryki mniéy dla niéy pomyślnemi być się zdaią. Olbrzymi wzrost ludności tego kraiu, wznosząca się iego żegluga i handel niebezpiecznego Kanadzie i innym osadom Angielskim w północnéy Ameryce, stawiaią sąsiada. Obrona odległych tych posiadłości nie iest łatwą przeciw rządowi, który 200,000 milicyi uzbroić może, skoro sprzyiaiący iego dążeniu duch publiczny, pozwoli mu nałożyć podatki, lub zaciągnąć długi nakładom woiennym odpowiadaiące.

„nie należy do wspomnionych wyżéy powodów, i Ministrowie Jego Król. Mci nie sądzą, aby „ich miał upoważniać do zawierania traktatów na szkodę trzeciego. Z téy przyczyny, iakoż- „kolwiek rząd Angielski gani cechę odznaczaiącą rewolucyą Neapolitańską, oświadcza iednak „sprzymierzonym dworom, iż się nie sądzi być upoważnionym do przybierania na siebie postaci „pośrednika. Że iednak obce dwory a mianowicie Austrya, w inném mniemać się mogą położe- „niu względem kraiów Włoskich, Ministrowie Wielkiéy Brytannii wchodzić nie będą w roz- „poznawanie środków, iakichby dwory sprzymierzone użyły do zapewnienia sobie własnego „bezpieczeństwa, z tém iednak zastrzeżeniem, że niebędą chciały rozszerzać posiadłości swoich „wbrew istnącym w téy mierze dawnieyszym traktatom.

1) W wspomnionéy wyżéy nocie Margrabiego Londonderry, rząd Angielski oświadcza, iż się obowiązanym nie czuie do wspierania rządu Neapolitańskiego i Piemonckiego przeciw powstańcom, dodaie atoli, iż nie pozwolił poddanym Angielskim wchodzić w służbę tychże powstańców. Takowa bezstronność w sporach między rządami a zbuntowanymi ich poddanymi, podeyrzaną tymże rządom zdawać się może.

2) W tém mieyscu rękopism autora nie był uzupełniony.

Biblioteka Śląska

SPIS MATERYY.

		Pag.
Rozdział I.	*Historya W. Brytanii aż do wstąpienia na tron domu Stuartów na początku 17go wieku*	1.
Rozdział II.	*Dalszy ciąg historyi W. Brytanii*	37.
Rozdział III.	*Rys statystyczny Anglii, Szkocyi i Irlandyi*	87.
	Posiadłości W. Brytanii w Azyi	182.
	Posiadłości w Afryce	199.
	Posiadłości w Ameryce	202.
	Osady w Nowéy Hollandyi	213.
Rozdział IV.	*Handel W. Brytanii*	214.
	Żegluga	227.
	Rękodzieła	229.
Rozdział V.	*Dochody publiczne*	247.
	Budżet skarbowy	257.
	Dług państwa	268.
	Bank	277.
	Pobór na ubogich	281.
Rozdział VI.	*Marynarka*	285.
	Woysko lądowe	308.
Rozdział VII.	*Rys prawodawstwa Angielskiego*	331.
	Trybunały cywilne	338.
	Prawa kryminalne	347.
	Więzienia	359.
Rozdział VIII.	*Ułamki o Parlamencie, Konstytucyi i Polityce W. Brytanii* . .	365.
	Reforma Parlamentu	387.
	Radykaliści	389.
	Polityka	393.